

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY
BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 717, 720, 759, 766, 793, AND 814.

Paras'ara
PARÁS'ARA SMRITI (PARÁS'ARA MÁDHAVA.)

WITH THE GLOSS

OF

MÁDHAVACHÁRYYA.

EDITED WITH NOTES

BY

MAHÁMAHOPADHYAYA CHANDRĀKĀNTA TARKĀLĀNKĀRA.

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA.

VOLUME II

THE PRAYASCHITTA KĀṆḌA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1892.

109616 chg

पराशरस्मृतिः

महामहोपाध्याय-

माधवाचार्यकृतव्यासहिता

प्रायश्चित्तकाण्डरूपद्वितीयभागात्मिका ।

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृत-

संक्षिप्तटिप्पणसहिता

तेनैव परिशोधिता

वङ्गीयाशियाटिकसमाजैः

प्रकाशिता ।

कलिकातानगर्यां

वाणिज्यमिश्रणधने

मुद्रिता

शकाब्दाः १८११ ।

PK 4031

• P2P2

1890

V.2

पराशरमाधवः ।

प्रायश्चित्तकारण्डम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ नमोगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननम् ॥

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाप्नायतीर्थं परम्

मज्जन् मज्जन-तीर्थ-सङ्गिनिपुणः सदृत्ततीर्थं अयन् ।

लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो-

विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥

सत्यैकव्रतपालकोद्विगुणधीस्त्वार्थी चतुर्वेदिता

पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।

अष्टव्यक्तिकलाधरोनवनिधिः पुष्पदंशप्रत्ययः

सार्त्ताच्छायधुरन्धरोविजयतां श्रीबुक्कण्ठापतिः ॥

इन्द्रस्याङ्गिरसोनलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथि-

धौम्योधर्मसुतस्य वैष्ण्वनृपतेः स्वौजानिमेर्गौतमिः ।

प्रत्यङ्मुखिरन्वतीसहचरोरामस्य पुण्यात्मनो-
 यदत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥
 प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता वलोपङ्गिका
 मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
 शक्ता कौरकिता यशःसुरभिता सिद्धा समुद्यत्फला
 सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकौर्त्तिर्मायणः पिता ।
 सायणोभोगनायश्च मनोबुद्धी सहेदरौ* ॥
 यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः* ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः सतिमुखमा† पराशरः ।

पराशरस्मृतिजगदीहिताप्तये

पराशरस्मृतिवित्तौ प्रवर्त्तते ॥

श्रीपराशरेणाचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायत्रयेण विधिनिषेधौ
 दर्शितौ । अथेदानीं तदुल्लङ्घननिमित्तपातित्यपरिहारोपाय-
 प्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते । प्रायश्चित्तशब्दश्च कृत्वा
 योगेन च पापनिवर्त्तनचमं धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चित्तशब्दोऽयं
 पापचर्या नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः,—इत्याहुः सम्प्रदायविदो-
 निवन्धनकारादयः† । योगस्त्वङ्गिरसा दर्शितः,—

* श्लोकाविमौ व्यत्यासेन वर्त्तते मु० पुस्तके ।

† सतिमुखमा । ‡ निवन्धनकाराः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“प्राथोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चयउच्यते ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥

प्रायश्चित्तं समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।

परिषदा कार्यते यत्तत् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्”—इति ॥

अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकव्रतादिनाऽवश्यं पापं निवर्त्तते,—इति
 विश्वासोनिश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठानलक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् ।
 पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सद्विषमं भवति, तच्च परिषदा येन
 व्रतानुष्ठानेन प्रायश्चित्तोऽवश्यं समं कार्यते, तद्व्रतं प्रायश्चित्तम् ।
 चित्तसमीकरणोपपादनं चारयित्वा प्रदीयते,—इति, व्रतं चार-
 यित्वा चित्तवैषम्यनिमित्तं पापं प्रदीयते खण्ड्यते विनाश्यते,—
 इत्यर्थः । यदा, परिषदुपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति,
 तथा चारयित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते
 अनुष्ठायते,—इत्यर्थः ।

अथेदं चिन्त्यते । किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं, उत नैमित्तिकं,
 अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः । “प्रायश्चित्तैरपैत्येनः”—
 इत्यादिस्मृतिषु पापत्रयस्य फलत्वेनावगमात् कामस्याधिकारात्*
 काम्यं, यथा वृक्षादिफलकामस्य कारीर्यादि । अन्ये मन्यन्ते । पापं
 निमित्तीकृत्य विधानान्नैमित्तिकम् । यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य
 प्रवृत्ता चामवतीष्टिः । अपरे ताहुः । अकरणे प्रत्यवायदर्शनाच्चित्तं,
 यथा सन्ध्यावन्दनादि । अकरणे प्रत्यवायश्च मनुना दर्शितः,—

“चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यते ।

* फलकामस्याधिकारात्,—इति पाठोभवितुं युक्तः ।

निन्देहि लक्ष्मैर्युक्ताजायन्तेऽनिष्कृतैः नमः—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरतानराः ।

अपत्यात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥

तामिश्रं लोहग्रकुक्षं महानिरय-शालाली ।

रौरवं कुम्भलं पूतिमृत्तिकां कालसूत्रकम् ॥

सङ्घातं लोहितोदञ्च सविधं सम्रतापनम्* ।

महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥

अवीचिमन्वतामिश्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ॥

महापातकजैर्धरैरुपपातकजैस्तथा ।

अन्वितायान्धचरितप्रायश्चित्तानराधमाः—इति ।

अत्रोच्यते । नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति । निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुपजीवनं च, “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि”—इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं, तज्जातेष्टिन्यायेन नैमित्तिकत्वेऽप्यविद्वद्भूमि^(१) । तस्यापि फलस्य

* सम्रतापनम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तथाहि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यथा हि “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते”—इति पुत्र-जन्म निमित्तीकृत्य विहितायाजातेष्टेनैमित्तिकत्वेऽपि, “यस्मिन् जाते शतामिष्टिं निर्वपति पूतश्च स तेजसी अन्नादहन्मियावी

नियोज्यविशेषणत्वेनाश्रवणात् न काम्यत्वम् । न हि, “ब्रह्महा द्वाद-शाब्दानि” इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम् । अतो न प्रायश्चित्तस्य कारौर्थादिभिः साम्यम्, नाप्येतन्नित्यम् । तल्लक्षणा-भावात् । न ह्युदाहृतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे नूतनं किञ्चि-दुरितापूर्वं जन्यते इति श्रुते ; किन्तु हि, प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽवश्यं निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं प्रतिपादयन्ति । एतच्च, “पापेषु निरतानराः”—इत्यत्र विष्यष्टमवगम्यते ।

ननु, नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायोऽस्ति । तथा, महा-भारतम्,—

“सर्वस्त्रेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै श्राद्धदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति”—इति ।

वृद्धवसिष्ठोऽपि,—

“ग्रहणे संक्रमे वाऽपि न स्वायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मानि कुष्टी स्यादुःखभागी च जायते”—इति ।

एवं तर्हि, यत्र जीवनमधिकारिशेषणं तन्नित्यम् । यथा, “याव-ज्जीवमग्निष्टोत्रं जुहुयात्”—इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिका-रिविशेषणम्, अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारि-

पशुमान् भवति”—इत्यर्थवादावगतफलसंबन्धस्तत्राविरुद्धः । तथा प्रकृतेऽपि पापं निमित्तीकृत्य विहितस्य प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वे-ऽपि अर्थवादावगतपापक्षयरूपफलसंबन्धस्तत्राविरुद्धः । जातेष्टि-न्यायश्च, भीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे प्रदर्शितः । तत्र तत्र सप्तदशाधिकरणम् ।

विशेषणम् । तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः
प्रायश्चित्तप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति,—

“नैमित्तिकं धर्मजातं गदतोमे निबोधत ।

विहितस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य* निषेवनात् ॥

प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तत् नैमित्तिकमुच्यते”—

इत्युपक्रमः,

“नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः”—

इत्युपसंहारश्च । तच्च निमित्तं दुरितापूर्वं, तदुत्पत्तिकारणं
याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनियद्वाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति”—इति ।

मनुनाऽपि,—

“अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

प्रसज्येन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।

ननु, निन्दितसेवनाद्भावस्यादुरितोत्पत्तावपि विहिता-
करणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः, न चाभावाद्भावोत्पद्यमानः
कचिदृष्टः^(१) । अत्र केचिदाहुः । सन्ध्यावन्दनादिविहिताननुष्ठान-

* प्रतिषिद्धः,—इति स० शा० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) “कुतस्तु खलु सोमैवं स्यादिति हेवाच कथमसतः सज्जायेत”—
इति श्रुत्या (का० उ० ६ प्र०) अभावाद्भावोत्पत्तिर्निराकृता,—
इत्यपि स्मर्तव्यम् ।

मग्निहोत्राद्यनधिकाररूपाशुचित्वद्योतकम् । अयमेवार्थः, ‘अकुर्वन्
प्रत्यवैति’—इत्यनेनाभिधीयते । न त्वनुष्ठानाभावाद्भावस्य दुरित-
स्योत्पत्तिरभिधीयते । स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनीयः,—
इति । अपरे पुनराहुः । ‘अकुर्वन्’—इति लक्षणार्थं शब्दप्रत्ययः ।
यदेतद्विहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवोद्यनिषिद्धाचरणजन्यदुरिता-
पूर्वसद्भावस्य लिङ्गं^(१), तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते,—इति ।
अन्ये त्वेवं समादधते । अभावाद्भावोत्पद्यते,—इति नायमेकान्तः,
तार्किकमते प्राग्भावस्य कारणत्वात् । मौमांसकमते, भाट्टैस्ताव-
दभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगता, योग्यानुपलब्धिलक्षणादभावात् प्रमा-
णाद्विहितभावविषयप्रमितेर्भावरूपायाजननात् । प्राभाकरैश्चाभाव-
एव नाभ्युपगम्यते,

“भावान्तरमभावोहि कथाचित्तु व्यपेक्षया”—

इत्युदीरणात् । तथा च सति, विहिताकरणमपि भावान्तर-
मेवेति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवायउत्पद्यतां का तव हानिः । अथोच्येत,
प्रत्यवायोनाम दुरितापूर्वं, तच्च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्यदेशः, तथा
च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभावादपूर्वजनकत्वं नास्तीति । नायं
दोषः । तस्य लक्षणस्य विहितप्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सङ्गो-

(१) तथाच “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः”—इति व्याकरणसूत्राया लक्षणार्थे-
ऽपि श्रुतुरनुशासनादत्र श्रुतलक्षणार्थत्वमेव न हेत्वर्थत्वमिति भावः ।
यच्चैतदुक्तम् । “नित्यानामक्रिया यस्मात्तद्व्यवहृतिसत्त्वशः । प्रत्यवाय-
क्रियां तस्मात्तद्व्यवहृत्य शता भवेत्”,—इति ।

चनीयत्वात् । अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्वानु-
त्पादप्रसङ्गात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,—

“नाभिरचन्ति ये शक्तादीनं चातुरमाश्रितम् ।

आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः”—इति ।

आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना प्रदर्शितम्,—

“अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति”—इति ।

अथ, कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत, तर्ह्यत्रापि विहितोत्तमलक्ष-
णा कृतिरस्तु । एवञ्च सति बहूनि सतिवचनान्यकरणे प्रत्यवायपराणि
स्वारसेनार्थवन्ति भविष्यन्ति । ईश्वरवादिनान्तु विहिताकरणस्या-
ज्ञोत्तमरूपत्वात् कृतिरूपत्वं विस्पष्टम् । अतएव स्मर्यते,—

“श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उत्तमं वर्त्तते ।

आज्ञाच्छेदौ मम द्वेषौ न स भक्तो न वैष्णवः”—इति ।

सर्वथा विहितमकुर्वतः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरितापूर्वमस्येव ।
निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु, ‘अनिग्रहाच्चेन्द्रिया-
नाम्’,—इति पृथगुपादानमयुक्तं, विहिताकरणान्निन्दितसेवनाच्चान्यस्य
तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभयात्मकत्वेन तृतीय-
लोपपत्तेः । तथाहि,—

“इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः”—इति

इन्द्रियप्रसक्तेर्निन्दितत्वं शाब्दं, स्नातकव्रतप्रकरणमध्ये पाठात्

* स मे वध्यतमोमतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेनावगमात् विहितत्वमार्थिकम्^(१)
तथा च, अनिग्रहस्योभयोत्तमरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपा-
दानम् । तदेवं विहिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनान्नैमित्तिकं
प्रायश्चित्तम् ।

ननु, गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते, फलभावाभावानुप-
जीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वं निर्णयात् । तद्वचनं च, “उक्तो-
वर्णधर्मस्याग्रमधर्मश्च । अथ खल्वयं पुरुषोऽयज्येन कर्मणा लिप्यते, यथै-
तदयज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणममेधमेधनं शिष्टस्याक्रिया निषिद्धसेव-
नमिति । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यात् इति मीमांसते । न
कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म क्षीयते,—इति । कुर्यादित्यपरे । पुन-
स्तोमेनेद्वा पुनः सवनमायान्तीति विज्ञायते, प्रात्यस्तोमेनेद्वा तरति
सर्वं पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते”—इति । अथमर्थः ।
याज्यं गर्हितमयाज्ययाजनादि, तत्कृतस्य पापस्य निवर्त्तयितुमशक्य-
त्वात् तच्चिदुत्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोग-
मन्तरेण क्षपयितुं शक्यते । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्”—इति ।

(१) यथा प्रजापतिव्रते “नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नालं यान्तम्”—इत्य-
त्राग्नीक्षणासङ्कल्पोक्तस्य “तस्य व्रतम्”—इति व्रतत्वेन कीर्त्तनात् ।
तथा प्रज्ञतेऽपि स्नातकव्रतत्वेन कीर्त्तनात् प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पो
वक्ष्यते,—इति भावः । एतच्च, मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमपादे तृतीयाधिकरणे भाष्यादौ व्यक्तम् ।

शङ्कोऽपि,—

“यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयोयथा ।

एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च”—इति ।

यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत, तदा सुकृतलोपोऽपि क्षीयेतेत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षिण-
शब्दः ।

कुर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि श्रुति-
मुदाहरन्ति, ‘पुनस्तोनेनेद्वा पुनः सवनमायान्ति’—इति । अथा-
व्ययाजमादिभिर्नित्यकर्माधिकाराद्भूया ऐकादिकेनेद्वा सवनत्रयसाध्यं
कर्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत् । ‘नाशुक्रं क्षीयते
कर्म’—इत्युक्तप्रायश्चित्तविषयं सुकृतविषयश्च । तथाच सत्यन्तरम्,—

“कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।

मज्जमानस्य संसारे यावत्तस्माद्विमुच्यते”—इति ।

यदि, ‘नाशुक्रम्’ इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं प्रवर्त्तते, तदा
पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः सत्यश्च कुप्येरन् । तस्मात्,
पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं
काम्यं, न तु नैमित्तिकम्,—इति । नैव दोषः । जातेष्टिदृष्टान्तेन
दत्तोत्तरत्वात् । अन्यथा, पूर्वोदाहृतवृत्त्यतिवचनविरोधात् ।

ननु, नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्थानस्यैव प्रायश्चित्तस्याकरणे दुरिता-
न्तरमुत्पद्येत, ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं, तस्याप्यकरणे दुरितान्तरं
प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरवस्था स्यात् ।

अत्र केचिदाहुः । प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि,

किन्तु दुरितक्षयार्थान्यपि । अतएवापस्तम्बः,—प्रायश्चित्तानि प्रक्रम्य,
“दोषनिर्घातार्थानि* भवन्ति,” । अनन्तरं, “दोषात् कर्त्तव्यानि”—
इत्याह । एवञ्च सति, प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन पूर्व-
सिद्धदोषस्तदवस्थः,—इत्येतावन्मात्रं, न तु दोषान्तरमुत्पद्यते,—इति ।
यदा, ग्रहणस्थानाद्यकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्तीकृत्य
प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं न कल्प-
यितुं शक्यम् । तस्मात्, नैमित्तिकत्वेऽपि नानवस्था ।

ननु, दोषनिर्घातोऽपि नैकान्तिकः । तथाहि, द्विविधं पापं
कामकुतमकामकृतं च । तथा च वृत्त्यतिः,—

“कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्युतम्”—इति ।

तथोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातोऽपि न कामकृतस्य क्षो-
ऽस्ति । तथा च मनुः,—

“इयं विशद्विरुदिता प्रमाण्याकामतोद्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टोभवति धर्मतः ।

क्षय्योनिष्कृतिं तस्य वदन्यमतिपूर्वके ॥

मतिपूर्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नापलभ्यते”—इति ।

नायं दोषः । दादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि शृगुपतना
दिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्यते,—

* ‘निर्घात’—इत्यत्र ‘निर्यात’—इति पाठो वज्जीयपुस्तकेषु प्रायः ।

† तन्निर्घातदुरितान्तरं,—इति मु० ।

‡ सत्यन्तरं,—इति मु० ।

“यः कामतेनरः कुर्यान्महापापं कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते”—इति ।

शातातपोऽपि,—“अकामवृते प्रायश्चित्तं, कामकारकते त्वात्मानमवसादयेत्”—इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नानैकान्तिकः* । तस्माच्चिह्नन्तव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते,—इति सिद्धम् ।

ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः । “अथ पुरुषस्य काम-क्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति । तेनायं समाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते, जातिभ्रंशकरेषु संकरौकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च† । माद्वगमनं दुहिद्वगमनं सुषागमनम्‡,—इत्यतिपातकानि । ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनम्,—इति महापातकानि; तत्संयोगश्च । यागस्य च त्रियस्य वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्चान्तर्वत्याश्चाचिगोत्रायाऽ१ अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि । कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः,—इत्येतौ सुरापान-समौ । ब्राह्मणभूषणपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल-अश्वरूपपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसदृशं; पितृस्वसृमादृस्वसृगमनं च, ओचिथर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्यभिगमनं च, स्वसुः सख्याः सगोत्रा-

* नामैकान्तिकः,—इति पाठान्तरम् ।

† अवकीर्णकरयेषु,—इत्यधिकं शा० पु० ।

‡ अश्वगमनं सुषागमनं,—इति सु० ।

§ गोत्रजाया,—इति सु० ।

याउत्तमवर्णायाः कुमार्यारिजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिता-यानिचिन्तायाश्च ।

“अनुपातकिनस्त्रेते महापापातकिनोऽप्यथा”—इति ।

मनुरपि,—

“गोवधोऽथाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयः ।

गुरुमादृपित्यागः स्वाध्यायान्धोः सुतस्य च* ॥

परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥

कन्यायादूषणं चैव वार्धुषित्वं व्रतच्युतिः ।

तटाकारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥

व्रात्यता वान्धवत्यागोभृत्याऽध्यापनमेव च ।

भृताञ्चाध्ययनादानमपणानाञ्च विक्रयः ॥

सर्वाकारेऽध्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।

हिंसौषधीनां स्वाजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥

इन्धनार्थमशुष्कानां द्रुमाणमवपातनम् ।

आत्मार्यञ्च क्रियाऽऽरम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥

अनाहिताग्निता सैन्यमृणानां चानपक्रिया ।

असञ्ज्ञास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।

स्त्रीशूद्रविट्चवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम् ॥

* सुतस्य च,—इति सु० ।

ब्राह्मणस्य हजः कृत्या* प्रातिरत्रेयमद्ययोः ।
 जैष्ठ्यं पुंषि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्यतम् ॥
 खराशोऽमृतेभानामजाविकवधस्तथा ।
 सङ्गरीकरणं ज्ञेयं मीनादिमहिषस्य च ॥
 निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
 अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥
 हम्भिकीटवयो हत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
 फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्"—इति ।

जातुकर्ष्याऽपि,—

“स्कन्दितं प्रतिना रेतोयेन स्यात् ब्रह्मचारिणा ।

कामतोऽकामतः प्राङ्मुखकीर्णीति तं बुधाः”—इति ।

अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः । “यद-
 नुक्तं तत्प्रकीर्णकम्”—इति । तत्रायमाचार्य इदं प्रायश्चित्तकाण्डं
 प्रकीर्णकैरुपक्रम्य महापातकातिपातकैरुपसञ्चिहीर्षति । पूर्वाध्याया-
 वसाने आशौचप्रसङ्गेन हीनवर्णश्वानुगमनं प्रकीर्णकरूपमनूद्य
 प्रायश्चित्तोपवर्णनेन प्रकीर्णकस्यैव बुद्धिस्थत्वात् । अचोदन्धनमृता-
 नुगमनाग्निदानादेस्तत्प्रसङ्गं प्रायश्चित्तं विधितुमुक्तदनुगमनादिकं
 निन्दितुमादाबुद्धन्धनमरणस्यातिकष्टत्वं प्रतिजानीते,—

अतिमानादतिक्रोधात् सेहादा यदि वा भयात् ।
 उद्विभीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥१॥

* कृत्या,—इत्यादर्शपुस्तकेषु ।

मातृभार्याद्यधिचेपादिजन्या मानहानिरतिमानः । पुत्र-
 मित्रादिव्यौषत्प्रतिकूलेषु सत्त्वपराधान्यत्वमपराधस्य क्रियमाणो
 वेगाविष्टो महान् कोपोऽतिक्रोधः । स्नेहभययोरप्यतिशब्दोऽनुषञ्ज-
 नीयः* । अन्यथा मुमूर्षाऽनुपपत्तेः । अतिस्नेहस्य मुमूर्षाहेतुत्वं द्रोणा-
 चार्य्यदशरथादौ प्रसिद्धम्, अतिभयस्य चापराधिनि मृत्यादौ ।
 निमित्तवैषम्येऽपि दुर्मरणत्वं समम्,—इति दर्शयितुमनेकनिमित्तोप-
 न्यासः । किञ्चित् स्त्रियं प्रत्येव निषिध्यते । तद्यथा । धर्मेऽस्नातगन्धम् ।
 “अस्नतन्त्रा धर्मे स्त्री”—इति गोतमस्मरणात् । किञ्चित् पुरुषं प्रत्येव
 निषिध्यते । तद्यथा ।

“योऽनधीत्य द्विजो वेदान् अन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः”—इति ।

उदन्धनन्तु द्वयोस्तुल्यम्,—इति विवक्षया, स्त्री पुमान् वा,—
 इत्युक्तम् । गतिरिति नरकप्राप्तिः । एषा समनन्तरलोकेन वक्ष्यमाणा
 विधीयते ज्ञायते । प्रतिज्ञातां गतिं दर्शयति,—

पूयश्रोणितसम्पूर्णं त्वन्ये तमसि मज्जति ।

षष्ठीर्वर्षसहस्राणि† नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अन्यं तमस्तीव्रनरकविशेषः । ‘तामिश्रमन्धतामिश्रम्’—इति क्षुदा-
 हरन्ति । तीव्रत्वाभिव्यक्तये षष्ठीरित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अस्त्वेव-
 मतिकष्टत्वमुदन्धनमरणस्य, किन्ततः ? इत्याशङ्क्य फलितं दर्शयन्

* प्रतिज्ञा,—इत्यधिकं मु० ।

† षष्ठिं वर्षसहस्राणि,—इति वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।

विधित्तस्य प्रायश्चित्तस्य निमित्तस्य सम्भावयन्नाशौचादीन् प्रति-
षेधति,—

नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातं च कारयेत् ।

उदकमुदकदानं, अग्निमग्निदानम् । अश्रुपातं चेति चकारेण
श्रवणमादिकं समुच्चिनोति । कारयेत् कुर्यादित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे-
ऽपि,—“शस्त्रमुदन्धनं जलम्”—इत्याद्यनुक्रम्य, “पतितास्ते प्रकी-
र्त्तिताः”—इत्यभिधायां नन्तरमिदमुक्तम्,—

“पतितानां न दाहः स्नात्मान्येष्टिर्नास्त्रिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डोवा कार्य्यं आह्लादिकं कश्चित्”—इति ।

ग्रातातपोऽपि,—

“दृष्टः शौचस्यतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भ्रमन्मनश्चनादिभिः ॥

तस्य चिराचमाशौचं द्वितीये त्वस्त्रिसञ्चयः ।

तृतीये तदकं कृत्वा चतुर्थे आह्लादमाचरेत्”—इति ।

* [अथ याज्ञवल्क्यः,—

“पाषण्डानाश्रिताः स्तेनाभर्तृभ्यः कामगादिकाः ।

सुराथआत्मत्यागिन्योनाशौचोदकभाजनाः”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“शृङ्गिदंष्ट्रिनखिन्यासविषवक्त्रिस्त्रिया जलैः ।

* [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतोद्यमोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति । नाप्य-
तीव सङ्गतः । अन्यत्र ब्रह्मपुराणवचनतात्पर्यस्य पूर्वमेव दर्शितत्वात् इह
पुनस्तदुपन्यासस्याभावशक्तत्वात् ।

सुदूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्य चः ।

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धस्याप्यथ विद्युता ॥

निगृहीतस्य योराश्ना शोरदोषेण कुचक्षित् ।

परदारान् हरन्तस्य रोषाभ्युपतिभिर्हताः ॥

असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विषहम् ।

कृत्वा तैर्निहतास्तदचण्डालादीन् समाश्रिताः ॥

क्रोधात् प्रायं विषं वज्रिं शस्त्रमुदन्धनं जलम् ।

गिरिवृक्षप्रपातस्य ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥

कुक्षीदजीविनोयेऽपि ये चालङ्कारवर्जिताः ।

मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राथानपुंसकाः ॥

ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।

महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

पतितानां न दाहः स्नात्मान्येष्टिर्नास्त्रिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डोवा कार्य्यं आह्लादिकं कश्चित् ॥

एतानि पतितानाम्नु यः करोति विमोहितः ।

तप्तकण्टकदयेनैव तस्य शृङ्गिर्न चान्यथा” ॥

विष्णुपुराणे,—

“भार्यापुत्रविहीनाश्च अग्निसंस्कारवर्जिताः ॥

पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यनारिषे प्रसन्निताः ।

अग्निना भृगुपातेन शुद्धयेन जलेन वा ॥

दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वाऽपि विषेण मरलेन वा ।

शोरान्धजातिचण्डालैरथ वाऽपि हताश्च ये ॥

आहुकर्तृविहीनास्य लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते"—इति ॥

अपरार्कः,—

“अगभक्षरेणे चैव दावाग्नौ प्रहृतं यदि ।

शूलेऽप्यङ्गं कवन्धस्य मरणं पापकर्षणम् ॥

दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।

विधुदग्निपयःपन्थाचण्डालब्राह्मणैर्हतः ॥

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्षणम् ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्निजलबन्धनैः ॥

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्द्वन्द्वं पर्यवस्यति ॥

एतत्संवत्सरादूर्ध्वं प्रायश्चित्तं विधीयते ।

षण्मासात् द्विगुणं प्रोक्तं विमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥

चतुर्गुणं त्रिपचे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।

चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणादेषुतादपि ॥

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्षणम् ।

उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्योऽयत् प्रदीयते ॥

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ।

ब्राह्मणेन बधे पात्रे चण्डालस्य करेण वा ॥

आत्मनाशः सनिर्वाति शूद्रवहाहयेत् द्विजम् ।

अस्त्रास्त्रीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ॥

क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।

यदि कश्चित् प्रमादेन विचेताग्न्युदकादिभिः ॥

तस्याग्नौ च विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ।

चण्डालाग्निशस्त्रादिदंष्ट्रिभ्यश्च मृगजम्बुभिः ॥

दृष्टाश्च विषविषैश्च मृतानामात्मघातिनाम् ।

नारायणवलिः कार्योऽदुर्मरणेन मृतस्य च ॥

जीवतोऽयद्भूतं प्रोक्तं मृते तद्द्विगुणं भवेत् ।

अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम्"—इति ।]

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति,—

बाढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥३॥

तप्तकच्छेण शुद्धान्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

तथाशब्देनाग्नौ चोदकदानादिकं समुच्चिनोति । तप्तकच्छलक्षणं वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

“एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।

तप्तकच्छद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा"—इति ।

एतानि दाहादौनि, तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । तत्कामकारविषयम् ।

“विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्"—इति

स्मरणात् । यच्च दृष्टस्यतिनोक्तम्,—

“विषोदन्धनशस्त्रेण" यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।

मृतोमेधेन लेपयोनान्यं संस्कारमर्हति ॥

* शस्त्राद्यैः,—इति मु० ।

† नार्थः,—इति मु० ।

पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा वाऽग्निप्रदस्तथा ।

सोऽतिरुद्धेण शुद्धोत् तु पिण्डदोवा नराधमः"—इति ।

यच्च यमेनोक्तम्,—

“गोब्राह्मणहतं दग्ध्वा मृतमुद्धन्वनेन च ।

पाशाञ्जिला तथा तस्य कच्छं सान्त्तपनं चरेत्”—इति ।

तदुभयमशक्तविषयम्, देशकालवयःशक्तादीनां प्रायश्चित्ततार-
तम्यहेतुत्वात् । तथाच व्याघ्रः,—

“देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।

अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्कथणं वदेत्”—इति ।

शक्तादितारतम्यवन्निमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चित्ततारतम्यकार-
णम् । अतएव प्रजापतिः, स्वर्गाद्यप्यनिमित्ते स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह,—

“तच्छब्दं* केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽश्रु वा तथा ।

एकरात्रं तु माश्रीयात् चिरात्रं बुद्धिपूर्वकम्”—इति ।

एवं निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्तभूयस्त्वम् । अतएवाग्नेवाः प्रेत-
क्रियाः कुर्वन्तोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः,—

“य आत्मत्यागिनां कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां दिजः ।

स तप्तकच्छसहितं चरेच्चान्द्रायणं प्रतम्”—इति ।

प्रजापतिपक्षमुक्तार्थं बुद्धिदार्ढ्यार्थम् । ततोविरोधिवचनानां
विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्युक्तं भवति । सा चास्माभिः प्रदर्शिता ।
उद्धन्वन्न्यायं गोहतादिष्वतिदिशति,

* तच्छब्दं,—इति स० शा० ।

† बुद्धिपूर्वकम्,—इति शा० ।

गोभिर्हतं तथोदङ्गं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥

संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारश्चाग्निहाश्च ये* ।

अन्येऽपि वाऽनुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ५ ॥

तप्तकच्छेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनडुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

अचाततायितया गोभिः क्रौडम् यदि हतस्तदानीमेतद्द्रष्टव्यं,
ग्रामादिकमरणे पातित्याभावात् । एतच्चाग्नीचमकरणेऽस्माभिर्हप-
वर्णितम् । पूर्वोद्धन्वनविषये तप्तकच्छमात्रमुक्तं, इह तु ब्राह्मण-
भोजनादिकमधिकमुच्यते,—इति नाशङ्कनीयं, परकर्तृकोद्धन्वन-
स्याच विवक्षितत्वात् । गोहतब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च पर-
कर्तृकोद्धन्वे प्रायश्चित्ताल्पमिति वाच्यं परकर्तृकोद्धन्वनप्रसक्तिं
ज्ञात्वा प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां
चवनोऽप्याह । “आत्मघातुकस्पर्शनदहनवहनेषु तप्तकच्छं चरेत् ।
वृषगावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु”—इति । तप्तकच्छस्वरूपमाहानिः,—

“अहमुष्णं पिवेद्वारि अहमुष्णं पयः पिवेत् ।

अहमुष्णं पिवेत् सर्पिर्वायुभक्षोदिनचयम् ॥

षट्पलं तु पिवेदम्बस्त्रिपलन्तु पयः पिवेत् ।

पलमेकं पिवेत् सर्पिस्तप्तकच्छं विधीयते”—इति ।

वायुभक्षणमुपवासः । तप्तशब्देन शीतकच्छोऽप्यावर्त्यते । तत्स्व-
रूपञ्च यमेनोक्तम्,—

* वोढारश्चाग्निहाकाः,—इति सु० ।

† अन्ये ये,—इति सु० ।

“अहमुष्णं पिबेदन्नः अहमुष्णं दृतं पिबेत् ।

अहमुष्णं पयः पीत्वा वायुमन्नः परं अहम् ॥

तप्तकच्छं विजानीयात् ग्रीतैः ग्रीतमुदाहृतम्”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“तप्तक्षीरदृतामूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासस्य तप्तकच्छमुदाहृतः”—इति ।

तत् तप्तकच्छस्यावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा, सान्त्तपनं महासान्त्तपनं,—इति द्वैविध्यं, तथा तप्तकच्छं महातप्तकच्छमिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पक्षशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते । “पक्षं सुवर्ण-
खलारः”—इति याज्ञवल्क्यवचनात् । उक्तं च,—

“पञ्चगुह्याऽऽत्मकोमाषोनिष्कोमासाष्टनिर्भितः ।

दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पक्षमानं बुधैः सदा”—इति ।

एतादृशैः पक्षैः षड्भिः सन्धितमन्नः पिबेत् । पतितसंसर्गप्राय-
श्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं दर्शयति,

यो वै समाचरेद्दिप्रः* पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥७॥

मासाहं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।

अब्दाहं मब्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥८॥

अथ, विप्रग्रहणं क्षत्रियादेरुपलक्षणं, मनुष्यमात्रेणां तत्संसर्गस्य निन्दितत्वात् । तथाच मनुः,—

* यो वै समाचरेद्दिप्रः,—इति पाठान्तरम् । संसर्गमाचरेद्दिप्रः,—इति सु० ।

† मनुष्यमात्रे,—इति सु० ।

“यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये”—इति ।

समाचरणं* सह यात्रासनादि† । तथा च कण्वः,—

“आसनाच्छयनाद्यानात् संलापात् सहभोजनात् ।

संकमन्तीह पापानि तैलविन्दुरिवाम्बुधि ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

यात्रासनादिभिः† निरत्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः”—इति ।

याजनादौ तु सद्यः पतति । तथाच बौधायनः,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्‡ सद्यो न ग्रयनादिभिः”—इति ।

वृहस्पतिरपि बहुविधं समाचरणं निषेधति,—

“एकग्रय्याऽऽसनं पङ्क्तिं भाण्डं पत्न्यसमिश्रणम् ।

जायनाध्यापने योनिस्तथाच सह भोजनम् ॥

नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह”—इति ।

देवलोऽपि,—

“संलापस्य ग्रंथिश्चासात् सह ग्रय्याऽऽसनाश्रनात् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संकमते नृणाम्”—इति ॥

* सहाचरणं,—इति सु० ।

† यात्रासनादीनां,—इति सु० ।

‡ यात्राश्रनाश्रने,—इति सु० ।

§ याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं,—इति सु० । अध्यापनस्थाने सर्वज्ञाध्ययनपाठः,
ब्रा० ४० ।

एतच्च पूर्वस्मिन् युगे, अथ तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । यानादेर्वक्ष्य-
माणत्वात् संसर्गस्यापि याजनादिर्ग्राह्यः* । पतितादिवित्यादिशब्देन
तत्पुत्रादयो गृह्यन्ते । “पतितोत्पन्नः पतितो भवति”—इति वसिष्ठेन
तस्मिन्नात् । विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्याप्युक्तं ज्ञायपितुमकामत-
इत्युक्तम् । कामतः संसर्गं तु विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

“पञ्चाहे तु चरेत्क्षुण्णं दशाहे तप्तक्षुण्णकम् ।

पराकस्पर्द्धमासे स्थान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥

मासचये तु कुर्वीत क्षुण्णं चान्द्रायणोत्तरम् ।

षाण्मासिके तु संसर्गं क्षुण्णं त्वर्द्धमाचरेत् ।

संसर्गं चाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणोत्तरम्”—इति ।

पृथक्पृथग्व्यवस्थितप्रायश्चित्तविधित्सया पञ्चाहाद्यनेकपक्षोपन्या-
सः । तदूर्द्ध्वं तत्समः,—इत्यभिधानात् पूर्वत्र तत्साम्याभावेऽपि
ततोऽर्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवति,—इत्यवगम्यते । यः
समाचरेत्, स पापी भवति,—इत्यथास्त्य निन्दा योजनीया ।
इदानीं कालतारतम्येन पूर्वोक्तेष्वष्टसु पक्षेषु यथाक्रमं प्रायश्चित्तं
विदधाति,

चिराचं प्रथमे पक्षे द्वितीये क्षुण्णमाचरेत् ।

तृतीये चैव पक्षे तु क्षुण्णं सान्तपनं चरेत् ॥६॥

ततुर्थे दशराचं स्यात्पराकः पञ्चमे मतः ।

कुर्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वेन्द्वद्वयम् ॥ १० ॥

* ‘एतच्च’—इत्यारम्भः, ‘ग्राह्यः’—इत्येतदन्तं न दृश्यते वक्ष्यीयपुस्तकेन
प्रायः ।

शुद्ध्यर्थमष्टमे चैव षण्मासान् क्षुण्णमाचरेत् ।

पक्षसङ्ख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥ ११ ॥

प्रथमः पक्षः पञ्चाहसंसर्गः, तत्र चिराचसंज्ञकं क्षुण्णमाचरेत् ।
चिराचक्षुण्णेनाम चिराचोपवासः । तथाच विष्णुः । “अथ क्षुण्णाणि
भवन्ति त्वहं नाश्रीयात्”—इति । द्वितीयपक्षो दशाहसंसर्गः, तत्र
प्राजापत्यमाचरेत् । न च मूलवचने प्राजापत्याख्यः क्षुण्णविशेषो न
श्रूयते,—इति शङ्कनीयम् । स्मृतिशास्त्रेषु निरूपपदस्य क्षुण्णशब्दस्य
प्राजापत्येव प्राचुर्येण प्रयोगात् । “क्षुण्णमिति प्राजापत्यम्”—इति
देवजस्मरणाच्च । प्राजापत्यस्वरूपं मनुराह,—

“त्वहं प्रातस्त्वाहं सायं त्वहमद्यादयाचितम् ।

त्वहं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् दिजः”—इति ।

द्वितीयपक्षो द्वादशाहसंसर्गः, तत्र सान्तपनं क्षुण्णमाचरेत् । सान्त-
पनं चतुर्विधं, दिराचं सप्तराचं पञ्चदशराचमेकविंशतिराचं चेति ।
तत्र दिराचसप्तराचयोः स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोमूत्रं गोमयं जीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेऽङ्गुरपवसेत् क्षुण्णं सान्तपनं चरन् ॥

पृथक् शान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु क्षुण्णोऽयं महाशान्तपनः स्मृतः”—इति ।

यमेन पञ्चदशाहसाधो महाशान्तपनोऽभिहितः,—

* तदुच्यते,—इति मु० ।

† महाशान्तपनं स्मृतम्,—इति शा० ।

“अहं पिबेत् गोमूत्रं व्यहं वै गोमयं पिबेत् ।

व्यहं दधि व्यहं क्षीरं व्यहं सर्पिलतः शुचिः ॥

महाशान्तपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम्”—इति ॥

जावालेन * लेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्या महाशान्तपनोऽभिहितः,—

“षण्मासेकैकमेतेषां चिराचमुपयोजयेत् ।

व्यहं चोपवसेदन्ते महाशान्तपनं विदुः”—इति ।

एतेषां मध्ये न तावदत्र द्वादशं यहीतुं शक्यं, तस्य द्वितीय-
पक्षोक्तात् प्राजापत्यात् न्यूनत्वात् । नापि पञ्चदशरात्रैकविंशतिरात्र-
योर्ग्रहणं, तयोस्तुतुर्थपक्षोक्तदशरात्रोपवासादधिकत्वात् । तस्मात्, सप्त-
रात्रं परिशिष्यते । न च तस्य द्वादशाहसाध्यात् प्राजापत्यादर्वा-
चीनत्वं शङ्कनीयं, प्राजापत्ये हि त्रिष्वेव दिनेष्वग्नवर्जनमत्र तु
सप्तेष्वपि दिनेष्वग्नवर्जनम्, अतोऽधिकत्वात् । एवमेव द्वितीयपक्षे
प्रायश्चित्तम् । अर्द्धमाससंसर्गः चतुर्थपक्षः । तत्र दशरात्रोपवासमा-
चरेत् । यद्यथचोपवसेदिति न श्रुतं, तथापि वक्ष्यमाणपराकृच्छ्र-
साहचर्यात्तद्व्यतिरेकः । माससंसर्गः पञ्चमपक्षः । तत्र पराकः कृच्छ्रः
कर्त्तव्यत्वेन सम्प्रतः । पराकस्वरूपं दर्शयति मनुः,—

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः”—इति ॥

मासद्वयसंसर्गः षष्ठपक्षः । तत्र चान्द्रायणं कुर्यात् । चान्द्रायण-
समयं स्वयमेवोत्तरं वक्ष्यति । षण्माससंसर्गः सप्तमपक्षः । तत्रेन्द्र-

वदयं कुर्यात् । ऐन्द्रवं चान्द्रायणं, इन्द्रुष्टद्विद्वाशोपेतत्वात् । किञ्चि-
दूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमपक्षः । यद्यपि किञ्चिदूनत्वं न श्रुतं, तथापि
सम्पूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् किञ्चिदूनत्वं कल्प्यते । तच्च
पातित्यहेतुत्वं याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरेत्”—इति ।

तत्राष्टमे पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् । षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे
द्वितीयया कृच्छ्रनैरन्तर्यं विवक्षितम् । तथा च सति षट्सु मासेषु
प्राजापत्यकृच्छ्राः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । शुद्धार्थमिति सर्वेषु वाक्येष्व-
नुषज्यते । सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तदङ्गत्वेन
दक्षिणा दातव्या । तत्र, पञ्चरात्रसंसर्गे प्रथमपक्षे सुवर्णमेकं, दश-
रात्रसंसर्गे द्वितीयपक्षे सुवर्णद्वयं, एवमितरेष्वपि पक्षेष्ववगन्तव्यम् ।

इत्थं पतितसंसर्गे प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं
युत्पादितम् । इदानीमनयैव दिशा निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्त-
मुक्तेतुं शक्यमिति यदि निधाय चतुस्त्रातेत्यारभ्य यस्तु धर्मपरा-
मुखः,—इत्यन्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्येवोपन्यस्यति,—

चतुस्त्राता तु या नारी भर्तारं नोपसर्पति ।

सा मृता नरकं याति विधवा च* पुनः पुनः ॥१२॥

चतुस्त्रातान्तु योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥१३॥

दरिद्रं व्याधितं धूर्तं* भर्तारं याऽवमन्यते ।
 सा शुनी जायते मृत्वा सूकरी† च पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
 आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 अपृष्ट्वा चैव भर्तारं या नारी कुरुते व्रतम् ।
 सर्व्वं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ १६ ॥
 बान्धवानां सजातीनां दुर्व्वृत्तं कुरुते तु या ।
 गर्भपातश्च या कुर्यान्न तां सम्भाषयेत् क्वचित् ॥ १७ ॥
 यत् पापं ब्रह्महत्यायां द्विगुणं गर्भपातने ।
 प्रायश्चित्तं न तस्याः स्यात्‡ तस्यास्यागोविधीयते ॥ १८ ॥
 न कार्यमावसथ्येन नाग्निहोत्रेण वा पुनः ॥
 स भवेत् कर्मचण्डालोयस्तु धर्मपरास्मुखः ॥ १९ ॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य षोडशदिनान्यृतुः । तत्र चतुर्थदिवसे स्नाता
 नारी पुनोत्पादनार्थमाहता सती यदि भर्तारं नोपसर्पति, तदा
 नरकमनुभूय पश्चादङ्गु जन्मसु विधवा भवति । भर्ताऽऽहताया-
 ननुपसर्पणे दोषो नारदीयपुराणे दर्शितः,—

“आहता या तु वै भर्ता न प्रयाति‡ लरान्विता ।

* मूर्खः,—इति मु० ।

† सूकरी,—इति वज्रवीर्यपुस्तकेषु प्रायः ।

‡ न तस्यास्ति,—इति मु० ।

§ न याति स्त्री,—इति मु० ।

सा ध्वाङ्क्षी जायते मृत्वा दश जन्मानि पञ्च च”—इति ॥
 यथा वध्वाः चतुर्कालातिक्रमे प्रत्यवायस्तथा पुरुषस्यापि चतु-
 स्नातामनुपगच्छतः प्रत्यवायः । सन्निधिग्रन्थस्त्वनारोग्यादेरुपलक्षकः ।
 अतएव देवलः,—

“यस्त्वरोगामृतुस्नातां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तं विनाश सः”—इति ॥

अत्र चोन्नेयं यत् प्रायश्चित्तं, तद्वृत्त्यतिर्दर्शयति,—

“चतौ न गच्छेद्योभार्यां सोऽपि कृच्छ्राद्धमाचरेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“चतौ न गच्छेद्योभार्यां नियतां धर्मचारिणीम् ।

नियमातिक्रमात् तस्य प्राणायामशतं स्मृतम्”—इति ॥

न चात्र प्रायश्चित्तद्वयस्य समविकल्पः शङ्कनीयः, प्राणायाम-
 शतस्यार्द्धकृच्छ्रप्रत्यान्नायत्वेनानुकल्पत्वात्* । अतएव प्राणायामशतद्वयं
 कृच्छ्रप्रत्यान्नायत्वेन चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“कृच्छ्रोदेव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

तिलहोम† सहस्रन्तु वेदाध्ययनमेव च”—इति ॥

पुरुषं प्रत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्यार्द्धं स्त्रियं प्रत्युन्नेयम् । तथाच भृगुः,—

“अग्नीतिर्यस्य वर्षाणि वालोवायुनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियोऽप्याधितएव च”—इति ॥

* कल्पनीयत्वात्,—इति मु० ।

† तिलाहुति,—इति मु० ।

न केवलमूलतः स्त्रियाः प्रत्यवायः, किन्तु दारिद्र्यादिना येन केनापि निमित्तेन पत्युरवमानेऽपि महान् प्रत्यवायः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“मानाद्रोषात्सत्परादा भर्त्तारं याऽवमन्यते ।

सा सप्तजन्मकं यावत् नरके स्यात् संशयः”—इति ॥

अवमानस्य पुत्रपुत्रान्तरगमन-चित्तवृत्त्यादिः । एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

“अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिहृष्येत् ।

सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते ॥

अभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दिताम् ।

शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगेऽप्यप्युते ॥

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वसुतकृष्टं चोपसेवते ।

मिथैव लोके भवति परपूर्वेति चोच्यते”—इति ॥

नारदीयेऽपि,—

“जीवितेन सुखार्थेन” भर्त्तारं वञ्चयेत्तु या ॥

कामियोनिगतकृत्वा चाण्डाली जायते तु सा†”—इति ।

अचोक्षेयं प्रायश्चित्तमापस्तम्बो दर्शयति । “भर्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छ्रम्”—इति । उग्रनाऽपि । “अभिचारिणीं भार्यां कुचेनपरिभूतां पिण्डमाचेषोपजीविनीं‡ निवृत्ताधिकारां चान्द्रायणं प्राजा-

* जीवितेनाथ वित्तेन,—इति सु० ।

† पुण्डरी जायते ततः,—इति सु० ।

‡ कुचेनपरिभूतां,—इति प्रा० ।

पत्यं वा कारयेत्”—इति । अवमानाभावेऽपि पतिशुश्रूषामुपेक्ष्य व्रतोपवासादिपरायाः स्त्रियाः प्रत्यवायोऽस्ति । एतदेवाभिप्रेत्य व्रतोपवासादीनां स्त्रियं प्रति श्रेयोहेतुत्वं निषेधत्यचिः,—

“न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च ।

नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात्”—इति ॥

महाभारतेऽपि पतिशुश्रूषापरायाभार्यायाउत्तमां गतिमुक्त्वा व्रतादिपराया अन्यस्याभार्यायास्तदभावं ज्ञापयितुमिदमुदाहृतम्,—

“तां यमोलोकपालस्तु वभाषे पुष्कलं वचः ।

मा शुचस्त्वं निवर्त्तस्व न लोकाः सन्ति तेऽनघे ॥

स्वधर्मविमुखा नित्यं कान् लोकान् त्वं गमिष्यसि* ।

दैवतं हि पतिः स्त्रीणां स्थापितः सर्वदैवतैः ॥

मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।

पतिमत्याः स्त्रियाल्लोके धर्मः पत्यर्चनमिति”—इति ।

यदा स्त्री पतिशुश्रूषाऽनुरोधेन व्रतादिकं चिकीर्षति, तदाऽपि पतिमश्रुत्वाऽनुष्ठितं तद्व्रतं निष्फलं भवति । तदाह मार्कण्डेयः,—

“नारी स्वप्नानुज्ञाता भर्ता पित्रा सुतेन वा ।

निष्फलान्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्”—इति ॥

अतएव मनुः सर्वत्र स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधति,—

“वाल्मद्या वा युवत्या वा वृद्ध्या वाऽपि चोषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं कार्यं किञ्चिद्गृह्येऽपि”—इति ॥

* कथं लोकान् गमिष्यसि,—इति सु० ।

तथाच पुराणे,—

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रः स्वविरभावे तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति* ॥

अष्टद्वेयभिधानादनुज्ञापुरःसरमनुष्ठितस्य व्रतादेः साफल्यमव-
गम्यते । तच्च शृङ्खललिखिताभ्यां दर्शितम् । “न भर्तारं दिव्याद्-
वषट्पथग्रीलः स्वात् पतितोऽर्चनीयोन्याधितोवाऽपि पतिर्देवतं स्त्रीणां,
न व्रतोपवासनियमेभ्योऽदानं स्त्रीणामन्यत्र पतिश्शुश्रूषायाः, का-
मन्तु भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमादीनामभासः स्त्रीधर्मः”—
इति । कात्यायनोऽपि,—

“भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति” ।

या तु नारी वान्धवानामसपिण्डानां सजातीनां सपिण्डानां
दुर्वृत्तं विदेवं कुरुते, या च गर्भं पातयेत्, ते उभे पातक-
बाहुल्यात् सम्भावणीये । एतदेवाभिप्रेत्य बन्धुदेवः शृङ्खललिखिताभ्यां
निषिद्धः । “न बन्धुन् दिव्यात्”—इति । अत्र च विदेवोविषप्रयो-
गाभिचारादिपर्यन्तोविवक्षितः । अन्यथा स्वल्पस्य देवस्य गर्भपाता-
द्यायेनासम्भावणहेतुत्वासम्भवात् । यद्यपि बन्धुवध-मर्मपातनयोरस-
म्भावणहेतुत्वं समानं, तथापि मर्मपाते पापदैगुण्येन प्रायश्चित्तं
नास्ति, अतस्तस्यास्यागण्यम् ।

अतः, प्रायश्चित्ताभावोऽनुपपन्नः, मनुना ब्रह्महत्याव्रतस्य ततो-
पदिष्टत्वात्,

* तथाच इत्यादिभ्य एतदन्तोयश्रौतानि वज्रतीयपुस्तकेषु ।

† न व्रतोपवासादिकं,—इति सु० ।

“इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत्”—इति ।

अविज्ञातं स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामनिश्चितम् । विज्ञाते तु गर्भे स्त्रीपु-
रुषवधयोर्यथाविहितं द्रष्टव्यम् । अतः कथमुच्यते प्रायश्चित्तं ना-
स्तीति । नायं दोषः । पातनीयगर्भगतगुणागुणाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेः ।
इमनीयब्राह्मणगतगुणागुणाभ्यां प्रायश्चित्ततारतम्यस्य दर्शनात् । तथा
च याज्ञवल्क्यः ब्रह्मघ्नव्रतमुक्त्वा दौर्चित्तने दैगुण्यमाह,—

“दिगुणं सवनस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्”—इति ।

यद्यपि दौर्चितादौर्चित्तयोरिव गर्भयोगुणागुणौ नोपपद्येते*,
तथापि पितृगतगुणागुणाभ्यान्तौ कल्पनीयौ । तस्मात् प्रायश्चित्तवि-
षयाणि वचनानि गर्भमाचवधविषयाणि, इदं प्रायश्चित्ताभाववचनं
सम्भावितगुणवद्गर्भविषयम् । यदा, पापदैगुण्येन प्रायश्चित्ताभावो-
क्तिस्तस्यास्यागविधिषेधार्थवादइति न कश्चिद्विरोधः । तथाच, विशि-
ष्टगर्भपातने पापदैगुण्याद्व्रतदैगुण्यमुच्येयमिति भावः ।

यस्तु वेदविश्वासरहितोवेदोक्तधर्मपराङ्मुखस्तं नानुतिष्ठति, स
अस्मान्ना ब्राह्मणोऽपि कर्मणा चण्डालोभवेत् । तस्य धर्मपराङ्मुखत्वं
तदीयोक्तिरूपेण पूर्वार्द्धेन द्योत्यते । आवसथ्यः पञ्चमोऽग्निः, तेन
च गार्हपत्याद्यग्निपञ्चकमुपलक्ष्यते । न चाग्निपञ्चकेन वा तत्साध्येना-
ग्निहोत्रादिना वा किञ्चित् फलमस्ति । ऐहिकस्य फलस्यादर्श-
नात्, आमुष्मिकस्य फलस्य सन्दिग्धत्वात् । तथाच श्रूयते ।
“कोहि तदेदं यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा”—इति ।

एवमेतेषु व्याख्यातेषु वचनेषु यानि निमित्तान्युपन्यस्तानि, तेषां

* गर्भपातयोगुणागुणौ नोपपद्येते,—इति सु० ।

मध्ये स्त्रीकर्तृकस्य पुरुषकर्तृकस्य चतुर्विंशतिक्रमस्य पत्यवमानस्य च प्रायश्चित्तमुच्यते प्रदर्शितम् । यत् पतिश्शूषामुल्लङ्घ्य तत्प्रतिकूलप्रतापाचरणं, तत्र पतिं प्रसाद्य तदुक्तं प्रायश्चित्तमाचरेत्* । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुद्ध्यति”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“अथ वा यद्गुरुर्भूयात् तत्कार्यमविशङ्कया ।

निघ्नः सुपदे वाऽपि गुरुः सर्वत्र कारणम्”—इति ॥

यच्चानुशामन्तरेण प्रताचरणं, तत्र निष्फलप्रयासस्य दण्डरूपत्वात् तेनैव शुद्ध्यतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेक्षा ।

दुर्वृत्ताचरणं च द्विविधं, वधावसानं प्रयत्नमात्रं चेति । तयोर्मध्ये वधावसानस्य पुरुषकर्तृकस्य दुर्वृत्ताचरणस्य प्रायश्चित्तमाचार्यो-
वक्ष्यति । प्रयत्नमात्रस्य तु प्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्योऽतिदिशति,—

“चरेद्भ्रतमहत्वाऽपि चातार्थं चेत् समागतः”—इति ।

न च हननाहननयोर्भ्रतसाम्यं शङ्कनीयं, अतिदिष्टस्योपदिष्टात् किञ्चिद्व्युत्पन्नात् । योषितस्तु पुरुषकर्तृकप्रायश्चित्ताङ्कं द्रष्टव्यम् । गर्भ-
यातने प्रायश्चित्तं गर्भभेदानेकधा भिद्यते । गर्भाद्विविधः पति-

* तत्र तदुक्तमित्यनेन पत्नौ प्रायश्चित्तं धर्मज्ञश्चेत् स्वयमेवोपदिष्टेत्, धर्मज्ञास्तं न जानाति चेत् धर्मज्ञास्तस्य सकाशादुद्धा वा पतिरेवो-
पदिष्टेदित्यर्थः । इत्यधिकं सुप्रतिपुस्तकेऽस्ति । परमयमंशोनास्ति वक्ष्य-
पुस्तकेषु । जिपिमग्नाभि टिप्पणमेतदित्येव प्रतीयते ।

जन्योजारजन्यस्य । जारास्तु सवर्णा असवर्णास्तु । तत्र सर्वत्र प्राय-
श्चित्तं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“गर्भपाते समुद्दिष्टं यथावर्णविधिं व्रतम् ।

जारगर्भं विशेषः स्यात् यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥

ब्रह्मगर्भवधे ह्यङ्गमब्दं शान्तपनाधिकम्* ।

क्षत्रगर्भवधे चैव चरेच्चान्द्रायणदयम् ॥

वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं पराकः शूद्रघातने ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः”—इति ॥

वेदविश्वामरहितस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठोदर्शयति । “नास्तिकः कृच्छ्रं
द्वादशरात्रञ्च कृत्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिक्यवृत्तिस्त्वतिह्यङ्गम्”—
इति । एतच्च सङ्कतकरणविषयम् । असङ्कतकरणे तु शङ्खेनोक्तम् ।
“नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याऽभिज्ञसीत्येते
पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं चरेयुः” इति ।

अथ बीज-चेचिणोः पित्रोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तसङ्गावसूचनार्थ-
मस्मिन् प्रायश्चित्तप्रसङ्गे, कुण्डगोलकौ पुत्रौ सदृष्टान्तमुपन्यस्यति,

आधवाताहतं बीजं यस्य श्वेचे प्ररोहति ।

स श्वेचो लभते बीजं न बीजी भागमर्हति† ॥ २० ॥

तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः ॥ २१ ॥

* शान्तपनादिकम्,—इति सु०

† लभमर्हति,—इति शा० ।

श्रीधोजलप्रवाहः, वातः प्रचण्डवायुः । तयोरन्यतरेणाहतं पर-
कीयं शास्त्रादिवीजं यस्यान्यस्य चेत्ते प्ररोहति, स चेत्तौ बीजं बीज-
फलं लभते न तु बीजी । तदेतल्लोकप्रसिद्धम् । तेनैव न्यायेन
चेचिणोभार्यायां बीजिनोत्पादितौ कुण्डगोलकौ चेचिणः पुत्रौ
भवतः, न तु बीजिनः । तयोः पुत्रयोर्मध्ये चेचिणमृते जारजः
कुण्डः, मृते तस्मिन् जारजोगोलकः ।

“अमृते च मृते चैव जारजौ कुण्डगोलकौ”—इति

सत्यन्तरात् । जारशब्देन देवरादयो व्यावर्त्यन्ते । न हि
तेषां जारत्वमस्ति । तेषां गुर्वनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातत्वं च याज्ञ-
वल्क्येनोक्तम्,—

“अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा दृताभ्यक्तः स्रुतौ व्रजेत्”—इति ॥

बीजिचेचिणोरत्र सूचितप्रत्यवायो महाभारते दर्शितः,—

“चेचिकश्चैव बीजी च दारेतौ नियमङ्गतौ ।

न रक्षति च योदारान् परदारांश्च गच्छति ।

गर्हितौ तौ मरौ नित्यं धर्माचारवहिःकृतौ”—इति ।

जारस्य गर्भानुत्पादे यत् प्रायश्चित्तमभिहितं, तदेव बीजी दिगुण-
माचरेत् । जारप्रायश्चित्तं व्याघ्रेण दर्शितम्,—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।

कच्छन्वाश्रयणौ कुर्यादूर्ध्वमेव प्रमादतः ॥

अर्धमेव सकामायां तप्तकच्छं सक्तुतौ ।

अर्धमूर्ध्वं नपादीनां दारेषु ब्राह्मणचरेत् ॥

एतद्गतं चरेत्साङ्गं श्रीचियस्य परिग्रहे ।

अश्रीचियस्येद्विगुणमगुप्तावर्धमेव च”—इति ॥

चेचिणः प्रायश्चित्तविशेषानादेशात् सामान्यप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टेषु चैव हि”—इति ।

न बीजी भागमर्हतीत्ययमर्थो मनुना दृष्टान्तैः प्रतिपादितः,

“यथा गोम्बोद्गदासीषु महिषीष्वाविकासु* च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्त्रपि ॥

येऽचेचिणो बीजवन्तः परचेत्ते प्रवापिणः ।

ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥

यथाऽन्यगेषु वृषभोवत्सानां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सामोघं स्कन्दितमार्धभम्”—इति ॥

येऽचेचिण इत्यत्र अचेचिण इति छेदः ।

इदानीं कुण्डगोलकप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान् पुत्रभेदान् दर्शयति,—

औरसः श्लेचजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः । इति ।

एतच्च द्वादशविधानां पुत्राणामुपलक्षणम् । ते च मनुना दर्शिताः,—

“औरसः श्लेचजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च वट् ॥

कानीनश्च सहोदरश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

सखंदत्तश्च शौद्रश्च वट्टदायादबान्धवाः ॥

* महिष्यजाविकासु,—इति मु० ।

स्ते चेचे संकृताद्यान् स्वयमुत्पादितस्य यः* ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥
 यस्तत्पुत्रः प्रसीतस्य क्लीवस्य पतितस्य वा ।
 स्वधर्मिण नियुक्तायां स पुत्रः चेचजः स्रुतः ॥
 माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्योदन्विमः सुतः ॥
 सदृशान् प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥
 उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
 स गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्वाद्यस्तत्पुत्रजः ॥
 मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं परिसृष्टीयादपविद्धः स उच्यते ॥
 पितृवेष्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
 तं कानीनं विजानीयाद्बोदुः कन्यासमुद्भवम् ॥
 या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञाततया सती ।
 बोदुः स गर्भाभवति सहोदर इति चोच्यते ॥
 क्लीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापिचोर्यमस्तिकात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।
 या पत्या वा पविरत्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया† ॥

* स्वयमुत्पादयेद्वि यम्,—इति सु० ।

† ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा,—इति सु० ।

‡ विधवा चेच्छया पुनः,—इति शा० स० ।

उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ।
 मातापितृविहीनोयस्यक्तो वा स्यादकारणात् ॥
 आत्मानं स्वर्गयेद्यस्यै स्वयंदत्तस्तु स स्रुतः ।
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ॥
 स पारयस्त्रेव श्रवस्तस्मात् पारश्रवः स्रुतः—इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

“औरसः पुत्रिकापुत्रः चेचजो गूढजस्तथा ।
 कानीनः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः पौनर्भवः स्रुतः ॥
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमस्तु स्वयंदत्त इतीरितः ।
 सहोदजोऽपविद्धस्तु पुत्राद्वादश कीर्तिताः ॥
 औरसोऽधर्मपद्मीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 चेचजः चेचजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
 गृहे प्रच्छन्नउत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्रुतः ।
 कानीनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः ॥
 अस्तथायां अतायां वा जातः पौनर्भवः स्रुतः ।
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रोदत्तकोभवेत् ॥
 क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तोऽगर्भे विभः सहोदजः ॥
 उत्सृष्टोऽपि गृहे यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।
 पिच्छदोऽंशहरस्त्रैवां पूर्वाभावे परः परः ।
 सजातीयेष्वथं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः—इति* ।

* याज्ञवल्क्येनापि,—इत्यादिभ्य एतदन्तोऽप्यशोनास्ति वक्ष्यीयप्रसक्तैः ।

अथ दादग्रानां पुत्राणां यानि लक्षणानि मनुना दर्शितानि,
तानि सर्वाण्युपलक्षितुं दत्तस्य लक्षणमाह,

दद्यान्माता पिता वाऽपि स पुत्रोदत्तकोभवेत् ॥२२॥

अथ दाने सदृशं प्रीतिबंधुक्रमद्विरापदीति विशेषणचतुष्टयं
द्रष्टव्यम् ।

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुसरति परि-
वित्तिरित्यादिलोकद्वयेन,

परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥२३॥

द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रएवच ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु हेता चान्द्रायणं चरेत् ॥२४॥

यथ ज्येष्ठो नोदहति कनिष्ठस्योदहति, तथ ज्येष्ठः परिवित्ति-
रित्युच्यते । कनिष्ठः परिवेत्ता, यथा कन्यया कनिष्ठः परिविद्यते
सा परिवेदनी, तस्याः पित्रादिदाता, याजकोविवाहहोमस्य कार-
यिता । तस्मै पञ्च नरकं यान्ति । तथाच हारीतः । “ज्येष्ठेऽनि-
विष्टे कनीयान्निविशन्* परिवेत्ता भवति, परिवित्तिर्ज्येष्ठः, परि-
वेदनी कन्या, परिदायी दाता, परिविष्टा याजकस्य सर्वे
पतिताः”—इति । तत्र परिवित्तेर्द्वौ कृच्छ्रौ प्रायश्चित्तं, कन्याया-
एकः कृच्छ्रः, दातुः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्यमाह,—

* ज्येष्ठेऽनिति कनीयानुदहति यदा तदा कनीयान्,—इति सु० ।

“कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पथसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

याजकस्य चान्द्रायणम् । नचात्र परिवेत्तुः प्रायश्चित्तमनुक्रमिति
शङ्कनीयं, परिवित्तिशब्देन तस्याप्युपलक्षितत्वात् । अतएव यमः
परिवित्तिपरिवेत्तोर्द्वयोः समं प्रायश्चित्तमाह,—

“कृच्छ्रौ द्वौ परिवेत्तुः स्यात् कन्यायाः कृच्छ्रएवच ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु* हेता चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

यत्तु शङ्कल्लिखिताभ्यामुक्तम् । “परिवित्तिः परिवेत्ता च संव-
त्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्ष्यं चरेयाताम्”—इति । शङ्केनापि,—

“परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते ।

व्रतं संवत्सरं कुर्युर्दातृयाजकपञ्चमाः”—इति ।

यदपि हारीतेनोक्तम् । “ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन
कृच्छ्रेण परिचरेयुः†”—इति । तत्र सर्वत्र चिरचिप्रज्ञाताज्ञातभेदेन
प्रायश्चित्तगौरवसाधव्यवस्था द्रष्टव्या । प्रायश्चित्तचरणानन्तरं परि-
वेत्तुः कर्त्तव्यमाह वसिष्ठः । “परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा
तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्”—इति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय
निवेद्य पुनर्निविशेत् पुनरुदहेत् । कामित्यपेक्षायामाह तामेवोप-
यच्छेदिति । अयमर्थः । ज्येष्ठभ्रातर्यक्तदारपरिग्रहे कृतदारपरि-
ग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता परिवेदन्या स्वगृहीतया कन्यया परि-
वित्तिना ज्येष्ठभ्रात्रा च सह उक्तं प्रायश्चित्तं निर्वर्त्य ज्येष्ठभ्रातरि
कृतदारपरिग्रहे कनिष्ठः पूर्वं गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभ्रात्रे निवेद्य तद्वत्तां

* अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता,—इति शा० ।

† प्रायं यामयेयुः,—इति सु० ।

स्वयमेव पुनरुदहेत्* । अथमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः । अतएव गौतमः । “परि-
विन्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्याधातायेदिधिषु† दिधिषुपतीनां सं-
त्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्”—इति । अयेदिधिषुपत्यादौ विशेषो वशि-
ष्ठेनोक्तः । “अयेदिधिषुपतिः कच्छं दादशराचक्षरित्वा निविशेत
ताच्चैवापयञ्चेत् दिधिषुपतिः कच्छाति कच्छौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा
पुनर्निविशेत”—इति । अयेदिधिव्यादेर्लक्षणं देवलेनोक्तम्,—

“ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायामुद्घातेऽनुजा ।

सा चायेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता”—इति ॥

तच्चायेदिधिषुपतिर्दादशराचं कच्छं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठायां
पश्चादन्येनोदायां तामेवोदहेत् । दिधिषुपतिस्तु कच्छाति कच्छौ
चरित्वा खोदां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्वोद्रे दत्त्वाऽन्यामुदहेत् ।

* स्वयमर्थः इत्यारभ्य एतदन्तोद्यम्यो नास्ति वक्ष्यीयपुस्तकेषु प्रायः ।

† पर्याहितपरिदात्रयेदिधिषु,—इति सु० ।

‡ तद्युगान्तरविषयत्वात् कन्यौ कन्यायाः पुनरुदाहस्य निषिद्धत्वाच्च दि-
धिषुपतिः खोदां कनीयस्याः पूर्वोद्रे निवेद्य तदक्षां पुनः स्वयमेवोदहेत् ।
नद्यादिनिमित्तेषु तु, नष्टे मृते इति वक्ष्यमाणं ब्रह्मचर्यम् । अयेदिधिषु-दिधि-
ष्वोः कन्ययोः तत्पतिविहितप्रायश्चित्ताज्ज्ञं प्रायश्चित्तं ज्ञातव्यम् । अयेदि-
धिषुपतिर्ज्येष्ठकन्यायाविवाहात् पूर्वमेव चेत् खोदायां कनीयस्याः स्मृत्युक्तं
प्रायश्चित्तं निर्वर्त्य दिधिषुपतिविहितप्रायश्चित्ताचरणेन मुञ्चां ज्येष्ठामपि
स्वयमेवोदाह्य पुनः पूर्वोदां कनिकामप्युदहेत् उभे उपयञ्चेत् । कनीयस्यां
पूर्वमेवोदायामनूदा ज्येष्ठा कनिकामपतिनैवोदाह्या गान्धेनेति शास्त्रार्थः ।
उदाहेऽपि अन्यः कृतप्रायश्चित्तः कृतप्रायश्चित्तां तां दिधिषुं तस्याः कनी-
यस्याः पूर्वोद्रे दत्त्वा अन्यामुदहेदिति स्मृतेः,—इत्यधिकपाठः सु० पु० ।

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायश्चित्तं च प्रदर्शयित्वा नो विषयविशेषे तदपवादं
दर्शयति,

कुलवामनषण्डेषु गद्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥२५॥

कुलः पृष्ठभागे मांसादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वामनोऽति-
ह्रस्वदेहः । षण्डो नपुंसकः । गद्गदो जिह्वादिदोषेण सहसा वक्तुमशक्तः ।
जडोऽचमः कार्यध्वप्रवृत्तः । जात्यन्धादयः प्रसिद्धाः । एवंविधस्य ज्येष्ठस्य
विवाहायोग्यत्वात् कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः ।
एतच्च ज्येष्ठस्य प्रव्रज्यादेशान्तरगमनादीनामप्युपलक्षणम् । अस्मिंश्च
परिवेदनाभ्यनुष्ठाने संवादवचनानि पूर्वमेव आह्वयप्रसङ्गादुदा-
हृतानि नात्र प्रपञ्चन्ते* ।

कुलत्वादिदोषरहितेष्वपि भिन्नोदरेषु परिवेदनमभ्यनुष्ठानाति,—

पितृव्यपुत्रः सापत्न्यः परनारीसुतस्तथा ।

दाराभिहोचसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥२६॥

पितृव्यपुत्रसापत्न्यौ प्रसिद्धौ । परनारीसुतोदत्तक्रीतादिः । एतेषु
ज्येष्ठेषु स्थितेषु कनिष्ठस्य विवाहाधानयोर्नास्ति प्रत्यवायः ।

कुलत्वादिदोषरहितेष्वेकोदरेषु पर्याधाने विशेषमाह,

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीति शङ्कस्य वचनं यथा ॥२७॥

* वक्ष्यन्ते,—इति सु० ।

कारयेत् कुर्यात् । अनुज्ञातः कनिष्ठोऽप्येष्टात् पूर्वमाधानं कुर्यात् ।
ज्येष्ठभावेव पित्राऽप्यनुज्ञातस्य पुत्रस्य पर्याधानप्राप्तौ चतुर्विंशति-
मते तन्निविध्यते,—

“ज्येष्ठभावा अनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहम् ।

अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरब्रवीत्”—इति ।

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्,—

“पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा”—इति ।

उग्रनाऽपि,—

“पिता पितामहोयस्य अग्रजोवाऽथ कथंचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने”—इति ।

तत्पित्रादीनां वैधुर्यादिना प्रतिबन्धे सति द्रष्टव्यम् ।

परिवेदनपर्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुदाहस्यापि प्रसङ्गात्
कचित् अभ्यनुज्ञां दर्शयति,

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते ॥२८॥

नष्टोद्देशान्तरगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्तः । अयञ्च पुनरुदाहो-
युगान्तरविषयः । तथाचादिपुराणम्,—

“ऊढायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठां गोबधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्”—इति ।*

* ऊढाशब्देन विधिवद्गृहा ग्राह्या, अन्यत्र पुनरुदाहस्यात्राध्यक्षीकृत-
त्वात्,—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

पुनरुदाहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठाने श्रेयोऽतिशयं दर्शयति,

मृते भर्त्तरि या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता* ।

सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥२९॥

मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणम् । चतुर्थपादेन सत्यन्तरप्रसिद्धा
ब्रह्मचारिगतिर्दृष्टान्विता । सा च मनुना दर्शिता,—

“अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्”—इति ।

उक्तब्रह्मचर्यादप्यधिकफलमनुगमने दर्शयति,

तिस्रः कोव्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।

तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥३०॥

तावत्कालं तावत्सहस्रसंवत्सरम् तथाच हारीतः,—

“मृते भर्त्तरि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।

अनुगच्छति भर्त्तारं शृणु तस्यास्तु यत् फलम् ॥

तिस्रः कोव्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।

तावन्मन्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

मातृकं पैतृकञ्चैव यच्च कन्या प्रदीयते ।

कुलत्रयं पुनात्येषा भर्त्तारं याऽनुगच्छति”—इति ।

शङ्खलिखितौ,—

“मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्भुताशनम् ।

साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते”—इति ।

* ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता,—इति सु० ।

नन्विदमनुगमनं प्रत्यक्षश्रुतिविरोद्धम्* । “तस्मादुह न पुरायुषः
स्वर्गकामी प्रेषात्”—इति श्रुत्या आत्महत्याप्रतिषेधात् ।

“असूर्या नाम ते लोका अन्धेन समसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रत्याधिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः”—इति

श्रुत्यन्तराच्च† । मैवम् । अनुगमनस्य तेर्निरवकाशत्वेन प्राबल्यात् ।
आत्महत्यानिषेधश्रुतिस्तु स्वर्गकामियोषितोऽन्यच्च सावकाशा । ननु
स्वर्गकामिन्याः पतिमनुगच्छन्त्याः अपि ब्राह्मण्या अनुगमनं सत्यैव
निषिद्धम् । तथाच पैठीनसिः,—

“मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्याब्रह्मशासनात् ।

इतरेषान्तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

‡ उपकारं यथा भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयोभर्तुः शोककरी चिरात् ॥

अनुवर्त्तेत जीवन्तं नानुयायान्मृतं पतिम् ।

जीव्य भर्तुर्हितं कुर्यात् मरणादात्मघातिनी”—इति ।

अङ्गिराअपि,—

“या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं ॥ पतिं नयेत्”—इति ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

* नन्विदमनुपपन्नं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् सत्यन्तरविरोधाच्च । तथाहि,
—इति सु० ।

† सत्यन्तरप्रतिषेधाच्च,—इति सु० ।

‡ मनुः,—इत्यधिकं शा० पु० ।

“न विधेयं समं भर्ता ब्राह्मणी शोकमोहिता ।

प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी”—इति ।

प्रव्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः* । नायं दोषः । अस्य निषेधस्य
पृथक्चित्तिविषयत्वात् । अतएवोशना,—

“पृथक्चित्तिं समारुह्य न विप्रगन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः”—इति ।

एकचित्यां समारोहणं कल्पसूत्रकारेण दर्शितम् । “प्रेतस्थोत्तरतः
पत्न्या संवेशनमविशेषेण नित्यवत्”—इति ।

न केवलं स्वयमेवानुगमनेन स्वर्गं वसति, किन्तु स्वभर्तारं नर-
कादुद्धरतीत्याह,

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।

एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥३१॥

यद्यपि पापीयान् पतिः स्वपापफलभोगाय नरकमार्गाद्याभि-
मुखोभवेत्, तथापि योषित् स्वकीयेन प्रबलसुकृतेन तस्य पापफल-
भोगं प्रतिबध्य पतिमपि स्नेह सह गतिं नयति । अतएव व्यासः,—

“यदि प्रविष्टो नरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।

सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशो दीने वेद्यमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद्गृह्णात्यशङ्कितः ॥

* प्रव्रज्या मैथुनगन्धपुष्पाक्षतवासोभूषणतान्मूलादिसर्वभोगत्यागः,—
इति सु० ।

तदङ्गत्वात्तस्मादाय दिवं याति च सा वल्गात् ।

सा भर्तृपरमा नित्यं स्तूयमानाऽस्मरोगणैः ॥

क्रीडते पतिना साङ्गं यावदिन्द्रास्तुर्हृत् ।

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत् पतिः ।

पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या”—इति ।

इदञ्चानुगमनं पतिव्रतयाऽनुष्ठितं सदुक्तरीत्या दम्पत्योरुभयोः
अयोहेतुः, पापीयस्याऽनुष्ठितश्चेत् पापक्षयहेतुर्भवति । तथाच महा-
भारतम्,—

“अवमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्ताऽनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधाद्दयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः ॥

आदिप्रवृत्ति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

ऊर्द्धं गच्छति सा तत्र भर्त्ताऽनुमरणं गता”—इति ।

एतञ्चानुमरणं न सर्वासामपि स्त्रीणां सम्भवति ।

“साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।

नान्योर्धर्माऽस्ति बिभ्रोयोनृतेभर्त्तरि कर्हिचित् ॥

यावन्नाग्नौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन” ।

इत्यङ्गिरसा सामान्येन पतिव्रतानां साध्वीनामधिकारस्य बोध-
नात् । अयञ्चाधिकारो रजआदिभिः प्रतिबध्यते । तथाच बृहस्पतिः,—

“वाससंवर्द्धनं त्यक्त्वा वासापत्या न गच्छति ।

रजस्वला सृतिका च रचेद्गर्भं च गर्भिणी”—इति ।

अत्र वाससंवर्द्धनं त्यक्तेति वदन् संवर्द्धयित्वजनान्तरविक्षम्भे
वासापत्याया अप्यधिकारोऽस्तीति दर्शयन् रचेद्गर्भं च गर्भिणीति
रक्षां दर्शयन् सम्भावितगर्भसन्देहाया अप्यधिकारं वारयति ।
तथाच नारदीये,—

“वासापत्यास्य गर्भिण्यः अदृष्टवस्तया ।

रजस्वला राजसुते, नारोहन्ति चितां शुभे”—इति ।

अदृष्टवस्तवः स्त्वदर्शनेन सम्भावितगर्भसन्देहाः* ।

श्रुतिविषयितं प्रायश्चित्तं प्रकीर्णकेषु यन्मतं

तत्प्रत्यविशेषयोर्भेदस्तत्तत्त्वं परिवेदनम् ।

प्रथयति परं तुरीयाध्याये पराशरभाषिते

विवृतिमकरोत् शक्त्वा निर्णयमानं माधवां ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-सासाय्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥०॥

* एतञ्चानुमरणं,—इत्यारम्भ एतदन्तोयश्रोगास्ति वङ्गीयप्रसक्तम् ।

† अत्र कन्दोभङ्गोलक्ष्यते ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

यत् समाश्रित्य वाष्प्रीकिप्रमुखाः श्रं परं गताः ।

तदाश्रयेऽङ्घ्रिकमकं रामचन्द्रस्य निर्मलम्* ।

इत्थं चतुर्थाध्याये प्रकीर्णकपापानां प्रायश्चित्तमभिहितम् । तत्र, यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकीर्णकं उपपातकेषु पठितत्वात्, यद्यपि पुत्रभेदादिकथनं न प्रायश्चित्तरूपं, तथापि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तस्य बाहुल्यादध्यायार्थत्वमविरुद्धम् । तत्राध्यायान्ते स्वर्गसाधनमनुगमनं वर्णितम् । तेन ब्रह्मलोकसाधनमाहिताग्निदहनं बुद्धिस्थम् । अतः पञ्चमाध्याये तद्विवक्षुः आदौ प्रायश्चित्तप्रकरणविच्छेदशङ्कामपनुदन् परिशिष्टं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं तावन्नवभिः श्लोकैराह,—

वृकश्वानशृगालाद्यैर्दष्टोयस्तु द्विजोत्तमः ।

स्नात्वा जपेत् स गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥१॥

गवां शृङ्गोदके स्नानं† महानद्यास्तु सङ्गमे ।

समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥२॥

वेदविद्याव्रतज्ञातः शुना दष्टो द्विजो यदि ।

स हिरण्योदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥३॥

* सुमितपुस्तकातिरिक्तेषु वास्वयं श्लोकः ।

† शृङ्गोदकस्नाने,—इति स० शा० ।

सर्वतस्तु शुना दष्टो यस्त्रिराचमुपावसेत् ।

घृतक्षुण्णोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥४॥

अव्रतः सर्वतो वाऽपि शुना दष्टो भवेद्विजः ।

प्रणिपत्य* भवेत् पूतो विप्रैश्चक्षुर्निरोक्षितः ॥५॥

शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।

अग्निः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना भूरि तापितम्† ॥६॥

शुना तु ब्राह्मणी दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।

उदितं ग्रहनक्षत्रं दष्टा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥७॥

क्षणापक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।

यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् ॥८॥

असहाह्वणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः ।

वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥९॥ इति

वृकश्वानोरारण्यकग्राम्यत्वाद् भेदः‡ । शृगालोजम्बुकः । आदि-
शब्देन वराहादयो गृह्यन्ते । तैर्दष्टः प्रत्यवायपरिहाराय स्नात्वा
गायत्रीं जपेत् । न चात्र विधिप्रतिषेधातिक्रमरहितस्य कथं
प्रत्यवाय इति शङ्कनीयम् । श्ववराहादीनां दूरतः परिहर्तव्यत्वेन
तत्समीपगमनक्रीडादेरतिक्रमरूपत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वात् । वेदमात-

* प्रणिपतात्,—इति मु० ।

† चोपचूर्णनम्,—इति शा० ।

‡ ग्राम्यत्वे चान्यस्माद्भेदः,—इति मु० ।

रम्,—इत्यनेन मन्त्रान्तरेभ्योऽधिकं पवित्रं दर्शयति । वेदमा-
ह्वय, “गायत्री चन्दसा माता”—इति सूतेरध्यवसीयते । यदा,
वेदामातरो यस्याः, सा वेदमाता । यद्यपि मन्त्रान्तराण्यपि वेद-
जन्यानि, तथापि वेदजन्यममस्या विशेषः । अतएव मनुः,—

“त्रिभूत एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः”—इति ॥

अथ गायत्रीजपे मन्त्राविशेष उग्रनसा दर्शितः,—“दंष्ट्रादि-
दृष्टो गायत्र्यष्टग्रतं प्रणायामग्रतं वा”—इति । एतन्वासमर्थविषयम् ।
समर्थं तु गोष्टृजोदकक्षानादिकमाचरेत् इति । तत्र, गोष्टृजोद-
कक्षानं नाम गोष्टृजपूरितेनोदकेन गायत्र्या शतवाराभिमन्त्रितेन
सेचनम् । “गोष्टृजेन शतं क्षानं गायत्र्या”—इति हारीतस्मरणात् ।
गोष्टृजोदकक्षान-मदीयज्जमक्षान-समुद्रदर्शनानामधममथमोत्तमा-
ज्जभेदेन वा दंष्ट्रतारतम्येन वा व्यवस्था द्रष्टव्या । वेदाध्ययनं वा,
प्राजापत्यसौम्याग्नेयैश्वदेवादिग्रतानि वा, समाप्य स्नातो वेदविद्या-
ग्रतस्नातः । स यदि शुना दष्टः, तदा हिरण्यमुदके निधाय
तनोदकेन स्नात्वा हतं प्राश्य विशुद्धयति । तथापि ब्राह्मणसेक्षा-
मर्चो शतकृत्वोजपेत् । तदाह बौधायनः,—

“वेदविद्याग्रतस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।

शतपर्यायमावर्त्य गायत्रीं शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ॥

चान्द्रायणादि प्रतेन संहितः सग्रतः । स यदि शुना दष्टः, तदा
चिराचमुपोय चतुर्थेऽहनि हतं प्राश्य कुशोदकक्ष पीत्वा पश्चाद्ग्रतशेषं
समापयेत् । कुशोदकक्षाने यावकं वा पिबेत् । तदाह बौधायनः,—

“सग्रतस्तु शुना दष्टः चिराचमुपवासयेत् ।

सहस्रं यावकं पीत्वा ग्रतशेषं समापयेत्”—इति ॥

सग्रताग्रतावुभावपि विप्रान् प्रणिपत्य तैर्नेचितौ* यथोक्तप्राय-
श्चित्ताचरणेन पूतौ भवतः । यस्तु शुना न दष्टः किन्तु नाभिकया
घ्रातः जिह्वया वाऽवलीढः नखैर्वा लिखितः, एतत्त्रयेऽपि तं प्रदेशं
प्रक्षाल्य वज्रिना सन्ताप्य शुद्धाः भवेयुः । यदा ब्राह्मणी आदि-
भिर्दष्टा भवति, तदा सा रात्रावुदितान् यज्ञान् सोमाङ्गारकादीन्
नचवानि च कृत्तिकादीन्यवलोक्य शुद्धा भवति । कृष्णपक्षे मेघ-
च्छन्ने सोमदर्शनासम्भावे शास्त्रदृष्ट्या तदवस्थानयोग्यां दिशं वा
चक्षुषाऽवलोकयेत् । एतन्नावलोकनं पञ्चगव्यप्राशनस्योपलक्षणम् ।
अतएवाङ्गिराः,—

“ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

यां दिशन्तु गतः सोमस्तां दिशश्चावलोकयेत् ।

सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति”—इति ॥

या तु समुद्रतीरवासिनी तस्याः सोमदर्शनाभावे तद्दिगवलोकन-
कम् समुद्रदर्शनमपि विशुद्धिहेतुः । तदाह बौधायनः,—

“ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

समुद्रदर्शनादाऽपि शुना दष्टा शुचिर्भवेत्”—इति ॥

यस्मिन् ग्रामे ब्राह्मणा न सन्ति तत्र ब्राह्मणप्रणिपातां निरी-

* तैर्निरीक्षितौ,—इति सु० ।

† प्रदक्षिण,—इति शा० ।

क्षणयोः स्थाने दृष्टप्रदक्षिणं द्रष्टव्यम्* । ननु सत्यन्तरेष्वन्यथा प्राय-
श्चित्तानि दृश्यन्ते । तत्र मतुः—

“सशृगालखरैर्दष्टो घाम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।

नराश्वोद्वराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति”—इति ॥

आश्ववल्क्योऽपि,—

“पुंसलीवानरखरैर्दष्टः श्लोकादिवायसैः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा दृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”—इति ॥

शारीतोऽपि,—

“श्वानो वा कौञ्चकोवापि नारी वा यदि वा नरः ।

आखुर्नकुलमार्जारो वायसयाम्यशूकराः ॥

एतैर्दष्टे दिजस्याङ्गे प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

स्नानं कुर्यात् सचेतन्तु विप्राणामनुशासनात् ॥

प्रोक्षणीभिस्त्रिपूताङ्गिः कारयेन्मार्जनं दिजः ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात् दद्यात् गोभ्यस्तृणं नरः ॥

सह दिजैश्च भुक्तेन शुद्ध्यते नात्र संग्रहः”—इति ।

वशिष्ठोऽपि,—

“ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामत्रयतृत्वा दृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”—इति ॥

शङ्खः,—

* प्रदक्षिणानिरीक्षणे द्रष्टव्ये,—इति शा० ।

† प्राणायामं जले,—इति मु० ।

“शृगालवृकगोविप्रशुना दष्टस्तथैव च ।

चिराचन्तु व्रतं कुर्यात् पुंसलीदशनक्षतः”—इति ॥

शारीतोऽपि,—

“शुना दष्टस्त्वहं यावाहारः समुद्रगं नदीम् ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा दृतं प्राश्य शुचिर्भवेत्”—इति ॥

शङ्किरात्रपि*,—

“ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्वहं सायं पयः पिवेत् ।

गृहस्थस्तु द्दिरात्रं वाऽप्येकाहं वाऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरुर्द्धन्तु दृष्टस्तदेव दिगुणं भवेत् ।

स्वादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥

अव्रती सव्रती वाऽपि शुना दष्टस्तथा दिजः ।

दृष्ट्वाऽग्निं ह्रियमानन्तु सद्यएव शुचिर्भवेत्”—इति ॥

पैठीनसिरपि । “शुना दष्टस्त्रिरात्रमुपवसेत् दिजश्च ब्राह्मणस्तु
शुनादष्टो गायत्र्यष्टसहस्राभिमन्त्रितं कृत्वोल्मुकेन दहेच्चतुर्भिः कलसैः
स्नापनं कृत्वा ततः शुद्ध्यति, नदीसङ्गमे वाऽऽलस्यातुरस्य वा तत्र
पिता मनसा ध्यायन् सर्वकार्याणि कुर्वीत पितुरभावे सत्या-
चार्यः” । पुलस्त्योऽपि,—

“रजस्वला यदा दष्टा शुना जन्मकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

ऊर्ध्वन्तु दिगुणं नाभेर्वक्त्रे तु दिगुणं तथा ।

* आपलम्बोऽपि,—इति मु० ।

चतुर्गुणं स्रुतं मूर्द्धि तदन्यत्राशुचिर्भवेत्”—इति ॥

जातकर्णोऽपि,—

“ब्राह्मणी चत्रिया वैश्या शुना च आपदैरपि ।

दृष्ट्वा सचेष्टमाशुत्य शुद्ध्यतीति न संग्रहः”—इति ॥

एतेषु वचनेषु यत्र प्रायश्चित्तवाङ्मयं, तत्र तत्रोक्तमाङ्गविषयत्वं दशतारतम्यविषयत्वं बोधनीयम् । ब्रह्मचारिगृहस्थाग्निहोत्रिषु उत्तरोत्तरं तपोवाङ्मयात् प्रायश्चित्तद्वाराः ।

अथ दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालेन श्रपाकेन गोभिर्विप्रोदहतो यदि ।

आहिताग्निर्मृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि ॥१०॥

दहेत्तु ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्रौ मन्त्रवर्जितम् ।

स्पृष्ट्वा वोढ्वा च दग्ध्वा च सपिण्डेषु च सर्व्वथा ॥११॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् विप्राणामनुशासनात् । इति ।

ब्राह्मणा शूद्राजातचण्डालः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मणां चत्रियात् स्रुतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।

शूद्रजातसु चण्डालः सर्व्वकर्मवहिष्कृतः”—इति ॥

चतुर्गुणार्था जातः श्रपाकः । तथाच मनुः,—

“चतुर्जातस्तथोपायां श्रपाक इति कीर्त्तितः”—इति ।

मृतोदण्डशस्त्रादिना प्राणैर्वियुक्तः । आत्महतः स्वयमेव विषं पीत्वा मृतः । तमाहिताग्निं मृतं ब्राह्मणं सपिण्डेषु प्रत्यासक्तो विप्रो मन्त्रवर्जितं दहेत् । तत्र स्पर्शनं दहनं वहनं वा यः

करोति, स विप्रैरनुज्ञातः स्पर्शनादिदोषपरिहाराय प्राजापत्यं कृच्छ्रमाचरेत् । लोकाग्रावित्यनेन गार्हपत्यादीनां व्यावृत्तिः । यद्यप्यतीतस्य चतुर्थाध्यायस्यादौ दुर्मृतवहनादिप्रायश्चित्तमुक्तं, तथापि तस्य सामान्यरूपत्वाद्नाहिताग्निविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, आहिताग्निविषयस्य तु इहैवोपवर्णनमुचितं, वक्ष्यमाणतत्संस्कारं प्रत्युपोद्घातरूपत्वात् ।

प्राजापत्यचरणानन्तरं शास्त्रीयसंस्कारः कर्त्तव्य इत्याह,—

दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरैः प्रक्षालयेद् दिजः ॥१२॥

पुनर्दहेत् स्वाग्निना तु स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् । इति ।

उक्तरीत्या सौकिकाग्रौ यानि दग्धान्यस्थीनि, तानि पुनः संगृह्य क्षीरप्रक्षालनपूर्वकं गार्हपत्याद्यग्निभिः कस्पोक्तप्रकारेण दहेत् । एतच्च क्षीरीतेन दर्शितम्,—

“ब्राह्मणादधसंप्राप्तौ चण्डालस्य करेऽथवा ।

आत्मना शस्त्रघाते वा शूद्रवत् दाहयेद्विजम् ॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् सपिण्डेष्वेव सप्तमात् ।

तद्गन्धास्त्रि गृहीत्वैव विप्राणामनुशासनात् ॥

क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् तदस्त्रि प्रेतवद्दहेत् ।

पुनर्दहनमग्नौ च यथाविधि समाचरेत् ॥

एवमेव विधिं कुर्यात् मरणे गर्हितस्य च”—इति ।

इदानीं प्रोषितस्याहिताग्नेः संस्कारमाहिताग्निर्दिज इत्यारम्भ तथा कार्यं विचक्षणैरित्यनेन पञ्चजातेषु दर्शयति,—

आहिताग्निर्दिजः कथितं प्रवशन् कालचोदितः ॥१३॥

देहनाशमनुप्राप्तस्तस्याग्निर्व्यसते गृहे ।
 प्रेताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिपुङ्गवाः ॥१४॥
 कृष्णाजिनं समास्तोर्यं कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ।
 षट्शतानि शतं चैव पलाशानाञ्च वृन्ततः ॥१५॥
 षत्वारिंशत् शिरे दद्याद्दश कण्ठे तु विन्यसेत् ।
 बाहुभ्यां शतकं दद्यादङ्गुलीषु दशैव तु ॥१६॥
 शतन्तु जघने दद्याद् द्विशतं तूदरे तथा ।
 दद्यादष्टौ वृषणयोः पञ्च मेढ्रे तु विन्यसेत् ॥१७॥
 शकविंशतिमूरुभ्यां द्विशतं जानुजङ्घयोः ।
 पादाङ्गुष्ठेषु षड् दद्याद् यज्ञपात्रं ततोऽन्यसेत् ॥१८॥
 शम्यां शिम्ने विनिःक्षिप्य अरणीं मुष्कयोरपि ।
 जुह्वं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपधृतं न्यसेत् ॥१९॥
 पृष्ठे तूलूखलं दद्यात् पृष्ठे च मुसलं न्यसेत् ॥
 उरसि क्षिप्य वृषदं तण्डुलाज्यतिलान्मुखे ॥२०॥
 श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीन्तु चक्षुषोः ।
 कर्णे मेचे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् ॥२१॥
 अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत् ।
 असीं स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकाहुतिं न्यसेत् ॥२२॥
 दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राताऽप्यन्योवाऽपि च बान्धवः ॥
 यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्यं विचक्षणैः ॥२३॥

यदा प्रोषितआहिताग्निर्देशान्तरे प्रक्षियते, अग्निश्च स्वगृहे
 वसति, तदानीमास्तीर्णं कृष्णाजिने पलाशवृन्तैः देहाहुतिं कुशवृद्धां
 निर्मात्र तदवयवेषु यज्ञपात्राणि निक्षिप्यासीं स्वर्गाय लोकाय स्वाहे-
 त्येकामाहुत्याहुतिं जुहुयात् । यत्र द्रव्यानिर्देशेन होमस्तथाज्यमेव
 होमद्रव्यम् । ततः कल्पोक्तप्रकारेण कर्तव्यं संस्कारं समापयेत् । ननु
 अन्यथा पलाशवृन्तानां सङ्ख्या सत्यन्तरे श्रूयते । तत्र हारीतः,—

“देशान्तरगते विप्रे विपन्ने कालपर्ययात् ।

अरीरनाग्रे कल्पः स्यादाहिताग्नेर्विशेषतः ॥

कृष्णाजिनं समास्तोर्यं पुरुषाकृतिमेव च ।

जीषि षट्त्रिंशतं वृन्तान् पालाशांस्तु समाहितः ॥

अग्नीत्यर्द्धं शिरे दद्याद् घ्रीवायां दशएव च ।

बाहुभ्यान्तु शतं दद्यादङ्गुल्योर्दशएव च ॥

उरसि त्रिंशतिं* दद्यात् जठरे विंशतिं तथा ।

अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् पञ्च मेढ्रे तु कल्पयेत् ॥

ऊरुभ्यान्तु शतं दद्याद्विशतं जानुजङ्घयोः ।

पादाङ्गुल्योर्दशैव स्यादेतत् प्रेतस्य कल्पनम्”—इति ॥

वाठम् । अत्र व्यवस्थापकहेतोरभावादिकल्पो द्रष्टव्यः । स चैच्छिकः ।

अहिताग्निः संस्कारस्य फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विग्रहयति,—

ईदृशन्तु विधिं कुर्यात् ब्रह्मलोकगतिर्भुवा ।

दहन्ति ये द्विजास्तन्तु ते यान्ति परमाकृतिम् ॥२४॥

अन्यथा कुर्वते कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रवेदिताः ।
भवन्त्यस्यायुषस्ते वै पतन्ति मरके ऽमुचौ ॥२५॥

तत्र संस्कार्यस्थाहिताग्नेः ब्रह्मलोकसमाप्तिः, संस्कर्तुर्यथोक्त-
कारिणः परमा गतिः । अथयोक्तकारिणः पण्डितमन्यस्य मरक-
प्राप्तिः ।

प्रकटयति विभक्तं यः प्रकीर्णविशेषं
समधिकपरिवर्धं संस्कृतिश्चाहिताग्नेः ।
प्रकृतिगहनमेतन्मन्त्रमाध्यायमेवं
विशदमयमकार्षीत् व्याख्यया माधवार्यः ॥

इति महाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-सासाय्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरव्याख्या-
यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

ईश्वरं सर्वलोकानां भक्तानां भद्रदायकम् ।

जानकीवल्लभं रामं मम ह्ये मौनिलोचनम्* ॥

प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रसङ्गागताहिताग्नि-संस्कारः पञ्चमाध्याये निरु-
पितः । अथ षष्ठेऽध्याये प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुवर्त्तयिष्यमाणो मलि-
नीकरणसङ्करीकरणोपपातकानां प्रायश्चित्तानि प्राधान्येन विवचुः
प्रथमं प्रतिजानीते,—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।

पराशरेण पूर्वोक्तां मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम् ॥१॥ इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तकथनानन्तरं मलिनीकरणरूपासु प्राणि-
हत्यासु प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि । हत्यास्ति वडवचनं मलिनी-
करणाद्यवान्तरभेदाभिप्रायम् । मन्दबुद्धीनां स्मृत्यन्तरपर्यालोचने
सत्यापाततोविरोधबुद्धिरुदेति, न्यायदर्शिनां तु न तथेति सूच-
यितुं स्मृत्यन्तरसमात्युपन्यासः । पराशरशब्देन वृद्धपराशरोविवक्षितः ।
मन्वर्थे मनुप्रोक्ते धर्मशास्त्रे विस्तृताम् ।

प्रतिज्ञातेष्वादौ मलिनीकरणविशेषस्य क्रौञ्चादिवधस्य प्राय-
श्चित्तमाह,—

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† उपपातकानां,—इति मु० ।

क्रौञ्चसारसहंसांश्च चक्रवाकं च कुकुटम् ।
जालपादश्च शरभमहोरात्रेण शुध्यति ॥२॥

क्रौञ्चादयः पक्षिविशेषाः प्रसिद्धाः । जालपादशरभौ यद्यप्य-
प्रसिद्धौ, तथापि पक्षिभिः समभिव्याहारात्तावपि पक्षिविशेषौ
द्रष्टव्यौ । अत्र हन्तेत्यध्याहारः । अहोरात्रेणैकोपवासेनेत्यर्थः । तथाच
सम्बन्धः,—

“चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं तित्तिरिं शुक्रवारिके ।

श्वेनं मृगमुलूकश्च तथा पारावतानपि ॥

टिट्ठिभं जालपादश्च मञ्जुं कुकुटमेव च ।

एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम्”—इति ॥

मनु हंसादिवधे गोदानं मनुराह,—

“हत्वा हंसं बलाकाश्च वक्रं* वर्हिणमेव च ।

वानरं श्वेनभासौ च स्वर्ग्येद्राक्षणाय गाम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“हंसश्वेनकपिकव्याज्जलस्यलशिखण्डिनः ।

भासश्च हत्वा दद्याद्गामकव्यादांसु वसिकाम्”—इति ॥

मायं दोषः । गोदानस्योपवासाग्रन्थधनिकविषयत्वात् ।

बलाकादिषु पूर्वोक्तात् अन्त्यां प्रायश्चित्तमाह,—

* चक्रं,—इति सु० ।

† मृगं,—इति सु० ।

बलाकाटिट्ठिमौ वापि शुक्रपारावतावपि ।

अहिनक्रविघाती च शुध्यते नक्तभोजनात् ॥३॥ इति ।

शुक्रपारावतौ यौ, तयोर्हन्ता* नक्तभोजनात् शुध्यति,—इति
योजनीयम् । यत्तु सम्बन्धेनोक्तम्,—

“हंसं वक्रं बलाकाश्च सापदं वर्हिणं तथा ।

सारसं चापभासश्च हत्वा त्रीन् दिवसान् चपेत्”—इति ॥

तत्सम्बन्धवर्धे द्रष्टव्यम् ।

वृकादिषु न पूर्ववद्भोजनत्यागः, किन्तु प्राणायामः कर्त्तव्य इत्याह,—

वृककाककपोतानां शारितित्तिरिघातकः ।

अन्तर्जलउभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥४॥ इति ।

मात्र वृकोऽरसश्च मृगसमभिव्याहाराभावात्, पक्षिसमभिव्याहा-
रात्तु पक्षिविशेषो द्रष्टव्यः । वृककाककपोतानां हन्तेत्यध्याहारः ।
सन्ध्ये इत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ततश्च प्राणायामेनेत्येकवचनश्रवणे-
ऽप्यावृत्तिर्लभ्यते । यावद्भिः प्राणायामैर्नैरन्तर्येण सन्ध्यादयं समाप्यते
तावतः प्राणायामान् कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुना तित्तिर्यादिवधे
तिलद्रोणादिदानमुक्तम्,—

* बलाकाटिट्ठिमौ शुक्रपारावतौ च येन हन्ता । अथवा । द्वितीयवचनवि-
वक्षयाऽपि तौ योजन्ति स हन्ता,—इति सु० ।

† रासभश्चैव,—इति शा० ।

‡ तत्सम्बन्धवर्धे,—इति सु० ।

§ चक्रं,—इति शा० ।

“हतकुक्षं वराहे तु तिलद्रोणम् तित्तिरौ ॥

शुके दिहायनं वक्षं क्रौञ्चं इत्यादिहायनम्”—इति ।

घातवल्ग्वेनापि शुकादिवधे दिहायनवत्सादिदानमुक्तम्,—

“गजे नीलवृषाः पक्ष शुके वल्ग्वोदिहायनः ।

खराजमेधेषु वृषोदेयः क्रौञ्चे चिहायनः”—इति ॥

तत् सर्वं पूर्ववद्भुजिकविषयत्वेन वेदितव्यम् ।

गृध्रादिवधे सार्द्धं दिनद्वयं प्रतर्क्यमाह,—

गृध्रश्चेनशशादानामुलूकस्य च घातकः ।

अपकाशी दिनं तिष्ठेत् चिकारं मारुताशनः ॥५॥ इति ।

श्वेनः कपोतादीन् पक्षिणो निहन्ति । शशमस्तीति शशादः ।
अतः श्वेनशशादौ भिन्नजातीयौ । अपकाशी वज्रपाकरहितकन्द-
मूलफलादिकमेकस्मिन्दिनेऽग्रीयत् । ततः सार्द्धं दिनं मारुता-
शनः उपवसेदित्यर्थः । यत्तु कश्चपन्नाह । “वकवल्गाकहंससारसकार-
णवचक्रवाककपोतकुङ्कुटगृध्रश्चेनखञ्जरीटटिडिभोलूकशुकसारिका-
तित्तिरिमयूरकुरुरमुक्कामेचककलविहकपोतपारावतादीनां वधे
प्रायश्चित्तं अश्वरात्रोपोषितः सर्व्ववैजानि च दद्यात्”—इति ।
तदिदमशक्तविषयम् ।

गृध्रस्यापि वल्गुस्यादौ वल्गाकादिसदृशं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

वल्गुली* टिट्टिभानाच्च कोकिलाखञ्जरीटके ।

* वल्गुली,—इति शा० । एवं परम् ।

नालिका*रक्तपक्षेषु युज्यते नक्तभोजनात् ॥६॥ इति

अथाप्रसिद्धोऽपि वल्गुलीशब्दः साहचर्यात् पक्षिविशेषाची
द्रष्टव्यः । यद्यपि टिट्टिभग्नदो वल्गाकादिवचनेऽपि पठितः, तथाप्य-
वान्तरजातिभेदमाश्रित्य पौनरुक्त्यं परिहर्त्तव्यम् । वल्गुलीटिट्टिभानां
हन्ता, कोकिलाखञ्जरीटके हते, रक्तपक्षेषु हतेष्विति शेषः । यस्याङ्गि-
रसा दर्शितम्,—

“काके श्वेनो च गृध्रे च टिट्टिभे खञ्जरीटके ।

यथा गवि तथा हत्यां भगवानङ्गिराऽप्रवीत्”—इति ॥

तत् सन्ततहन्तृविषयम् ॥ अङ्गिरायहणेन दृढाङ्गिरा उच्यते ॥

जलकाकादीनां वधे प्रायश्चित्तमाह,—

कारणवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य ॥ च ।

भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्य विशुध्यति ॥७॥ इति

आदिशब्देन भारद्वाजविसदृशाः ॥ पक्षिविशेषाः गृह्यन्ते । तेषां च
वधे शैवमन्त्रकण्ठोक्तविधानेन शिवं सम्पूज्य विशुध्यति ।

पूर्व्वचानुक्तानां पक्षिणां वधे साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

* नाविका,—इति सु० ।

† भासे,—इति सु० ।

‡ संहतवधविषयम्,—इति सु० ।

§ नास्थेयत् युज्यतातिरिक्तेषु ।

॥ कुरवस्य, कुबवस्य,—इति च पाठौ ।

॥ सदृशाः,—इति सु० ।

भेरुण्डवासभासांश्च पारावतकपिञ्जलम् ।

पक्षिणां चैव सर्वेषामहोरात्रमभोजनम् ॥८॥ इति

टिड्ढिभवत् पारावतेऽथवान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः । कपिञ्जलं
हत्वा, पक्षिणां हत्यायामिति शेषः ।

यदिदं मलिनीकरणविशेषस्य पक्षिवधस्य साधारणं प्राय-
श्चित्तमभिहितं, तस्य प्रदर्शनार्थत्वेनावशिष्टेऽपि मलिनीकरणे कृमि-
कौटादिवधे मद्यानुगतभोजने च प्रायश्चित्तमुन्नेयम् । तच्च विष्णुना
दर्शितम्,—

“मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”—इति ॥

पक्षिषु कृम्यादिषु च सास्थानस्थिभेदेन प्रायश्चित्तविशेषः स्मृत्य-
न्तरेऽभिहितः । तच्च मनुः,—

“अस्त्रिमतान् सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।

पूर्णे चानस्यनस्थान् शुद्धहत्याव्रतं चरेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शुद्धहत्याव्रतं चरेत् ।

अस्त्रिमतां सहस्रान् तथाऽनस्त्रिमतामनः”—इति ।

शङ्खलिखितावपि,—“चुद्रजन्तूनामनस्थामनसः प्रमापणे शुद्ध-
वधोऽस्त्रिमतां सहस्रं प्रमाप्य शुद्धवधः”—इति । अस्त्रिमत्सहस्रवधे
शकटपरिमितानस्त्रिमवधे च वक्ष्यमाणशुद्धहत्याव्रतं चरेत् । प्रत्येक-
वधे मनुराह,—

“किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्त्रिमतां वधे ।

अनस्थां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति”—इति ॥

मलिनीकरणानां प्रायश्चित्तमभिधाय सङ्करीकरणानां प्रायश्चित्त-
माह,—

हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरडुण्डुमान् ।

कसरं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥९॥ इति ॥

अत्र नकुलोऽपि द्रष्टव्यः । तथाच विष्णुः । “हत्वा मूषकमार्जार-
नकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतमं कसरान् भोजयित्वा लौहदण्डं
दक्षिणां दद्यात्” । कसरन्तिलसुद्धमिश्रमसम्* । लौहशब्देन काम्ना-
यसमुच्यते । तथाच मनुः,—

“आभ्रीं कार्णायसीं दद्यात् सर्पान् हत्वा द्विजोत्तमः”—इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम्,—

“हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् जलेऽथविलेशयौ ।

सप्तरात्रं तथा कुर्यात् व्रतं ब्रह्महतेस्तु यत्”—इति ॥

ब्रह्महणो वक्ष्यमाणं यत् व्रतं, तन्मध्ये सप्तरात्रोचितव्रतमाचरेत् ।

यदपि सम्मर्त्तनोक्तम्,—

“मण्डूकनकुलौ हत्वा सर्पाजगरमूषकान् ।

चिरात्रोपोषितः सम्यक् शुद्धोऽप्राह्मणभोजनात्”—इति ॥

यदप्युग्रनोक्तम् । “सर्पहन्ता माषमात्रं दद्यात्” । यच्च वसिष्ठेनो-

* सहितपाचितमसं—इति मु० ।

† हत्वा द्विजः स्यजे सर्वं,—इति मु० ।

‡ शुद्धो,—इति मु० ।

कम्* । “मार्जारमकुलमण्डूकसर्पाजगरमूषकान् हत्वा कच्छं दाद-
शराचं चरेत् किञ्चिदद्यात्”—इति । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्त-
गौरवसाधनपर्यालोचनया कामकृताकामकृताभ्यासानभ्यासादिविष-
यत्वमूचनीयम् ।

शिशुमारहस्तीन् हत्वा दिनमेकं व्रतत्वेन वृत्ताकमात्रं भक्ष्ये-
दित्याह,—

शिशुमारं तथा गोधां हत्वा कूर्मञ्च शल्लकम्† ।

वृत्ताकफलभक्षी वाऽप्यहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१०॥ इति ॥

काश्यपस्तु लौहदण्डदानमप्याह । “कृकलाससर्पनकुलगोधाशल-
कवधेऽशेराचोपितस्यान्ते लौहदण्डं दद्यात्”—इति । मनुस्तु
पचानराप्याह,—

“मार्जारमकुलौ हत्वा चासं मण्डूकमेव च ।

मृगोधोलूककाकांस शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

पशुः पिबेच्चिराचं वा योजनं वाऽध्वनोव्रजेत् ।

उपसृजेत् श्रवणां वा सूक्तं वा दैवतं जपेत्”—इति ।

यमोऽपि । “मनकुलसर्पमार्जारमण्डूकविकिरकिकिदीविकगो-
धामृधोलूकवायसमयूरयामषट्कसृगालमूषकान् हत्वा एकैकवधे
शूद्रवधः”—इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“मार्जारगोधानकुलमण्डूकचपतपिणः ।

हत्वा व्यहं पिबेत् क्षीरं कच्छं वा पादिकं चरेत्”—इति ॥

* सर्पहन्ता,—इत्यारभ्य, एतदन्तो यत्रो नास्ति वल्लीवृक्षकेषु प्रायः ।

† शल्लकस्याने शल्लक,—इति सु० । एवं चरन् ।

विष्णुरपि । “गोधोलूककासकाकवधे चिरात्रमुपवसेत्”—इति ।
ईदृशानां सर्वेषां विसंवादिवचनानां साक्षाद्भवस्थापकं वचनान्तरं वच-
नसम्भवे, तत्र सर्वत्र विधीयमानप्रायश्चित्तानुसारेण संहतासंहतबुद्धि-
पूर्वकाबुद्धिपूर्वकाभ्यासानभ्यासापदनापदादिविषयत्वं कल्पनीयम् ।

आरण्यवादीनां हन्तृरुपवासत्रयपूर्वकं तिलप्रस्थदानमाह,—

एकजम्बूकचक्षुःशालां तरक्षुश्चानघातकः ।

तिलप्रस्थं द्विजे दद्यात् वायुभक्षो दिनचयम् ॥११॥ इति ॥

अत्रोपवासत्रयं विष्णुरप्याह । “श्वानं हत्वा चिरात्रमुपवसेत्”—इति ।
पैठीनभिरत्र शूद्रहत्याव्रतमाह । “काकोलूककलासकंकटक*सृगाल-
भासवर्हिणमूषकचक्रवाकहंसप्रवोणिकनकुलमण्डूकविडालश्ववधे एते-
षामेकैकस्मिन् शूद्रवधवद्विहितम्”—इति । ननु, शूद्रहत्याव्रतं षाण्मा-
सिकं, तच्चात्यन्तगुरुत्वादृकादिहत्यायामयुक्तम् । नायं दोषः । अस्य
व्रतस्य चिरकालनैरन्तर्यविषयत्वेन नेतव्यत्वात् ।

गजादिवधे त्रिकालस्नानयुक्तमेकोपवासमाह,—

गजस्य च तुरङ्गस्य महिषोऽघनिपातने ।

प्रायश्चित्तमहोराचं चिसन्ध्यमवगाहनम् ॥१२॥ इति ।

मनुस्त्वच दानविशेषमाह,—

“वासोदद्याद्द्वयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।

अजमेधाननङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम्”—इति ।

* खरहक,—इति सु० ।

विष्णुरपि । “गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् दद्यात् तुरङ्गं हत्वा वासः एकहायनमगृह्णात् खरवधे मेषाजवधे सुवर्णकृष्णसं तिल-मुद्गवधे च”-इति । एतच्चितयं* धनिकविषयम् । धनरहितस्यावृत्ति-विषयमभिप्रेत्य समर्त्त आह,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषोद्भौ कपिं तथा ।

एषु सर्वेषु कुर्वीत सप्तरात्रमभोजनम्”-इति ॥

जाबालिरपि,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषं गां तथैव च ।

कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्यात् गोमहिष्यनृतेषु† च”-इति ॥

कुरङ्गादिबधे ब्राह्मणभोजनसहितमुपवासत्रयमाह,—

कुरङ्गं वानरं सिंहं चित्रं व्याघ्रन्तु घातयन् ।

शुद्ध्यते स चिरात्तेण विप्राणां तर्पणेन च ॥१३॥ इति ॥

चित्रोव्याघ्रसदृशमृगविशेषः । तर्पणं भोजनम् । तथाच समर्त्तः,—

“व्याघ्रं शानं खरं सिंहं मृगं शूकरमेव च ।

एतान् हत्वा द्विजः कुर्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम्”-इति ॥

जाबालिः आवृत्तिं सप्तरात्रमभिप्रेत्याह,—

“सिंहव्याघ्रकृष्णस्य मृगखण्डरुदिपान् ।

हत्वा सान्तपनं कुर्यात् गोभूकन्याऽनृतेषु‡ च”-इति ॥

* एतदुभयं,—इति सु० ।

† वा,—इति सु० ।

‡ गोभूकन्याऽनृतेषु,—इति सु० ।

गवादिविषयाण्यनृतानि गोभूकन्याऽनृतानि । सुमन्तुरपि । “वा-नरसिंहमार्जारमण्डूकमूषकश्ववधे प्राजापत्यम्”-इति ।

मृगादिहत्यायामुपवासपूर्वकनीवारादिपारणमाह,—
मृगरोहिदराहाणामजावस्तस्य घातकः ।

अकालकृष्टमश्रीयादहोरात्रमुपोष्य सः ॥१४॥

कुरङ्गशब्दस्य मृगावान्तरजातिवाचकत्वात् सामान्यजातिवाची मृगशब्दो गोबलीवर्द्धन्यायेन कुरङ्गेतर* विषयोद्भूतः । वृद्धयोग्यो मेषोवस्तः । धनिकस्यावृत्तिविषये कथ्यपन्नाह । “अजाविकवधे चिरात् प्रायश्चित्तं चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् वस्त्रं च”-इति ।

पूर्वचानुक्तानां मृगाणां वधे जपसहितमुपवासमाह,—

एवञ्चतुष्पदानाञ्च सर्वेषां वनचारिणाम् ।

अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपेद्वै जातवेदसम् ॥१५॥ इति ।

न्यायतत्त्वविदा पापतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यमूह-नीयमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तानां प्रायश्चित्तविशेषाणां प्रदर्शनार्थत्वं द्योतयितुमेवमित्युक्तम् । समूहनीयाः प्रायश्चित्तविशेषाः स्मृत्यन्त-रेषु दर्शिताः । तत्र शङ्खः,—

“पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् मासं कुर्याद्विचक्षणः”-इति ।

शातातपोऽपि । “हस्त्यश्वरासभवधे आरण्यपशुवधे च मासेनैकेन शुद्ध्यति”-इति । व्यासोऽपि,—

* कुरङ्गैक,—इति सु० ।

† युद्धयोग्यो,—इति सु० ।

‡ व्यासोऽपि,—इति सु० ।

“सूकरोद्वह्वरान् हत्वा व्यहमेतद्व्रतं चरेत् ।

सर्वान् प्राणिनः स्थूलात्मण्डूकनकुलेष्वहः*”—इति ।

कश्यपोऽपि । “मृगमहिषवराहकुञ्जरगण्डशरभतरचुवानरसिंह-
व्याघ्रचमराश्लकादीनामन्येषां वधे अहोरात्रोपितक्षीर्णान्ते एतं
दद्यात्”—इति । तत्र सर्वेषां प्रायश्चित्तगौरवसाधकानुबारेण
कौमारकामकृताकामकृताभ्यासानभ्यासविषयत्वं ज्ञातव्यम्† ।

सङ्करीकरणमलिनीकरणप्रकीर्णकानां प्रायश्चित्तमभिधायोप-
पातकानां प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

शिल्पिनं कारुकं शुद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् ।

प्रजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादशदक्षिणा ॥१६॥ इति ।

शिल्पी चित्रकारादिः । कारुः सूपकारादिः । वृष एकादशोयासां
गवान्तावृषैकादशाः । तद्रूपादक्षिणा वृषैकादशदक्षिणा, देयेति
शेषः । अतएव गौतमः शुद्रवधं प्रकृत्याह । “वृषभैकादशाश्च गा-
दद्यात्”—इति । मनुरपि,—

“प्रमाप्य शुद्रं षण्मासानेतदेव व्रतं चरेत्‡ ।

वृषभैकादशावाऽपि दद्याद्विप्राय गाः सिताः”—इति ॥

चत्रियवैश्ययोर्वधे पूर्वस्मादधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

* मण्डूकनकुलैः सह, — इति मु० ।

† वृषभ, — इति शा० स० ।

‡ तत्र,—इत्यादिभ्य एतदन्तोऽग्रतो नास्ति मुञ्जितातिरिक्तपुलकेषु ।

§ एतदेव व्रतं कृत्वा षण्मासान् शुद्रहा चरेत्,—इति मु० ।

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि निर्दोषं योऽभिघातयेत्* ।

सोऽतिहृष्टद्वयं कुर्यात् गोविंशदक्षिणां ददत् ॥१७॥

निर्दोषमिति विशेषणात् सदोषवधे न्यूनं प्रायश्चित्तं ब्रह्म-
चरम् । तच्च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“चत्रियस्य वधं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणचरम् ।

वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात् शुद्रस्यैन्दवमेव च”—इति ॥

यत्तु संबर्त्तेन ततोऽपि न्यूनं प्रायश्चित्तमुक्तम्,—

“निहत्य चत्रियं मोहात् जिभिः हृष्टैर्विशृणुति ।

कुर्यादेवानुपूर्व्येण चोन् हृष्टांसु यथाविधि ॥

वैश्यहत्यान्तु सम्प्राप्य कथंचिन्मूढचेतनः ।

हृष्टातिहृष्टौ कुर्यात् स नरोवैश्यघातकः ॥

कुर्यात् शुद्रवधे विप्रः कृष्टं सान्त्तपनं तथा”—इति ।

एतत् सदोषस्याकामकृतवधे प्रोक्तमित्यविरोधः । ननु, निर्दोषस्य
वधे सदक्षिणातिहृष्टद्वयादिकं प्रायश्चित्तं मनुना दर्शितम्,—

“अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् शुद्ध्यर्थात्मानः‡ ॥

अब्धं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्मचरो व्रतम् ।

वसन् दूरतरे पामे वृषमूतनिकेतनः ॥

* घातयेत्,—इति मु० ।

† इयादिकं,—इति मु० ।

‡ सुचरितव्रतः,—इति मु० ।

एवमेव चरेदब्दं* प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रभाष्य वैश्वं वृत्तस्थं दद्यादेकग्रतं गवाम्”—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि,—

“वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् चचवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याग्रतं वाऽपि वत्सरचित्तयं चरेत् ॥

वैश्वहाऽब्दं चरेच्चैव दद्यादेकग्रतङ्गवाम् ।

षण्मासान् शूद्रहाऽप्येतद्भेनूर्द्धादृशाय वा”—इति ॥

चैवार्धिकादप्यधिकं गौतमश्चाह । “राजन्यवधे षड्वार्धिकं प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं वृषभैकसहस्रासु गा दद्यात् । वैश्वे चैवार्धिकं वृषभैकग्रतासु गा दद्यात् । शूद्रे संवत्सरं वृषभैकादशासु गा दद्यात् । आत्रेयी-
चैवम्”—इति । शङ्खलिखितावपि । “पूर्ववदमतिपूर्व्यं त्रिषु वर्णेषु प्रभाष्य द्वादशमवषट्संवत्सरान् प्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं ततोऽर्द्धं तस्यार्द्धं दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“राजन्यवैश्वशूद्राणां षट् चैनेकं चरेत् वधे ।

वर्षाणि ब्रह्मचर्यन्तु विशुद्ध्यर्थं क्रमेण तु ॥

गोदानन्तु प्रतस्थान्ते ब्राह्मणानासु भोजनम् ।

कार्यं सदक्षिणं सम्यक् विशुद्ध्येत यथाविधि” ।

शारीतोऽपि,—

“ब्राह्मणः चक्षिणं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् ।

* एतदेव चरेदब्दं,—इति मु० ।

† चरेदेतत् दद्यादेकग्रतं गवाम्,—इति मु० ।

वैश्वं हत्वा चरेदेवं व्रतं चैवार्धिकं द्विजः ॥

शूद्रं हत्वा चरेदेकं वृषभैकादशासु गाः”—इति ।

उग्रनापि । “राजन्यवधे षड्वार्धिकं ब्रह्महत्याग्रतं तस्थान्ते वृष-
भैकसहस्रगोदानं च”—इति । वसिष्ठस्तु षड्वार्धिकादधिकमष्टवा-
र्धिकमाह । “एवं राजन्यं हत्वाऽष्टौ वर्षाणि चरेत् षड् वैश्वं त्रीणि
शूद्रम्”—इति । वौधायनस्तु नववार्धिकमाह । “नव सप्त वा
राजन्ये तिस्रोवैश्वे संवत्सरं कुर्यात् । शूद्रे स्त्रीणां च ब्राह्मण-
वधाख्यम्”—इति । विष्णुर्द्वादशवार्धिकमाह । “एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं
हत्वा द्वादश संवत्सरं यागस्थं चक्षिणं वैश्वं गर्भिणीं वा रजस्वलां
चाचिगोषासु”—इति । यमः,—

“हत्वा सवणिजं वैश्वं राजन्यमपि दीक्षितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीसु ब्राह्मणीम्”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“यागस्थं चक्षिणं हत्वा वैश्वं हत्वा तु यागगम् ।

एतदेव व्रतं कुर्यादात्रेयीविनिधातुकः”—इति ॥

अत्रैतेषु पूर्व्यादितेषु वचनेषु चैवार्धिकषड्वार्धिकाष्टवार्धिक-
नववार्धिकद्वादशवार्धिकरूपाः पञ्च पक्षाः प्रातिभान्ति । आचा-
र्याकस्यातिक्रम्यद्वयपञ्चएकः । तत्रैवं विषयव्यवस्था । निर्दोषः चक्षि-
णविविधः उत्तमोमध्यमोऽधमश्च । तत्र राज्यपरिपालनादियुक्तः
सवनस्तोत्रमः, सवनरहितः परिपालकोमध्यमः, उभयरहितो जाति-
मात्रचक्षिणोऽधमः । तत्रैकैकस्य वधे बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वभेदेन द्वे
दे प्रायश्चित्ते भोजनीये । एषु वचनेषु कश्चित् गोदानं श्रूयते

कश्चिन् । तत्र धनिकाधनिकपुरुषविषयत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । एतेनैव
न्यायेन व्यवस्थितविकल्पमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन, 'ब्रह्महत्याघ्नं वाऽपि'—
इत्युक्तम् । वैश्यशूद्रयोरेपि उत्तममध्यमाधमभेदेन प्रायश्चित्तव्यवस्था
योजनीया । यथा इत्यव्यभेदेन प्रायश्चित्ततारतम्यमुक्तं, तथा
हन्तृभेदेऽप्यवगन्तव्यम् । अतएव विष्णुः,—

“विप्रे तु सकलं देयं पादोनं चक्षिणे सृतम् ।

वैश्वेऽहं पादमेकमु शूद्रजातिषु शस्यते”—इति ॥

देवस्योऽपि,—

“विप्राहं चक्षिणे प्रोक्तं तदहं वैश्वजातिषु* ।

तदहमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः”—इति ॥

एतच्चाकामकृते द्रष्टव्यं, विष्णुप्रोक्तात् न्यूनत्वात् । नन्याचार्येण
स्त्रीवधे प्रथमपक्षस्य वृषभैकादशगोदानसहितं प्रायश्चित्तमुक्तम् ।
तदयुक्तम् । सत्यनरेषु न्यूनाधिकप्रायश्चित्तयोर्दर्शनात् । तत्र मनुः
न्यूनं दर्शयति,—

“जीन† कार्मुकवस्त्रावीन् दद्यादष्टविशुद्धये‡ ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः”—इति ॥

जीनं चर्ममयमुदकपाकं, अनवस्थिताः स्त्रैरिष्टः । वाश-
वस्थस्योऽपि,—

“दुर्हन्ता ब्रह्मविद्वचनशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ॥

* विप्राहं चक्षिणस्य स्यादैशानाक्षैतदहंकम्,—इति सु० ।

† जातः,—इति शा० । इदं परम् ।

‡ एष्टुग्दद्याद्विष्टुद्धये,—इति सु० ।

दृतिं धनुर्गन्तमविं क्रमाद् दद्याद्विशुद्धये”—इति ।

व्याघ्रोऽपि,—

“चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ।

ब्रह्मशूक्तजनेषांश्च क्रमात् दद्याद्विशुद्धये”—इति ॥

एतानि वचनानि मूलवचनेन न विरुध्यन्ते । सदोषस्त्रीविषयता-
यास्तेषु स्पष्टत्वात् । मूलवचनन्तु निर्दोषचक्षियादिसन्निधितया निर्-
दोषस्त्रीविषयम् । मनु, निर्दोषस्त्रीवधे अधिकप्रायश्चित्तमाह या-
ज्ञवल्क्यः,—

“अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याघ्नं चरेत्”—इति ।

मेवम् । तस्य कामकृतविषयत्वेन व्यवस्थापनीयत्वात् । यत्तद्वि-
रुद्धा दर्शितम्,—

“आहिताग्नेर्दिजायस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याघ्नं कुर्यादाचेयौघस्तथैवच”—इति ।

तत्र ब्रह्महत्याघ्नतस्याहिताग्निस्त्रीविषयत्वाभिधानात् स्त्रीजाति-
मात्रविषयेण मूलवचनेन नास्ति विरोधः । वसिष्ठस्य स्त्रीवधे राज-
न्यघ्नतमाह । “अनाचेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां वैश्यहिंसायां
वैश्यां शूद्रहिंसायां शूद्रां हत्वा समत्सरम्”—इति । अनाचेयीं हत्वा
राजन्यहिंसायां यद्घ्नतं तदाचरेदिति योजनीयम् । हारीतोऽपि ।
“चक्षियवद्राक्षणीषु वैश्ववत् चक्षियायां शूद्रवत् वैश्यायां शूद्रां
हत्वा नव मासान्”—इति । इदं राजन्यघ्नतमाहिताग्निपत्नीं
गुणवतीं कामतो घातुकस्य द्रष्टव्यम् । प्रमादिकविषये व्यास-
माह,—

“अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवचरेत् ।

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टान्तु न किञ्चन”—इति ॥

अनाचेयीवधे राजन्यप्रतस्थाभिहितत्वात् आचेयीवधे ब्रह्महत्या-
प्रतमिति गम्यते । तथाच यमः,—

“हत्वा सवर्गितं वैश्यं राजन्यमपि दौक्षितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽचेयीश्च ब्राह्मणीम्”—इति ॥

आचेयीलक्षणं च स एवाह,—

“जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्यया ।

गर्भिणी वाऽथवा या स्वात्तामाचेयीं विनिर्दिशेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “रजस्वलाभृतुस्वातामाचेयीमाहुः । अत्र यदिष्टापत्यं
भवतीति” । अनृतुमत्या वधे जातिभेदेन भिक्षप्रायश्चित्तमाह
प्रचेताः । “अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कच्छाब्दं षण्मासान् वेति
चत्रियां हत्वा षण्मासाश्चासपथं वेति वैश्यां हत्वा मासपथं सार्द्ध-
मासं वेति शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं सार्द्धचयोविंशतिदिनानि
वेति” । प्रतिसोमपुरुषसंसर्गणापत्यं सन्भवतीनां वधे ब्रह्मगर्भ
आह,—

“प्रतिसोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे स्रताः ।

अन्तरप्रभवानाञ्च सूतादीनां चतुर्विधत्”—इति ॥

ब्राह्मण्या वधे षण्मासाः चत्रियायाश्चत्वारः वैश्याया द्वाविति
धीजनीयम् । सूतवैदेहकचण्डालानां वधेऽप्येवैव योजना द्रष्टव्या ।

इदानीं वैश्यादिवधे प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमाह,—

वैश्यं शूद्रक्रियाऽऽसक्तं* विकर्मस्थं द्विजोत्तमम् ।

हत्वा चान्द्रायणं तस्य त्रिंशद्वाश्चैव दक्षिणाम् ॥१८॥

नन्वेतद्वैश्यवधप्रायश्चित्तं व्याहतम् । तथा हि । विद्वग्भेदेनात्र
किं सदोषो विवक्ष्यते, उत निर्दोषजातिमात्रः, अथवा गुणवान्?
—इति । तत्र प्रथमे न्यूनप्रायश्चित्ताभिधायिभ्यां पूर्वोदाहृताभ्यां
चतुर्विंशतिमतसम्बर्त्तवचनाभ्यां व्याहन्यते । द्वितीये निर्दोषजाति-
मात्रविषयेण समनन्तरपूर्वोक्तमूलवचनेनैव विरोधः । तृतीये तु,
“यागस्त्रयचित्रविद्वधाती चरेद्ब्रह्महणोन्नतम्”—इत्यनेनैव विरोधः ।
मैवम् । ईषत्सुवृत्तस्य वैश्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । अतएवात्यन्तसुवृत्तेन
विहितसकलक्रियाऽऽसक्तेन शूद्रेण साहचर्यमविरुद्धम् । द्विजोत्तमशब्देन
विप्रः प्रसिद्धः, चत्रियेऽपि कथंचिद् वर्त्तयितुं शक्यः । द्विजशब्दा-
भिधेयं वैश्यमपेक्ष्य तस्योत्तमत्वात् । तत्र चत्रियपक्षे, विकर्मणि
कस्मिंश्चिद्ब्रह्मघातादौ तिष्ठतीति विकर्मस्थः । विप्रपक्षे तु विकर्मस्थ-
ब्रह्मघातादिषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः । एवञ्च सति चतुर्वर्णविषय-
कमेकं प्रायश्चित्तं न्यायदर्शनामेतत् सम्पद्यते । हत्वा यो वर्त्तते,
तस्येति योजनीयम् । दक्षिणां निर्दिशेदिति शेषः ।

चातुर्वर्ष्यकर्तव्ये† षण्डालवधे क्रमेण प्रायश्चित्तमाह,—

* वैश्यं शूद्रं क्रियाऽऽसक्तं,—इति पाठोभवेतुं युक्तः । तस्यैव पाठस्य
आख्यायकदभिप्रेतत्वप्रतीतेः ।

† विप्रपक्षे तु विकर्मस्थः ब्रह्मघातादिषु बद्धश्चावृत्तेषु तिष्ठतीति विक-
र्मस्थः,—इति सु० ।

‡ चतुर्वर्गमपि वर्गानां,—इति सु० ।

चण्डालं हतवान् कश्चिद्ब्राह्मणो यदि कश्चन ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोद्वयं दक्षिणां ददत् ॥ १९ ॥
क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण वा ।
चण्डालस्य बधे प्राप्ते कृच्छ्राद्धेन विशुद्ध्यति ॥ २० ॥

वृत्तिभेदेन ब्राह्मणानां भेदेऽपि न प्रायश्चित्तभेद इति विव-
क्षितत्वात्, कश्चित्,—इत्युक्तम् । एवं चण्डालेऽपि कश्चनेति विशेषणं
योजनीयम् । इतरोर्मूर्द्धावसिक्तसूतादिः । अङ्गिरास्त्वचैव समान-
प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

“अन्यजानास्तु गमने भोजने च प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिरोऽप्रवीत्”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“चाण्डालबधसंप्राप्तिर्ब्राह्मणेन भवेद्यदि ।

कारयेद्वाद्दशं कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं ततो भवेत्”—इति ॥

एतच्च ज्ञानपूर्वके द्रष्टव्यम् । अज्ञानपूर्वके तु चाश्रायणम् ।
तदाह लौगाक्षिः,—

“हमने प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत् ।

ज्ञानपूर्वे पराकः स्यादज्ञाने चैन्द्रवं भवेत्”—इति ॥

सूतादिबधेऽप्येतदेव । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“चाश्रायणं चरेत् सर्वानपकृष्टान् निहत्य तु”—इति ।

कृच्छ्राद्धेनेत्यर्द्धयज्ञं पादश्च पादचयश्च शोपकचयम् । अतएव
लौगाक्षिः,—

“सर्वमर्द्धं त्रिपादश्च पादश्चैव व्रतं चरेत् ।

वर्णक्रमादन्तरजहिंसागमनभोजने”—इति ॥

यदि चण्डालश्चपाकौ चौरौ स्यातां, तदा तयोर्बधे स्वल्पं
प्रायश्चित्तमाह,—

चौरः श्वपाकश्चण्डालो विप्रेणाभिहतो यदि ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ २१ ॥

यदि विप्रेणाभिहतस्तदा स विप्रः शुद्ध्यतीति योजना । यद्यपि
चण्डालबधो शोपपातकेषु परिगणितः, तथापि मनुष्यबधसामान्येन
तच्चान्तर्भावमभिप्रेत्य तत्प्रकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

चण्डालप्रसङ्गात् तद्विषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषाञ्चित् प्राय-
श्चित्तमत्राभिधीयते । तत्र संभाषणे प्रायश्चित्तमाह,—

श्वपाकं वाऽपि चण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि ।

द्विजसम्भाषणं कुर्यात् सावित्रीं तु सकृज्जपेत् ॥ २२ ॥

द्विजशब्देनानूचानो विप्रो विवक्षितः । नीचविप्रसम्भाषणस्य
प्रायश्चित्तरूपत्वासम्भवात् । द्विजसन्निध्याभावे गायत्रीजपः,—
इत्यनुकल्पोद्भूतः । अतएव हारीतो विकल्पमाह,—

“चाण्डालैः सह सम्भाष्य द्विजसम्भाषणात् शुचिः ।

सावित्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मो व्यवस्थितः”—इति ॥

सम्भाषमाणो विप्रो यद्युच्छिष्टः स्यात्, तदा चिरात्रोपवासमाह
सएव,—

“उच्छिष्टः सह सम्भाषेत् चिरात्रेणैव शुद्ध्यति”—इति ।

एकग्रन्थास्त्रापे सहमार्गगमने च पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सुप्तन्तु चिराचमुपवासयेत् ।

चण्डालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणात् शुचिः ॥ २३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

दर्शनस्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।

चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ २४ ॥

एतदेवापस्तम्बोऽप्याह । “चण्डालस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषः । तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनमपामुपस्पर्शनं, सम्भाषायां ब्राह्मण-सम्भाषा, दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्”—इति । सुमन्तुरपि । “चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनं सम्भाषणे ब्राह्मणामिव्याहारः संस्पर्शने सचैल-स्नानमाचरेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“अपाकं पतितं व्यङ्गमुष्णं शवदाहकम् ।

सूतिकं* सूतिकां नारीं रजसा च परिश्रुताम् ॥

अकुटुवराणां च यास्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचैलं सरितां स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति”—इति ॥

* सूतिकां,—इति सु० ।

† सचैलमपि वा,—इति सा० स० ।

अवस्थाविशेषेण स्पर्शने विषेधमाह शातातपः,—

“येन केनचिदभ्यक्तः चण्डालं संस्पृशेद्यदि ।

अहोरात्रोपितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्ध्य यदि स्पृशेत् ।

विशुद्ध्यत्युपवासेन चिरात्रेण ततः शुचिः ॥

उच्छिष्टः संस्पृशेदिप्रो मद्यं शुद्रं कथा शुचिः ।

अहोरात्रोपितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्ध्य यदि स्पृशेत् ।

विशुद्ध्यत्युपवासेन चिरात्रेण ततः शुचिः ।

उच्छिष्टं संस्पृशेदिप्रः पुनः कृच्छ्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

तत् सहोपवेशनशयनादिना चिरस्पर्शविषयम् । यदि स्पृष्टो-मूत्रादिकं कुत्थात् तदा चिरात्रोपवासः, भुक्तोच्छिष्टो यदि स्पृशेत् तदा षड्रात्रोपवासः,—इति ॥ तदाह शातातपः,—

“चण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रे कुरुते द्विजः ।

चिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्”—इति ॥

चण्डालवत् चित्यादिसर्गोऽपि सचैलं स्नानम् । तदुक्तं चतुर्विं-
शतिमते,—

“चितिश्च चितिकाष्ठश्च द्रूपं चण्डालमेव च ।

स्पृष्ट्वा देवसक्तं चैव सवासा जलमाविशेत्”—इति ॥

चण्डालस्नामिकवाप्युदकपाने ज्ञानाज्ञानकृते पृथक् प्रायश्चित्त-
माह,—

चण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रजः ।

अज्ञानाच्चैकभक्तेन त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ २५ ॥

अज्ञानकृतस्यैकभक्तं, ज्ञानकृतस्य त्वपवासः । अतएवापस्तम्बः
चण्डालवापीं प्रकृत्याह,—

“तत्तोयं यः पिवेदिप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अकामात् नक्तभोजी स्वादहोरात्रेण कामतः”—इति ॥

तथैवाभ्यासविषयमभिप्रेत्यापस्तम्ब आह,—

“अन्यजैः स्नानिताः कूपास्तङ्गागावायएव च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“प्रपास्वरथे घटके च सौरे

द्रोष्ठां जलं केशविनिःसृतं वा ।

अपाकचण्डालपरिग्रहेषु

पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्ध्येत्”—इति ॥

तदग्रक्तविषयम् ।

चण्डालभाण्डसंपृष्टस्य कूपस्यजलस्य पानेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालभाण्डसंपृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रात् शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २६ ॥

चण्डालभाण्डेनोदकं यस्मात् कूपादानयति, तत्कूपस्योदकं पीत्वा
गोमूत्रसहितयवपिष्टादिकं दिनचयमाहारत्वेन स्वीकुर्यात्

तदीयभाण्डस्योदकपाने जीर्णनिगरणभेदेन प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालघटसंस्थन्तु यत्तोयं पिवति द्विजः ।

तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्रजापत्यं समाचरेत् ॥ २७ ॥

यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्यति ।

प्रजापत्यं न दातव्यं कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ २८ ॥

प्रथममज्ञानात् पीत्वा पश्चात्तदानीमेव विज्ञाय यदि वसेत्
तदा प्राजापत्यं तच्छीर्णं सान्तपनं कच्छं परिषदा दातव्यं, न तु
प्राजापत्यम् । एतस्याज्ञानविषयत्वमङ्गिरादर्शयति,—

“चण्डालपरिगृहीतमज्ञानादुदकं पिवेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

यस्तु चण्डालसंपृष्टं पिवेत् किञ्चिदकामतः ।

स तु सान्तपनं कच्छं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः”—इति ।

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“यस्तु चण्डालभाण्डस्यमज्ञानादुदकं पिवेत् ।

स तु चरेण शुद्ध्येत्तु शूद्रस्त्वेकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

तदापदिषयम् । बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायश्चित्त-

माह,—

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः ।

तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २९ ॥

अनन्तरः चत्रियः । एतस्य बुद्धिपूर्वविषयत्वमापस्तम्बआह,—

“चण्डालभाण्डकूपस्थं जलं यः ज्ञानतः पिवेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विनिर्दिशेत् ॥

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तदङ्गं तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

चण्डालभाण्डोदकपानप्रसङ्गादितरान्यजभाण्डोदकादिपानेऽपि
प्रायश्चित्तमाह,—

भाण्डस्यमन्यजानान्तु जलं दधि पयः पिवेत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ३० ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः ।

शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तिः ॥ ३१ ॥

अन्यजारजकादयः ।

“रजकश्चर्मकारश्च नटोबुड्डएवच ।

कैवर्त्तमेदभिक्षाश्च सप्त ते चान्यजाः स्मृताः”—इति

स्मरणात् । ब्रह्मकूर्चमाचार्यएवोपरिष्ठादित्यति । तत्सहित-
उपवासः चैवर्णिकस्य । तद्रहितस्य चतुर्थस्य ब्रह्मकूर्चस्थाने यथाशक्ति
दानं द्रष्टव्यम् । आमादिषु भाण्डान्तरं प्राप्तेषु नास्ति कश्चिद्दोषः ।
तथा चतुर्विंशतिमते,—

“आममांसं घृतं चौद्रं खेहाश्च फलसम्भवाः ।

अन्यभाण्डस्थिता क्षेते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः”—इति ॥

महत्सु तु तटाकादिषु चण्डालादिसम्बन्धेऽपि नास्ति कश्चिद्दोषः,
अप्येषु तु कूपवत् न्यायः । तदाह विष्णुः,—

“जलाशयेष्वथाप्येषु स्नावरेषु महीतले ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम्”—इति ॥

अज्ञानपूर्वकचण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

भुङ्क्तेऽज्ञानात् द्विजश्रेष्ठश्चण्डालान्नं कथञ्चन ।

गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥

स्यष्टम् ॥

तत्प्रमाणमाह,—

एकैकं ग्रासमश्रीयाद् गोमूत्रं यावकस्य च ।

दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तच्च विनिर्दिशेत् ॥ ३३ ॥

गोमूत्रेण पाचितं यद्यवमयमन्नं, तस्य ग्रासमेकैकमेकैकस्मि-
न्दिने भुञ्जीत । नियमः स्नानादिः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्नानमौनोपवासेन्यास्त्राध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषाग्रौचाक्रोधाप्रमादता”—इति ॥

ईदृशनियमनिष्ठस्य तद्यावकाहारव्रतं निर्दिशेत् । बुद्धिपूर्वके
त्वङ्गिरा आह,—

“अन्यावसायिनामन्नमश्रीयाद्यश्च कामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृष्णमथापिवा”—इति ॥

अन्यावसायिनश्चण्डालादयः । तांश्च स एवाह,—

“चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतोवैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सर्वे ह्यन्यावसायिनः”—इति ॥

आमपकयोश्चण्डालान्नयोर्व्रतभेदमाह विष्णुः । “चण्डालान्नं
शुद्धा विराजमुपवसेत् सिद्धं शुद्धा पराकः”—इति । अत्र मूलवच-
नोक्तगोमूत्रयावकाहारः सिद्धान्नविषयो भविष्यति । यावकसहितस्य

दशरात्रोपवासस्य पराक्रममत्वात् । यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“चाण्डालासं प्रसादेन यदि भुञ्जीत धो द्विजः ।

ततश्चाद्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ॥

शुद्धो वाऽप्यर्द्धमासं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रियः ।

चिराचमुपवासश्च ब्राह्मणांस्तर्पयेत् शुचिः”—इति ॥

तद्गोमूत्रयावकाशारासकविषयम् । बुद्धिपूर्वकस्य चिरकालानु-
वृत्तौ मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चाण्डालान्यस्तियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति”—इति ॥

अथ चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनं कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“चाण्डालासं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चाद्रायणं चरेत् ।

बुद्धिपूर्वं तु कच्छाब्दं पुनः संस्कारमेव च”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “चाण्डालपतिताम्भोजने पुनरुपनयनम्”—इति ।

अथ कश्चित्कालमेकस्मिन् गृहे चाण्डालेन सह व्यवहर्तुर-
विज्ञातस्तु चाण्डाल इत्यादिना, भूमिदोषो न विद्यते इत्यन्तेन,
लोकसमूहेन प्रायश्चित्तमाह,—

अविज्ञातस्तु चाण्डालो यत्र* वेश्मनि तिष्ठति ।

विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजाः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ३४ ॥

अनेन लोकेन परिषदुपसन्तिर्विहिता । यद्यपि सर्वेषु प्राय-
श्चित्तेषु परिषदुपसन्तिः समाना, तथापि प्रकटपापेष्वेव सा न तु

* यस्य,—इति सु० ।

रहस्येषु । अत्र तु रहस्यमपि प्रकटीकर्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्राति-
स्निकमुपपत्त्यभिधानम् । अनुग्रहश्चरितव्यप्रायश्चित्तविशेषोपदेशः ।

उपसदनयोगं परिषद्विशेषं दर्शयितुं द्विजान् विशिनष्टि,—

मुनिवक्तोक्तान् धर्मान् गायन्तो वेदपारगाः ।

पतन्तमुद्धरेयुस्तं धर्मज्ञाः पापसङ्करात् ॥ ३५ ॥

वक्तोक्तान् गायन्तइत्यनेन धर्मशास्त्रमुच्चार्य प्रायश्चित्तं वदेयुरि-
त्युक्तं भवति । युक्तं चैतत् । तथा सति, प्रामादिकान्यथाऽभिधानग्रहा-
ऽनुदयात् । यद्यपि चाण्डालसहवासएकमेव पापं, तथापि तस्मिन्
सत्यनुष्ठितानां नित्यनैमित्तिकानां बहूनां वैकल्यसम्भवमभिप्रेत्य
पापसङ्करादित्युक्तम् ॥ परिषदाऽभिधेयं व्रतविशेषं दर्शयति,—

दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीरगोमूत्रयावकम् ।

भुञ्जीत सह भृत्यैश्च चिसन्ध्यमवगाहनम् ॥ ३६ ॥

दध्ना सर्पिषा च संयुक्तमिति शेषः । गृहस्वामिवद्गृहवासिनो-
बालवृद्धादयः सर्वेऽपि यावकभोजनचिसन्ध्यावगाहने कुर्युः ॥

तत्र दध्नादीनां सर्वेषां समाहारप्रसक्तौ विभजते,—

त्यहं भुञ्जीत दध्ना च त्यहं भुञ्जीत सर्पिषा ।

त्यहं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनचयम् ॥ ३७ ॥

दध्ना संयुक्तं गोमूत्रयावकं दिनचयं भुञ्जीत । एतत्क्षीरयोरप्येव-
मेव बोध्यम् । तथा सति, नव दिनानि सम्पद्यन्ते । पुनरप्येकैकेन

दध्यादिना संयुक्तमेकैकस्मिन् दिने भुञ्जीतेति दिनचयं सम्यगुते ।
तत् सर्वं मिलित्वा द्वादशरात्रं भवति ।

यावन्ने वर्ज्यमाह,—

भावदुष्टं न भुञ्जीत नोच्छिष्टं क्षमिदूषितम् ।

भावेन दुष्टं भावदूषितम् । वस्मिन्नवलोकिते सत्यात्यक्कादृशे
तस्मिन्नमेध्यादिभावः सहसा बुद्धिमारोहेत्, तादृशं न भोज्यम् ॥

दध्यादीनां त्रयाणां परिमाणमाह,—

दधिक्षीरस्य त्रिपलं पलमेकं घृतस्य तु ॥ ३८ ॥

दधि क्षीरश्चेति दधिक्षीरं, तयोः प्रत्येकं पलत्रयं^(१) परिमाणं,
यावत्तस्य परिमाणं प्राप्तमात्रं पूर्वोक्तन्यायेन वेदितव्यम् ।

चेतनां शुद्धिहेतुमभिधायाचेतनानामप्याह,—

भस्मना तु भवेत् शुद्धिरुभयोस्ताम्रकांश्ययोः ।

जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मये ॥ ३९ ॥

मृण्मयभाण्डस्य परित्यागएव कर्त्तव्यः, शुद्धिस्तु नास्तीत्यभि-
प्रायः ।

मृदस्य दाहः कर्त्तव्यइत्याह,—

(१) पलपरिमाणम्,—“पलस्य जौतिकैर्मन्त्रैः साधनैरितिदिशप्रवक्तम् ।
तोषकजितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्”—इत्युक्तजन्तुं ग्रीकम् ।
द्वादशमी रत्निकाभिरेको जौतिको मावको भवति, सप्तमिष्य तथा-
विधेर्मन्त्रैरेकं तोषकं भवतीति ज्ञेयम् ।

कुसुमकुशकापांसलवणं तैलसर्पिषी ।

हारे कृत्वा तु धान्यानि दद्याद्देश्मनि पावकम् ॥ ४० ॥

कुसुमं तैलसाधनधान्यम् । कुसुमादीनि धान्यान्यतिदाहत्वेन
हारि स्थापनीयानि ।

मृददाहाद्यनन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

एवं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्यात् ब्राह्मणतर्पणम् ।

त्रिंशतं गोदृषध्वैव* दद्यादिप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४१ ॥

भाण्डवद्भूमेर्न परित्यागः, किन्तु लेपनादिकं कर्त्तव्यमित्याह,—

पुनर्लेपनखातेन होमजप्येन शुद्ध्यति ।

आधारेण च विप्राणां भूमिदाषो न विद्यते ॥ ४२ ॥

लेपनं कुशस्य खननं स्थलस्येति यथायोगमवगन्तव्यम् । तदुभयं
कृत्वा ब्राह्मणान् प्रवेश्य शान्तिकजपहोमान्† कुर्यात् । तावता
भूमिः शुद्ध्यति । न तु भाण्डवदत्यन्तदोषो भूमेर्विद्यते । यदा
पुनर्दीर्घकालमण्डालो निवसेत्, तदा हारीतीकं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालैः सह संवासं दीर्घकालमकामिकम्‡ ।

विज्ञानान् मृण्मयं पात्रं सर्वं त्यजति तद्गृहे ॥

वाक्कृच्छ्रं ततः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं तथैव च ।

ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चात् ब्रह्मकूर्चं शुद्ध्यति”—इति ॥

* त्रिंशद्वा दृषमेकस्य,—इति सु० ।

† शान्तिकहो जपहोमौ,—इति सु० ।

‡ संवासे दीर्घकालमकामिकः,—इति शा० ।

तत्र च गोशतं दक्षिणा । तदाह च्यवनः । “चण्डालसङ्करे स्वभव-
नदहं सर्ववृण्मयभाण्डभेदनं दारवाणां तु तच्छणं शङ्खशुक्तिसुवर्ण-
रजतचेलानामद्भिः प्रक्षालनं कांक्षताम्रपात्राणामाकरेण* शुद्धिः
शैवीरपयोदधितकाणां परित्यागो गोमूत्रयावकाहारो मासं चपयेत् ।
वालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् । आषोडशादालाः सप्तत्यूर्द्धगता-
वृद्धाः । शीर्णं प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं गोशतं तद्यात् । अभावे
सर्वस्वम्”—इति ।

मृह्यतिरिक्तचेचारामयामान्तरयाचादावज्ञानेन चण्डालसङ्करे
प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं मासं मासार्द्धमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति ॥ ४३ ॥

मासश्च अर्द्धमासश्च मासार्द्धं, तेन विशुद्ध्यति । माससङ्करे
मासप्रतेन शुद्ध्यति, अर्द्धमाससङ्करे अर्द्धमासप्रतेन विशुद्धिरित्यर्थः ।
सम्पर्कं, करोति चेदिति शेषः । चण्डालशब्देन पुष्कसादयोऽप्युपल-
क्ष्यन्ते† । अतएव सम्पर्कः,—

“चण्डालैः सह विप्रः श्वपाकैः पुष्कसैरपि ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति”—इति ॥

उक्तकालाधिककालसङ्करे दारौतीकं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालैः सह सम्पर्कं प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

* माकरे,—इति शा० ।

† पुष्कसस्थाने, पुष्कस,—इति सु० । एवं सर्वत्र ।

‡ संयोगे,—इति स० शा० ।

विप्रान् दश वरान् कृत्वा तैरनुज्ञाय शासनात् ॥

आ कण्डस्य प्रमाणम् कुर्याद्भोमयकर्मम् ।

तत्र स्थित्वा लहोरात्रं वायुभक्षः समाहितः ॥

वालवृद्धं ततः कुर्यात् गोष्ठे वसति सर्वदा ।

सकेशवपनं कुर्यात् परमां शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

रजक्यादिभिः सह संवासे चण्डालसहसंवासात् न्यूनं प्रायश्चित्तमाह,—

रजकी चर्मकारी च लुब्धकी वेणुजीविनी ।

चातुर्वर्ण्यस्य च गृहे त्वविज्ञाता तु तिष्ठति ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात् पूर्वोक्तस्यार्द्धमेव तु ।

गृहदाहं न कुर्वीत शेषं सर्वं समाचरेत्* ॥ ४५ ॥

दध्ना च सर्पिषा चेत्यादिकं पूर्वोक्तम् ।

इदानीं चण्डालस्य सकृद्गृहप्रवेशे कर्त्तव्या शुद्धिमाह,—

गृहस्थाभ्यन्तरं गच्छेत् चाण्डालो यदि कस्यचित् ।

तमागारादिनिर्वास्य मृद्भाण्डान्तु विसर्जयेत् ॥ ४६ ॥

रसपूर्णान्तु मृद्भाण्डं† न त्यजेत् कदाचन ।

गोमयेन तु संमिश्रैर्जलैः प्रोक्ष्येद्गृहं तथा‡ ॥ ४७ ॥ इति ।

कस्यचिति ब्राह्मणादीनामन्यतमस्य । प्रोक्ष्याजान्नां वा गृहं
प्रवेशयेत् । तदाह दारौतीः,—

* सर्वत्र कारयेत्,—इति शा० ।

† मृद्भाण्डं,—इति सु० ।

‡ प्रक्षालयेद्गृहम्,—इति सु० ।

“गृहस्थाभ्यन्तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति ।
पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वशः ॥
अनष्टरसभाषणानां* गृहवन्नन्यते यथा ।
अजस्य गोः प्रवेशाद्भि शृण्यते नात्र संशयः”—इति ॥

अनष्टरसानि रसपूर्णभाषणानि । यः पुनः गृहान्तरवासी सन्नपि
चण्डालप्रवेशवति गृहे कदाचिद्भुङ्क्ते, भुक्तवत्सल्यापि गृहे योऽन्यो-
गृहान्तरवासी समानतश्च भुङ्क्ते, तयोर्द्वयोः प्रायश्चित्तमापस्तम्बो-
दर्शयति,—

“अविज्ञातस्य चण्डालस्तिष्ठते यस्य वेद्यनि ।
स विज्ञातस्तु कालेन तत्र कार्यं विशोधनम् ॥
प्राजापत्यन्तु शूद्राणाम्तेषां तदनुसारतः ।
यैस्तत्र भुङ्क्तं पक्वान् कृच्छार्द्धमेव दापयेत् ॥
यैस्तेषामपि निर्भुङ्क्तं पादमेकं विधीयते ।
भूपैकपानगृहस्थस्यैवैवर्ण्यकदूषितः ॥
मरो स्त्रेकोपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
वाक्तापत्या तथा रोगी गर्भिणी या तु दूषिता ॥
तेषां नक्तं प्रदातव्यं वाक्तानां ग्रहरक्षयम्”—इति ।

अथ कस्युपहतदेहस्य वर्णभेदेन भिक्षां शृद्धिमाह,—

* अनष्टरसं माहं,—इति शा० ।

† विज्ञातः,—इति स० शा० ।

‡ तेषामपि च यद्भुङ्क्तं,—इति सु० ।

ब्राह्मणस्य ब्रह्मद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।
कमिरुत्पद्यते तस्य* प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ४८ ॥
गवां मूत्रपुरीषेण दधिक्षीरेण सर्पिषा ।
त्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कमिदुष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४९ ॥
क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्च माषान् प्रदापयेत् † ।
गोदक्षिणान्तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत् ॥ ५० ॥
शूद्राणाम्नोपवासः स्यात् शूद्रोदानेन शुद्ध्यति ।

यद्यपि कस्युत्पत्तिर्विहितातिक्रमप्रतिषिद्धाचरणरूपा न भवति,
तथापि जन्मान्तरसञ्चितदुरितफलरूपायास्तस्याविहितकर्मानुष्ठाना-
धिकारविरोधशुद्ध्यापादकत्वात् तन्निवृत्तयेऽवश्यं शृद्धिः कर्तव्या ।
सा च शृद्धिः प्रायश्चित्तसमानत्वात् प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्तुमुचिता ।
प्रायश्चित्तसाम्यमभिप्रेत्य प्रश्नवाक्ये प्रायश्चित्तशब्देन व्यवहारः । मुख्य-
प्रायश्चित्ताभावं द्योतयितुं सन्देहद्योतकः कथंशब्दः प्रयुक्तः । तत्र
ब्राह्मणस्य दिनचयं पञ्चगव्यस्नानपाने । क्षत्रियस्य पञ्चमाषपरिमित-
सुवर्णदानं च । पञ्चकृष्णलात्मको माषः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“जालसूर्यमरौचिखं चसरेणूरजः स्रतम्^(१) ।

* यस्य,—इति सु० ।

† प्रदाय तु,—इति शा० ।

(१) जालं गवाक्षः । तद्रूपसूर्यरश्मिषु रजतचूर्णमिदं यत् दृश्यते स
चसरेणुरित्यर्थः ।

तेऽष्टौ लिङा तु तालिखो राजसर्वप उच्यते ॥

गौरस्तु ते चयः षट् ते यवमध्यस्तु* ते चयः^(१) ।

कृष्णस्तु पञ्च ते माषः ते सुवर्णस्तु षोडश"—इति ॥

वैश्वस्तु गोदानोपवासौ । शुद्रस्तु गोदानमेव । एतच्च नाभेरधो-
भागे द्रष्टव्यम् । उपरिभागे तु मनुराह,—

“ब्राह्मणस्य ब्रह्मदारे पूयगोणितसम्भवे ।

कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

गवां मूषपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ।

चिरात् पञ्चगव्याग्री त्वधोनाभ्यां विशुद्ध्यति ॥

नाभिकण्ठान्तरोद्भूते ब्रूणे चोत्पद्यते कृमिः ।

षड्वाचस्तु तदा प्रोक्तां प्राजापत्यं शिरोब्रूणे"—इति ॥

यस्तु च्यवनेनोक्तं, “कृमिदर्शने सान्तपनं वृषभो दक्षिणा”—इति ।
तद्युगपत् ब्रह्मप्रदेशविषयम् ।

वर्त्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनातिरेकदोषोपशान्तिर्विप्रवाक्याङ्गव-
तीत्याह,—

* यवोमध्यस्तु,—इति शा० ।

† नाभ्यां,—इति सु० ।

‡ स्नानं,—इति शा० ।

(१) गौरो गौरसर्वपः । कृमिगौरसर्वपैरेकोयवमध्यः, त्रिभिर्यवमध्ये-
रेकः कृष्णस्तु इत्यर्थः ।

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ॥ ५१ ॥

प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ।

विप्रवाक्यस्य छिद्रपरिपूरकत्वं सम्भावयितुमग्निष्टोमसाध्येन तद्वाक्यं
प्रशस्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विप्रवाक्यस्य प्रयोजनकत्वं माहाप-
स्तम्भः,—

“पूर्णेऽपि कालनियमे न शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना ।

अपूर्णेऽपि कालेषु शोधयन्ति द्विजोत्तमाः”—इति ॥

महाफलसाधनेषु यज्ञादिव्यपि छिद्रपूर्तिर्विप्रवाक्यमाधा, किमु-
तास्मिन् प्रायश्चित्तव्रते इत्यभिप्रेत्याह,—

जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ ५२ ॥

सर्वं भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरुपपादितम् ।

यद्यपि विप्रवाक्यस्य समस्तव्रतशेषत्वादिदं प्रायश्चित्तप्रकरणान्ते
वक्तुमुचितम्, तथापि द्रव्यशुद्धिप्रकरणस्यात्रापि स्वीकृतत्वादवान्तर-
प्रायश्चित्तप्रकरणस्य समाप्ताविदमुक्तमित्यविरोधः ।

आपत्काले स्वयं व्रतं कर्तुमशक्त्येत् तदा ब्राह्मणैः कारयेदि-
त्याह,—

व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरे तथा ॥ ५३ ॥

उपवासो व्रतं हेमो द्विजसम्पादितानि वै ।

* प्रयोजकत्व,—इति सु० । मम तु ‘प्रयोजनवत्त्व’—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† वा,—इति सो० शा० ।

आधिना यस्यै राजयक्षादिप्रवक्षरोगयस्तः । आन्त आहवाध*
गमनादिना । तयोर्द्वयोः व्रतं पिशादिं रनुतिष्ठेत् । तदाह आप-
साम्,—

“अग्रक्तस्यापि बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः ।

तद्व्रतं तस्य गृहीयात् ततो मुच्येत किञ्चिन्पात्”—इति ॥

दुर्भिक्षं दैविकोदोषः । डामरं परराजाद्युपपन्नः† । तत्रोभय-
चावयकवडकुटुम्भभरणाद्यवद्वः ‡ तदनवरुद्धेन सख्यादिना व्रतं
कारयेत् ।

अत्यन्तापदमभिप्रेत्य पञ्चान्तरमाह,—

अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्वं§ कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ५४ ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति द्विजसम्पादितैरिह ।

ब्राह्मणा वेदपारगामहान्तः पूर्ववृत्तोपकारादिना तुष्टाः सन्तोऽ-
स्यामापदि निर्दोषस्त्वमित्यनुगृह्णन्ति तदा तावतैवास्तु विशुद्धिः ।
अनुष्ठानमन्तरेणापि महापुरुषवचनमात्रसम्पादितैराशीर्विशेषैरशेष-
कामप्राप्तिर्भवति, तत्र पापक्षयोभवतीति कोविद्वचः । महापुरुषस्य
गुरुपिशादेः सङ्कल्पमात्रादेव कामप्राप्तिराधर्वणे श्रूयते,—

* दूराध्व,—इति सु० ।

† पुत्रादि,—इति शा० ।

‡ पदवात्याद्युपपन्नः,—इति शा० ।

§ सर्वं,—इति शा० ।

“यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धसत्त्वः कामयते यांस्य कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांस्य कामान्
तस्मादात्मज्ञं शर्चयेद्भूतिकामः”—इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां महदनुग्रहस्य विषयं दर्शयति,—

दुर्बलेऽनुग्रहः प्रोक्तस्तथा वै बालवृद्धयोः ॥ ५५ ॥
ततोऽन्यथा भवेद्दोषः तस्मान्मानुग्रहः स्मृतः ।

दुर्बलः पूर्वाक्तव्याधियक्षादिः । दुर्बलबालवृद्धानामनुग्रहणे
योग्यामहान्तोदेवलेन दर्शिताः,—

“प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टमशक्यं दुर्बलादिभिः ।

इत्यतेऽनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात् ॥

एकोनार्हति तत्कर्तुमशोवा नाप्यनुग्रहम् ।

धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्”—इति ॥

अतोऽन्यथा प्रवक्ष्यामनुग्रहे प्रत्यवायः । तस्मान्मानुगृहीयात् ।

प्रवक्षं युवानमनुगृह्यतः प्रत्यवायो विशदयति,—

क्षेहादा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ॥ ५६ ॥
कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ।

क्षेहादनुग्रहः पुत्रमित्रादिषु, लोभाद्भयानिकेषु, भयाद्भयादिषु,
अज्ञानादुर्बलेष्वनुग्रह इति । शास्त्रमज्ञात्वा पण्डितं मन्यतया
यस्मिन् कस्मिंश्चिदनुग्रहः । यद्यपि परकीयं पापमितरस्मिन् संका-

मति^(१), तथापि परीक्षामकृत्वा प्रायश्चित्तं विधातुरयथाशास्त्रानु-
ष्ठाननिमित्तं पापान्तरमुदेतीत्यभिप्रेत्य तत्प्रापं तेषु गच्छतीत्युक्त-
मिति^(२)। एवं प्रायश्चित्ताधिकारिणं सम्यक् परीक्ष्य प्रायश्चित्तं
विधेयम्। तदाह देवलः,—

“कर्त्तारं देशकालौ च प्रमाणं कारणं क्रियाम्।

अवेक्ष्य च बलस्यैव प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च।

परीक्ष्य धर्मविदुषा* प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

अनुग्रहमनर्हतः प्रबलस्थानुग्रहे यथा प्रत्यवायः, तथाऽनुग्रह-
योग्यस्य दुर्बलस्य नियमविधानेऽपि प्रत्यवायइत्याह,—

शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमन्तु ये ॥ ५७ ॥

महत्कार्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ।

शरीरस्यात्यये सुमूर्षोर्भूत्वां शयनं, तस्मिन् प्राप्ते मतिः, तेन
कर्त्तुमशक्यं प्रायश्चित्तप्रतादिनिषर्गं कर्त्तव्यत्वेन चे वदन्ति, तेषु

* धर्मविदुषा,—इति स० शा० ।

† प्राजापत्यप्रतादिनिषर्गः,—इति सु० ।

(१) समवेतस्य प्रापस्य विद्यमानस्याश्रयत्वाग्नेनापराधप्रतातेरसम्भवा-
दिति भावः ।

(२) तथाच, तत्प्रापं तत्सदृशपापान्तरमित्यर्थः ।

तत्प्रापं गच्छतीति पूर्ववाक्यादनुषज्यते। तच्च हेतुः। महत्कार्यो-
परोधेनेति। महतां देवतोपासकानां योगिनां कार्यं महत्कार्यं-
मन्तकाले देवतास्मरणदि, तस्योपरोधः प्रतिबन्धः। सुमूर्षुर्हि
परिसरवर्त्तिभिराग्नेर्वाधितोदेवतां स्मर्त्तुमुद्युक्ते, तदानीमेव तदुक्तं
व्रतकर्त्तव्यतां श्रुत्वा कर्त्तुमशक्यं व्याकुलचित्तः पूर्वमुद्युक्तां
देवतास्मृतिमपि परित्यजति। सोऽयं पुरुषार्थप्रतिबन्धस्तस्य च
निमित्तं प्रायश्चित्तविधातारइति युक्तस्तेषां प्रत्यवायः। एवं तर्हि
सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधातुं भीताः स्मृत्याग्रहोक्तं, न स्वस्थस्य
कदाचनेति। स्वस्थशरीरस्य पूर्वाक्तः कार्योपरोधः कदाचिदपि
नास्तीति तं प्रति प्रायश्चित्तं विधातुं न भेतव्यमिति भावः।

व्याधिव्यसनिनीत्यत्र प्रतिनिधित्वेन व्रतमनुष्ठेयमित्युक्तम्। इदानीं
तस्य व्यतिरेकमाह,—

स्वस्थस्य मूढाः कुर्वन्ति वदन्ति नियमन्तु ये ॥ ५८ ॥

ते तस्य विघ्नकर्त्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ।

चे तु मूढा व्याध्यादियस्तस्यैव प्रतिनिधिरिति शास्त्ररहस्य-
मजानन्तः स्वस्थस्य कस्यचित् परिदृष्टादेः^(१) दाक्षिण्यादिना तदीयं
व्रतनियममनुतिष्ठन्ति*, तस्य च नियमाभावं शास्त्रीयत्वेन वदन्ति,

* तदीयं व्रतं स्वयमेवानुतिष्ठन्ति,—इति सु० ।

(१) परिदृष्टः पशुः ।

ते प्रतिनिधित्वेनानुतिष्ठन्तः शास्त्रार्थज्ञान्यथा वदन्तस्तस्य स्तस्य
पापनिवृत्तिविघ्नं चरन्तो* रौरवादिके नरके पतन्ति ।

इदानीं पण्डितमन्यतया विप्रवाक्यमवज्ञाय स्वेच्छयैव किञ्चिद्भूतं
शास्त्रीयत्वेन परिकल्पयानुतिष्ठतो न पापनिवृत्तिरित्याह,—

स एव नियमन्त्यक्का ब्राह्मणं योऽवमन्यते ॥ ५६ ॥

वृथा तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते ।

स्वकपोलाकल्पितव्रतस्य पापनिवर्त्तकत्वाभावः प्रातातपेन सद्यो-
क्तः,—

“यदिना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।

न तेन शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः”—इति ॥

व्यतिरेकमुक्त्वाऽप्ययमाह,—

स एव नियमोप्राप्तोयद्येकोऽपि वदेद् द्विजः ॥ ६० ॥

कुर्याद्वाक्यं द्विजानान्तु अन्यथा भूण्हा भवेत् ।

धर्मरहस्येऽभिज्ञानां बहूनां द्विजानां प्रायश्चित्तविधानं मुख्यः
कल्पः । एकस्य विधायकत्वमनुकल्पः । उभयथाऽपि विप्रेणानुज्ञातएव
नियमोऽनुष्ठातव्यः† । अन्यथा द्विजानुज्ञामन्तरेण स्वयमेव शास्त्रं
पर्यालोच्य प्रकटपापस्य प्रायश्चित्तं कुर्वन् प्रत्यवायी स्यात् ।

* पापनिवृत्तिं विघ्नन्तः,—इति सु० ।

† स्वेच्छया स्वकपोल,—इति सु० ।

‡ विप्रेणानुज्ञात एवेति नियमोप्राप्तव्य इति शा० ।

विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयोजकत्वं प्रतिपादयति,—

ब्राह्मणाजङ्गमं तीर्थं तीर्थभूता हि साधवः ॥ ६१ ॥

तेषां वाक्योदकेनैव शुद्धान्ति मलिनाजनाः ।

साधूनां तीर्थरूपत्वं शुद्धस्वरूपत्वात् । तथाच श्रूयते,—

“अग्निः शुचिर्ब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः”—इति ।

विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वं, न केवलं तावत्तैवं ब्राह्मण-
वाक्यस्य प्रशस्तत्वं, किन्त्वनेकदेवताप्रतिपादकानां वैदिकमन्त्राणां
धारणया सर्वदेवतात्मकत्वेनापि तद्वाक्यं प्रशस्तमित्याह,—

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥ ६२ ॥

सर्वदेवमयो* विप्रो न तद्वचनमन्यथा ॥

ब्रह्म वेदः, निरन्तरं तस्मिन्नाः सन्तस्तदर्थं यथावद्ब्रुवाणब्राह्मणाः,
अतोवेदविद्वचनं देवता अनुमन्यन्ते । तस्य च सर्वदेवमयत्वं श्रूयते ।
“यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वावेदविद्ब्राह्मणे वसन्ति”—इति । अग्निरा-
पि,—

“ब्राह्मणो देवताः सर्वाः स च सर्वस्य दैवतम्”—इति ।

“यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति(१)”—इति श्रुतौ

* सर्वदेवमयो,—इति शा० ।

(१) यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति
हान्दोग्यश्रुतिरेव मध्ये परित्यज्य पठितेति बोध्यम् ।

विद्यासंयुक्तं कर्म केवलात् कर्मणः प्रशस्तमिति श्रुतं, तेनैव न्यायेन
विद्यासंयुक्तं व्रतं केवलाद्व्रतात् प्रशस्तमित्याह,—

उपवासो व्रतश्चैव ज्ञानं तीर्थं अपस्तपः ॥ ६३ ॥

विप्रसम्पादितं* यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् ।

विप्रसम्पादितं विप्रैरनुज्ञातं उपवासादिकम् । फलसम्पूर्तिर्निः
शेषेणाशुद्धिनिवृत्तिः ।

कस्युपहतस्य देहस्य शुद्धिमुक्ता तादृशस्यैवान्यस्य शुद्धिमाह,—

अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिकाकेशदूषिते ॥ ६४ ॥

तदन्तरा स्पृशेच्चापस्तदन्नं भक्षना स्पृशेत् ।

अनुं योग्यमद्यं, अन्नञ्च तदद्यञ्च अन्नाद्यं, पक्वमन्नं न स्वात्मि-
त्यर्थः । तद्यदि भोजनपात्रे भाण्डे वा कीटेन मक्षिकया केशेन वा
संयुज्येत, तदा तत्कीटादिकमपनीय तस्यान्नस्याभ्यन्तरेऽङ्गिः संश्लिष्य
किञ्चिद्गन्धं प्रक्षिपेत् । मक्षिकादिदूषितत्वं गोघ्रातलादीनामुप-
लक्षणम् । अतएव वृहस्पतिः,—

“गोघ्राते च चुते वाऽन्ने मक्षिकाकेशदूषिते ।

मृद्गन्धं सलिलञ्चैव प्रक्षेप्य विप्रशुद्धये”—इति ॥

* विप्रैः सम्पादितं,—इति शा० ।

† फलं सम्पूर्तिः,—इति सु० शा० ।

(१) विद्यया याति विप्रसम्पादितः विप्रसम्पादितत्वेनैव व्रतस्य विद्या-
संयुक्तत्वं बोध्यम् ।

मशुरपि,—

“पचिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवचुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्क्षेपेण विशुद्ध्यति”—इति ॥

वस्त्रावधूननरेणस्पृष्टमवधूतं, चुतोत्पन्नविन्दुस्पृष्टमवचुतम् । यत्तु
गौतमेनोक्तम् । “नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम्”—इति । तत्केश-
कीटादिभिः सह पक्वविषयम् ।

केशकीटादिदूषितान्नशोधनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं भोजनकालीनं
किञ्चिन्नियमविशेषमाह,—

भुञ्जानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् ॥ ६५ ॥

स्वमुच्छिष्टमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने† ।

पादुकास्थानं भुञ्जीत पर्यङ्कस्थः स्थितोऽपि वा ॥ ६६ ॥

श्वानचण्डालहक् चैव भोजनं परिवर्जयेत्

वामहस्तेन पादसंस्पर्शं सति खोच्छिष्टभोजने यावान् प्रत्यवायः,
तावानेव भवति । वामहस्तेन पाचमनालभ्य भोजनेऽपि तावानेव
प्रत्यवायः । पीठे समुपविष्टः पद्मां पादुके आक्रम्य न भुञ्जीत ।
तथा पर्यङ्के स्थित्वा वोढुं स्थित्वा वा न भुञ्जीत । भोजनमध्ये
श्वादिदर्शने भोजनमेव परित्यजेत् । पादुकास्थानेऽत्येतावद्विज्ञासन-
गतादीनामप्युपलक्षणम् । अतएव व्यासः,—

* मृत्क्षेपेण शुद्ध्यति,—इति सु० ।

† भिन्नभाजने,—इति सु० ।

“न च भिक्षासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा* ।

न पादुकास्थितो वाऽपि न हसन्विलपन्नपि”—इति ॥

अत्राद्य इत्यनेन प्रासङ्गिकमन्त्रग्रोधनमुक्तम्, इदानीं प्राधान्येन
शुद्धिप्रकरणमेवानुवर्त्तयितुं प्रतिजानीते,—

यदन्नं प्रतिषिद्धं स्यादन्नशुद्धिस्तथैव च ॥ ६७ ॥

यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः ।

यदन्नं प्रतिषिद्धं, तथैव वा चास्य शुद्धिः, तत्सर्वं दृष्ट्वा-
पराशरेण पूर्वकल्पीयस्मृतिकर्त्ता यथोक्तं तथा वदामि । तत्र
तत्र वक्ष्यते पराशरपरामर्शस्थायमभिप्रायः । “धाता यथापूर्व-
मकल्पयत्” ।

“यथर्त्ताष्टतुलितानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा बुगादिषु”—

इत्यादिश्रुतिसमितिर्भा प्रतिक्षणमधिकारिपुरुषाणां मनुवसिष्ठा-
दीनां समानदृष्टिप्रतिभावात् कलियुगधर्मशास्त्राधिकारी परा-
शरोऽपि तस्मिंस्तस्मिन् कल्पे दृश्यते । अतोऽस्मिन्नपि कल्पे कलि-
युगधर्मेषु मनुक्तस्य ग्रन्थस्य प्राधान्यं न विस्मर्त्तव्यमिति ।

प्रतिज्ञाते प्रतिषिद्धशुद्धौ† दर्शयति,—

* न शय्यायां स्थितोऽपि वा,—इति मु० ।

† मनुक्तस्य प्राधान्यं,—इति शा० ।

‡ प्रतिषिद्धशुद्धिं,—इति मु० ।

शृतं द्रोणादकस्यान्नं काकश्वानोपघातितम् ॥ ६८ ॥

केनेदं शुद्ध्यते चान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

द्रोणादकशब्दयोरर्थं वक्ष्यति । द्रोणेनाडकेन वा परिमितस्य
ब्रीहियवादिद्रव्यस्य समन्धि पकमन्नं अकाकाभ्यां यदि लेहनादि-
नोपघातितं स्यात्, तदा स्वयं शास्त्रज्ञोऽपि तत्शुद्धिसिद्धये धर्मज्ञान्
ब्राह्मणान्वाचयितुं केनेदं शुद्ध्यतीति शृण्वेत् ।

ततो धर्मरहस्यविद्ब्राह्मणनिर्दिष्टां शुद्धिं चिकीर्षुस्तदन्नं संगृह्णी-
यात् न तु परित्यजेत् इत्याह,—

काकश्वानावलीढन्तु द्रोणान्नं न परित्यजेत् ॥ ६९ ॥

द्रोणशब्देनाडकोऽप्युपलक्ष्यते ।

इदानीं द्रोणादकयोः परिमाणमाह,—

वेदविदाङ्गविद्विप्रैर्धर्मशास्त्रानुपालकैः ।

प्रस्थाद्वाचिंशतिर्द्रोणः स्मृतो द्विप्रस्थ आदकम् ॥ ७० ॥

नानादेशैर्विद्वद्भिस्तात्कालिकसंख्यवहारनिर्वाहाय स्वेच्छ-
यैव द्रोणादिपरिमाणानि निर्णयन्ते । तानि नाशास्त्रोपाणीत्यभि-
प्रेत्य वेदवेदाङ्गत्यादिना विशेषितम् ।

यववराहाधिकरणन्यायेन^(१) शास्त्रप्रसिद्ध एव शास्त्रार्थायहीतयो
न न स्वेच्छप्रसिद्ध इत्याह,—

(१) मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्याये तृतीयपादगतं पञ्चमाधिकरणं यव-
वराहाधिकरणमिच्छते । तत्रेदं निर्णीतम् । यवशब्दमायादीर्घश्रुकेषु
प्रयुज्यते वराहशब्दश्च श्रुकरे । स्वेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु प्रयुज्यते

ततो द्रोणादकस्यान्नं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः ।

ततस्तस्मात् शास्त्रीयपरिमाणात् परिमितं यद्द्रोणादकस्यान्न-
देवाश्च शुद्धमिति शास्त्रे विवक्षितमिति श्रुतिस्मृतिकुशला मन्यन्ते ।
ननु शास्त्रेण द्रोणादकपरिमाणमन्यथाऽभिहितम् । तथाच भविष्य-
पुराणम्,—

“पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रसृतः प्रस्थासत्वारश्चादकः ॥

आदकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।

कुम्भोद्द्रोणद्वयं प्रोक्तं खारी द्रोणस्तु षोडश” — इति ॥

नैव दोषः । देशभेदेन शास्त्रद्वयस्य व्यवस्थापनीयत्वात् ।

द्रोणादकशब्दव्यावर्धमाह,—

काकश्चानावलीढन्तु गवाघ्रातं खरेण वा ॥७१॥

स्वल्पमन्नन्त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणादके भवेत् ॥

धनिकविषयं द्रोणपरिमाणं, निर्धनविषयमादकपरिमाणम् ।

पराशरशब्दस्य कृष्णशकुनौ । तथाच सति लोकव्यवहारेण शब्दार्थस्य
निश्चेतयत्वात् किमर्थव्यवहारेण दीर्घश्रुकादयो यवादिशब्दार्था-
ग्रहीतव्याः किं वा स्नेहव्यवहारेण प्रियङ्गवादयः,—इति सन्देहे,
शास्त्रीयशब्दार्थग्रहणे शास्त्रानुसारिण्या आर्य्यप्रसिद्धेर्नौयस्त्वात्
आर्य्यव्यवहारानुसारेण दीर्घश्रुकादयश्च यवादिशब्दार्था ग्रहीतव्या-
न स्नेहप्रसिद्धानुसारेण प्रियङ्गवादयः,—इति सिद्धान्तः ।

तच्च यथायथम् । द्रोणादकपरिमाणाच्च स्वल्पमन्नं काकादिभिरवलीढं
चेत्, तत्परित्याज्यमेव । विवक्षिता शुद्धिर्द्रोणादकविषयेति द्रष्टव्यम् ।

तां शुद्धिं दर्शयति,—

अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाहतं* भवेत् ॥७२॥

सुवर्णीदकमभ्युक्ष्य हुताग्नेनैव तापयेत्† ।

हुताग्नेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च ॥७३॥

विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ।

द्रोणादकपरिमितस्यान्नस्य मध्ये यावति भागे संस्पृशंसम्भावना,
तावन्तं भागमपनयेत् । अवशिष्टेऽपि यावति लालास्पृशः सम्भावितः,
तावदपनयेत् । इतरत् सर्वं सुवर्णयुक्तेनोदकेन सम्प्रोक्ष्य सङ्गत् वक्रौ
तापयेत् । ताभ्यां सुवर्णीदकवज्रिभ्यां संस्क्रुतं पुनः शुद्धिहेतूनां
पवमानसूकादीनां घोषेण संस्क्रुत्य विप्रैरनुज्ञातं तद्बुञ्जीत । अतएव
बौधायनः । “सिद्धहविषां महतां श्वायसप्रभृत्युपहतानां तदयं
पिण्डमाचमुद्धृत्य पवमानः सुवर्जन इत्यनेनाभ्युक्षणम्, मधूदके पयो-
विकारे पात्रात् पाचान्तरामयनेन शौचमेवं तैलसर्पिषि”—इति ।
यमदग्निरपि,—

“श्रुतान्नं द्रोणमात्रस्य शकाकाद्युपघातितम् ।

आसमुद्धृत्याग्नियोगात् प्रोक्षणं तच्च शोधनम् ॥

* यावच्च लेहितं,—स० शा० ।

† हुताग्नेनोपतापयेत्,—इति शा० ।

अस्रमेकादशं पक्षं शकाकाशुपघातितम् ।

केशकीटावपक्षश्च तदप्येवं विशुद्धति ॥

क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तद्देव मनोषिभिः”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“केशकीटशुना स्पृष्टं वायसोपहतञ्च यत् ।

क्रीवाभिग्रस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ॥

दृष्टं वा स्याद्यदञ्च तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।

अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीत विशेषतः ॥

भक्षणा वाऽपि संस्पृश्य संस्पृशेदुल्लुकेन वा ।

सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं प्रातं मुखेन गोः”—इति ॥

हारौतोऽपि । “शकाकशुपघाते केशकीटपिपीलिकादिभि-
रश्राशुपघाते काश्चनभस्मरजतताम्रवज्रवेदुर्यगोवास्त्राजिनेभदन्ताना-
मन्यतमेनाग्निः संस्पृष्टं मन्त्रप्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनात् शुद्धि-
र्भवति”—इति ।

अस्रस्य शुद्धिसुक्ता रसस्य शुद्धिमाह,

स्नेहो वा गोरसो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ॥ ७४ ॥

अल्पं परित्यजेत् तत्र स्नेहस्य पवनेन च ।

अनलज्वालाया शुद्धिगारसस्य विधीयते ॥ ७५ ॥

स्नेहस्यैसादिः, गोरसः चीरादिः । तत्राल्पं चेत् आदिभिरुपहतं
तत् त्याज्यमेव । अल्पस्य स्नेहस्य पाकेन शुद्धिः । अल्पस्य गोरसस्य
वज्रज्वालाया पर्यग्निकरणेन शुद्धिः । तदाह लौगाक्षिः,—

“पयोदधिविकारादि शुचि पाचान्तरे स्थितम् ।

झावनोत्पवनाभ्याश्च पर्यग्निकरणेन च”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“झावनं दृततैलानां पावनं गोरसस्य च* ।

भाण्डानि झावयेदग्निः शकं मूलफलानि च ॥

शिङ्गमञ्चं तथा सर्पिः चीरञ्च दधि चाक्षु च ।

एषां शुनाऽवलीढानां तेजसा शुद्धिरिच्यते”—इति ॥

शातातपस्य विलीनाविलीनभेदेन व्यवस्थितां शुद्धिं दर्शयति,—

“तापनं दृततैलानां मधुनो गोरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धोत् कठिनन्तु पयोदधि ॥

अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं पवनेनां तु”—इति ।

कचिन्तु दोषाभावमाह शङ्खः । “दृतदधिपयस्तक्राणामाधार-
भाण्डे स्थितानामदोषः । आधारदोषे तु नयेत् पाचान् पाचान्तरं
द्रव्यम् ।

दृतन्तु पायसं चीरं तथैवेचुरसो गुडः ।

शुद्धभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति”—इति ॥

यमोऽपि,—

“देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

काकैः शभिस्तु संस्पृष्टमञ्चं न तु विवर्जयेत्”—इति ॥

देवद्रोणी देवयाचा । शातातपोऽपि,—

* अनल्पदृततैलानां पवने गोरसस्य च,—इति सु० ।

† तपनेन,—इति सु० ।

“गोकुले यज्ञशालायां तिलचक्रेचुयन्त्रणे ।

न मीमांसानि शौचानि* स्त्रीषु बालातुरेष्वपि”—इति ॥

प्रकीर्णकरणाभिधे मलिनतावहास्याधरे

वदन्तमुपपातकेऽप्युचितसत्क्रियां निःकृतिम् ।

रसाक्षपरिशुद्धिमथकृत षष्ठमध्यायम्—

पुदारविहृतिं वशी मधुरवाक्त्रयो माधवः ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुद्धभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥०॥

* न मीमांसा शौचकथा,—इति सु० ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अक्षरसयोः शुद्धिः षष्ठाध्याये वर्णिता, सप्तमाध्यायेऽवशिष्टानां
द्रव्याणां शुद्धिं विवक्षुर्महाप्रकरणप्राप्तप्रायश्चित्तशङ्काव्युदासाय प्रति-
जानीते,—

अथातो द्रव्यशुद्धिस्तु पराशरवक्षो यथा ।

अथावान्तरप्रकरणमारभ्याक्षरसशुद्धिकथनानन्तरं यस्मादितर-
द्रव्यशुद्धिर्बुद्धिस्था; यस्माच्चान्तरेण द्रव्यशुद्धिं महाप्रकरणगतप्राय-
श्चित्तव्रतचर्याया नित्यकर्मादीनाञ्चानुष्ठानं निपुणं न भवति, तत-
स्तत्माहुष्यहेतुद्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥

तत्र दर्वीसुक्सुवादीनामुच्छिष्टामेध्यादिदूषितानां शुद्धिमाह,—

दारवाणान्तु पात्राणां तक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥१॥

मूत्रपुरीषादिप्रदेशे चिरावस्थानेन दृढवासितोगन्धलेपोयदि
मृज्जलप्रचालनेन नापगच्छेत्, तदा वास्यादिना दारवाणि तक्षणी-
यानि । तक्षणेनाप्यनपगमे परित्यागः । तदाह बौधायनः ।
“दारुमयाणां पात्राणामुच्छिष्टसमारब्धानामवलेखनमुच्छिष्टलेपोप-
हतानां तक्षणम्^(१)” । मूत्रपुरीषप्रभृतीनामल्पकालसंस्पर्शे तु गन्ध-
लेपयोरपनेतुं शक्यत्वान्तदपनयनपर्यन्तं मृज्जलाभ्यां प्रयत्नेन प्रचा-
लनीयानि ।

(१) समारब्धानां समाजब्धानां, रजयोरभेदात् । समाजम्भः स्पर्शः ।

“यावत्तपैत्यमेधाग्ने गन्धोलेपस्य तत्कृतः ।

तावन्मृदारि देयं स्यात् सर्वांसु द्रव्यशुद्धिषु”-इति

स्मरणात् । यत्र तु गन्धलेपपर्यन्तः संसर्गो नास्ति, किन्तु केवलं
संसर्गमात्रं, तत्र प्रोक्षणात् शुद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्य मत्तुराह,—

“स्वयंशूर्पकटानाञ्च सुसलोलूखलस्य च ।

अद्विस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्”-इति ॥

यज्ञकाले तु सएव विशेषमाह,—

“मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्माणि ।

चमसानां यज्ञाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

चरुणां सुकुक्षुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा”-इति ।

पात्रसमस्तोदकनिवृत्त्यर्थमुष्णोदकम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“सुकुक्षुवसस्तेहपात्राण्युष्णेन वारिणा”-इति ।

कांक्ष्यतामथोरण्योपहतयोः शुद्धिमाह,—

भक्ष्यतां शुद्धये कांक्ष्यं ताम्रमन्त्रेण शुद्धयति ।

अथ चारुस्यायुपलक्षणम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“नपुसौसकताद्याणां चारास्तोदकवारिभिः”-इति ।

तामादीनां तैजसानामुपघाततारतम्येन शुद्धिविशेषमाह बौधा-
यनः । “तैजसानां मूत्रपुरीषासृक्कणाद्यैरत्यन्तमाहृतानामावर्त्तनं

* मूत्रपुरीषादिभिश्चेत्येव,—इति सु० ।

† रत्नन्तवासितानामावर्त्तनं,—इति सु० ।

अल्पसंसर्गे तु परिलेखनं स्यर्गमात्रोपघाते तु त्रिः सप्तकत्वोभक्ष्यना
परिमार्जनं अतैजसानामेवभूतानामुत्सर्गः”-इति ।

स्त्रिया आरभ्यर्कोपघातायाः शुद्धिमाह,—

रजसा शुद्धये नारी विकलं या न गच्छति ॥ २ ॥

विकलं वैकल्यं गर्भधारणं, तस्मिन् सति परित्यागएव न
शुद्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“व्यभिचारादृतौ शुद्धिः गर्भे त्यागो विधीयते”-इति ।

एतत् शुद्धकृतगर्भविषयम् । तदाह वसिष्ठः,—

“ब्राह्मणचत्रियविशां स्त्रियः शुद्धेण सङ्गताः ।

अप्रजाता विशुद्धास्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः”-इति ॥

वर्णान्तरगर्भे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिरस्ति । तदुक्तं चतुर्विंशमते,—

“विग्रभे पराकः स्यात् चत्रिये तु तथैन्द्रवम् ।

वैश्ये तदेव कर्त्तव्यं पराकेण समन्वितम् ॥

शुद्धगर्भे तु संत्यागस्तत्र चण्डालदर्शनात्”-इति ॥

गर्भपर्यवसानहीनोऽपि व्यभिचारस्त्रिविधः, कायिको मानसो-
वाचिकश्चेति । कायिके प्रचेतामाह,—

“विप्रा शुद्धेण संयुक्ता न चेत्तस्मात् प्रसूयते ।

प्रायश्चित्तं स्यतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणचयम् ॥

चान्द्रायणे वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसङ्गमे ।

कृच्छ्रचान्द्रायणे स्त्रातां तस्याः चत्रियसङ्गमे ॥

चत्रिया शुद्धवर्गके कृच्छ्रं चान्द्रायणचयम् ।

चान्द्रायणं सकृच्छ्रुत्तु चरेद्देशेन सङ्गता ॥

शुद्धं गत्वा चरेद्देशा कच्छं चान्द्रायणोत्तरम् ।

चानुलोन्नेन कुर्वीत कच्छं पादावरोपितम्^(१)—इति ॥

एतदभ्यासविषयम् । अग्न्यासे तु चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“रजसा शुद्ध्यते नारी परपुंसाभिगामिनी ।

तथापि मुनिना प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

कच्छार्द्धं ब्राह्मणी कुर्यात् विप्रस्य गमने सति ।

चचियस्य चरेत् कच्छं वैश्वे शान्तपनं चरेत् ॥

शुद्धस्य गमने चैव पराकन्तु समाचरेत्”—इति ।

वाचिकमानसयोर्वसिष्ठ आह । “मनसा भर्तुरतिचारे चिराच्च
यावत् क्षीरोदगच्छ भुञ्जानाऽधः शयीत ऊर्ध्वं चिराच्चादपु निम-
ग्नायाः सावित्र्यष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते ।
वाक्छंभवे एतदेव मासं चरित्वा ऊर्ध्वं मासादपु निमग्नायाः
सावित्र्यास्तुभिरष्टशतैः शिरोभिः जुहुयात्”—इति । मानसे यदिदं
प्रायश्चित्तमुक्तं, तदुत्तुदर्शनादर्ध्वागव्यवहार्यलसिद्धिर्ध्वं, चतुर्दर्शनान-
मरन्तु तेनैव व्यवहार्यलसिद्धिः । तदाह मतुः,—

“मृतोद्यैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः”—इति ॥

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य, रजसा शुध्यते नारी,—इत्याचार्य्योक्तम् ।

नद्या उपरिभागे रथोदकादीनां उपहतौ शुद्धिमाह,—

नदी वेगेन शुद्ध्यते लेपो यदि न दृश्यते ।

(१) कच्छं, प्रजापत्यम् । पादावरोपितं पादहीनम् ।

प्रवाहनां नद्यां पतितान्युच्छिष्टामेधादीनि यदा प्रवाहवेगेन
स्नानतीर्थमतिक्रम्य गच्छन्ति, तदा तस्मिंस्तीर्थे लेपशेषो यावत्
दृश्यते तावत्तास्ति शुद्धिः, तददर्शने तु स्नानपानादिकर्मार्थं शुद्धे-
वेयं नदी । सत्यपि लेपे यद्यद्योभ्योदकयुक्ता सा नदी, तदा लेपयुक्तं
तत्तीर्थमात्रं वर्ज्यं इतरप्रदेशेषु सा नदी शुद्धा । तदाह देवसः,—

“अद्योभ्यानि तटाकानि* नदीवापीसरांसि च ।

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थं तत् † परिवर्जयेत्”—इति ॥

नदीशुद्धिसुक्ता कृपादिशुद्धिमाह,—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ॥ ३ ॥

उद्धृत्य वै घटशतं ‡ पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

कृपादिदूषणं विधा श्रूयते, श्वमार्जारादीनां तत्र पतितानां
मरणात् मृतशवानां तत्रैव चिरं चरणाच्च । तत्र मरणमात्रविषयमिदं
विशोधनम् । एतदेव हारीतोऽप्याह,—

“वापीकूपतडागेषु दूषितेषु विशोधनम् ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः§”—इति ॥

सम्पत्तोऽपि,—

“वापीकूपतडागानां दूषितानाञ्च शुद्धये ।

अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्येन शोधनम्”—इति ॥

* तटाकस्थाने तडागपाठः वङ्गोपप्लवकेषु । वैपरीत्यं पाश्चात्पश्चिमा-
त्पुष्पकेषु प्रायः ।

† तीर्थतः,—इति मु० ।

‡ कुम्भशतं,—इति मु० ।

§ पञ्चगव्यं प्रक्षिपेत्,—इति शा० ।

इयमेव शुद्धिद्वयानदादिदूषणेऽपि । तदाह आपक्षम्,—

“उपानच्छेदविषमूषं स्त्रीरजोऽमेधमेवच ।

पतिते दूषिते कूपे कुम्भानां ग्रतमुद्धरेत्”—इति ॥

मृतशरीरजरणकृतायामत्यक्तोपहतौ विष्णुराह,—

“मृतपद्मनखात् कूपादत्यक्तोपहतान्तथा ।

अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं शास्त्रेण शोधयेत् ॥

वज्रिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पकोष्टकाचिते ।

पद्मगन्धं न्यसेत्तत्र नवतोयसमुद्भवे”—इति ।

मनुष्यशरीरजरणेऽप्येवमेव शुद्धिः । तदाह चरौतः,—

“वापीकूपतडागेषु मानुष्यं ग्रीर्यते यदि ।

अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दूषितं सस्तरादिभिः ॥

उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्”—इति ।

प्रौढेषु तडागादिषु नास्ति दोषः । तदाह विष्णुः,—

“जलाशयेष्वयास्तेषु स्नावरेषु महीतले ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“अशुद्राणामपीं नास्ति प्रभृतानाञ्च दूषणम् ।

सोकानामुद्धृतानाञ्च कम्पले दूषणं भवेत्”—इति ॥

अज्ञोदकेऽपि पूर्वोदाहृताहोषादये दोषे विष्णुराह,—

“अथापि चेदमेधेन तद्देव शिवागतम्* ।

सोमसूर्याशुपातेन मासतस्यशनेन* च ॥

गवां मूषपुरीषेण शुद्ध्यन्त्याप इति स्मृताः”—इति ।

उच्छिष्टाद्युपचाताभावेऽपि गवां पानाद् यदुदकं न चीयते तदेव शुद्धं न तु ततोऽल्पम् । तदाह देवलः,—

“अविगन्धारसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अचीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः”—इति ॥

मनुरपि,—

“आपः शुद्धा भूमिगता वैदृष्यं चासु गोर्भवेत् ।

अथाप्राप्तेदमेधेन गन्धवर्णरसान्विताः”—इति ॥

नवोदके कालात् शुद्धिमाह यमः,—

“अजागावो महिष्यश्च नारी चैव प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्”—इति ॥

उद्धृतोदकं प्रति देवलप्राह,—

“उद्धृताद्यापि शुद्ध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोपिताद्यापस्याज्या शुद्धा अपि स्वयम्”—इति ॥

यमोऽपि,—

“अपोनिग्निं न गृहीयाद्गृह्यमपि कदाचन ।

निधायाग्निमुपर्यासां धानोधान् इतीरयेत्”—इति ॥

पूर्वं ‘रजसा शुद्ध्यते नारी’—इत्यत्र योषितो विवाहोत्तर-

* मासतोऽस्यशनेन,—इति श्रा० ।

† प्राजापत्यं प्रसूतिकाः,—इति सु० ।

* शिवागते,—इति सु० ।

कालीना शुद्धिविवेचिता । इदानीं विवाहात् प्राचीनां शुद्धिं विविनक्ति,—

अष्टवर्षा भवेन्नौरो नववर्षा तु रोहिणी ॥ ४ ॥
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।

गौर्यादयस्त्रिस्त उदाहाय शुद्धाः । तदातुः फलविशेषस्मरणात् ।
रजस्वला त्वशुद्धा, तद्दानस्य निन्दितत्वात् । तत्र फलनिन्दे दर्शयति
वृहस्पतिः,—

“गौरीं ददन्नाकष्टं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम्”—इति ॥

यद्यप्येकादशे वर्षे रजोदर्शनं न प्रतिनियतं, तथापि कासुचि-
दर्शनात् तत्सम्भावनाया रजस्वलेति निर्देशः । तां ददद्भौरवं नरकं
प्राप्नोति इति शेषः ।

कन्यायामशुद्धिमभिप्रेत्यात ऊर्ध्वं रजस्वलेत्युक्तं, तामेवाशुद्धिं
प्रदर्शयितुमदातारं निन्दति,—

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥ ५ ॥

मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरः स्वयम्* ।

अतुदर्शनमुपलक्षयितुं द्वादशे वर्षे इत्युक्तम् । अतएव गौतमेन,
“प्रदानं प्राग्यतुदर्शनात्”—इत्युक्तम् । जनोऽप्येतदेव आह,—

“तस्मादुदाहयेत् कन्यां यावज्जन्ममती भवेत्”—इति ।

अतश्च अतुदर्शनात् प्राग्यो न प्रयच्छति, तस्य पितरः प्रति-

* पितरोऽनिष्टम्,—इति मु० ।

मासं तद्वजः पिबन्ति । असत्यतुदर्शने द्वादशेऽपि वर्षे कन्यादान-
प्रतिषेधो न निश्चितः । अतएव मनुः,—

“चिंशद्वर्षा वहेत् कन्यां इथां द्वादशवार्षिकीम् ।

व्यष्टवर्षाऽष्टवर्षां वा धर्मे सौदति सत्वरः”—इति ॥

अतुदर्शने सत्यप्रदाता न केवलं पितृनेव नरके पातयति,
किन्तु स्वयमपि सकुटुम्बः पततित्याह,—

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ॥ ६ ॥

यस्ते नरकं यान्ति वृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।

माचादयस्त्रयः, कन्याप्रदानाधिकारिणः सर्वानुपलक्षयन्ति । ते च
पूर्वमेव, ‘पिता पितामहः’—इत्यादि वचनोदाहरणेन विवाहप्रकरणे
प्रदर्शिताः ।

रजोदर्शनात् प्रागदानं यथा नरकहेतुः, तथा रजस्वलोदा-
होऽपि नरकहेतुरित्याह,—

यस्तां समुदहेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ७ ॥

असम्भाष्योऽप्यापाङ्क्त्येयः स विप्रो वृषलीयति ।

तां वृष्टरजसम् । असम्भाष्यत्वापाङ्क्त्ययोर्हेतुवृषलीयतित्वम् ।
विवाहात् पूर्वं वृष्टरजस्का वृषली । तथाच मनुः,—

“पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंकृता ।

या कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीयतिः” ॥

यस्य मदमोहादिनाऽतिक्रान्तनिषेधतामुदाह्य सकुटुम्बा कथ-
ञ्चिद्वैवयोगादनुतथेत्तदा तस्य शुद्धिप्रकारमाह,—

यः करोत्येकरात्रेण वृषणीसेवनं द्विजः ॥८॥
स भैक्षभुग्जपम् नित्यं विभिर्यर्षैर्विशुद्ध्यति ।

जपविशेषानभिधानात् सामान्यप्राप्ताया गायत्र्याजप्यत्वमत्राव-
गम्यम्^(१) ।

रात्रौ चण्डालादित्यर्घ्यं शुद्धिं प्रअपूर्वकमाह,—

अस्तङ्गते यदा सूर्यो चण्डालं पतितं स्त्रियम् ॥९॥
क्षतिकां स्पृशतश्चैव* कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
जातवेदःसुवर्णश्च सोममार्गं विलोक्य च ॥१०॥
ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।

जातवेदाश्च सुवर्णश्च जातवेदःसुवर्णम् । शुक्लपत्रे सोमदर्शनसमवे
सोमोविलोकनीयः, तदस्नात्वे वस्त्रिस्तस्यायभावे सुवर्णं तस्यायभावे
सोममार्गः । एतेषामन्यतमं विलोक्य विप्रैरनुज्ञातः स्नायात् ।

रजस्वलयोर्योऽपितोरन्योन्यमंस्पर्शं वर्णक्रमेण शुद्धिमाह,—

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा ॥११॥
तावन्तिष्ठेन्निराहारा चिरात्रेणैव शुद्ध्यति ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ॥१२॥
अर्धकच्छं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।

* क्षतिकां च श्वं चैव,—इति सु० ।

(१) “मन्त्रानादेशे गायत्री”—इति स्मरणादिति भावः ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा ॥१३॥
पादहीनं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा ॥१४॥
कच्छेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥

द्वयोर्ब्राह्मणोरजस्वलयोरन्योन्यं स्पर्शं सति तत आरभ्य स्नानप-
र्यन्तमुभयोराहारत्यागः । चिरात्रकच्छं चरेत् । एतच्च महशयना-
दिचिरस्पर्शविषयम् । सकृत् स्पर्शं तु काश्यपोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“रजस्वला च संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

ब्राह्मणीक्षत्रिययोः स्पर्शं ब्राह्मण्याः कच्छार्द्धं क्षत्रियायाः पाद-
कच्छं, ब्राह्मणीवैश्ययोः स्पर्शं ब्राह्मण्याः पादोनं कच्छं वैश्यायाः
पादकच्छं, ब्राह्मणीशूद्रयोः स्पर्शं ब्राह्मण्याः प्राजापत्यं शूद्रायाः
पादोनम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् । तथाच वृद्धवशिष्ठः,—

“स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।

कच्छेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपि च ।

पादहीनं चरेत् पूर्वा कच्छपादं तथोत्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ॥

कच्छार्द्धात् शुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु तदर्द्धतः ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजाऽपि च ॥

उपवासेस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजाऽपि च ॥

चिरात् शृङ्गते पूर्वा लहोरात्रेण चोत्तरा ।

सृष्टा रजस्वलाऽन्वीयं वैश्या शूद्रौ तथैव च ॥

चिरात् शृङ्गते पूर्वा उत्तरा तु दिनवधात् ।

वर्णानां कामतः स्वर्गं विधिरैव समातनः"—इति ॥

अकामतस्तु वृद्धविष्णुनोक्तम् । "रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां
सृष्टा न तावद्भीयात् यावच्च शृङ्गिः स्यात्, सवर्णमधिकवर्णां
वा सृष्टा सप्तः स्यात् शृङ्गति"—इति । रजस्वलायाः चण्डालादिसर्गं
विशेषो वृद्धविष्णुनोक्तः,—

"चण्डालाद्यैः अपाकेन संस्पृष्टा चेद्भजस्वला ।

तावद्भीयान् अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रथमेऽङ्गि चिरात् स्यात् द्वितीये ब्राह्मेव तु ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

शूद्रयोश्चिष्टया सृष्टा शूद्रा तु ब्राह्माचरेत् ।

तावद्भीयान् अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्"—इति ।

अतिक्रम्येति अग्नयेन तीर्त्तव्यं । एतदुद्भिपूर्वसर्गविषयम् ।
अबुद्भिपूर्वस्तु बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"रजस्वला तु संस्पृष्टा चण्डालान्यसवायसैः ।

तावन्निष्ठेभिराहारा वायत्कास्तेन शृङ्गति^(१)"—इति ॥

भोजनकालसर्गं बौधायन आह,—

"रजस्वला तु भुञ्जाना शान्धव्यमतीन् सृष्टोदुचि ।

(१) यावत् कालेन रजस्वलाशौचात् सर्गः तावत् कालं निराहारा
तिष्ठेत्, बुद्भिप्राप्तपूर्वमिति मित्यर्थः ।

नोमूत्रधावकाहारा वृद्धानेन विशृङ्गति ।

अशक्ता काष्ठनं दद्यात् विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम्"—इति ।

यदा त्वच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शा भवति, तदाऽपि विशेषः
प्रदर्शितः,—

"उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शा कदाचित् स्त्री रजस्वला ।

कच्छेत् शृङ्गते पूर्वा शूद्रा दानैरपोषिता"—इति ॥

उच्छिष्टदिवसंस्पर्शं मार्कण्डेय आह,—

"द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजःस्त्री यदि संस्पृशेत् ।

अधोच्छिष्टे लहोरात्रमूर्द्धोच्छिष्टे व्यहं चिपेत्" ॥

भोजनकाले रजस्वलाऽन्तरदर्शने आपस्तम्ब आह,—

"उदका यदि वा भुङ्क्ते वृष्टाऽन्यान्तु रजस्वलाम् ।

आधानकालं नाश्रीयाद्वह्मकूर्चं ततः पिबेत्" ॥

चण्डालदर्शने लज्जिराह,—

"रजस्वला तु भुञ्जाना चण्डालं यदि पश्यति ।

उपवासत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यन्तु कामतः"—इति ।

शवादिसर्गं शातातप आह,—

"आर्त्तवाभिमुता नारी सृष्टेचेत् शवसूतकम् ।

ऊर्द्धं चिरात् स्यातां चिरात्तुपवासयेत्"—इति ॥

सर्गपूर्वकभोजनादौ विशेषमाह निः,—

"आर्त्तवाभिमुता नारी मृतसूतकयोः सृष्टा ।

* दानेन शृङ्गति,—इति सु० ।

भुक्ता पीत्वा चरेत् स्रक्तं स्पृष्टा तु अहमेवम्—इति ॥
सादिदंशने व्यासप्राह,—

“रजस्वला यदा दष्टा शुभा जन्मुकरासमैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥

बन्धुमरणश्रवणादौ स एवाह,—

“मलयुजसमायान्तु” अप्रायत्नं भवेत् यदि ।

अभिषेकेषु शुद्धिः स्वास्नाशनं वा दिनचयम् ॥

आर्त्तवाभिषुता गारी नावगाहेत् कदाचन ।

उद्धृतेन जलेनैव स्वात्मा श्रेष्ठं समापयेत् ॥

स्नानं गात्रं भवेदङ्गिः साङ्गोपाङ्गमलैर्युतम् ।

न वस्त्रपीडनं कुर्यात् नान्यवासा भवेत् पुनः—इति ॥

इदानीं रजोनिमित्तां शुद्धिं दर्शयति,—

ज्ञाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति ॥ १५ ॥

कुर्याद्रजोनिवृत्तौ तु दैवपित्यादि कर्म च । इति ।

रजोदर्शनमारभ्य दिनचयं नास्ति शुद्धिः । चतुर्थेऽहनि ज्ञाताया-
रजोनिवृत्त्यभावेऽपि भर्तुः शुश्रूषादौ शुद्धिः । पञ्चमेऽहनि दैव-
पितृयोः । तदाहापसम्,—

“शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि ज्ञाता गारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति”—इति ।

कानिचित् दिनानि रजोयशनुवर्त्तते, तदा तन्निवृत्तिपर्यन्तं

* मलयुजसमायान्तु,—इति मु० ।

दैवपितृयोः शुद्धिर्नास्ति । निवृत्ते तु रजसि दैवं पितृयश्च
कर्तव्यम् ।

रोगजन्यानुवृत्तौ विशेषमाह,—

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥

नाशुचिः सा ततस्तेन तस्याद्वैकालिकं मतम् ।

रागरोगादिनिमित्तभेदाऽनेकविधा रजोनिवृत्तिः । तदङ्गं
स्मृत्यन्तरे,—

“रागजं रोगजं चैव कालोत्पन्नं तथैव च ।

द्रव्यजश्चैव सम्प्रोक्तं तच्चतुर्धा प्रदृश्यते ॥

अर्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोदृष्ट्याऽङ्गनासु यत् ।

तद्वागजमिति प्रोक्तं वचोदेशसमुद्भवम् ॥

अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां तद्रोगजमिति स्मृतम् ।

अष्टादशदिनादूर्ध्वं स्नानप्रभृति सङ्ख्याया ॥

यद्रजस्तु समुत्पन्नं तत्काशोत्पन्नमुच्यते ।

अथद्रव्यस्य वैषम्याद्वातुवैषम्यसम्भवम् ॥

द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसम्भवम्”—इति ॥

प्रतिदिनं नेरन्तर्येण* रोगजं विद्यात् । तेन रोगजेन रजसा
ततो रजोदर्शनानन्तरं सा स्त्री कालप्राप्तरजसेवाशुचिर्न भवति ।
तत्र हेतुर्वैकालिकमिति । सामान्येन रजोयोग्यः कालो मासः,

* नेरन्तर्यसावेण,—इति मु० ।

“मासि मासि रजः स्त्रीणाम्”—इति शास्त्रात्, लोकप्रसिद्धे च ।
यथाः कस्याचित् धातुसंभावविशेषादिप्रतिरात्रादिकः कालविशेषः
प्रतिनियतो भवति, ततो विपरीतकालो विकासः प्रतिदिनम् ।
तथानुवर्तनाद्वैकालिकत्वम् । यत्तु गर्भिण्याः प्राक्प्रसवाद्भागजमु-
दाहृतम्, तत्र कासरजोवह्निचयाग्नौ च विशेषम् । द्रव्यजे तद्विरा-
चाह,—

“या द्वादशाहात् नारीणां मूत्रवत्प्रसवमिष्यते ।
अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् चिरात् परतोऽशुचिः ॥
एतत्तु द्रव्यजे विद्याद्भागजे* पूर्वमौरितम्”—इति ।

प्रसूतिविषये शुद्धिविशेषमाह प्रजापतिः,—

“प्रसूतिका तु या नारी ज्ञानतो विंशतिः परम् ।
चार्त्तवी रजसा प्रोक्ता प्रोक्तं नैमित्तिकं रजः ॥
न तु नैमित्तिके स्नानं रजसा स्त्री रजस्वला ।
रजसुपरते तत्र स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥
अन्यत्र गर्भविशेषात् पातनाद्वा रजस्वला ।
गर्भस्त्रावेऽपि या ज्ञानादिश्रुतेः परतोऽशुचिः
गर्भस्य पातने चैव ज्ञानात् चाज्ञानतोऽप्यथ † ।
न सन्निग्धपरिज्ञाते चार्त्तने शुद्धिकारणम् ॥
सन्निग्धमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः ।

* विद्याद्भागजे,—इति सु० ।

† नैमित्तिकेन स्याद्रजसा भवेन्नारी रजस्वला,—इति सु० ।

‡ ज्ञानतोऽप्यथ,—इति स० शा० ।

जतो दिवा वा रात्रौ वा मलवदधना यदि ॥
तद्दिनादि चिरात् स्नानं सञ्जा नाडिकावशात् ।
तृतीयभागे संप्राप्ते मलं स्नानमिति चेत् स्त्रियाः ॥
प्रातरादिचिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत्”—इति ।

रोगजन्यरजोऽनुवृत्तौ असृग्गललक्षणाशुचिभावेऽपि दैवे पित्रे
चास्त्रेवाशुचिलमित्याह,—

साध्वाचारा न तावत् स्यात् रजोयावत् प्रवृत्तते ॥१७॥
रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैव हि ।

रजसि निवृत्ते पश्चात् पुरुषेण गम्या भवति । उक्तपाकादि-
गृहकर्मणि च योग्या भवति ।

पूर्वम्, चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति,—इत्युक्तं, ततः प्राचीने दिनचये
शुद्ध्यभावं विशदयति,—

प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥१८॥
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति । इति ॥

चण्डालादिगमने यावान् प्रत्यवायः तावानुदक्यागमने,—इत्य-
भिप्रेत्य तैर्नामभिर्यवहारः । यथा कुण्डपायिनामयने ‘मासमग्निहोत्रं
जुहोति’,—इति अग्निहोत्रनामनिर्द्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेश-
स्तदत्(१) ।

(१) कुण्डे सोमयानं धर्मो वेदां ते कुण्डपायिनः ऋत्विग्विशेषाः, तेषां
कर्त्तव्ये अयनाख्ये यागे, मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रपदप्र-
योगो दृश्यते । अग्निहोत्रपदं च नित्याग्निहोत्रे (यावज्जीवकर्त्तव्ये

यदा ज्वरादिभिरातुरस्य रजस्रसाऽभिसर्गने प्रत्यासन्नवन्मुमरणे
वा ज्ञानं प्राप्नोति, तथा कथं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

आतुरे ज्ञानउत्पन्ने दशकत्वोद्यनातुरः ॥ १९ ॥

ज्ञात्वा ज्ञात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धोत् सआतुरः ।

तत्र प्रतिज्ञानमातुरस्य वासोविपरिवर्त्तनीयम् । तदाहचिः,—

“आतुरज्ञानउत्पन्ने दशकत्वो ज्ञानातुरः ।

स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत स विशुद्धोत् आतुरः ॥

वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाय यथाक्रमम् ।

दद्यात् शुक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्धति”—इति ॥

उग्रनाम्नि,—

“ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिमुता ।

कथं तस्या भवेत् शौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

सायं प्रातःकाशीने) शक्तमिति तत्प्रत्याधिकरणे (मी० १ अ०
४ पा० १ अ०) निर्णीतम् । न च यावज्जीवाभिहोत्रवत् कुष्ठ-
पायिनामयनेऽप्यभिहोत्रपदस्य शक्तिरिति शङ्कनीयं, अनेकार्थ-
तत्त्वान्यायत्वात् । तस्मात् कुष्ठपायिनामयने अभिहोत्रत्वा-
भावात् अभिहोत्रं जुहोतीत्यस्य यथास्तुतार्थस्य तत्रासम्भवात्
अगत्वा अभिहोत्रवत् जुहोतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन निष्ठाभि-
होत्रस्य धर्मः तत्रातिदिश्यते इति सिद्धान्तः । अतएवोक्तम् ।
“परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो वतिमन्तरेणापि वक्तव्यं गमयति”—
इति । अत्रमिदं मीमांसादर्शने सप्तमाध्याये तृतीयपादे प्रथमा-
धिकरणे ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।

या सचेलाऽवगाह्यापः स्नात्वा चैव पुनः स्पृशेत् ॥

दश द्वादशकत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।

अन्ते च वाससां त्यागः ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥

दद्याच्च शुक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्धति”—इति ।

तथा सूतिकाभरणे सत्यन्तरे विशेषोद्दिष्टः,—

“सूतिकायां सूतायां तु कथं कुर्वन्ति यात्रिकाः ।

कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥

पुष्पगिर्भिमन्व्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।

तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्यात् यथाविधि”—इति ॥

रजस्रसामरणे तु,—

“पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्रसाम् ।

वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्”—इति ॥

उच्छिष्टस्य द्विजस्थान्येनोच्छिष्टेन द्विजेन शुना शूद्रेण वा
संस्पर्शं शुद्धिमाह,—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ॥ २० ॥

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्धति । इति ॥

उच्छिष्टेन संस्पृष्टः उच्छिष्टसंस्पृष्टः, उच्छिष्टस्यावावुच्छिष्टसंस्पृष्ट-
इति विग्रहः । रजनीमुपोष्य रात्रिभोजनं परित्यजेदित्यर्थः । यत्तु
अभिषोक्तम्,—

“उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन तु ।

दशवारं जपेत् पश्चात् नाथ्याः शोधनं भवेत्”—इति ॥

तदेतद्वर्गविषयम् । शुद्धा स्वर्गे विशेषमाह स्वर्गः,—

“कृतमूत्रपुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोऽथवा दिवः ।

शभिः स्वर्गे जपेत् देवाः^(१) महत्स्वं क्षानपूर्वकम्”—इति ॥

अनुच्छिष्टस्य शुद्धस्यानुच्छिष्टशुद्धस्वर्गे क्षानमात्रमुच्छिष्टस्य विप्र-
क्षोच्छिष्टशुद्धस्वर्गे कथ्यमित्याह,—

अनुच्छिष्टेन शुद्धेण स्वर्गे क्षानं विधीयते ॥ २१ ॥

तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । इति ॥

यद्यप्यनुच्छिष्टोच्छिष्टशुद्धौ शुद्धविशेषणौ श्रुतौ, तथापि विधी-
यमानक्षानप्राजापत्यानुसारेण विप्रोऽपि तौ योजनीयौ ॥

पूर्वं कांस्यस्य वा शुद्धिरुक्ता तामनूय तत्र विशेषमाह,—

भस्मना शुद्धते कांस्यं सुरया यज्ञ लिप्यते ॥ २२ ॥

सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुद्धतेऽग्न्युपलेखनैः । इति ॥

सुरास्पृष्टस्य कांस्यस्य न भस्मघर्षणमात्रेण शुद्धिः, किन्तु उप-
लेखनतापनाभ्याम् । उपलेखनं नाम त्र्यक्षेणोपरिभागस्य तक्षणम् ।
मूत्रपुरीषलोपैवेवेव शुद्धिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“भस्मना शुद्धते कांस्यं सुरया यज्ञ लिप्यते ।

सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुद्धतेऽग्न्युपलेखनैः ॥

आमिषेण तु यज्ञिनां पुनर्दाहेन शुद्धति”—इति ॥

(१) देवाः नाथ्याः ।

गवाघ्रातादीनां दशकृत्वो भस्मघर्षणेन शुद्धिरित्याह,—

गवाघ्रातानि कांस्यानि श्वकाकोपहतानि च ॥ २३ ॥

शुद्धान्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । इति ॥

एतदेव ग्रातातपोऽप्याह,—

“गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च”—इति ॥

गण्डूपाद्युपहतस्य भूनिक्षेप इत्याह,—

गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ॥ २४ ॥

षण्मासान् भुवि निक्षिप्य उद्धृत्य पुनराहरेत् । इति ॥

अथ च भूनिक्षेपः कांस्यकारघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अतएवा-
त्रिराः,—

“गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ।

षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत्”—इति ॥

यत्तु वौधायनेनोक्तम् । “तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानां
त्रिःसप्तहत्तः परिमार्जनं, तथा मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां
पुनः करणम्” इति । तत्र पुनः करणं चिरलेखविषयं द्रष्टव्यम् ।

आयसादीनां कटाहादीनां सीसपात्राणां यत्नोपहतस्य शुद्धिमाह,—

आयसे धायसानां च सीसस्याग्नौ विशेषधनम् ॥ २५ ॥ इति ॥

अयोमयेषु घर्षणसाधनेषु आयसानां घर्षणेन शोधनं, सीसस्य तत्रौ

प्रविलापनम् । अयःसंघर्षणमग्निसंघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अतएव मार्क-
ण्डेयपुराणम्,—

“पाषाणास्तु मनुष्याणामग्नौ शौचमिष्यते ।

तथाऽऽयसानामग्नौ च त्वग्नेः संघर्षणेन च”—इति ॥

तोयेनेत्युपोपहतविषयम् ।

गजदन्तादीनां शुद्धिमाह,—

दन्तमस्थि तथा शृङ्गं रौप्यसौवर्णभाजनम् ।

मणिपाषाण*शङ्खश्चेत्येतान् प्रक्षालयेज्जलैः ॥ २६ ॥

पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेवमुदाहृता । इति ।

अस्त्रिशब्देन गजास्थ्यादिनिर्मितं करण्डकादि, शृङ्गशब्देन
महिषशृङ्गादिनिर्मितं करण्डकादि । मणिपाषाणि प्रवालस्फटिका-
दीनि । पाषाणपात्रस्य तु प्रक्षालनं पाषाणान्तरघर्षणं चेत्युभयं
वेदितव्यम् । जलैः प्रक्षालनं निर्लेपविषयम् । तदाह मनुः,—

“निर्लेपं काष्ठं भाण्डमङ्गिरेव विशुद्ध्यति ।

अजमग्नमयश्चैव राजतं चानुपस्कृतम्”—इति ॥

अजं शङ्खशृङ्गादि । अनुपस्कृतं निर्लेपम् । यस्तु मनुर्नैवोक्तम्,—

“तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याग्नमयस्य च ।

भस्मनाऽङ्गिर्ददा चैव शुद्धिरक्ता मणीषिभिः”—इति ॥

तत् सलेपविषयम् । शुद्ध्यन्तराणि मुनिभिर्दर्शितानि । तत्र

ग्रातातपः,—

* मणिपाषाणि,—इति सु० ।

“सुवर्णं रजतं ताम्रं चपु कृष्णायसं तथा ।

रौतिकाशीसलोहानि^(१) शुद्ध्यन्तेऽग्निसंघर्षणात्”—इति ॥

यमः,—

“रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य चपुणस्तथा ।

रौतयःकांस्यशीसानां भस्मना शौचमिष्यते”—इति ।

उग्रमसापि । “सुवर्णरजतताम्रचपुशीसकांस्यानामङ्गिरेव भस्मसंयुक्ता-
भिर्मणिमयानामङ्गिरेव मृत्संयुक्ताभिस्तैजसानां चोष्किष्टानां
भस्मना चिः प्रक्षालनं, कनकमणिरजतशङ्खशृङ्गपुष्पानां वज्रविद्वान्
रज्जुचर्मणाञ्चाङ्गिः शौचम्”—इति । विष्णुः । “विष्णुचरेतःश्वरक्त-
लिप्तमावर्त्तनोपलेपनतापनैर्वा* चिःसप्तकृत्वः परिमार्जनैर्वा भस्मना
च† शुद्ध्यति । तैजसानाम्”—इति । एतेषां सर्वेषां यथायोगं चिर-
चिप्रसलेपभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

भाण्डस्य धान्यस्य चोष्किष्टाभ्युपहतौ शुद्धिमाह,—

मृण्मये दहनात् शुद्धिर्धान्यानां मार्जनादपि ॥ २७ ॥ इति ॥

दहनं सलेपविषयम् । अतएव बौधायनः । “मृण्मयानां
पाषाणसुष्किष्टसमन्वितानामवचूर्णनम्‡, उष्किष्टलेपोहतानां पुन-

* मावर्त्तनोच्छेदनतापनाद्यैः,—इति सु० ।

† भस्मान्मृगा,—इति सु० ।

‡ पाषाणसुष्किष्टसमारब्धानां प्रक्षालनं,—इति सु० ।

(१) चपु इङ्गं, रौतिका पित्तकम् ।

दर्शनं मूत्रपुरीषरेतःप्रभृतिभिर्दुर्गैः”—इति । एतच्च आदित्यर्ग-
विषयम् । चण्डालादित्यर्गे तु सत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा ।

क्षालनेन विशुद्धोत् परित्यागान्महीमयम्”—इति ॥

भार्जनं प्रोक्षणं प्रक्षालनं वा । तपोभयोर्यवस्थितविषयत्वं दर्शयति
मनुः—

“अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं वह्नां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वस्थानामङ्गिः शौचं विधीयते”—इति ॥

विष्णुः । “अस्यस्य धान्यस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्रमुत्सृज्य
शेषस्य खण्डनप्रक्षालने कुर्यात्” इति । बौधायनः । “चण्डा-
लादित्यर्गनेऽनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणं मूत्रादित्यर्गं तन्मा-
त्रापहारः* अष्टकपांश्चादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरणम्”—इति ।
कश्यपः । “प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनैः त्रीहियवगोधूमानां विमर्ग-
नप्रोक्षणैः फलीकृतानां विषर्षणविदलनप्रोक्षणैः प्रमीधान्यानाम्”—
इति । अस्यार्थः । अनेकपुरुषधार्याणां त्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं
प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनैः । शुद्धिः । अवगाहनं प्रक्षालनम् ।
त्रीक्षादितण्डुलानां फलीकृतानां विमर्गनेन । विमर्गनं कराभ्यां
घर्षणम् । खण्डनेन शुक्लीकरणं समीधान्यानां मुद्गादीनां, अनेक-
पुरुषधार्याणां घर्षणेन । आदिपुराणे,—

“गृहदाहे समुत्पन्ने संस्थिते पशुमानुषे ।

अभोज्यः क्षान्तदा त्रीहिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहे ॥

* तन्मात्रोद्धारः,—इति मु० ।

मृण्मयेनावगुप्तानां मध्ये पुरि वतिष्ठताम्^(१) ।

यवमापतिलादीनां न दोषो मनुरब्रवीत् ॥

ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थानस्थाने च दह्यते ।

न च पाण्डिवधो यच्च केवलं गृहदीपनम् ॥

तच्च द्रव्यानि सर्वाणि गृहीयादविचारयन्”—इति ।

वेष्टादीनामेकैकस्याप्योपहतानां महोपहतानां चैकविधां शुद्धि-
माह,—

वेणुवल्कलचीराणां क्षौमकार्पासवाससाम् ।

और्णनेचपटानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ २८ ॥ इति ॥

वेणुग्रन्थेन वेणुकार्थाणि कटव्यजनादीनि गृह्यन्ते । वल्कलचीरा-
ण्यरण्यावासिनां प्रसिद्धानि । क्षौमं दुकूलम् । कार्पासवासांसि* प्रसि-
द्धानि । और्णः कम्बलः । नेचपटा अरण्यावासिनामेव प्रसिद्धा भूर्जत्वगा-
दयः । अस्यास्याप्यविषयशुद्धित्वं देवस्योद्दर्शयति,—

“और्णकौशेयकुतपपटक्षौमदुकूलकाः ।

अस्यशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

तान्येवामेधयुक्तानि क्षालयेच्चोदकैर्दिजैः ।

धान्यकल्मसैस्तु फलजै रसैः चीरानुगैरपि”—इति ॥

एकैकस्यां लेपोपहतौ याज्ञवल्क्य आह,—

* क्षौमकार्पासवासांसि,—इति मु० ।

† अनेकस्य,—इति मु० ।

(१) वटि भागुरिरक्तोपमवाप्योदपसर्गयोः,—इत्यनुशासनात् अवति-
ष्ठतामिदमाकारलोपः ।

“शौचैरुदकगोमूत्रैः शुद्धाद्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं वारिष्टैः कुतपस्तथा ॥

सगौरसर्वपैः चौमं पुनः पाकाच्च मृण्मयम्”—इति ।

आविकं कम्बलः, कौशेयं कृमिकोषोत्थं, अंशुपट्टं नेत्रपटः,
वरिष्टानि पुत्रजीवफलानि, कुतपः आवन्येय* आगरोमनिर्मितः
कम्बलविशेषः । ममुरपि,—

“कौशेयाविकयोर्मयैः कुतपानामरिष्टकैः ।

श्रीफलैरंशुपट्टानां चौमाणां गौरसर्वपैः ॥

चौमवत् शङ्खशृङ्गाणामस्त्रिदशमयस्य च ।

शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा”—इति ॥

अग्निरा अपि,—

“शौचमाविकरोष्णान्तु वाय्वग्न्यर्केन्दुरग्निभिः ।

रेतःस्पृष्टं श्वस्पृष्टमाविकं न प्रदुष्यति”—इति ॥

अथ च रेतःसर्गोलेपरहितो विवक्षितः ।

सुजादीनां वेणुवत् शुद्धिमाह,—

मुञ्जोपस्करशूर्पाणां शणस्य फलचर्मणाम् ।

तृणकाष्ठस्य रज्जुनामुदकाभ्युक्ष्यं मतम् ॥ २६ ॥ इति ॥

मुञ्जो रश्मिनादिप्रकृतिभूतसृणविशेषः, तेन सम्पादितो विष्टरादि-

* पाय्वतेय,—इति मु० ।

† शौचं महावर्धरोमायां,—इति शा० च० ।

‡ माविकम्,—इति शा० ।

रुपस्करः । यद्यपि पूर्ववचने वेणुविकाराणां कटादीनां प्रोक्षण-
स्योक्तत्वात्तेनैव शूर्पशुद्धिरभिहितः, तथापि तण्डुलफलीकरणादौ
तलेपस्य लक्ष्यत्वात् शुद्धान्तराशङ्का भवति, तस्माद्भूदिति पुनरिह
ग्रहणम् । शणो गोष्ठादिहेतुर्व्यक्तलविशेषः, तेन तद्विकाराः सर्वेऽपि
विवक्षिताः । फलमाद्यादि । चर्मं कृष्णाजिनादि । तृणञ्च काष्ठञ्च
तृणकाष्ठम् । रज्जवः प्रसिद्धाः । अत्र फलशब्देन शाकमूलादीन्युप-
लक्ष्यन्ते । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ।

पात्राणाञ्चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिच्यते”—इति ॥

तत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं प्रक्षालनञ्च, तदुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् ।

अतएव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्,—

“चैलवचर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।

शाकमूलफलानाञ्च धान्यवत् शुद्धिरिच्यते”—इति ॥

काश्यायोऽपि । “तृणकाष्ठरज्जुमञ्जुचर्मवेणुविदलफलपत्रमूलादीनां
चैलवत् शौचं, मृदाचर्मणाश्चात्यन्तोपहतानां त्यागः”—इति ।

ब्रह्माष्टपुराणे—

“श्वविण्मूत्रशुक्रैस्तु दूषितञ्च मृदन्मुभिः† ।

गोष्ठादौ शोधनीयञ्च गोमूत्रचारवारिभिः‡ ॥

रज्जुवस्त्रस्य पात्राणाञ्चमसानाञ्च चर्मणाम्§ ।

* शाकमूलफलानां,—इति शा० ।

† मृदेव हि,—इति शा० ।

‡ चौरवारिभिः,—इति मु० ।

§ चमसानावुचर्मणाम्,—इति मु० ।

तत्त्वा शौचं ततः शुद्धिः गोवालेर्ध्वं पुनः—इति ॥

वासोऽपि,—

“वस्त्रं सुदम्भा शुद्धं रज्जुर्वेदस्त्रमेव च ।

रज्ज्वादिकञ्चातिदुष्टं त्याज्यं तस्मात्तमेव च”—इति ॥

उग्रमाऽपि । “मूलफलपुष्पभूमिदण्डाहोपलासधान्यानामभ्यु-
षम्”—इति । यत्तु बोधायनेनोक्तम् । “ह्यजाजिनानां विवृत-
पुष्पैः”—इति । पैठीनसिरपि । “वौरवाद्यजिनानां विवृतपुष्प-
वत्”—इति । तत् नूतनचर्मविषयम् ।

सत्त्वग्रन्थादीनां शुद्धिमाह,—

तूलिकाद्युपधानानि रक्तवस्त्रादिकानि च ।

शोधयित्वाऽऽतपेनैव प्रोक्षणात् शुद्धिता पुनः ॥ ३० ॥

तत्त्वं शास्त्रसौफलादिजन्यं, तेन निर्मिता ग्रन्था तूलिका । आदि-
ग्रन्थेनासनोपाश्रयादीनि गृह्यन्ते । उपधानमुत्तरीयकम् । तूलिका-
दीनि चोपधानञ्च तूलिकाद्युपधानानि । रक्तवस्त्रं माञ्जिष्ठम् । आदि-
ग्रन्थेन कौसुमहारिद्रादीनि । एतेषाममेधादिलेपरहितोपहतौ ॥
आतपशोधनं प्रोक्षणञ्च । एतच्च करोन्मार्जनस्याप्युपलक्षणम् । अतएव
देवसः,—

* वसिष्ठोऽपि,—इति सु० ।

† तद्वदाह,—इति नास्ति शा० ।

‡ वौरववस्त्राजिनानां,—इति सु० ।

§ शोधयित्वाऽर्कतापेन,—इति शा० ।

॥ शुचितामियात्,—इति सु० ।

॥ एतेषाममेधादिलेपोपहतौ,—इति सु० ।

“तूलिकाद्युपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।

शोधयित्वा तथा किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत्”—इति ।

सलेपोपहतौ सएवाह,—

“अल्पशौचे भवेत् शुद्धिः शोधणप्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्ययुक्तानि जह्यात् चारापयानि चेत् ॥

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत्”—इति ।

निर्लेपकौसुमादौ षट्चिंशन्मतेऽभिहितम्,—

“कुसुमकुङ्कुमैरक्तं तथा लाचारसेन वा ।

प्रोक्षणेनैव शुध्येत चण्डालस्पर्शने सति”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“कुसुमकुङ्कुमानाञ्च भौर्णकार्पासयोस्तथा ।

प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवन्मनुः”—इति ॥

द्रव्योपहतौ शुद्धिर्वर्णिता । इदानीं आदिभिरिव मार्जारा-
दिभिरप्युपहते शङ्खाप्रसक्तावपवदति,—

मार्जारमक्षिकाकीटपतङ्गकृमिदुर्दराः ।

मेध्यामेध्यं स्पृशन्तोऽपि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ ३१ ॥ इति ॥

मेध्यश्चामेध्यश्च मेध्यामेध्यम् । यद्यपि मार्जारादय उभयं

* पुनस्तानि समाहरेत्,—इति शा० ।

† निर्लेप्यानि विपर्यये,—इति सु० ।

सृष्टान्तोवर्तन्ते, तथापि मेघं तावता मोक्षिष्टमिति चोजनीयम् ।

भूमिसृष्टोदकादावशुद्धिमपवदति,—

महीं सृष्ट्वाऽऽगतं तोयं याश्चाप्यन्योन्यविप्रुषः ।

भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं मोक्षिष्टं मनुवब्रवीत् ॥३२॥ इति॥

पादप्रक्षालनाचमनादावधःपतितं यदुदकं भूमिं सृष्ट्वा पुन-
र्विन्दुरूपेणागत्य सृष्टति, ये चान्योन्यमुखोद्गता विन्दवः सम्भाषणे
प्रतीरे पतन्ति, यच्च स्नेहोभोजनानन्तरं प्रक्षालनेनानिर्हाय्यः, तत्
सर्वं नाशुचितपादकम् ।

सुखान्तर्गतताम्रुसादीनामुच्छिष्टग्रहामपवदति,—

ताम्रुलेषुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्कं च सोमे च मोक्षिष्टं धर्मतो विदुः ॥ ३३॥ इति ॥

ताम्रुलस्य रसुश्च फलं च ताम्रुलेषुफलम् । पूर्ववचनोक्तोऽपि
भुक्तस्नेहोऽपि दृष्टान्तत्वेन पुनरुपात्तः । मधुपर्कोयज्ञविवाहादौ दद्या-
दिभक्षणम् । सोमो धाने सोमपानम् । एतेषु नाशुच्छिष्टदोषः ।

रथोदकादौ प्रयत्नेन कर्तव्यः शुद्धिविशेषो नास्तीत्याह,—

रथ्याकर्हमतोयानि नामः पन्थास्तृणानि च ।

मास्तार्क्यं शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च* ॥३४॥ इति ॥

पक्वेष्टकचितानि चैत्यदृष्टवेदिकादीनि । निर्दिष्टानामेतेषां चक्षु-
-

* 'पक्व' स्थाने 'पक्व' पाठः प्रायः सर्वत्र आ० वृत्तकादिषु ।

आदिसर्गोऽपि वाग्यातपाश्चां शुद्धिः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“रथ्याकर्हमतोयानि सृष्टान्यन्यथावायसैः ।

मास्तार्क्यं शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

पन्थानस्य विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“आसनं शयनं धानं नावः पन्थास्तृणानि च ।

मास्तार्क्यं शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च”—इति ॥

उपरिभागसर्गं शङ्ख आह,—

“रथ्याकर्हमतोयेन धीवनाद्येन वा पुनः ।

नाभेरुद्धं मरः सृष्टः सद्यः स्थानेन शुध्यति”—इति ॥

अधोभागसर्गं यमआह,—

“न कर्हमन्तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंस्कारम्* ।

अश्वोर्धृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्धृत्तिका सृता”—इति ॥

उदकपानगतधारादीनामशुद्धिमपवदति,—

अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।

स्त्रियोदृष्टाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥३५॥ इति॥

कमण्डलादिकात् निर्गत्य सुखपर्यन्तमविच्छिन्ना अपि उदक-
धारा मोक्षिष्टाः । नानाविधाशुचिप्रदेशादायुनोत्पापिता अपि रेणवः

* ग्रामसंस्कारं ग्रामाभ्युपवेशादिस्थानम् । ग्रामसंस्कारम्,—इति सं
पाठः ।

स्पर्शाः । पुरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावेऽपि योविदादयः शुद्धाः ।

रेणुशुचित्वं रासभादिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यम् । तदाह ग्रातातपः,—

“रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः ।

अन्यत्र रासभाजाविश्वसमूहान्धवाससाम्”—इति ॥

स्त्यक्तरेऽपि,—

“शकानोद्वेखरोलूकसूकरयाम्बपक्षिणाम्” ।

अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च लीयते”—इति ॥

गवादीनां रेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रत्युत प्रशस्ताः ।

तदाहोग्रना,—

“गवाश्चरयथानानां प्रशस्ता रेणवः सदा”—इति ।

विषयविशेषेण शुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“रश्मिरश्मिरज्ज्वाला गौरशोवसुधाऽनिलः ।

विप्रधोमक्षिका स्पर्शे वत्सः प्रसवणे शुचिः”—इति ॥

विप्रधोनीहारविन्दवः । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे शुचयः ।

वत्सउधोगतक्षीराकर्षणे शुद्धः । वत्सन्त्यायोवाल्सन्त्यपानेऽप्यवगन्तव्यः ।

तथाच वशिष्ठः,—

“सहताश्च मृगामेधाः पातितं च द्विजैः फलम् ।

वालेरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत्”—इति ॥

उग्रना । “गौर्मेधा पृष्ठे पुरस्तादजादयः स्त्रियः सर्वतोऽदक्ष-
मासामशुचि”—इति । वृहस्पतिरपि,—

* मार्जनीस्त्रीश्चरोलूकसूकरयाम्बपक्षिणाम्,—इति आ० ।

“पादौ शूची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।

गवां वृष्टानि मेध्यानि सर्वगाजाणि योषिताम्”—इति ॥

सुमन्तुः । “स्त्रीबालमश्वकमक्षिकामार्जारभूषिकाश्वायाऽऽवनश-
यनयानाम्बुविप्रधो नित्यं मेधाः”—इति । वृहस्पतिहारीतौ,—

“मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः”—इति ।

शङ्खः । “मार्जारसंक्रमे शुचिः”—इति । मनुः,—

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पशुं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेधमिति स्थितिः”—इति ॥

यमः,—

“आसनं शयनं ध्यानं स्त्रीमुखं कुतपङ्कुरम् ।

न दूषयन्ति विदांसो यज्ञेषु चसमं तथा ॥

गोरजोविप्रध्वंक्षाया मक्षिकाः शलभाः कुशाः ।

अश्वोदस्ती रणम्हृत् रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः ॥

भूमिरश्मिरजोवायुरापोदधि हतं पयः ।

सर्वाश्वेतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः ॥

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरोराजा सन्नुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रश्नोत्तरे शुचिर्विन्दुः* आ मृगयहणे शुचिः”—इति ॥

पैठीनधिरपि । “स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गं”—इति । वशिष्ठाधि-

* प्रसवे तु शुचिर्वत्सः,—इति सु० ।

† स्त्रीमुखं रतिसंसर्गं आ मृगयहणे शुचिः,—इति सु० ।

बौधायनशातातपाः,—

“स्त्रियस्य रतिसंसर्गं या मृगयहणे शुचिः”—इति ।

मनुः,—

“सभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरत्रवीत् ।

क्रव्याद्विष हतस्थान्येषण्डालाद्येषु दक्षुभिः”—इति ॥

देवसः,—

“तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वदा ।

भक्ष्यं चौरं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ॥

अपामार्गेशिरीषार्कपद्ममामलकं मणिः ।

मास्थानि सर्वपादूर्वाः सदा भद्राः प्रियंगवः ॥

अक्षताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः ।

पलाशखदिरामृत्यास्तुलसी धातकी वटः ॥

एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा ह्यथकथयोः ।

पौष्टिकानि मलानि शोधनानि च देहिनाम् ॥

अकम्पलैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ।

सर्वेषामप्यग्नौषाणां समर्थः शोधनाय सः ॥

अग्नेर्दृष्टमभुक्तस्य यद्वपुः नाख्यनापदि ।

यपाको दृष्टलोभोक्तुं ब्राह्मणाग्निं च नार्हति ॥

चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः क्षूतकाग्नेश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्यहणं स्मृतम् ॥

अपाक्षा मृद्भवेत् शुद्धा स्रष्टुणा विष्मूचदूषिता”—इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“यामाहण्डशतं त्यक्त्वा नगरे च चतुर्गुणम् ।

भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् यत्र लेपो न कृष्यते”—इति ॥

लेपे तु याज्ञवल्क्यश्चाह,—

“भृशशुद्धिर्मार्जनाद् दाहात् काष्ठाद् गोकमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनात्सेपाद् गृहं मार्जनलेपनात्”—इति ॥

यमोऽपि,—

“खननात् सरणात् दाहादभिवर्षेण लेपनात् ।

गोभिराक्रमणात् काष्ठाद् भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा”—इति ।

देवसस्त्वमेध्यदुष्टमलिनत्वभेदैस्त्रिविधामशुद्धिं तद्विशुद्धिश्च वि-
शदयति,—

“यत्र प्रसूयते नारी त्रियते दह्यते नरः ।

चण्डालाधुषितं यत्र यत्र विष्टादिसङ्गतिः ॥

एवंकम्पलभूषिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता ।

सशूकरखरोप्रादिसंशुष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥

अङ्गारतुपनेशास्त्रिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।

पञ्चधा च चतुर्द्धा च भूरमेध्या विशुद्ध्यति ॥

दुष्टाऽपि सा त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा” ।

तत्र पञ्चविधा शुद्धिर्मनुना दर्शिता,—

“सम्यार्जनोपाजनेन सेकेनोलेखनेन च ।

गवाश्च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा”—इति ॥

एतेष्वेव पञ्चविधेषु यथायोगं चातुर्विधादिकं योजनीयम् ।

यदा, दहनादयः पञ्चविधा देवलोक्तादृष्ट्याः ।

“दृष्ट्वात् खननाच्चैव उपलोपनधावनात् ।
पर्यवर्षणात् भूमेः शौचं पञ्चविधं स्मृतम्”—इति ॥

मृहशुद्धिं समर्त्त आह,—

“मृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्वग्रवदूषणे ।
संप्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
मृहादपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
गोमयेनोपलिप्याथ धूमैराप्रापयेद् बुधः ।
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ॥
सर्वमभुजयेद्देहा ततः शुद्धात्यसंग्रयम्” ।

बौधायनः । “उद्धन्वग्रवोपघाते वेष्मनोभिन्नितक्षणम्”—
इति ।

देहविषये शुद्धशुद्धौ विभजते मनुः,—

“ऊर्ध्वं नाभेर्यानि स्नानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।
थान्यधस्तादमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुताः ॥
विष्णुचोत्सर्गशुद्धये मृहाभ्यादेयमर्थवत् ।
दैविकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादृशेऽपि”—इति ॥

अथ च कर्षविदप्रभृतिपूतरेषु षट्सु मृदुपहणं वैकल्पिकम् ।

“आददौत मृदोऽपञ्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु तु षट्सुभिः केवलाभिस्तु शुद्धति”—इति

स्मृत्यनुरे वचनात् । मृदभ्यसोरियत्तामाह मनुः,—

“धावजापैत्यमेध्याक्तो गन्धोक्षेपस्य तत्कृतः ।

तावत् मृहारि चादेयं सर्वास्तु द्रव्यशुद्धिषु”—इति ।

विद्यमानाऽप्युपहतिर्यञ्च न दृष्ट्वा, तच्च तद्दर्शनात् पूर्वं शुद्धमेव
तदस्य । तदाह सएव,—

“चौणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमङ्घ्रिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रगस्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वाक्शस्त्रमम्बुनिर्णिक्तमदृष्टञ्च सदा शुचि” ।

येयं पूर्वीक्ता शुद्धिः, सा सर्वाऽप्यनापद्विषयेत्यभिप्रेत्याह,—

देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेऽपि ।

रक्षेदेव स्वदेहादि* पश्चाद्धर्मं समाचरेत् ॥ ३६ ॥

देशभङ्गः परसैन्यापादितः । प्रवासस्तौर्ययाचादौ परमृहा-
द्यवस्थानम् । व्याधयो ज्वरादयः । व्यसनानि स्नामिकोपादिजनितानि-
नि^(१) । एतेषु प्राप्तेषु अङ्गाजाद्येन शुद्धशुद्धौ न विचारयितव्ये, किं
तर्हि शुचिभिरशुचिभिर्वा द्रव्यैरात्मपुत्रकलचादीनां यथा रक्षा
भवति तथा कृत्वा शान्तायामापदि पश्चाद्द्रव्यशुद्धादिरूपं शास्त्रोक्तं
धर्ममाचरेत् । रक्षेदेव स्वदेहादीत्यमुमर्थं प्रपञ्चयति,—

* स्वदेहानि,—इति मु० । एवं परञ्च ।

(१) तथाच व्यसनपदेनात्र स्नामिकोपादिजनितानि विषयव्युत्पत्तेः । स्नामि-
कार्मजनितानि,—इति पाठे स्नामिकार्मजनितानि विषयदेवार्थः ।

येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन च ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३७ ॥

शुद्धद्रव्यादिसन्नादितो धर्मो मृदुः, तद्विपरीतो धर्मो दारुणः, सान्यपानमांसभक्षणादि । तयोर्मध्ये येन केनापि व्याख्यादिभिर्दीन-
मात्मानमापन्नः उद्धृत्य समर्थो व्याख्यादिरक्षितो यथाशास्त्रं धर्म-
माचरेत् ।

तथाचरणीयो धर्मो द्विविधः । आचारकाण्डोक्तविहितानुष्ठान-
प्रतिषिद्धवर्जनरूपैकः । प्रायश्चित्तकाण्डोक्तविधिनिषेधातिक्रमसमा-
धानरूपोऽपरः । तदुभयं विविच्योभयत्रापि शान्तापदेवाधिकारौ-
त्याह,—

आपत्काये तु निस्तीर्ण्य शौचाचारान्तु चिन्तयेत् ।

शुद्धिं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥ ३८ ॥

शौचाचारमित्यनेन प्रथमकाण्डोक्तो धर्मः परामृष्टः । शुद्धिमि-
त्यनेन प्रायश्चित्तकाण्डोक्तो धर्मो निर्दिष्टः । शुद्धो यथा भवति,
तथा पापात् समुद्धरेदित्यर्थः । स्वस्थ इत्युपसंहारः । उक्तं द्विविध-
मपि धर्मं स्वस्थेन समाचरेत्, न त्वापन्नः । एतदभिप्रेत्य वाचस्पत्य-
आह,—

“वापेय कर्मणा जीवेदिशां वाऽप्यापदि दिजः ।

निस्तीर्य तामघात्मानं पावयित्वा न्यसेत् सुधीः”—इति ॥

आख्याय सप्तमेऽस्मिन् अध्याये द्रव्यशुद्धिरवशिष्टा ।

सैषा माधवविभुना व्याख्यायि पराशरस्मृतौ विदुषा ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाळ-शास्त्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां सप्तमोऽध्यायः ॥०॥

अष्टमोऽध्यायः ।

सप्तमाध्याये द्रव्यशुद्धिः प्रतिपादिता । तत्रान्ते, शुद्धिं समुद्धरेदित्युक्तम् । तत्रोद्धारप्रकारः प्रकीर्णकादिप्रायश्चित्तरूपस्यतुर्थादिषु त्रिष्वध्यायेषूपवर्णितः । अथावशिष्ट उपवर्णनीयः । षष्ठाध्याये च वैश्वं वा अचिद्यं वाऽपौत्यादिनोपपातकानां प्रायश्चित्तान्युपवर्णयन् वक्तव्यसङ्गावाद्युपपातकविशेषस्य गोबधस्य प्रायश्चित्तं तत्रोपेक्षितम् । तदिदानीमध्यायद्वयेन विवचुरादौ मुनिविप्रतिपत्तिं सूचयितुं प्रवृत्तिः,—

गवां बन्धनयोक्तेषु भवेन्मृतिरकामतः ।

अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १ ॥

योक्ताणि पाशाः, बन्धनार्थानि योक्ताणि बन्धनयोक्ताणि । तेषु बद्धानां गवामितस्ततः सञ्चरणादिना गलनिरुद्धानां कथंचित् मृतिर्भवेत् । सा चाकामकृता, पुरुषेण तन्मरणाय प्रयत्नस्याकृतत्वात् । तादृशस्य गोबधस्य प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । सर्वमुनिसम्मतं सुख्यं प्रायश्चित्ताधिकारं द्योतयितुमकामकृतस्येत्यनुवादः । कामकृतस्य तु प्रायश्चित्तं कैश्चिदेव मुनिभिरभ्युपगम्यते न तु सर्वैः । तदाह मनुः,—

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहरेके श्रुतिनिर्दर्शनात्”—इति ।

जावाक्षिरपि,—

“अकामकृतपापानां ब्रुवन्ति ब्राह्मणा व्रतम् ।

कामकारकृतेऽप्येके दिजानां दृषत्स्य च”—इति ।

देवलोऽपि,—

“यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सङ्गत् कृतम् ।

तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्विर्मणीषिभिः ॥

विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये दिगुणं स्रतम् ।

द्वितीये त्रिगुणं कृच्छ्रं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

अभिसन्धिकृते पापे सङ्गदा नेह निष्कृतिः ।

अपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिसन्धिकृतेऽपि च”—इति ॥

गौधायनस्तु कामकृतस्य प्रायश्चित्ताभावमाह,—

“अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

अपयो निष्कृतिनास्य वदन्यमतिपूर्वके ॥

मतिपूर्वं कृते तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते”—इति ।

शागल्योऽपि,—

“प्रायश्चित्तमकामानां कामात्प्राप्तौ न विद्यते”—इति ।

अत्रिरास्तु कामकृतस्य दिगुणं व्रतमाह,—

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।

स्नातकामकृते यत्तु दिगुणं शुद्धिपूर्वके”—इति ॥

एवञ्च कामकृते विप्रतिपत्तावपि^(१) अकामकृते तदभावात्तादृशः सर्वसम्मतो सुस्थाधिकारी ।

(१) व्याहृतमेकार्थं दर्शनं विप्रतिपत्तिः । कामकृते प्रायश्चित्तमस्तीत्येकेषां दर्शनं, नास्तीत्यन्येषाम् । ते एते परस्परविरुद्धे दर्शने एकस्मिन् विषये प्रवर्तमाने विप्रतिपत्तिं प्रयोजयतः ।

अपेदं विचार्यते । भवत्कामकृतस्य प्रायश्चित्तसङ्गावे सुनीना-
मविवादः, कामकृतस्य तृत्तरीत्या सुनिविप्रतिपत्तौ को निर्णय-
इतीदं विचार्यते ।

अथ केचिन्निर्णयमाहुः । द्विविधा हि पापस्य शक्तिः ;
नरकोत्पादिका, व्यवहारविरोधिका चेति । अतस्तन्निवर्त्तकस्य
प्रायश्चित्तस्यापि शक्तिर्द्विधा भिद्यते ; नरकनिवारिका, व्यवहारजननी
चेति । तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां सुनीनां नरकनिवारणा-
भावोऽभिप्रेतः, सङ्गाववादिनां तु व्यवहारजननी शक्तिरभिप्रेता ।
अथ च निर्णयो याज्ञवल्क्येन विस्मष्टमभिहितः,—

“प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्य वचनादिह जायते”—इति ॥

अस्यायमर्थः । यदेनो ब्रह्मघातादिकमज्ञानकृतं, तद्विहितैर्दाद-
शवार्षिकादिभिरपैति । कामतस्तु कृतं चेत्, स पुमान् शिष्टैर्ब-
हार्थः केवलमिह लोके भवति, न तु तस्य नरकापादकमेव
प्रायश्चित्तेरपैति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तं पापस्य काश्चिच्छक्तिमप-
नुदति काश्चिन्नेत्यर्द्धजरतीयं प्रसज्येत । न हि कुकुब्जा एको भागः
पश्यते अपरोभागः प्रसवाय कल्पते इति कचिद्वृत्तम् । न । वचना-
दर्द्धजरतीयस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् । “किं हि वचनं न कुर्यात्
नास्ति वचनस्यातिभारः”—इति न्यायात् । अन्यथा यौक्तिकमन्यः
पापशक्तिं प्रायश्चित्तशक्तिं च केन दृष्टान्तेन समर्थयति । वचनस्य
कामकृतानां दिगुणं व्रतं दर्शयति,—

“विहितं यदकामानां कामान्तर्दिगुणं भवेत्”—इति ।

अतो दिगुणप्रायश्चित्तेनेह लोके व्यवहारः सिद्ध्यति । यस्तु
व्यवहारमनपेक्ष्य परलोकनिर्व्वाहमेव केवलमपेक्षते, तस्य बुद्धि-
पूर्वकेषु महापातकेषु मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शाता-
तपः । “अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तं, कामकारकते त्वात्मानमवसा-
दयेत्”—इति । सत्यन्तरेऽपि,—

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृशमपि तनादृते”—इति ॥

मनुरपि,—

“प्रायेदात्मानमग्नौ वा सुसमिद्धे त्ववाक्शिराः ।

लक्ष्यं शस्त्रमृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः”—इति ॥

तस्मात् कामकारिणो मरणेन नरकपातनिवृत्तिः, व्रतचर्यया
तु व्यवहारसिद्धिरिति निर्णयः ।

अपरे पुनरेवमाहुः । यदुक्तं, मरणान्तिकप्रायश्चित्तेन नरक-
निवृत्तिरिति, तत्तथैव युक्तम् । यदुक्तं, व्रतचर्यया व्यवहारसिद्धिरेव
न तु नरकनिवृत्तिरिति, तद्विपर्ययति । चीर्णव्रतस्य नरकस्तावन्निव-
र्त्तते, इह लोके तु तस्य न शिष्टैः सह व्यवहारोऽस्ति । एतच्च,
अव्यवहार्यः,—इति याज्ञवल्क्यवचने पदञ्छित्वा योजनीयम् ।
कामतस्येत् पापं कृतं, स पापी कृतप्रायश्चित्तोऽप्यव्यवहार्य इह
लोके जायते । तच्चाव्यवहार्यत्वं वचनमलादवगन्तव्यं, वचनस्य
मानवमेतत्,

“वाल्मीकिश्च कृतघ्नश्च विशङ्कानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तुं च स्त्रीहन्तुं च न संवसेत्”—इति ॥

अतः कृतप्रायश्चित्ता महापातकिनः शुद्धा अपि परलोके,
 शिष्टैरिह बहिः कार्याः । ननुपपातकिनामपि कृतप्रायश्चित्तानां
 बहिष्कारएवोचितः* । तथा वैधासिकं न्यायसूत्रम् । “वहिष्कृत-
 यथापि स्मृतेराचाराच्च” (वे० ३ अ० ४ पा० ४ सू०)—इति ।
 अस्यायमर्थः । यद्युपपातकं यदि वा महापातकं, उभयथाऽपि
 कृतप्रायश्चित्ताः शिष्टैर्वहिः कार्याः । “प्रायश्चित्तं न पश्यामि^(१)”—
 इति निन्दास्मृतेः । शिष्टाचाराच्चेति । मैवम् । अयं हि बहिष्कार-
 ऊर्द्धरेतोविषयः, न तु गृहस्थविषयः । ऊर्द्धरेतोविचाराणामेव तत्र
 प्रसूतत्वात् । इदञ्च कौशिकेन स्पष्टीकृतम्,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णिगाम् ।

शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यापत्तिर्न विद्यते”—इति ॥

तदेवमैहिकव्यवहाराय परलोकाय वा कामकृतानां महापा-
 तकानामुपपातकानां चास्त्वेव प्रायश्चित्तमिति सिद्धम् ।

प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति सेतिकर्तव्यताकस्य प्रायश्चित्तस्य
 गृहत्वात् परिषदुपपत्तिरूपामाद्यामितिकर्तव्यतामाह,—

वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् ।

स्वकर्म[†] रतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥२॥ इति ॥

* एवोदितः,—इति सु० ।

† स्वधर्मः,—इति सु० । एवं परम् ।

(१) आरुद्रो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रपद्यते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि
 येन मुञ्चेत् स आत्महा”—इति समुदायः ।

नामधारकविप्राणां परिषत्वं नास्तीति वक्ष्यमाणमर्थं इति
 निधाय तद्वाटुत्तिसमर्थैर्विशेषणैः परिषद्योग्याब्राह्मणाविशेष्यन्ते ।
 यद्यपि मन्वादिधर्मशास्त्रज्ञानमात्रेण ब्राह्मणाः प्रायश्चित्तं विधातुं[‡]
 समर्थाः, तथापि “शुनाऽऽलीढं हविर्यथा”—इति न्यायेन अनधी-
 तवेदः स्वकर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं न पापापनोदनच-
 मम् । तस्मात्, स्वकर्मनिष्ठान् वेदपारङ्गतानुपेत्य तेषामपि चिकी-
 र्षितप्रायश्चित्तनिमित्तं पापमशेषेण निवेदयेत् । सेयं परिषदुप-
 पत्तिः । तामेतामुपपत्तिमङ्गिरा अपि स्पष्टं दर्शयति,—

“अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।

उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥

सद्योनिःसंग्रहे पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।

भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं परिषद् यत्र विद्यते[†] ॥

संग्रहे तु न भोक्तव्यं यावत् कार्यविनिश्चयः[‡] ।

प्रमादस्य न कर्त्तव्यो यथैवासंग्रहस्तथा ॥

कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विवर्द्धते ।

स्वल्पं वाऽथ प्रभूतं वा धर्मविज्ञो निवेदयेत् ॥

ते हि पापे कृते वैद्या हन्तारस्यैव पाप्मनाम् ।

आधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने द्वीमान् सत्यपरायणः ॥

* कर्त्तुः,—इति शा० सू० ।

† यद्युपस्थितो न विद्यते,—इति शा० ।

‡ कार्यविनिश्चयः,—इति सु० ।

महुरार्जवसम्पन्नः शुद्धिं याचेत मानवः ।

सचेत्तं वाग्यतः स्वात्मा क्लिप्तवासाः समाहितः ॥

सचियो वाऽथ वैश्यो वा ततः पर्षदमात्रजेत्* ।

उपस्थाय ततः ग्रीष्ममार्त्तिमान् धरणीं व्रजेत् ॥

गार्ग्येऽथ गिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत्”—इति ।

यथोक्तविशेषणरहितानां परिषत्त्वं निषेद्धं तेषां स्वरूपमाह,—

सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्धोपाख्यग्निकार्ययोः ।

अज्ञानात् कृषिकर्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥३॥

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सविदप्रतिपादकत्वात् सावित्री, णिकार-
यकारयोर्विशेषेण चतुर्विंशत्यक्षरत्वाद्गायत्री । “चतुर्विंशत्यक्षरा गा-
यत्री”—इति श्रुतेः^(१) । सावित्र्यादीनामज्ञानात् मुख्या ब्राह्मणाः ।

ब्रह्म वेदः, तमधीत्याद्यं चावगत्य येऽनुतिष्ठन्ति, मुख्यासो ब्राह्मणाः ।
तदाहाङ्गिराः,—

* पविषदं व्रजेत्,—इति सु० ।

(१) अनेदमवधेयम् । “गायत्र्या वक्ष्यः (१५० १५०)” इति पिङ्गलसूत्रे
गायत्र्याः पाद सप्ताक्षराणि भवन्तीत्युक्तम् । “इत्यादिपूरुषः (१५०
१५०)” —इति तत्सूत्रेण, यत्र गायत्र्यादौ इन्द्रसि पादस्याक्ष-
रसंख्या न पूर्यते, तत्र इत्यादिभिः सा पूरयितव्या,—इत्युक्तम् । यवज्ज
प्रकृते, ‘तत्सवितुर्वरेण्यं’—इति पादस्य सप्ताक्षरत्वात् विकार-यका-
रयोर्विशेषं कृत्वा इत्येव पादाक्षरसंख्या पूरयितव्या भवति । तथा च
सति, तत्सवितुर्वरेण्यमित्यप्ताक्षराणि सम्प्रयन्ते ।

“जन्मशरीरविद्याभीराकारेण श्रुतेन च ।

धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते”—इति ॥

ये तु सावित्रीं सम्यक् न जानन्ति दूरे तदनुष्ठानं ते विशि-
ष्टमातापितृजन्या अपि ब्राह्मणनाममात्रं धारयन्ति, न तु यथोक्त-
ब्राह्मणशब्दार्थत्वं तेषु विद्यते । अतएव, याजनाध्यापनादिजीवनहे-
त्वसम्भवाज्जीवनाय कृषिं कुर्वन्ति । तेषु ब्राह्मणशब्दार्थत्वाभावं व्यास
आह,—

“ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो ब्रह्मसंस्कारवर्जितः* ।

जातिमात्रोपजीवी सः सोऽब्राह्मण इति स्मृतः”—इति ॥

नामधारकब्राह्मणब्रुवस्यापि न मुख्यं ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणब्रुवश्च
चतुर्विंशतिमते दर्शितः,—

“गर्भाधानादिसंस्कारैर्वेदोपनयनैर्युतः ।

नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः”—इति ।

अमुख्यब्राह्मणानां वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रायश्चित्तविशेषपरिज्ञा-
नेऽपि परिषत्त्वयोग्यत्वं नास्तीत्याह,—

अव्रतानामन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥४॥ इति ॥

सौम्यप्राजापत्यादिब्रतहीना अव्रताः^(१) । अनधीतवेदा अमन्त्राः ।

* मन्त्रसंस्कारवर्जितः,—इति सु० ।

(१) सौम्यप्राजापत्यादीनि वेदाध्ययनार्थानि व्रतानि वेदव्रततया प्रसिद्धानि
यद्वास्तवादावुक्तानि ।

गन्धधातुविद्यायुक्तस्यैव परिषत्त्वमस्ति, “एको वाऽध्यात्मवि-
त्तमः”—इति स्मरणात् । अध्यात्मविद्यारहितस्य त्वेकस्य परिषत्त्वा-
भावेऽपि चतुर्णां परिषत्त्वं स्मर्यते, “चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परिषत्”—
इति । अनयैव दिशाऽध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिषत्त्वाभावेऽपि
शतसहस्रादिसङ्ख्यायुक्तानां परिषत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य, तन्निवा-
रणाय, सहस्रशः समेतानामित्युक्तम् । अध्ययनादिहीनवर्णास्तिका-
दीनामपि परिषत्त्वं नास्ति । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“वेदपाठाद्यनियता धर्मशास्त्रविवर्जिताः ।

परिषत्त्वं न तेषां शास्त्रास्तिकानां विशेषतः ॥

अनादिताग्रयोऽज्ञानात् केवलं वेदपारगाः ।

पिशुनाः क्रूरकर्माणः परिषत्त्वं न विद्यते ॥

शास्त्राज्ञा* दुष्टकर्माणः प्रतिकूलास्त्वसूयकाः ।

हेतुका भिन्नमर्यादाः परिषत्त्वे विवर्जिताः”—इति ॥

पूर्वं धर्मशास्त्रं विजानतामिति विशेषणेन तद्विज्ञानरहितस्य
प्रायश्चित्तवक्तृत्वं नास्तीति यदर्यात् सूचितं, तदेवात्र श्लोकद्वयेन
प्रपञ्चयति,—

यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतदिदः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृन्धिगच्छति ॥ ५ ॥

* शास्त्रज्ञा,—इति सु० । एतत्पाठे शास्त्रज्ञाश्चपि दुष्टकर्माण्येव

नैव परिषदो भवन्तीत्यर्थो बोध्यः ।

† प्रायश्चित्तकर्तृत्वं,—इति सु० ।

अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ।

प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषं परिषद् व्रजेत् ॥ ६ ॥

अज्ञानं द्विविधं, सत्यपि धर्मशास्त्रपाठे न्यायनिर्णयकौशला-
भावेन प्रकृतस्य सूक्ष्मस्य प्रायश्चित्तविशेषस्यापरिज्ञानमेकम् । वृद्ध-
व्यवहारेण सत्यपि परिज्ञाने धर्मशास्त्रापरिशीलनमपरम् । तदुभ-
यमभिलक्ष्य श्लोकद्वयम् । तमोमूढाः प्रज्ञामान्द्येन सूक्ष्मन्यायेषु
विधानाः । मूर्खाः पण्डितमन्याः । अतदिदः प्रायश्चित्तविशेषम-
जानन्तः । तादृशाः पुरुषा यत् पापमुद्दिश्य धर्मं प्रायश्चित्तमन्यथा
वदन्ति, तत्पापं शतगुणं* भूत्वा तान् मूर्खान् वक्तृन् प्राप्नोति ।
अङ्गिराश्चैतदेवाह,—

“यत्तु दत्तमजानद्भिः† प्रायश्चित्तं सभां गतेः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा दाहनेवोपतिष्ठति‡”—इति ॥

प्रायश्चित्ती अन्यथा? कारित्वाच श्रुयति । यस्तु धर्मशास्त्र-
पाठहीनः प्रायश्चित्तविशेषं लोकतोऽवगत्य निर्दिशति, तच्च यथा-
शास्त्रानुष्ठादत्वात् प्रायश्चित्ती पूतो भवति, स तु वक्ता किल्बिषं
व्रजेत् । धर्मशास्त्राणामपठितत्वात् । तत्पाठाभावे च विधायक-
वचनस्योदाहर्तुमशक्यत्वात् । उदाहृत्यैव वचनं प्रायश्चित्तं निर्दिष्ट-
व्यमिति हि पूर्वमुक्तम् ;

* शतधा,—इति सु० ।

† धर्ममजानद्भिः,—इति सु० ।

‡ दाहनेवोपतिष्ठति,—इति सु० ।

§ प्रायश्चित्तमन्यथा,—इति सु० ।

“अधिवक्तोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदविप्लवाः”—इति ।

अत्रिरात्रपि,—

“वचः पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।

पश्चात्कार्यानुसारेण श्रद्धा कुर्युरनुग्रहम् ॥

न हि तेषामतिक्रम्य वचनानि मद्भात्मनाम् ।

प्रज्ञानैरपि* विद्वद्भिः शक्यमन्यत् प्रभावितुम्”—इति ।

धर्मशास्त्रपरिज्ञानस्य न्यायनिर्णयकौशलस्य च सद्भावेऽप्यनवधानाद्विप्लवदोषशङ्काव्युदासाय स्वसमानैस्त्रिचतुरैः सह संवादोऽपेक्षित इत्यभिप्रेत्याह,—

चत्वारो वा चर्यो वाऽपि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः ।

स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ॥ ७ ॥ इति ॥

बहूनामन्योन्यसंवादेन योनिश्चितः, स एव धर्म इति विज्ञेयः, इतरैरन्योन्यसंवादमनाद्रिधमाणैः सहस्रसङ्ख्याकवचनपाठपुरःसरमभिहितोऽपि विसंवादशङ्काया अनिराकृतत्वात्मासौ धर्मत्वेन स्वीकार्यः ।

सत्यपि चिचतुराणां परस्परसंवादे विप्रकीर्णध्वनेकेषु धर्मशास्त्रेषु कापि कस्यचिदिशेषस्य सम्भवात् प्रायश्चित्तनिर्द्देशवेलायां पुनः शास्त्राणि पर्यालोच्यैव निर्देष्टव्यमित्याह,—

प्रमाणमार्गं मार्गन्तोये धर्मं प्रवदन्ति वै ।

तेषामुद्दिजते पापं सद्गतगुणवादिनाम् ॥ ८ ॥ इति ॥

* प्रज्ञानेनैव,—इति सु० ।

प्रमाणमार्गो धर्मशास्त्रतात्पर्यं, तस्य मार्गः न्यायेन निष्कर्षः, तं कुर्वन्त एव ये धर्मं प्रवदन्ति, तेभ्यः पापमुद्दिजते नाशयोग्यतामापद्यते,—इति यावत् । तत्र हेतुः, सद्गत इति । सद्गतः सत्यभूतोऽन्यथाभावमप्राप्तः, परस्परसंवादेनानवधानादिदोषाभावात्, पुनः शास्त्रपर्यालोचनेन निगूढरहस्यावगमाच्च । गुणो धर्मः, श्रेयोहेतुत्वात्^(१) । तादृशधर्मवादित्वात्तेभ्यः पापस्योद्देशो युक्तः । परस्परसंवादः पुनर्द्धर्मशास्त्रपाठश्चात्रिरसा दर्शितः,—

“तस्मिन्नुत्पादिते पापे यथावद्धर्मपाठकाः ।

ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम्”—इति ।

पापे पापकारिणि पुरुषे ।

ननु परिषदुद्दिष्टं पापं यदि कर्त्तव्यं वावतिष्ठते, तदा प्रायश्चित्तमनर्थकं, अथ परिषदं प्राप्नुयात् ; तर्हि कथमुद्देश इत्यत आह,—

यदश्मनि स्थितं तोयं मारुतार्केण शुद्ध्यति ।

एवं परिषदादेशान्नाशयेत्तस्य दुष्कृतम् ॥ ९ ॥

(१) श्रेयोहेतोरेव धर्मत्वस्य मीमांसकैरभ्युपगमादित्याशयः । तथाहि, “चोदनालक्ष्योऽर्थो धर्मः (मी० १ अ० १ पा० २ सू०)” —इति सूत्रे भगवता भाष्यकारेण शबरस्वामिनोक्तम् । “तस्माच्चोदनालक्ष्योऽर्थः श्रेयस्कारः । एवं तर्हि श्रेयस्कारो जिज्ञासितव्यः किं धर्मे जिज्ञासया । उच्यते । य एव श्रेयस्कारः स एव धर्मश्च शब्देनोच्यते”—इत्यादि । अन्यत्राप्युक्तम् । “विहितकियया साध्यो धर्मः पुंसोऽगुणोमतः”—इति । “कार्यनियोगायूर्ध्वपर्यायकैः शब्दैश्च मानः स्वर्गादिफलसाधनोपात्तार्थसाध्यात्मगुणो धर्मः”—इति च ।

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्वदम् ।
मारुतार्काग्निसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ॥१०॥

निम्ने मरति वा पाषाणे वर्षधाराभिः स्थितमुदकं मारुतार्का-
दिसंयोगोविनाशं प्रापयति, एवमियं परिषत् शास्त्रीयस्य प्राय-
श्चित्तस्यादेशान्तस्य दुष्कृतिं नाशयति । न हि, शिलासमुदकमु-
त्तरकाले यथापूर्वं शिलायामवतिष्ठते, नापि मारुतादावासय्यते,
किन्तु शुष्यत्येव केवलं, एवमिदमपि पापं न कर्त्तर्यवतिष्ठते नापि
परिषदं प्राप्नोति, किन्तु स्वरूपनाशमेव प्राप्नोति । एतदेव चतु-
र्विंशतिमतेऽप्यभिहितम्,—

“यथा भूमिगतं तोयमर्कपादैर्विनश्यति* ।

एवं परिषदादिष्टं नश्यते तस्य दुष्कृतम् ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्वदम् ।

मारुतार्कसमायोगात् पापं नश्यति तोयवत्”—इति ॥

अङ्गिरास्तु प्रश्नपूर्वकमेतदेव विशदयति,—

“प्रायश्चित्ते घटा चीर्णे ब्राह्मणे दग्धकिन्निषे† ।

सर्वं पृच्छामि तस्मै तत्पापं क्व नु तिष्ठति ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्वदम् ।

मारुतार्कसमायोगाज्जलवत्संप्रलीयते ।

यथाऽग्निनि स्थितं तोयं नाशमेत्यर्कमारुतैः ॥

* विशुष्यति,—इति सु० ।

† ब्राह्मणेदग्धकिन्निषे,—इति सु० ।

तदत् कर्त्तरि यत्पापं नाशयेद्विदुषां सभा ।

तेषां नेचाग्निदग्धं सत् पापं तस्य तु धीमतः ॥

नश्यते नात्र सन्देहः सूर्य्यदृष्टं हिमं यथा”—इति ।

अथ मुख्यानुकल्पभेदेन परिषद्भेदानाह,—

चत्वारो वा चयोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।

ब्राह्मणानां समर्थाये परिषत् साऽभिधीयते ॥११॥

अनाहिताग्नयो ये च वेदवेदाङ्गपारगाः ।

पञ्च चयो वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्तिता ॥१२॥

मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ।

वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥१३॥

पञ्च पूर्वं मया प्रोक्तास्तेषाञ्चासम्भवे चयः ।

स्ववृत्तिपरितुष्टाये परिषत्सा प्रकीर्तिता ॥१४॥

ग्राममध्ये विद्यमानानां वेदविद्यादिगुणयुक्तानां ब्राह्मणानां मध्ये
येऽत्यन्तं समर्थास्ते चत्वारो मुख्या परिषत् । तदसम्भवे चयोवा
परिषत्त्वेन याज्याः । एतत् पञ्चदशमाहिताग्निव्यभिहितम् । तदसम्भवे
अनाहिताग्नयः । तथापि पञ्चेति मुख्यः कल्पः । अथ इत्यनुकल्पः ।
तथापि पञ्चदशस्यासम्भवे सत्येकएव परिषद्भवेत् । तमेकं विशिष्टं*
मुनीनामित्याद्युक्तम् । आत्मनि ब्रह्मणि विद्याऽनुभवो येषान्ते आत्म-
विद्याः । तथाविधाः कृतकृत्याः सन्तोऽपि लोकाग्रहाय यज्ञैरिष्टवन्तो-
यज्ञयाजिनः । वेदानामृगादीनाञ्चतुर्णामध्ययनायानुष्ठितानि तत्त-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, “तमेकं विशिष्टता”—इति पाठः
प्रविभाति ।

वेदोक्तानि व्रतानि वेदव्रतानि, तत्तद्व्रतसहितेषु वेदेषु समाप्तेषु
यथाविधि ज्ञाताः । “शिरोव्रतेन ज्ञातानाम्”—इति वा पाठः ।
आथर्वणिकानां वेदव्रतेषु मुख्यं व्रतं शिरोव्रतम् । तथाचाथर्वणिका-
ग्रामनन्ति,—

“क्रियावन्तः ओषिया ब्रह्मनिष्ठाः

ज्ञयं जुहुन्त एकच्छपिं अयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत

शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्”—इति ॥

तस्मिन् शिरोव्रते सत्यनन्तरमध्ययनं परिसमाप्य यथाविधि-
ज्ञाताः । तेषामेतेषां यथोक्तसर्वगुणसम्पन्नानां मध्ये यः कोऽप्येकः
परिषद्भवेत् । अथ साग्निकानामनग्निकानां द्वौ द्वौ पक्षौ, अध्यात्म-
विदेकः पक्षः,—इति पक्ष पक्षा मया प्रोक्ताः, तेषां सर्वेषामसम्भवे
केचन विद्यमानाः श्रेष्ठास्तयः । ते च यद्यायुधजीवनाद्यधर्मवृत्तिमत्तुप-
जीव्य यथासम्भववृत्तिमात्रेण परितुष्टास्तेषामपि परिषत्त्वमविरुद्धम् ।
अग्निरसाऽपि परिषदिकत्वा दर्शिताः,—

“अतारोवा यथोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।

ये सम्यङ्नियता विप्राः कार्याकार्यविनिश्चिताः ॥

प्रायश्चित्तप्रणेतारः सप्त तेऽपि प्रकीर्त्तिताः ।

एकविंशतिभिश्चाग्न्यैः परिषत्त्वं समागतैः ॥

वाविचीमात्रवारैस्तु चीर्णवेदव्रतैर्द्विजैः ।

यतीनामात्मविद्यानां ध्यायिनामात्मयाजिनाम् ॥

शिरोव्रतैश्च ज्ञातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ।

एषां* लाघवकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमाः ॥

महापातकचिन्तासु शतशोभूयएवच”—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः सप्त पक्ष यथोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टाः विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशौ सभा”—इति ॥

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति यत् पूर्वमुदाहृतं,
तदेव दृष्टान्तेन दृढीकर्तुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः परामृशति,—

अत ऊर्ध्वन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः ।

परिषत्त्वं न तेष्वस्ति सदृशगुणितेष्वपि ॥१५॥

अत ऊर्ध्वं वर्णितेषु परिषत्पक्षेषु अवगम्यमानेभ्यो† गुणवद्भ्यो-
ब्राह्मणेभ्य ऊर्ध्वं, तद्व्यतिरिक्ता गुणरहिता इति यावत् ॥

गुणरहितेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मण इति नाममात्रं केवलं वर्त्तते, न
तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मुख्योऽर्थोऽस्तीत्येवमर्थं दृष्टान्ताभ्यां
विग्रहयति,—

यथा काष्ठमयोहस्तौ यथा चर्ममयोमृगः ।

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्त्वयस्ते नामधारकाः ॥ १६ ॥ इति ॥

हस्तिनां मृगत्वं जातिद्वयं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, न चैतत्का-
ष्ठमयचर्ममययोर्विद्यते, तथापि हस्तिमृगनामसादृश्यमात्रेण प्रयुज्यते ।
तद्वेदाध्ययनहीने ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । ननु ब्राह्मणशब्दस्यावयवार्थ-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नम तु ‘एवं’—इति पाठः प्रतिभाति ।

† उपन्यस्यमानेभ्यो,—इति सु० ।

स्तस्मिन् मा भूत्, जातिस्तु विद्यते, विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मण-
त्वजातिः, तथा च ब्राह्मणशब्दस्य तस्मिन् यौगिकत्वाभावेऽपि
रूढि^(१) सद्भावादपि न दृष्टान्तावित्याशङ्क्याह,—

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।

यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ १७ ॥

ग्रामशब्दो हि जननिवासस्थाने भूभागविशेषे मुख्यतया दृष्ट्या
वर्तते, कूपशब्दश्च जलाधारे स्थाते । होमशब्दश्च शास्त्रसंस्कृतवज्रौ
हविःप्रक्षेपमाह^(२) । तत्र, जनविशिष्टस्थानं मुख्यो ग्रामः । जनशून्य-
ग्रामस्तु* ग्रामाभासः । कूपहोमयोरप्याभासत्वमेवं योजनीयम् ।

* जनशून्यस्थानं तु,—इति सु० ।

(१) योगोऽवयवशक्तिभ्योऽर्थः । रूढिः समुदायशक्तिभ्योऽर्थः । योगा-
र्थप्रतिपादकोयौगिकः, रूढ्यर्थप्रतिपादकोरूढ इत्युच्यते । पाचकादि-
शब्दोयौगिकः, दृष्टादिशब्दोरूढः ।

(२) अत्र मीमांसासूत्रम् (४ अ० २ पा० २८ सू०) । “तदुक्ते अवकात्
जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्”—इति । “तदुक्ते यजत्युक्तेऽर्थे आसे-
चनाधिके । तस्मात् यजतिरेवासेचनाधिको जुहोतिः”—इति
भाष्यम् । यजतिश्च, “यजतिचोदना प्रत्यदेवताक्रियं समुदाये कृता-
र्थत्वात् (मी० ४ अ० २ पा० २७ सू०)—इत्युक्तवज्रः । आसेचनाश्च
विशिष्टदेशप्रक्षेपः । विशिष्टश्च देशः संस्कृतोऽभिरेवौत्सर्गिकः ।
“यज्जुहोति तदाहवनीये”—इति श्रुतेः । “पदे जुहोति, वर्त्मनि
जुहोति”—इत्यादि विशेषशास्त्रात् कचित् पदवर्त्मादिनक्षत्रयोऽपि ।
अत्र चोत्सर्गिकं नियममनुसृत्य “शास्त्रसंस्कृतवज्रौ”—इत्युक्तमिति
ध्येयम् ।

तेरेतैर्दृष्टान्तरथं नामधारकोजातिमात्रसद्भावेऽपि ब्राह्मणाभासः न
तु मुख्यः । पञ्चजशब्दस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा-
प्यवयवार्थस्तस्मिन्निमित्ते^(१)ऽन्तर्भवत्येव । ततोयोगरूढः^(२) इति व्यव-
ह्रियते । एवं ब्राह्मणशब्दस्यापि योगरूढत्वात् जातिसद्भावेऽपि
योगहीनत्वादाभासत्वं द्रष्टव्यम् ।

ननु मुख्यसम्भवे सत्यमुख्यं न ग्राह्यं, तदसम्भवे त्वमुख्यमपि
ग्राह्यम्,—इति लोकेवेदस्थितिः । तथा चाध्ययनादिसम्पन्नमुख्य-
ब्राह्मणानामसम्भवे सति ब्राह्मणाभासानामपि कचित् परिषत्त्वं
स्यादित्याशङ्क्याह,—

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौदूषराऽफला ।

यथा चात्रोऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १८ ॥

अमुख्यमपि यत्र कार्यक्षमं भवति, तत्र मुख्यासम्भवे तदु-

(१) प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ।

(२) यत्र योगार्थरूढ्यर्थयोः परस्परमन्वयबोधः स योगरूढः । यथा
पञ्चजादिशब्दः । अत्र हि पञ्चशब्द-जनधातु-उपप्रत्ययानामवयवानां
शक्तिभिः पञ्चजनिकर्ताऽर्थोक्तमर्थते । स एव योगार्थः । पञ्चजशब्दस्य
समुदायशक्त्या च पञ्चत्वजातिविशिष्टोऽर्थो जन्मते । स एव रूढ्यर्थः ।
तयोः परस्परमन्वयः । तथाच पञ्चजनिकर्तृभिर्मम पञ्चमिति पञ्चज-
पदस्यान्वयबोधः । तथा च सति, न पञ्चजनिकर्तृरूपमवयवार्थमादाय
कुमुदादौ, नापि पञ्चत्वविशिष्टरूपसमुदायार्थमादाय स्थानपञ्चजावौ
पञ्चजशब्दस्य प्रयोगः, किन्तु जस्यपञ्चज एव ।

पादेयम् । यथा वैदिके कर्मणि सोमाभावे पूतिकाभिषवः^(१), यथा वा लोके ग्राह्यभावे कोद्रवादिः । तद्वद्ब्राह्मणाभासस्यापि कार्यक्षमत्वे स्यात् कश्चिदुपादेयत्वं, न त्वध्ययनहीनस्य प्रायश्चित्तविधानचमता-
ऽस्ति । न हि, पुंस्त्वोपेतस्य वरस्यासम्भवेऽपि षण्डः प्रजामुत्पादय-
न्मुपलभ्यते, नापि भूमिरुषरा कश्चित् फलति, नायश्नः प्रतिगृह्यन्
दाचे फलहेतुः । एवमसावपि ऋगादिमन्त्रहीनो न पापनिवृत्ति-
फलहेतुः ।

ननु नामधारकः षण्डादिवदफलश्चेत्तर्हि संस्कारैरपि तस्य
कोऽतिशयः स्यात् । न हि, स्वदारसहस्रेणापि षण्डः प्रजनयितुं
प्रभवति, इत्याशङ्क्य, दृष्टान्तेन संस्कारकृतोत्कर्षं सम्भावयति,—

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वद्वि संस्कारैर्मन्त्रपूर्वकैः ॥ १८ ॥

चित्रकरः प्रथमं पटादौ मखीरेखाभिः सर्वव्यवपूर्णानि
मनुष्यादिरूपाणि लिखति । न च तानि तावता दर्शनीयत्वमाप-
द्यन्ते । पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्णप्रक्षेपेणोन्मीलितानि दर्श-
नीयतामापद्यन्ते । एवं जातिब्राह्मण्यं ग्राह्यसंस्कारैरुत्कृष्यते ।
मन्त्रसंस्कारेण विद्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अतएवाङ्गिराः,—

(१) “यदि सोमं न विन्देत्, पूतीकानभिषुययात्”—इति श्रुतेरिति
भावः । यथा च पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वं, न पुनः सोमाकाम-
विमिश्रे ब्रह्मान्तरविधिः, तथा अक्षं भीमांसादर्शन-मृष्टाध्याय-तृतीय-
पादगत-चयोदशाधिकरणे ।

“जन्मशरीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।

धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते ।

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः”—इति ॥

ननु यत्र संस्कृता वहवो न सन्ति तत्रैकेन संस्कृतेन सहेतरे
नामधारकाः प्रायश्चित्तविधायिनः स्मृत्याशङ्क्याह,—

प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजानामधारकाः ।

ते द्विजाः पापकर्माणः समेतानरकं ययुः ॥ २० ॥

समेताः एकेन संस्कृतेन सङ्गताः । ययुः यान्तीत्यर्थः । यद्यपि
संस्कृतः स्वयं नरकं नार्हति, तथाप्यनर्हैः सहैकस्यां परिषद्युपवेश-
नात्तस्य नरकप्राप्तिः । एतच्च चतुर्विंशतिमते स्पष्टीकृतम्,—

“प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।

ते सर्वे पापकर्माणः, समेतोनरकं ब्रजेत्”—इति ॥

समेतोनामधारकैः सङ्गतः । तावतैवापराधेन मन्त्रसंस्कृतोऽपि
नरकं प्राप्नोति ।

ननु संस्कृतानां वङ्गनामपि गृहिणां कथं परिषत्त्वं स्यात्,
नामधारकवत्तेषामिन्द्रियरतत्वादित्याशङ्क्याह,—

ये पठन्ति द्विजावेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये ।

चैलोक्यं तारतन्येते पञ्चेन्द्रियरता अपि ॥ २१ ॥

वेदोहि निखिलपापापनयने समर्थः । तथा च तैत्तिरीय-

ब्राह्मणे वज्रादिपरम्परया प्राप्तं पापं स्वाध्यायोऽपहन्तीति श्रूयते ।
“अग्निं वै जातं पाप्मा जघाह, तं देवा आहुतौभिः पाप्मानम-
पाप्माहुतौनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य
हन्तोभिश्चन्दसां स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा-
हतम्”—इति । मत्तुरपि,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्ता महायज्ञक्रिया चमा ।

माश्रयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ।

यथैधांस्योजसा वज्रिः प्राण्य निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ।

यथा जातवलोवज्रिर्दहत्याद्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः”—इति ॥

ये तु अद्भुतवएव सन्तः प्रज्ञामान्यादिदोषेण पठितं वेदं
धारयितुमसमर्थाः, तेऽपि पञ्चयज्ञानुष्ठानात् क्षीणपापाएव । पञ्च-
यज्ञानां पापचयहेतुत्वञ्च प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् । अतश्च पञ्चे-
न्द्रियप्रसक्तानामपि क्षीणपापत्वेन परिषत्त्वमविरुद्धम् ।

नन्वेवमपि पञ्चयज्ञादिभिः परिशुद्धेषु गृहस्थेषु परकीयं पापमनु-
प्रविशति, पराश्रमभोजनादेस्तप्रापकत्वात्,

“दुष्कृतं हि मनुष्याणामश्रमाश्रित्य तिष्ठति” ।

“अन्नादे भूणसा माहिं”—इत्यादि स्मरणादित्यत आह,—

संप्रणीतः श्रमशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्वभक्षकः ।

एवं च वेदविद्विप्रः सर्वभक्षोऽपि दैवतम् ॥ २२ ॥

न ह्यग्निः श्रमशाने नीतः शवादिभक्षणे प्रयुक्तः * इत्येतावता
दैवलं परित्यजति । एवं वेदविदोभूदेवस्य अभक्ष्याभोज्यादिदोष-
मात्रेण भूदेवलं नापैति । एकैकस्य मन्त्रस्याभक्ष्यभक्षणायशेषदो-
षनिवर्तकत्वात् । तथाच मन्त्रलिङ्गम्,—

“यदक्षमक्षमृतेन देवा-

दास्यन्नदास्यनुत वा करिष्यन् ।

यदेवानाञ्चक्षुष्यागोऽस्ति यदेव किञ्च

प्रतिजघाहमग्निर्मा तस्मादनृणं क्षणोत् ।

यदक्षमग्निं वज्रधा विरूपं

वासो हिरण्यमुत गामजामविम्”—इत्यादि ।

अनृतेन परकीयादौ स्वकीयत्वादिवचनेन । दास्यन्नर्हभ्यो नष्ट-
शौचाचारादिभ्यः स्नेहानुबन्धेन हव्यकव्ययोः प्रयच्छन् । अदास्यन्नति-
ष्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रयच्छन् । करिष्यन्नक्षभक्षणव्यतिरिक्तमविहितं
प्रतिषिद्धं वा कुर्वन् । चक्षुष्यागोनग्नपरयोषिद्वस्तोकनादि । तथा,
देवानामागः विष्णवाद्यं देवं दृष्ट्वाऽप्यनमस्कारादि । यदेव किञ्च अश्वम-
हिषकालपुरुषाद्यप्रतिपाद्यं यत् किञ्चित् प्रतिजघाहं प्रतिगृहीतवान-
स्मि । वज्रधा विरूपं गणाक्षगणिकास्मादिरूपेणानेकदोषयुक्तं यदक्षमग्निं
भक्षितवानस्मि । यथोक्तात् सर्वस्माद्दोषजातात् मामनृणं पूतमग्निः
करोत्विति मन्त्रार्थः । तथा, पवमानसूक्तादिमहिमानमधीयते,—

“क्षयविक्रयाद्योनिदोषादभक्ष्यभोजनात् प्रतिपदात् ।

असद्भोजनाच्चापि नृशंसं तत् पावमानीभिरहं पुनामि”—इति ।

* शवादिभक्षकः,— इति शा० सं० ।

तथा सामविधाने सामगाः पठन्ति । “अभोज्यभोजने कृते पन्था
अधोदिवदिति” । साम गायेदिति शेषः । मनुरपि,—

“प्रतिगृह्याप्रतिपाद्यं भुक्त्वा वाऽहं विगर्हितम् ।

अपस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्यहात् ॥

इत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नपि यतस्ततः ।

स्रग्भेदं धारयन् विप्रो नैमः प्राप्नोति किञ्चन”—इति ॥

ननुकरीत्या वेदविदः स्वकीयपापमपनयन्तु नाम, तथापि
चैलोक्यं तारयन्त्येते,—इति यदुक्तं, तत् कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन
तदुपपादयति,—

अमेध्यानि तु सर्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके ।

तथैव किल्बिषं सर्वं प्रक्षिपेच्च द्विजोत्तमः ॥ २३ ॥

गङ्गादिजले स्नातुं प्रविष्टाः शरीरात् स्वेदादीन्यमेध्यानि
प्रक्षिपन्ति, नैतावता तज्जलमपूतं भवति, प्रत्युत मलोपेतान् पुरु-
षान्मलापनयनेन पुनाति । एवं प्रायश्चित्ती स्वकीयमग्रेषं पापं
वेदवित्सु प्रक्षिपति । तत्र प्रक्षेपणं नाम, तदपनयनाय तेषामग्रे
निवेदनम् । ते च तदपनयाङ्गीकारमात्रेण न दुष्यन्ति । प्रत्युत
तदपनयनसमर्थं शास्त्रीयमुपायमुपदिश्य पापिनमुद्धरन्ति । तस्मा-
त्तारयन्तीत्युपपन्नम् ।

ननु वेदविद्यायास्वेदोद्देशो* महिमा, तर्हि वेदविदां दैनन्दि-
नगायत्र्युपास्यादिस्वल्पसामामपि परिषत्त्वं प्रसज्यतेत्यत आह,—

* वेदविदश्चेदोद्देशो,—इति मु० ।

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।

गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः संपूज्यन्ते जनैर्द्विजाः ॥ २४ ॥ इति ॥

गायत्री च ब्रह्म च गायत्रीब्रह्मणी, तयोस्तत्त्वं गायत्रीब्रह्म-
तत्त्वम् । तत्र गायत्र्यास्तत्त्वमङ्गन्यासकलावर्णयतिविशेषध्यानादि* ।
ब्रह्मणस्तत्त्वं वेदोक्तनिःशेषानुष्ठानादि । तदुभयं यथावदवगत्यानु-
तिष्ठन्तस्तत्त्वज्ञा इह विवचिताः । यदा, ब्रह्म परमात्मा, तस्य तत्त्वं
वेदान्तप्रतिपाद्यं स्वरूपं, तद्गायत्र्यां भर्गशब्दवाच्यत्वेनावगत्योपासते
ये, ते गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः ।

ननु यस्मिन् ग्रामे जितेन्द्रियः शास्त्रोक्तस्वधर्मवर्त्ती शूद्रोविद्यते,
तत्र पञ्चेन्द्रियरतादुःशीलादरन्त्येव शूद्रस्य परिषत्त्वमित्यत आह,—

दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रोजितेन्द्रियः ।

कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेत् शीलवतीं† खरीम् ॥ २५ ॥ इति ॥

कः परित्यज्य,—इत्यादि दृष्टान्तः । जातिशीलयोर्मध्ये जात्यु-
त्कर्षेणैव प्राधान्येनोपादेयः । शीलं तु यथासम्भवम् । अतएव
चतुर्विंशतिमते शूद्रोपदेशस्यानुपादेयत्वं प्रपञ्चयति,—

“अचर्मणि यथा क्षीरमपेयं ब्राह्मणादिभिः ।

तदत् शूद्रमुखादाक्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

पण्डितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च ।

* वर्णविशेषध्यानादि,—इति मु० ।

† क्षीरवती,—इति मु० ।

वचनं तस्य न याज्ञं शुनोच्छिष्टं हविर्वया ।
शूद्रो ज्ञानावलेपात्तु ब्राह्मणान् भाषते यदि ।
स याति नरकं घोरं थावदाहृतसंभवम् ।
हृणसर्पं दिजं दुष्टं शूद्रश्च प्रतिपादकम् ।
गर्ह्यंभं जारजातश्च* दूरतः परिवर्जयेत्”—इति ।

ननु दुःशीलानां परिषत्वाभ्युपगमे तन्निर्दिष्टप्रायश्चित्तस्थान्यथा-
भावः शक्यते† इत्यत आह,—

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखण्डधरादिजाः ।
क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः ॥२६॥ इति॥

यथा, युद्धार्थं रथमारूढा खड्गं धत्वा समागतस्य थोद्धुं मुहूर्त्तमात्रं
विलम्बितेऽपि युद्धे खड्गचालनादिरूपा युद्धोचितलीला प्रवर्त्तते,
तद्वत्, प्रसूतावेदादिरूपाद्रथाद्धर्मशास्त्रवेदी यो निपुणो ब्राह्मणः
स इन्द्रियपरतन्त्रोऽपि चिरं शास्त्रवासनावसितत्वात् क्रीडन्नपि यथा
शास्त्रमेव ब्रूते, किमु वक्तव्यं बुद्धिपूर्वं परिषद्युपविश्य,

“अब्रुवन्ब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्बिषी” ।

इत्यादिशास्त्रज्ञावगत्यान्यथा न ब्रूते,—इति ।

इत्थं योग्यायोग्यपरिषदौ विविध्य तत्र योग्यायाः परिषदो-
ऽपचितं विशेषणजातं दर्शयति,—

* गर्ह्यंभं जारजातन्तु,—इति सु० ।

† धर्मं निश्चित्य प्रायश्चित्तस्थान्यथाभावः शक्यते,—इति सु० ।

चातुर्वेद्यो विकल्पी च अङ्गविद्वर्मपाठकः ।
चयश्चाश्रमिणो मुख्याः पर्षदेषा दशावरा ॥२७॥ इति॥

तत्र चातुर्वेद्यादिशब्दार्थानङ्गिरा विवृणोति,—

“चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये दिजोत्तमाः ।

खैखैरङ्गैर्विनाऽप्येते चातुर्वेद्या इति स्मृताः ॥

धर्मस्य पर्षदस्यैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।

अथाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी भवेद्विजः ।

शब्दे क्कन्दसि कल्पे च शिचायाश्च सुनिश्चितः ।

ज्योतिषामयने चैव अनिरुक्तेऽङ्गविद्वदेत्^(१) ।

वेदविद्याव्रतज्ञातः कुलश्रीलसमन्वितः^(२) ॥

(१) शब्दे शब्दशास्त्रे व्याकरणे इति यावत् । क्कन्दसि क्कन्दः शास्त्रे पिङ्ग-
लादिप्रणीते । कल्पे श्रौतसूत्रापरनामधेये वैदिकयज्ञाद्यनुष्ठानप्र-
तिपादके शास्त्रायनादिप्रणीते नानाशाखागतनिष्ठादिकल्पिते क-
ल्पसूत्रास्त्रे ग्रन्थे । शिचा यागिन्यादिप्रणीता वर्णाचार्यादिनिष्ठा-
मिका । ज्योतिषामयनं ज्योतिःशास्त्रम् । अनिरुक्तं याज्ञादिप्रणीतं
नैघण्टुककाण्डव्याख्यानरूपं वैदिकशब्दानां व्युत्पादकं शास्त्रम् ।
यतावन्येवाङ्गानि वेदस्य । तदुक्तम् । “शिचा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं ज्योतिषां चितिः । क्कन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेदह-
स्यते” इति ।

(२) यः खलु समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स वेदविद्याज्ञातः ।
यः पुनरसमाप्य वेदं समाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स व्रतज्ञातः । यश्च
वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तते, सोऽयं वेदविद्याव्रतज्ञातः । श्रौतं
अथोदशविधं हारीतोक्तम् । तथाच हारीतः । “ब्राह्मण्यता देवयि-

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ।

ब्राह्मणव्याजमादूहं विप्रोऽयं दृष्ट्वा उच्यते—इति ॥

चातुर्वेद्याद्युक्तविशेषणविशिष्टागार्हस्थ्याद्यन्यतमाश्रमवर्त्तिनोदश-
संख्याकाः परिषद्वाच्यः । दशसंख्या अवरायस्थां परिषदि,
या दशावरा । दशत्वमवरः पञ्चः, ततोऽथर्वाचीनः पञ्चो नास्तीत्यर्थः ।
ये तु “चत्वारोवा पथो वाऽपि”—इत्यादिपञ्चाः पूर्वमुपन्यस्ताः,
ते स सर्वेऽपि गोबधादर्वाचीनविषये द्रष्टव्याः । सेयं दशसंख्योपेता
परिषद्ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तिले सत्यवगन्तव्या । यदा चत्रियवैश्यौ
प्रायश्चित्तिनौ भवतः, तदा विशेषमङ्गिरा आह,—

“परिषद्वा ब्राह्मणानां या राज्ञां दिगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा चैव परिषच्च व्रतं स्थितम् ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु चत्रियाणां पुरोहितः ।

वैश्यानां याजकश्चैव स एव व्रतदः स्मृतः * ॥

अगुरुः चत्रियाणाञ्च वैश्यानां चाप्ययाजकः ।

प्रायश्चित्तं समादिश्य तत्रैकच्छ्रं समाचरेत्”—इति ।

यथा चत्रियवैश्ययोः परिषद्वृद्धिः, तथा व्रतमपि वर्द्धते । इयञ्च
व्रतवृद्धिरुत्तमजातिहने द्रष्टव्या । इतरविषये व्रतद्व्यासस्याभिधा-
नात् । तथा च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

* एते व्रततराः स्मृताः,—इति सु० ।

ब्रह्महत्या सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अप्रावृथ्यं
मैत्रता प्रियवादित्वं व्रतक्षता शरण्याता कारव्यं प्रशान्ततेति
अष्टोदशविधं शीलम्”—इति ।

“प्रायश्चित्तं यदाजातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं चत्रियः कुर्यादद्वै वैश्यः समाचरेत् ।

शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पापसु”—इति ।

इत्थं प्रायश्चित्तिना कर्त्तव्यमुपस्थानं उपस्थेया परिषद्वेत्युभयं
निरूपितम् । अथ व्रतादेशनं निरूपणीयं, तस्योपस्थानानन्तरभा-
वित्वात् । अनन्तरभावश्चाङ्गिरसा दर्शितः,—

“उपस्थानं व्रतादेशः स्त्रीचाण्डूद्विप्रकाशनम् ।

प्रायश्चित्तं चतुष्कञ्च विहितं धर्मकर्तृभिः”—इति ।

तदेतद्व्रतादेशनं राजानुमत्या कर्त्तव्यमित्याह,—

राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

स्वयमेव न कर्त्तव्यं कर्त्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ॥ २८ ॥

अत्र गोबधस्य प्रकृतत्वात् तमारभ्याधिकेषु पापेषु राजानुज्ञ-
यैव व्रतं निर्दिशेत् । न तु राजानं वञ्चयित्वा स्वयं तत् कर्त्तव्यम् ।
गोबधादप्येषु पापेषु विनाऽपि राजानुज्ञां निष्कृतिर्दातुं शक्यते ।
एतच्च देवस्योऽप्याह,—

“वाचितस्तेन चेत् पापे ब्राह्मणः पापभौरुणा ।

निष्कृतिं व्यवहारार्थं कुर्यात्तस्मै नृपाज्ञया ॥

स्वयं च ब्राह्मणेः कृच्छ्रमल्पदोषे विधीयते ।

राजा च ब्राह्मणश्चैव महत्सु सुपरीक्ष्य च”—इति ॥

हारीतोऽपि—

“राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।

स्वयमेव न कुर्वीत कर्त्तव्यं स्वल्पमेव च*—इति ॥

यथा परिषद्वाजानं नातिक्रमेत्, तथा राजाऽपि परिषदं नातिक्रमेदित्याह,—

ब्राह्मणांस्तानतिक्रम्य राजा कर्त्तुं यदिच्छति ।
तत्पापं शतधा भूत्वा राजानमनुगच्छति ॥ २६ ॥ इति ॥

कर्त्तुं प्रायश्चित्तं कारयितुम् । अन्नर्भोतितर्ष्यस्य विवक्षितत्वात् ।
इदानीं परिषदा समाचरणीयान् नियमविशेषानाह,—

प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्देवतायतनाग्रतः ।
आत्मकृच्छ्रं ततः कृत्वा जपेद्देवं वेदमातरम् ॥ ३० ॥ इति ॥

दद्यादित्यत्रायोगव्यवच्छेदो विवक्षितः, परिषद्युपविश्वादाने प्रत्य-
वायस्मरणात् । तदाहङ्गिराः,—

“आर्त्ताणां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।

जानन्तोनां प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥

तस्मादान्नं समासाद्य ब्राह्मणान् विशेषतः ।

जानद्भिः परिषदः पन्था न दातव्यः पराङ्मुखैः ॥

तस्य कार्यो ब्रतादेशः पावनार्थं हितेषुभिः† ।

अज्ञानानुपदेष्टव्यं क्रमशः सर्वमेव च ॥

यथाऽभ्युद्धरते कश्चिद्भयान्नं ब्राह्मणं कपित् ॥

* स्वयमेव न कर्त्तव्यं स्वल्पमेव परीक्ष्य च—इति मु० ।

† तानेतान्,—इति शा० ख० ।

‡ प्रायश्चित्तं हितकर्त्तुमिः,—इति मु० । चाकार्ये?

एवं पापात् समुद्धृत्य तेन तुल्यं फलं लभेत्”—इति ।

सर्वथा दद्यादित्यत्र नियमो यथाविध्युपपन्नविषयः । तथा च
हारीतः,—

“यन्नादेव पुरस्कृत्य विप्रांस्तत्र दद्यावराण् ।

प्रणिपत्य च भक्त्या च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

विनिर्दिशेत् याचेत,—इति यावत् । यथाविध्युपपत्त्यभावे
प्रायश्चित्तं न देयम् । तदाहङ्गिराः,—

“अनर्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्च यथाविधि ।

प्रायश्चित्तं न दातव्यं जनङ्गिरपि च द्विजैः”—इति ॥

ज्ञानेनाज्ञानेन वा प्रायश्चित्तस्थान्यथानिर्दिशे प्रत्यवायं सए-
वाह,—

“अज्ञानन्यस्तु विब्रूयान्नान्यश्चान्यथा वदेत् ।

उभयोर्हि तयोर्दोषः पक्षयोर्भयोरपि”—इति ॥

विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य गौरवलाघवनिर्णयाय देशकालादयः
परीक्षणीयाः । तदाह बौधायनः,—

“शरीरं वलमायुश्च वयः कालश्च कर्म च ।

समीक्ष्य धर्मविदुश्चा प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“यथावथो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥

येन शुद्धिमवाप्नोति न च प्राणैर्वियुज्यते ।

आर्त्तिं वा महतीं याति न चैतद् व्रतमादिशेत्”—इति ॥

विश्वामित्रोऽपि,—

“जातिशक्तिगुणपेचं सद्बुद्धिमतं तथा ।

अनुबन्धादि विश्वाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

परिषद्गर्भप्रश्नादौतिकर्त्तव्यता अङ्गिरसा दर्शिता,—

“तत्सो प्रणिपातेन वृद्धा तं समुपस्थितम् ।

विप्राः पृच्छन्ति तत् कार्यसुपविश्यासने स्थितम् ॥

किन्ने कार्यं किमर्थं वा सदा मृगयसे द्विजान् ।

पर्वदि ब्रूहि तत् सर्वं यत्कार्यं हितमात्मनः ॥

सत्येन द्योतते राजा वरिः सत्येन तद्यथा* ।

सत्येन द्योतते वक्त्रिः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥

भुर्भुवःस्वस्वयोऽलोकास्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिताः ।

अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥

यदि चेदच्छसे सत्यं नियतं प्राश्यसे शुभम् ।

यथागतोऽस्यसत्येन न तु शुद्धति केनचित् ॥

सत्येन तु विशुद्ध्यन्ति शुद्धिकामाश्च मानवाः ।

तस्मात् प्रब्रूहि तत् सत्यमादिमधावसानिकम् ।

एवं तैः समनुज्ञातः सर्वं ब्रूयादशेषतः ॥

तस्मिन्निवेदिते कार्यं निष्काशोयस्तु† कार्यवान् ।

तस्मिन्नुत्सारिते पापे यथावद्बुद्ध्यापाठकाः ।

ते तथा तत्र जल्पयेयुर्विमुक्त्यन्तः परस्परम् ।

* सत्येन द्योतते वासुः सत्येन द्योतते रविः,—इति सु० ।

† यत्र,—इति सु० ।

आपद्धर्मेषु यत्प्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ॥

परिषत्सम्पदस्यैव कार्याणाञ्च बलावलम् ।

प्रायश्चित्तं कालञ्च यच्च कार्यान्तरं भवेत् ॥

पर्वत् सञ्चिन्त्य तत्सर्वं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

सर्वेषां निश्चितं यत्स्याद्यच्च प्राणाश्च चातयेत्* ॥

आहूय आवयेदेकः पर्वदा यो नियोजितः ।

शृणुष्व भो इदं विप्र, यत्ते आदिश्यते व्रतम् ॥

तत्तत् यत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा ते वृथा भवेत् ।

यदा च ते भवेत् क्षीणं तदा शुद्धिप्रकाशकम् ॥

कार्यं सर्वं प्रयत्नेन शक्त्वा विप्राभिभाषितम्”—इति ।

एतच्च सर्वं कथञ्चित् देवतायतनस्य शैवस्य वा वैष्णवस्य वा पुरः स्थित्वा निर्देष्टव्यम् । देवतायतनाग्रतः,—इत्येतत् पुण्यतीर्थादे-
रप्युपलक्षणम् । एवं प्रायश्चित्तं निर्दिष्टानन्तरं निर्देष्टारः सर्वेऽप्या-
त्मविशुद्ध्यर्थं तत्तत्प्रायश्चित्तानुसारेण स्वल्पमधिकं वा किञ्चित्
कृच्छ्रं करित्वा तदन्ते वेदमातरं गायत्रीं यथाशक्ति जपेयुः,—इति ॥
एतदेव हारौतोऽप्याह,—

“प्रायश्चित्तम् निर्दिश्य कथं पापात् प्रमुच्यते ।

यत्प्रविचं विजानीयात् जपेद्वा वेदमातरम्”—इति ॥

वेदवेदाङ्गविदुषामित्यारभ्य जपेद्वा वेदमातरमित्यन्तेन अन्यस-
न्दर्भेन यत्परिषत्तिरूपणं, तत्सर्वमतीताध्यायोक्तेषु आगाम्यध्याये
वक्ष्यमाणेषु च प्रायश्चित्तेषु समानमवगन्तव्यम् । अध्यायादौ यत्पृष्ठं

* प्रावयेत्,—इति सु० ।

गोवधप्रायश्चित्तं, तदिदानीमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्निरूपयति । तत्र
सशिशुमित्यादिना वज्रविधिमितिकर्तव्यमाह,—

सशिशुं वपनं कृत्वा विसन्ध्यमवगाहनम् ।

गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेत् ॥३१॥ इति॥

शिशुऽपि यथा न परिशिष्यते, तथा वपनं कुर्यात् । सन्ध्या-
नये च नद्यादाववगाहेत । रात्रौ गोष्ठे गोमध्ये शयीत । दिवसे
तु चरन्तीर्गाः अनुवरेत् ।

इति कर्तव्यतान्तरमाह,—

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीनात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥३२॥ इति॥

निदासमन्तापे प्रथमतोगवाऽङ्गायां सन्ध्या पश्चात् स्वयं क्वाया-
यामुपविशेत् । एवं वर्षादौ । वर्षति सति वृष्टिपौडितानां गवां
शाखादिसम्पादनेन रक्षां कुर्यात् । तथा, हेमन्तशिशिरयोर्निशि
निवासाय शीतरहितं स्थानं सम्पादयेत् । तथा, यदा कदाचित्
मारुते भृशं वाति सति, स्थानादिसम्पादनेन तदुपद्रवात् संरचेत् ।
यदा गवां रक्षां कर्तुं न शक्यात्, तदा स्वात्मनोऽपि रक्षां न
कुर्यात् ।

अन्यदितिकर्तव्यमाह,—

आत्मनो यदिवाऽन्येषां गृहे स्तेने खलेऽथवा ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥३३॥ इति॥

स्वकीयेषु परकीयेषु वा गृहादिषु सञ्चितं शाल्यादिकं यदि
काचिद्गौर्भक्षयेत्, तदा तां पश्यन्नपि निवारकाणामग्रे न कथयेत् ।
तथा, वत्सो यदि दोहकालादन्यत्र स्नानं पिवेत्, तदा तमपि वत्सं न
कथयेत् ।

पुनरप्यन्यदितिकर्तव्यमाह,—

पिवन्तीषु पिवेत्तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ।

पतितां पङ्कलग्नां वा सर्व्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥३४॥ इति॥

स्वयमत्यन्तदृष्टान्तीऽपि गवामुदकपानात् पूर्व्वमुदकं न पिवेत् ।
तथा, चिरस्थितिगतिभ्यां पादयोर्व्यथां प्राप्यापि गोसंवेशनात् प्राक्
स्वयं न संविशेत् । यत्र कापि रोगान्तां सती भूमौ पतिता
वा, जलपानार्थं गत्वा पङ्के मग्ना वा गौर्यदा दृष्टा, तदानीमेव
स्वप्राणेषु लोभं* परित्यज्य सर्व्वेणापि प्रयत्नेन तां गामुद्धरेत् ।

अनु स्वप्राणेष्वलुब्धस्य प्रक्रान्तव्रतसमाप्त्यभावे दुरितचयोन
स्यादित्यत आह,—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥३५॥ इति॥

अनुष्ठेयेभ्यः† सर्व्वेभ्यो व्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं यद्गोब्राह्मणार्थं
मरणम् । तत्र कुतो व्रतभङ्गशङ्काऽवकाशः । स्वयं मरणमभ्युपगम्य

* लोभ्यं,—इति शा० ।

† अनुष्ठितेभ्यः,—इति मु० ।

गोब्राह्मणरचणे प्रवृत्तो* यदि कथञ्चिज्जीवेत्, तदा गोब्राह्मणयोः
सङ्गोप्ता† जीवन्नपि ब्रह्महत्याया मुक्तो भवति ।

अङ्गानि विधायाङ्गिनं व्रतविशेषं विदधाति,—

गोबधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।

प्राजापत्यं ततः कृच्छ्रं विभजेच्च चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥ इति ॥

एकभक्तादिरूपं प्राजापत्यव्रतं गोबधस्य प्रायश्चित्तं, तच्च व्रतं
वक्ष्यमाणकारेण चतुर्विधम् । तच्च गोबधस्य तारतम्यं न्यायागमाभ्यां
निश्चित्य‡ तत्तारतम्यानुसारेणान्यतमं प्राजापत्यव्रतविशेषं निर्दि-
शेत् । यतो बधतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं॥ विनिर्देश्यं,
ततो व्रततारतम्यानुगतं ॥ प्राजापत्यव्रतं चतुर्विधं यथा भवति, तथा
विभजेत् ॥

इदानीं विभागं प्रकटयति,—

एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।

अयाचिताश्वेकमहरेकाहं मारुताशनः ॥ ३७ ॥

दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं चैकभोजनः ।

दिनद्वयमयाची स्याद्द्विदिनं मारुताशनः ॥ ३८ ॥

* प्रवृत्तौ,—इति शा० ।

† स गोप्ता,—इति सु० ।

‡ गोबधस्य तारतम्याभ्यां योग्यायोग्याभ्यां निश्चित्य,—इति सु० ।

§ प्राजापत्यव्रतविशेषतारतम्यं,—इति सु० ।

॥ व्रततारतम्याय,—इति सु० ।

चिदिनं चैकभक्ताशी चिदिनं नक्तभोजनः ।

दिनत्रयमयाची स्यात् चिदिनं मारुताशनः ॥ ३९ ॥

चतुरहं चैकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।

चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुरहं मारुताशनः ॥ ४० ॥ इति ॥

एकभक्तनकायाचितोपवासाः प्राजापत्यस्वरूपम् । सोऽयमाद्यः
कल्पः । द्विगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं यत्, तत् द्वितीयः कल्पः ।
त्रिगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं तृतीयः कल्पः । चतुर्गुणीभूतैकभ-
क्तादिचतुष्टयं चतुर्थः कल्पः । त एते चत्वारः कल्पा बधभेदेषु
योजनीयाः । तद्यथा । एकहायनस्य बधे प्रथमः । द्विहायनस्य बधे
द्वितीयः । त्रिहायनस्य बधे तृतीयः । चरितनवयस्कस्य बधे चतुर्थः ।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

विप्राणां दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद्द्विजः ॥ ४१ ॥
इति ॥

पवित्राणि पवमानसूक्तादीनि । भोजनदक्षिणा जपाः शक्त्यनु-
सारेण द्रष्टव्याः ।

उपस्थानव्रतादेशनचर्यात्मकान् चीन् प्रायश्चित्तपादानभिधाय
शुद्धिप्रकाशनरूपचतुर्थपादमाह,—

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः । इति ।

स्वकीयविशुद्धिस्थापनार्थं स्वबन्धून्गोघ्नान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

एतावता चतुष्पादप्रायश्चित्तस्थानुष्ठितत्वात् अस्य शुद्धौ नास्ति कश्चित् संशयः ।

सशिश्वमित्यादिना साष्ट्रं प्रायश्चित्तं यदुक्तं, तदेव च्यवन-
आह । “प्राजापत्यव्रतं गोवधे प्रायश्चित्तं, गखाणि रोमाणि
क्षित्वा, सशिश्वं वपनं कृत्वा, त्रिषवणस्नानं गवामनुगमनं सह शयनं,
समूहदणानि रथ्यासु चारयेत्*, व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम्”—इति ।
आचार्यैकहायनादिचतुर्विधवधभेदमभिप्रेत्य व्रते पञ्चचतुष्टयमु-
पन्यस्यन्, तदेव भङ्गान्तरेण वृद्धप्रचेता† आह,—

“एकवर्षं हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।

अबुद्धिपूर्वं पुंसां स्यात् त्रिपादस्तु द्विहायने ॥

त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम्”—इति ॥

ननु आचार्यैकहायनाद्गोवधप्रायश्चित्तादधिकानि वृद्धविधानि
गोवधप्रायश्चित्तानि नामासुनिभिर्दर्शितानि । तत्र कानिचित्कालेना-
धिकानि । तद्यथा, एकमास-द्विमास-त्रिमासादिव्रतानि कालतो-
ऽधिकानि । तथा, कानिचिद्दानेनाधिकानि । तद्यथैकगोदानंमा-
रभ्य सहस्रगोदानपर्यन्तानि । कानिचित्कायक्लेशेनाधिकानि । तद्यथा,
द्वादशरात्रोपवासादीनि । वाढं, तत्र निमित्तगौरवं व्रतगौरवं च
पर्यालोच्य न्यायेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तां च‡ वयं
प्रदर्शयामः । तत्र याज्ञवल्क्यो व्रतचतुष्टयमाह,—

* सन्धक् दणानि दद्यात् सुचारयेत्,—इति सु० ।

† वृद्धप्रचेता,—इति सु० ।

‡ तानि च,—इति सो० स० शा० पुस्तकेषु ।

“पञ्चगव्यं पिवेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ।

गोष्ठेऽग्नयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रञ्च चरेद्वाऽपि समाहितः ।

दद्यात् चिराच्च चोपोऽथ वृषभैकादशास्तु गाः”—इति ॥

तत्र गोस्त्रामिभेदमुपजीव्य व्यवस्था । जातिमात्रब्राह्मणस्त्रामिके
चिरात्रोपवासो वृषभैकादशगोदानं च । चत्रियस्त्रामिके पञ्चग-
व्याशनम् । वैश्यस्त्रामिके मासमतिकृच्छ्रम् । शूद्रस्त्रामिके कृच्छ्रम् ।
विष्णुव्रतत्रयमाह,—

“गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम्* (१) ।

प्रत्यहं स्यात्† पराको वा चान्द्रायणमथापिवा”—इति ॥

एतत्त्रयमपि चत्रियस्त्रामिकविषयम् । यत्तु शङ्खलिखिता-
भ्यामुक्तम् । “गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्‡ सशिश्वं
वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गां चानुगच्छन् गोष्ठेऽग्नयो गां
दद्यात्”—इति । एतत्तु वैश्यस्त्रामिकविषयम् । यत्तु समन्तर्त्तेनोक्तम्,—

“गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिस्तत्ततः शुभाम् ।

* निरन्तरम्,—इति शा ।

† प्राजापत्यं,—इति शा० ।

‡ पञ्चगव्याहारमात्रमुपवसन्,—इति सु० ।

(१) पञ्चपरिमायमुक्तं ज्योतिषे । “पञ्चान्तु लौकिकैर्मर्मानैः साष्टरत्तिद्वि-
मासकम् । तोषकचित्तयं क्षेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्”—इति ।
द्वादशभौ रत्तिकाभिरेकोलौकिकोमासको भवति, अष्टमिष मास-
कैरेकं तोषकम् ।

गोमूत्रः कुर्वीत संस्नानं गोष्ठे गोरूपसन्निधौ * ॥
 तत्रैव चितिग्रायी स्यान्मासाद्धं संयतेन्द्रियः ।
 सक्त्यावकभैशाग्री पयोदधि घृतं शक्तम् ॥
 एतानि क्रमशोऽग्रीयात् दिजस्तत्पापमोचकः ।
 शुद्धते सार्द्धमासेन नखरोमविवर्जितः ॥
 स्नानं त्रिपवणं कुर्याद्गवामनुगमं तथा ।
 एतत्समाहितः कुर्यात् स मरो वीतमत्सरः ॥
 सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ।
 ततस्त्रीर्णव्रतः कुर्यात् विप्राणां चैव भोजनम् ॥
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां प्रदद्याद्विचक्षणः ।
 वृषभं तिलधेनुं^(१) वा ततो मुच्येत किल्बिषात्—इति ॥

यच्च सुमन्तुनोक्तम् । “गोमूत्रं गोमूत्रा गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं
 पञ्चगव्यप्राशनं गवां चानुगमनम्”—इति । तत् शुद्धस्वामिक-
 विषयम् । यत्तु मनुनोक्तम्†,—

* गोरूपसंज्ञितः,—इति मु० ।

† संवर्त्तनोक्तम्,—इति मु० ।

(१) तिलधेनुश्च वराहपुराणे उक्ता । “तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणा-
 शिनीम् । वा दत्त्वा पापकर्मापि मुच्यते नरकार्णवात् । चतुर्भिः सेति-
 कामिष्व प्रत्येकः प्रकीर्तितः । ते षोडश भवेद्भेनुस्तुभिर्वत्सको
 भवेत् । इत्युदयमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा । नासा गन्धमयी
 तस्या जिह्वा मुकुमयी तथा । पृष्ठे ताम्रमयी सा स्याद्दण्डाभरण-
 भूषिता । ईदृशीं कल्पयित्वा तु स्वर्णशङ्खीं प्रकल्पयेत् । कांस्योप-
 दाहां रौप्यक्षुरां पूर्वधेनुविधानतः”—इति । सेतिका कुङ्कुमः, स
 च द्वादशप्रकृतिपरिमितः ।

“उपपातकसंयुक्तो गोमूत्रे मासं यवान् पिवेत् ।
 कृतवापोवसेद्गोष्ठे चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृतः ॥
 चतुर्थकालमग्रीयादचारखणं^(१) मितम् ।
 गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
 दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्मूर्द्धं रजः पिवेत् ।
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य राजौ वीरासनौ^(२) भवेत् ॥
 तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुब्रजेत् ।
 आसीनास्त्रपि चासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
 आतुरामभियुक्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः^(३) ।
 पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
 उष्णे वर्षति ग्रीते वा माहते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्स्नानं गोरक्षणं तु शक्तिः ॥
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे चेचे खलेऽपि वा ।

(१) “मुनिभिर्द्विरश्वनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च
 तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः”—इति कात्यायनेन प्रत्यहं
 कालद्वये भोजनविधानात् भोजनकालजयमसिक्तम् चतुर्थकालं प्राप्य
 अग्रीयात् । तेन पूर्वदिने उपोष्य परदिने राजौ सुज्जीतेत्यर्थः । अ-
 चारखणं चारणवत्समिन्नम् । चारं राजिकादि, खणं सैन्धवादि ।
 अचारणवत्समस्तत्रिमजवर्णं, तत्तु सैन्धवादीति केचित् ।

(२) वीरासनमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा
 निशि । एतद्वीरासनं प्रोक्तमनाश्रितोपवेशनम्”—इति ।

(३) भयैर्भयनिमित्तैश्चौरव्याघ्रादिभिर्भयिभ्युक्तामाक्रान्तामित्यर्थः ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥

अनेन विधिना यस्तु गोप्त्रो गा अनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं क्षिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत्”—इति ॥

एतत् ब्राह्मणपरिमृहीताया बुद्धिपूर्वकबधविषये द्रष्टव्यम् ।

यत्नज्जिरसोक्तम्,—

“उपपातकसंयुक्तो गोप्त्रो भुञ्जीत यावकम् ।

अक्षारलवणं रूक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम्^(१) ॥

कृतवापो वसेत् गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ।

द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥

पादशौचक्रिया कार्या अग्निः कुर्वीत केवलम् ।

अतिवह्नारयेद्दण्डं समन्तां चैव मेखलाम् ॥

गाक्षैवानुव्रजेन्नित्यं रजश्चासां सदा पिवेत्* ।

तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेच्च व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥

शश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनौ भवेत् ।

गोमतीं च जपेद्विद्यामोकारं वेदमेव च ॥

आतुररामभियुक्ताश्च रोगव्याघ्रादिभिर्मयैः† ।

विधेत्,—इति सु० ।

† आतुररामतिभौतां वा चोरव्याघ्रादिभिर्मयैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः ।

पतितां पङ्कलग्नाश्च सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा मृगम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥

आत्मनोयदि वाऽन्येषां गेहे चेचेऽथ वा खले ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥

अनेन विधिना गोप्त्रो यस्तु गा अनुगच्छति ।

स तद्वधकृतं दाम्यां मासाभ्यां तु व्यपोहति ॥

वृषभैकादशागाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत्”—इति ॥

एतत् ब्राह्मणस्वामिककामकृतगोवधएव तारुण्यादिगुणवदि-
षयं द्रष्टव्यम् । अत्र जप्यां गोमतीविद्यां यम आह,—

“गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

स्तोत्रं मे वदतो विप्राः, शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥

गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥

अश्वमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।

यावन् सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।

श्वषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः ॥

सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।

गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥

गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयौभ्य एव च ॥

नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः” ।

यत्तु शरीतेनोक्तम् । “गोमूत्रस्वचमूर्द्धलांगूलां परिधाय गामनुतिष्ठेत् तिष्ठमानासु आसीनास्त्रासीनः संवेशमानासु संविशन् संवीतागोवीतमत्सरः शीतवातोष्मातिवर्षेषु नात्मनस्त्राणं कुर्यात् गोरकृत्वा चोरपक्ष्याप्रादिभ्यो* भयेभ्यो मोचयेदेवं सुचरित-प्रायश्चित्तो वृषभमैकादश गाश्च दत्त्वा त्रयोदशमासेन पूतो भवति”—इति । यदपि वशिष्ठेन,—

“गां चेद्भन्यात्तस्यास्त्राश्चर्मणाऽऽर्द्धेण वेष्टितः† ।

षण्मासकृच्छ्रिष्ठेत् वृषभमैकादशाश्च गाः”—इति ॥

दद्यादिति शेषः । देवस्योऽपि । “गोमूत्रः षण्मासान् तच्चर्मपरिवृतो गोयासाहरो(१) गोमूत्रतोपवासी गोभिरेव सहाचरन् मुच्यते”—इति । एतच्चित्तयमपि सवनस्य ब्राह्मणगोवधे कामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“गोमूत्राच्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठे तथा पुनः ।

गाश्चानुगच्छेत् सततं रात्रौ रौवासनादिभिः ॥

* व्याघ्रादीनां,—इति सु० पुस्तके ।

† गां चेद्भन्यात्तस्यास्त्राश्चर्मणाऽर्द्धेण परिवेष्टितः,—इति शा० स० पुस्तकयोः ।

(१) गोयासमाहरोति गोयासाहरो गोयासाहर्ता इति तदर्थः ।

“कर्मण्यप्यम्”—इत्यपि तत्पदं सिद्धम् ।

वर्षशीतातपक्लेशवह्निपक्षभयादिभिः ।

मोचयेत् सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिः”—इति ॥

यच्च शङ्खेनोक्तम्,—

“निषाद* शुद्धहत्यायामगम्वागमने तथा ॥

गोवधे च तथा कुर्यात् परस्त्रीगमने तथा”—इति ।

गौतमोऽपि । “गाश्च वैश्ववत्(१)”—इति । एतच्चित्तयमपि कामकृते सवनस्य ब्राह्मणगोवधे द्रष्टव्यम् । यत्तु यमेन,—

“गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्”—इति ॥

तत् सवनस्य श्रोत्रियगुणवद्गोवधे द्रष्टव्यम् । अतएव प्रचेताः । “स्त्रीगर्भिणीगोर्गर्भिणीबालवधेषु भ्रूणहो भवति”—इति । अनयैव दिशा व्यासादिवचनेष्वपि प्रायश्चित्तगौरवलाघवे गौतमगुणागुणौ परीक्ष्य विषयव्यवस्था योजनीया । वचनानि तु प्रदर्शयन्ते । व्यासः,—

“मासं वाऽपि पिवेद्गोमूत्रः शुचि गोमूत्रयावकम् ।

दद्याद्वा दशकं चैव धेनूनां ब्राह्मणाय वा†”—इति ॥

* पादाम्,—इति सु० पुस्तके ।

† दद्याद् दशकं सैकं धेनूनां ब्राह्मणाय च,—इति सु० ।

(१) गां इत्या वैश्ववत् वैश्वहत्यावत् प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

पैठौनसिः । “गोष्ठे वसन् ववागूं प्रसूतितष्टुल्लसतां* मासं
भुक्त्वा गोभ्यः प्रियं कुर्यात् गोघ्नः शुद्ध्यति”—इति । विद्यामित्रः,—

“कृष्णं चतुरः कुर्याद्गोबधे बुद्धिपूर्वके ।

अमत्या तु व्रतं कुर्यात् तदङ्गं दृढवाच्योः”—इति ॥

जावालिः,—

“प्राजापत्यसरेष्वासं गोहत्या चेदकामतः ।

गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन शुद्ध्यति”—इति ॥

जातुकर्णः,—

“गाश्चेदकामतो हन्यात् ब्राह्मणानुज्ञया ततः ।

प्राजापत्यचयं कृत्वा चार्पयेद् ब्राह्मणाय गाः”—इति ॥

व्याघ्रः,—

“गाश्चेद्व्याघरोऽकामात् पणसप्तव्रतं तथा ।

ओचिवाय दरिद्राय दद्यात् शुद्ध्यर्थात्मानः”—इति ॥

हारीतः,—

* प्रभूततष्टुल्लसतां,—इति सु० ।

† सुभ्रानः,—इति सु० ।

‡ अमत्या तु व्रतं कुर्यात्,—इति यशान्तरीयः पाठः समीचीनः । “स्या-
न्वकामकृते यत्तु विगुहं बुद्धिपूर्वके”—इति वचनान्तरसंवादात् । व्रतस्य
बुद्धिपूर्वकेऽप्यविशेषात् अमत्या तु व्रतमित्यसङ्गत एव पाठः प्रतिभाति ।

§ मां हत्वा,—इति सु० ।

॥ प्राजापत्यव्रतं कृत्वा चार्पयेत्,—इति सु० ।

“अकामादा सकामादा गोघ्नस्य पुरुषस्य वै ।

ब्राह्मणानुज्ञया* तच्च यथावदनुपूर्वशः ॥

सशिवं वपनं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ।

पयोशौ^(१) पशुगव्याशौ गोष्ठशाथी जितेन्द्रियः ॥

गवामनुगमश्चैव तस्माच्च नियतव्रतः ।

अङ्गिर्यस्तर्पयेन्नित्यं शोधयेद्भुक्तं स्मरन् ॥

एकरात्रं जले स्निग्धा चिरात्रं तदनन्तरम् ।

गोदानं सर्वशक्त्वा च ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥

स किञ्चिदात् समुत्थाय मुच्यते नात्र संग्रहः”—इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“गोघ्नः सौम्यचयं कुर्यात् कृष्णं वा नवमासिकम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासेषु वा शुचिः^(२) ॥

गवामनुगमं कुर्याद् गवां मध्ये वसन् निशि ।

पशुगव्याशनो नित्यं गोबधात् तु प्रमुच्यते”—इति ॥

दृश्यतिः,—

* ब्राह्मणान् आपयेत्,—इति सु० ।

† पिबेद्द्वे पशुगव्यानि,—इति सु० ।

(१) पयोशौ. क्षीराशौ । “कुर्यात्कामहितं मननम्”—इतिवत् सन्विराजः ।

(२) सौम्यचयं सौम्यकृष्णचयम् । तथाच सौम्यकृष्णचयं, नवमासस्थापक-
प्राजापत्यव्रतं, मासत्रयगोमूत्रयावकाहारश्चेति त्रीणि प्रायश्चित्तान्यत्र
विहितानि ।

“गोमूत्रस्य पावनं सम्यग् गदतोमे निबोधत ।
 अस्त्रादिभिश्च हत्वा गा मानवं व्रतमाचरेत् ॥
 रोधादिना चाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव वा ।
 पादं चरेद्गोधवधे कृच्छ्राद्धं बन्धपातने ॥
 अतिवाह्यं च पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताडने*^(१) ।
 गर्भिणीं कपिलां दोग्धीं होमधेनुञ्च सुव्रताम्^(२) ॥
 रोधादिना घातयित्वा दिगुषं व्रतमाचरेत् ।

* कृच्छ्रमाहात्म्यताडने,—इति सु० ।

(१) रोधः क्षीयायागोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः । बन्धनं विहितेतर-
 बन्धनम् । “कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते”—इति
 तु बन्धनं विहितमेव । राजौ रक्षार्थं रोधबन्धनयोस्तु न दोषः ।
 “सायं संयमनार्थं न दुष्टोदोषबन्धयोः”—इति स्मरणात् । एतत्
 सर्वं नवमाध्याये वक्ष्यते ।

(२) कपिला, “जाङ्गलं श्वेतवर्णं च मानसं श्वेतमेव वा । सर्व्वाङ्गस्यैव यस्यास्तु
 सर्व्ववैशैः सुशोभितम् । आवर्त्तनं पृष्ठदेशे जाङ्गलेनैव सुम्भितम् ।
 पृष्ठं सुशोभनस्यैव सर्व्वजगत्संयुताम् । कपिलां तां विजानीयादिति
 भाग्येन जन्मते”—इत्युक्तजगत्स्य । दोग्धी,—

“अशीतिपञ्चदशस्य दोक्षा गौर्यां दिने दिने ।

शीतवत्सा च या लोके दोग्धी सा परिकीर्तिता” ॥

इत्युक्तजगत्स्य । सुव्रता सुखसन्धोक्षा ।

अतिवृद्धामतिवृष्टामतिवालाञ्च रोगिणीम्^(१) ॥

हत्वा पूर्व्वविधानेन चरेद्द्वैं व्रतं दिजः ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्वा दद्याद्धेम तिलांश्च गाः ॥

हेमगोतिष्ठदानेन* नरः पापात् प्रमुच्यते”—इति ।

गावः क्षायास्त्रिलोक्यामिति निगमनिरस्तादृशीनां वधे यत्

प्रायश्चित्तं प्रणीतं किमपि गणयतस्तच्च सामान्यगौतमा ।

भारदाजान्धवायः प्रथितसमुदयः स्त्रोदितैरेव सूक्तै-

रध्यायस्याष्टमस्य व्यतनुत विवृतिं शाश्वतीं माधवार्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
 भृङ्गपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
 व्याख्यायां माधवीयायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ० ॥

* हेमावृत्तिदानेन,—इति सु० ।

† सामान्यमेति,—इति स० शा० पो० ।

(१) अतिवृद्धा वृद्धत्वेन वृद्धाङ्गेदगासमर्था । अतिवृष्टा वृष्टत्वेन वाहन-
 दोहनायोग्या । वाला वर्षप्रम्यन्ता, तदतिक्ताता अतिवाला द्विती-
 यवर्षीया । तदुक्तम् । “वर्षमात्रा तु वाला स्यादतिवाला द्विवर्षिकी”
 —इति ।

नवमोऽध्यायः ।

पादानुपहतोयस्य प्राप्ता मानुषविग्रहम् ।

मुनिभार्याऽनिशं रामं तं वन्देऽमितविक्रमम्* ॥

अष्टमाध्याये गोवधस्य सामान्येन प्रायश्चित्तमुपवर्णितम् । अथ नवमाध्याये रोधादिनिमित्तविशेषानुपजीव्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिधीयन्ते । तत्र, “एकपादचरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्”—इति वक्ष्यति । तयोः पुरस्तादपादमाद्यक्षोकेन दर्शयति,—

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्टेद्रोधबन्धयोः ।

तदधन्तु न तं विद्यात् कामकारकतं तथा ॥१॥ इति ॥

प्रजे शाखायां वा गाः प्रवेश्य दृणादिभक्षणप्रतिबन्धोरोधः । गले पाशेन दोहाद्यर्थं पादेषु रज्जा वा नियन्त्रणं बन्धः । गोश्च† रोधबन्धौ द्विविधौ, हितोऽवहितौ च । रोगयस्ताया गोर्भक्षणनिवारणं हितो रोधः । शुधिताया गोः दृणादिभक्षणनिवारणमहितो-रोधः । एवं बन्धस्यापि द्विविधम् । तत्र, हितयोर्वन्धरोधयोः प्रत्यवायजनकत्वाभावाच्च प्रायश्चित्तनिमित्तत्वम् । एतदेवाङ्गिरा-
न्याह†,—

* नास्वयं स्त्रीकोमुमितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† तौ च,—इति मु० ।

‡ अतएवाङ्गिराः,—इति मु० ।

“सायं चक्रोपनार्यन्तु न दुष्टेद्रोधबन्धयोः”—इति ।

अगुडादिभिर्निपातने प्रायश्चित्तमाह,—

दण्डादूर्ध्वं यदन्येन प्रहाराद्यदि पातयेत् ।

प्रायश्चित्तं यथा प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतं चरेत्* ॥२॥ इति ॥

दण्डस्य अचणम्, “अङ्गुष्ठमात्र”—इत्यनेन वक्ष्यति । तस्मात् दण्डादूर्ध्वमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । अन्येन अगुडादिना, पातयेन्मारयेत् । अकामकृते गोवधे यत् प्रायश्चित्तं पूर्वाध्याये प्रोक्तं, तदेताच्च द्विगुणीभूतमाचरेत् ।

इदानीं प्रायश्चित्तविशेषानभिधातुमन्यानि बधनिमित्तान्यु-
पन्यस्यति,—

रोधबन्धनयोक्ताणि घातश्चेति चतुर्विधः† । इति ॥

बधनिमित्तविशेषः । चतुर्विधान् रोधादिवधान् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति ।

तेषु बधेषु प्रायश्चित्तान्याह,—

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ॥ ३ ॥

योक्तेषु पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने । इति ॥

पूर्वाध्यायोक्तप्राजापत्यव्रतस्य पादभेदेन रोधादिवधेषु प्राय-

* द्विगुणं गोवधे चरेत्,—इति मु० ।

† चतुर्विधम्,—इति मु० ।

स्त्रिंशत्तान्यवगमन्त्यानि । नन्वेतदङ्गिरोवचनेन विद्वद्भ्यते, अङ्गिरा हि मासदयकृच्छं गोव्रतत्वेनाभिधात रोधादिवधेषु तत्पादादीनि विधत्ते,

“पादं चरेत् रोधवधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने”—इति ।

मायं दोषः । गुणवदगुणविषयत्वेनाङ्गिरःपराशरवचनयोर्यवस्था-
पनीयत्वात् । अन्वया, अङ्गिरसः सम्पत्तापसंभाभां सह विरोधः
कथं परिह्रियेत । सम्पत्तः पञ्चकृच्छं गोवधव्रतमभिधायैतदाह,—

“प्रायश्चित्तस्य पादन्तु निरोधे व्रतमाचरेत् ।

द्वौ पादौ बन्धने चैव पादोनं योजने तथा ॥

पाषाणैर्लोहकैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः ।

निपात्य संचरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि दिनचतुष्कृत्यं* पादत्वेन प्रकृत्येदमाह,—

“एकभक्तेन भक्तेन तथैवाद्याचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छः प्रकीर्तितः ॥

एकपादश्चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने”—इति ॥

नन्वेवमपि पूर्वापरविरोधो दुष्परिहरः, पूर्वाध्याये शकामकृते
षोडशराचकृच्छोऽभिहितः, अत्र तु कामकृते रोधवधे चतुराचो-
ऽभिधीते । मायं दोषः । अत्र प्रामादिकस्य बालवत्सादिवधस्य
प्रायश्चित्तमिति परिहरणीयत्वात् । एवं तर्हि चतुराचाष्टराच

* दिनचतुष्कृत्यं,—इति शा० स० ।

दादशराचषोडशराचरूपाणां चतुर्विधानां कृच्छ्राणां बालवत्सादि-
विषयाणां पूर्वमभिहितत्वात् पुनरुक्तमिति चेत् । न । रोधादि-
निमित्तस्य पूर्वमनुपलभ्यमानत्वात् । तत्र हि केवलं रजन्यादौ
रक्षणार्थं पाशबद्धाणां चादृष्टिकमरणमुपन्यस्तम् । एवं तर्हि
रोधादीनां पुरुषापराधत्वेनाधिकं प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति चेत् ।
न, रोधनीयस्य वत्सादेः शूद्रस्वामिकत्वादिलक्षणस्य हीननिमित्त-
स्यात्र कल्पनीयत्वात् । तस्मात् न कोऽपि विरोधः ।

वधनिमित्तस्य रोधस्य स्वरूपमाह,—

गोष्ठे वाऽपि* गृहे वाऽपि दुर्गेष्वप्यसमस्थले ॥ ४ ॥

नदीष्वथ समुद्रेषु त्वन्येषु च नदीमुखे† ।

दग्धदेशे मृता गावः स्तम्भनाद्रोध उच्यते ॥ ५ ॥

दुर्गाणि पर्वतसंकीर्णमार्गादीनि‡ । असमस्थलं निम्नोन्नतप्रदेशः ।
अन्येषु वापीतडागादिषु । नदीमुखं समुद्रनदीसङ्गमप्रदेशः । दग्ध-
देशो दावान्यादिना दग्धः सन्मुष्णभस्माक्रान्तप्रदेशः । यथोक्तेषु
स्थानेषु स्तम्भनाद्गावो मृता भवन्ति । अतस्तादृशस्तम्भनात् रोध-
उच्यते । ईदृशरीधनिमित्तं प्रायश्चित्तमापस्तम्बमाह,—

“कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहभयेषु च ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पादएको विधीयते”—इति ॥

* गोवाटे वा,—इति शा० स० ।

† नदीष्वथ समुद्रेष्वन्येषु नदीमुखेषु च,—इति शा० ।

‡ पर्वताग्रसङ्कीर्णमार्गादीनि,—इति मु० ।

वधनिमित्तवन्धनस्य स्वरूपमाह,—

योक्तादामकडोरैश्च कण्ठाभरणभूषणैः ।

पृष्ठे वाऽपि वने वाऽपि बद्धा स्याद्गौर्धता यदि* ॥ ६ ॥

तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तत् । इति ।

योक्तं पाशः शकटयुगच्छिद्रसम्बन्धः । दामकं धेनुबन्धनहेतुः पाशः । डोरं रज्जुमात्रम् । कण्ठाभरणं चण्डाकिच्छिन्नादि । भूषणं कण्ठाटादौ निबद्धवराटकादि । ईदृशैः साधनैर्बद्धा गौर्धते स्थिता वा चरणाच्च चरन्ते गता वा यदि चियते, तदा भरणनिमित्तं योक्तादिकमपि बन्धनमित्युच्यते । गोषु योक्तादियोजनं कामकृतं बन्धनं, गोशाखायां स्थापितेषु योक्तादिषु यदि गावोऽप्यग्राः खुसदानौमकामकृतं बन्धनमिति द्विविधं बन्धनं विज्ञेयम् । एतच्च संप्रायश्चित्तमापस्तम्ब आह,—

“कण्ठाभरणदोषेण गौर्धता यच्च विपद्यते ।

चरेदद्वैतं तत्र तच्च भूषणार्थं हि तत्कृतम्”—इति

वधनिमित्तस्य योक्तस्य स्वरूपमाह,—

इषे वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे वा पौडितो नरैः ॥ ७ ॥

गोपतिर्धृत्युमाप्नोति योक्ताद् भवति तदधः । इति ।

पङ्क्तिः सज्जमधि बन्धनं, गोपतिर्वस्त्रोवर्द्धः । यच्च स्थाविरेण रोगेण वा वोदुमग्रको हस्तरयपङ्क्तिगोष्ठीभारेषु^(१) बाधितो चियेत,

* बद्धः स्याद्गौर्धतो यदि,—इति शा० । एवं परच पुंलिङ्गः पाठः ।

(१) गवादीनां पृष्ठे निधेयः शान्धादिपूर्वाधारविशेषो गोष्ठी ।

तदा तन्भरणनिमित्तं वधनियोजनं योक्तमित्युच्यते । इत्यादि-
वाहनं दमनादीनामुपलक्षणम् । अतएवापस्तम्बः,—

“दमने दामने रोधे संघाते चैव योजने ।

नले सकलपाशैर्ध्या मृते पादोनमाचरेत्”—इति ॥

अग्निचितवस्त्रोवर्द्धस्य वोदुं शिष्यं दमनम् । दान्ता पाशेन सन्धादितो* दामनः । रोधोगलनिरोधः । संघातः समूहः पूर्वोक्ता पङ्क्तिः, तच्च योजनं बन्धनम् । नलः नाशिकायां डोरप्रक्षेपः । सकलपाशा इतरे सर्वे बन्धनविशेषाः ॥

वधनिमित्तस्य घातस्य स्वरूपमाह,—

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतनः ॥ ८ ॥

कामाकामकृतक्रोधोद्वेगैर्धन्यादयोपलैः ।

प्रहता वा मृता वाऽपि तद्धेतुर्विनिपातने† ॥ ९ ॥

मत्तो धनादिना दृप्तः । प्रमत्तो मद्यपानादिपरवशः‡ । उन्मत्तो व्याध्यादिना विभ्रान्तः । चेतनो लोकव्यवहारादिबुद्धिः§ । अचेतनो सुगन्धः । मारयिष्यामीति बुद्धिः कामः । व्यर्थेष्टामात्रमकामः । ताभ्यामुत्पादितः क्रोधोद्यस्यासौ दृष्टादिभिर्यदि हन्यात्, तदा मरणमन्तरेण केवलं प्रहता स्यात् । तत्कामकृतः संप्रहारो घात-

* पादसमपाशेन सन्धादितो,—इति मु० ।

† हता वाऽपि मृता वापि तद्धि हेतुर्विनिपातने —इति शा० ।

‡ मद्यपानादिना अवशः,—इति शा० ।

§ लोकव्यवहारदृष्टः,—इति शा० ।

इत्युच्यते । अकामकृतन्तु मारणं घातः । दण्डोपलाभां प्रस्नादीन्दुप-
लक्ष्यन्ते । अतएवापस्तम्बः,—

“पाषाणैर्लगुः पाशैः प्रस्नेशान्येन वा बलात् ।

निपातयति योग्यैः* सर्वमेव समाचरेत्”—इति ॥

दण्डादूर्ध्वं यदन्येनेत्यत्र दण्डादधिकेन लगुडादिना कृतस्य प्रहा-
रस्य प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं वदताऽर्थादण्डप्रहारस्य निर्दोषत्वमङ्गीक-
तम् । तत्र कोऽसौ दण्ड इत्याकाङ्क्षायामाह,—

अङ्गुष्ठमात्रस्यूलस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः† ।

आर्द्रस्तु सपलासश्च दण्डइत्यभिधीयते ॥ १० ॥ इति ॥

अङ्गुष्ठमात्र इत्यनेन ततोऽधिकं स्त्रीर्ध्वं व्यावर्त्यते, न तत्परम्,
अल्पस्य बधहेतुत्वाभावात् । बाहुमात्र इत्यनेनाप्यधिकदीर्घव्यावृत्तिः ।
अतिदीर्घेण प्रहारे मुखपर्यन्तप्रसारणेन चचुराद्युपघातप्रसङ्गात् ।
आर्द्रत्वं सपलासश्च वेदनाऽनुत्पत्त्यर्थम् । उक्तलक्षणेन दण्डेन
मीतिमेवोत्पादयेत्, न तु वेदनामित्याशयः ।

यथोक्तदण्डप्रहारेण ह्यस्य गोः पातमूर्च्छनयोः घतोः प्रत्यवाय-
प्रायश्चित्तप्रसङ्गावपवदति,—

मूर्च्छितः पतितो वाऽपि दण्डेनाभिहतः स तु ।

उत्थितस्तु यदा गच्छेत् यच्च सप्त दशैव वा ॥ ११ ॥

* योगा वै,—इति सु० ।

† बाहुमात्रप्रमाणतः,—इति सु० ।

ग्रासं वा यदि दृक्क्षीयात्तोयं वाऽपि पिबेद्यदि ।

पूर्व्यं व्याध्युपसृष्टयेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १२ ॥

यस्तु गौक्षिरं व्याधिपीडितोऽत्यन्तकृम्यक्षारणार्थं यथोक्तदण्डे-
नाभिहतः सन्पतितो मूर्च्छितो वाऽपि भवेत्, स पुनस्तथापि कानि-
चित्पदानि गच्छेत्, तदा प्रहर्तुः प्रत्यवायो नास्ति । अथोत्था-
तुमशक्तस्तदाऽपि दण्डे भक्षिते नास्ति प्रत्यवायः । भक्षयितुमशक्तो
यदि जलं पिबेत्, तदाऽपि नास्ति प्रत्यवायः । उत्थानदण्डभक्षण-
जलपानान्यकृत्वा मूर्च्छानन्तरमेव नियेत चेत्, तदा प्रहर्ता प्रत्य-
वैतीत्यर्थादवगन्तव्यम् ।

गोगर्भस्य वधे प्रायश्चित्तमाह,—

पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्मिते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

चतस्रोर्गर्भावस्थाः, पिण्डः सम्मितोऽचेतनः सचेतनश्चेति । गर्भाशये
पतितं वीर्यं कललबुद्बुदादिक्रमेणार्द्धमात्रेण पिण्डभावमापद्यते ।
स एव मासमात्रेण दार्ढ्यमापद्य सम्मित इत्युच्यते । सम्यक्पितः
परिवृतो दृढीभूतः सम्मितः । स च सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चार-
रूपां चेतनामापद्यते । मासादूर्ध्वमा सप्तमास्मासादचेतनः,—इत्यु-
च्यते । तदूर्ध्वं पतितोऽमृतो भवेत् । अत्र पिण्डस्थे गर्भे प्राजा-
पत्यस्य पादमाचरेत् । सम्मितवधे चर्द्धकृत्स्नम् । अचेतनवधे पाद-
पथम् । सचेतनस्य चतुर्थस्य वधे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ।

पादकृच्छ्रादीनां चतुर्णामङ्गभूतांस्तुरोवपनविशेषानाह,—

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे अश्रुवोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ १४ ॥ इति ॥

रोमवपनेन* नखनिकृन्तनमप्युपलभ्यते । नितरां पातनं निपा-
तनम् । सम्पूर्णं सचेतनस्य गर्भस्य वधे इत्यर्थः । इदं चतुर्विधं
वपनं ब्रह्मणेऽप्याह,—

“रोमाणि प्रथमे पादे द्विपादे अश्रुवापनम् ।

पादद्वौने शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने”—इति ॥

नखनिकृन्तनं आपस्तम्ब आह,—

“पादे तु नखरोमाणि द्विपादे अश्रुवापनम् ।

त्रिपादे तु शिखा धार्म्या चतुर्थे सशिखं स्मृतम्”—इति ॥

वपनविशेषवस्तुषीं व्यवस्थितान् दानविशेषानाह,—

पादे वस्त्रयुगञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् ।

त्रिपादे गोवृषं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम् ॥ १५ ॥ इति ॥

गोवृषो वस्त्रौवर्जः । द्विपादे कांस्यभाजनमग्रक्रस्य, अग्रक्रस्य
तर्ह्युत्तरार्धम् । तदाह ब्रह्मः,—

“कच्छपादे वस्त्रदानं कच्छार्द्धं काञ्चनं तथार्धं (१) ।

* रोमवपनेन,—इति सु० ।

† कच्छमर्द्धं काञ्चनम्,—इति ब्रा० ।

(१) कच्छार्द्धं काञ्चनं तथेत्यनेन काञ्चनार्द्धदानं विधीयते, तथेत्यनेन
वर्जस्य परामर्शात् । यद्यपि काञ्चनशब्दः स्वर्णमात्रवाची, स्वर्णस्य
वर्जस्यैव तस्य परिमाणापेक्षात्वात्, स्वर्णस्य च परिमाणाविशेष-
भावात्, तथापि उक्तादेव हेतोः काञ्चनशब्दस्य परिमाणावि-
शेषावच्छिन्नस्वर्णपरत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथाच, “यच्च कच्छमङ्गीमात्रेण
सर्वकालं बोद्धव्यम्”—इत्युक्तेरङ्गीतिरपि काञ्चनपरिमितं स्वर्णमिह काञ्चन-
शब्देन यावत् ।

पादन्यून्ये तु गां दद्यात् पूर्णं गोमित्रं स्मृतम्”—इति ॥

चतुर्थावस्थस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रायश्चित्तमाह,—

निष्पन्नसर्वगावस्तु दृश्यते वा सचेतनः ।

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ १६ ॥ इति ॥

अष्टमे मासे सर्वावयवसम्पूर्णा भवति*, प्रसवप्रत्यासन्नकाले
सचेतन इतस्ततः सञ्चरन्नुपलब्धितुं शक्यते । अङ्गानि शिर-
आदौनि, प्रत्यङ्गानि ग्रीवादौनि । तथाच स्मर्यते,—

“अङ्गान्यत्र शिरोहस्तौ वक्षः पाशौ कटी तथा ।

पादाविति षडङ्गानि शास्त्रविद्विः समासतः ॥

प्रत्यङ्गानि पुनर्यौवा वाह्यं पृष्ठं तथोदरम् ।

ऊरू जङ्घे षडित्याहुस्तथा रोमनखं परम्”—इति ।

तैरङ्गैः प्रत्यङ्गैश्च सम्पूर्णं गर्भं निहतं प्राजापत्यद्वयमाचरेत् ।
तदेतच्चतुर्विधं गौर्गर्भवधप्रायश्चित्तं षट्त्रिंशत्कृतेऽपि दर्शितम्,—

“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।

पादोर्ध्वं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते† (१) ।

* सम्पूर्तिर्भवति,—इति सु० ।

† चेतनेन समन्विते,—इति सु० ।

(१) चित्तार्थकचेतःशब्देन तत्त्वार्थं ज्ञानं ज्ञायते । तेन, ज्ञानसमन्विते
चेतन्यसमन्विते इत्ययमर्थो बोद्धव्यः ।

दिगुणं गोत्रतं तच्च एषा गोत्रस्य निष्कृतिः"—इति ।

“आपस्तम्बोऽपि,—

“पादः सन्ध्यामात्रे तु द्वौ पादौ बन्धने^(१) चरेत् ।

पादोनं प्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णं गर्भं चेतःसमन्विते ।

दिगुणं गोत्रतं तच्च एषा गोत्रस्य निष्कृतिः"—इति* ।

अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषानाह,—

पाषाणेनाथ दण्डेन† गवो येनापघातिताः‡ ।

शृङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वौ पदौ तेन घातने ॥ १७ ॥

लाङ्गूले पादद्वन्द्वान्तु द्वौ पादावस्थिभङ्गने॥

त्रिपादं चैककर्णे तु चरेत् सर्वं निपातने ॥ १८ ॥ इति॥

येन पुंसा पाषाणादिसाधनेर्गवामुपघातः क्रियते, स पुमान् गोमरणाभावेऽप्यवयवभङ्गप्रत्यवायनिवृत्तये निर्दिष्टं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । यत्त्वङ्गिरसा दर्शितम्,—

* एतदादि, इति—इत्यन्तं नास्ति सु० पुस्तके ।

† दण्डपाशाद्यकेनैव,—इति शा० ।

‡ येनाभिघातिताः,—इति सु० ।

§ शृङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादावस्थिभङ्गने,—इत्यर्थमात्रं दृश्यते सु० पुस्तके ।

(१) बन्धनपदेन बन्धनयोग्यकठिनावस्था ज्ञायते । द्वौ पादौ दृढतां गते,—इत्येकवाक्यत्वात् ।

“अस्थिभङ्गं गवां हत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पातनञ्चैव शृङ्गस्य मासाद्धं यावकं पिवेत्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“अस्थिभङ्गं गवां हत्वा शृङ्गभङ्गमथापि वा ।

त्वक्च्छेदे पुच्छनाग्रे वा मासाद्धं यावकं पिवेत्”—इति ।

एतत् शृङ्गादिबहुभङ्गविषयं, गुणवद्गोविषयं वा । यद्यप्यङ्गिरसोक्तम्*,—

“शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा ।

दशरात्रं पिवेदञ्जं खस्याऽपि यदि गौर्भवेत्”—इति ।

वज्रं चौरादि । एतच्चाङ्गविषयम् ।

ननु वर्णितं शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तं न पर्याप्तमङ्गभङ्गादेः कियताऽपि कालेन मरणपर्यवसायितसम्भवाद्धप्रायश्चित्तस्यैव^(१) तत्रोचितत्वादित्याशङ्क्याह,—

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।

यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १९ ॥ इति॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु ‘यद्यप्यङ्गिरसोक्तम्’—इति पाठो-भवितुं युक्तः ।

(१) शृङ्गभङ्गादेः कालान्तरे मरणपर्यवसायित्वे सति स शृङ्गभङ्गादिः केवलां शृङ्गभङ्गादिरेव न भवति, किन्तु स एव शृङ्गभङ्गादिर्वधरूपोऽपि भवति । प्रायश्चित्तयोग्यकथापारस्यैव वधपदार्थत्वात्, उक्तस्य च शृङ्गभङ्गादेस्तथात्वात् । अतस्तत्र वधप्रायश्चित्तमेवोचितमिति भावः ।

शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं वणसासमध्ये यदि विद्यते, तदानीं शृङ्गादि-
भङ्गस्य तन्निमित्तत्वशङ्काया^(१) बधप्रायश्चित्तं कर्तव्यं भवेत् । यदा
पुनः पदादिभङ्गे षट्सु मासेषु जीवति, तदा बधप्रायश्चित्तं न
विद्यते, किन्तु भङ्गादिनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ।

व्रणभङ्गादौ न केवलं प्रायश्चित्ताचरणं, किन्तु तच्चिकित्सा-
ऽपि कर्तव्येत्याह,—

व्रणभङ्गे च कर्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।
यवसस्योपहर्तव्यो यावद्दृढबलो भवेत् ॥ २० ॥ इति ॥

व्रणस्य भङ्गश्च व्रणभङ्गौ । तक्च्छेदो व्रणः, शृङ्गाद्यस्थिक्षेदो-
भङ्गः । स्नेहाभ्यङ्गः इत्यथौषधपक्षेपस्याप्युपलक्षणम् । यवसस्यविशेषः ।
तेन भक्ष्यं सर्वमुपलक्ष्यते । चिकित्सां शङ्कोऽप्याह,—

“यवसस्योपहर्तव्यो यावद्रोहिततद्व्रणा^(२) ।

संपूर्णं दक्षिणां दद्यात्ततः पापात् प्रमुच्यते”—इति ।

(१) शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं वणसासाध्यन्तरे मोर्मरयोऽपि कदाचिन्नोगान्त-
रोत्पत्त्याऽपि मरणां सम्भवतीति शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकमेवेदं मरणा-
मिति निश्चयस्य दुःशक्तं, परन्तु शृङ्गभङ्गादेर्मरणाहेतुत्वं तदानीमपि
शङ्कितुं शक्यतएवेत्याशयेन तन्निमित्तत्वशङ्कायेत्युक्तमिति ध्येयम् ।

(२) रोहित,—इति द्विचप्रयोगात् व्रणरोहणानुकूलः कश्चन व्यापारः
प्रतीयते । स च व्यापारश्चिकित्सेव, तस्याएव व्रणरोहणानुकूलत्व-
सम्भवात् । अतएव सुतरामिदं वचनं चिकित्सायां प्रमादमिति
भावः ।

यावद्दृढबल इति चिकित्साया अवधिरभिहितः । तमेवानु-
द्यानन्तरकर्तव्यमाह,—

यावत् संपूर्णसर्वांगस्तावत्तं पोषयेन्नरः* ।

गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्वा विसर्जयेत्† ॥ २१ ॥ इति

अङ्गसमूर्तिपर्यन्तं पोषणं कृत्वा पुष्टं तद्गोस्वरूपं समापण-
बद्धा नमस्कृत्य चिकित्साया उपरमेत् ।

सम्यक् चिकित्सायां कृतायामपि प्रहारदाढ्यात् पुष्टभावे किं
कर्तव्यमित्यत आह,—

यद्यसम्पूर्णसर्वांगा हीनदेहो भवेत्तदा ।

गोघातकस्य तस्याङ्गं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥ इति ॥

गोघातकस्य यत् प्रायश्चित्तं ‡ तदङ्गमनुतिष्ठेत् ।

इदानीं वैर्यादिद्वेषेण कामकृतगोबधे निमित्तविशेषानुपजीव्य
प्रायश्चित्तविशेषानाह,—

१॥ काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रेणैवोद्धतो बलात् ।

* तावत् संपोषयेन्नरः,—इति सु० ।

† विसर्जयेत्,—इति शा० स० ।

‡ गोघातकस्य प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं,—इति शा० ।

§ अथोविंशतितमादि षड्विंशतितमपर्यन्तं श्लोकचतुष्टयं, अतिदाहे
चरेत् यादमित्याद्यूनविंशतितमश्लोकावन्तरं दृश्यते मुद्रितपुस्तके । परन्तु
वङ्गीयपुस्तकेषु अस्मिन् क्रमे दर्शनादिद्वैव रक्षितम् ।

व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ २३ ॥
चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु षोष्टके ।
तप्तकच्छन्तु पाषाणे शस्त्रेणैवातिष्ठच्छकम् ॥ २४ ॥ इति ॥

प्राजापत्यतप्तकच्छयोः स्वरूपं पूर्वमेवोपदर्शितं, सान्तपनाति-
ष्ठकच्छयोः स्वरूपं त्वपरिष्ठादप्यते ।

न च काष्ठादीनां बधनिमित्तत्वे समाने सति प्रायश्चित्तवैष-
म्यमुक्तमिति शङ्कनीयम् । शास्त्रैकगम्येऽर्थे युक्तिभिरुपास-
म्भवात्^(१) । एवं तर्हि सर्वत्र न्यायविचारो निरर्थक इति चेत् ।
न, वचनानां परस्परविरोधे सति न्यायस्य निर्णायकत्वात्^(२) ।

यथोक्तेषु चतुर्षु क्रमेण चतुर्विधान् दक्षिणाविशेषानाह,—

(१) धर्मो हि शास्त्रैकसमधिगम्योऽर्थः । “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः
सस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राज्ञः साक्षाद्भर्तृस्य जज्ञगम्”
—इत्यादिना शास्त्रस्य धर्मलक्षणलोकोक्तेः । तथाच जैमिनिसूत्रम् ।
“जोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (मी० १ अ० १ पा० २ सू०)”—इति ।
“धर्मस्य शब्दमूलत्वादलम्बनपेक्षं स्यात् । (मी० १ अ० १ पा०
१ सू०)”—इति च । एवञ्च धर्मे न्यायोऽकिञ्चित्तरः । शुचि
नरशिरः कपालं प्राण्यकृत्वात्—इत्यादिवशागमबाधितन्यायस्याप्रा-
माण्यां न्यायविद्विरप्युक्तम् । अतएवोक्तं मीमांसाभाष्यकृद्भिः । “कि-
मिव हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः”—इति ।

(२) अयमाशयः । वाचनिकेव व्यवस्था । यत्र च वचनानां परस्पर-
विरोधस्तत्र तदविरोधसम्पादनार्थं वचनार्थावधारणे विषयभेद-
कल्पने च न्यायस्योपयोगः । यत्रेदमुक्तम् । “विरोधो यत्र वाक्यानां

पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा चयः ।
तप्तकच्छे भवन्त्यष्टावतिष्ठच्छे चयोदश ॥ २५ ॥ इति ॥

गावो देया इति शेषः । चयस्तिस्रः ।

प्रमापितस्य गोः परकीयत्वे तस्मै गोस्वामिने गां दत्त्वा पश्चात्
यथोक्तं व्रतमाचरेदित्याह,—

प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।
तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ २६ ॥ इति ॥

महिषाद्यादिष्वपि स्वामिने दानं समानमिति विवक्षया प्राण-
भृतमित्युक्तम् । ततदेतत्प्रतिरूपदानं मनुरब्रवीत् । तथाच मानवं
वचनम्,—

“यो यस्य हिंस्यात् द्रव्यानि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्”—इति ॥

रोधवन्धनयोक्ताणि,—इत्यत्र रोधवन्धनयोः प्रत्यवायहेतुत्वं
वर्णितं, इदानीं तस्यापवादमाह,—

प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्यायएव प्रवर्तकः—
इति । अतएव, “युक्तिहीनविचारेण धर्मद्वानिः प्रजायते”—
इत्यनेनापि विचारएव युक्तिरनुपदानीयेत्युक्तम् । वचनानां परस्पर-
विरोधाभावे तु विचारएव नास्तीति भावः ।

*अन्यथांकनलक्ष्म्यां वाहने मोचने तथा ।

सायं संगोपनार्थं न दुष्टेद्रोधबन्धयोः ॥२७॥ इति ॥

वृषोत्सर्गादौ दाहादिना सक्थिचिह्नकरणमङ्गलं, तत्रैव गोमय-
हरिद्रादिना तात्कालिकचिह्नकरणं लक्ष्य, ताभ्यामन्यत्र, उक्तचिह्न-
रहितेषु बलीवर्द्धैश्चित्यर्थः । वाहनं गोणौभाराधारोपणं, मोचनं
तस्यैव भारस्यावरोपणम् । तत्रोभयत्रैव बलीवर्द्धैश्चरौरे यद्यपि व्यथा
जायते, तथापि प्रत्यवायो नास्ति । चिह्नदयरहितेषु बलीवर्द्धेषु
वाहनमोचनयोः शास्त्रेणाङ्गीकृतत्वात् । चिह्नोपोतेषु वृषेषु वाहनं
न शास्त्रीयं, वाहननिवृत्तिज्ञापनार्थैव चिह्नकरणात् । तथा, रात्रौ
संरक्षणार्थं रोधबन्धनयोः कृतयोरपि नास्ति प्रत्यवायः ।

पुनरपि व्यवस्थितान् प्रायश्चित्तविशेषान् विधातुं चत्वारि
निमित्तान्युपन्यस्यति,—

अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने तथा ।

नदीपर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥२८॥ इति ॥

रोगचिकित्सार्थसङ्गमार्थं वा यावद्दहनमपेक्षितं, तावतोऽधिक-
दहनमतिदाहः । यावन्तं भारमङ्गलेन वोढुं शक्नोति, तावतोऽप्य-ऽ

सप्तविंशतितमायून्विंशतमपर्यन्तं श्लोकत्रयं, यद्यसम्पूर्णासङ्ख्याङ्कः—
इत्यादि द्वाविंशतितमश्लोकानन्तरं यज्यते मुद्रितपुस्तके । परन्तु वङ्गीय-
पुस्तकेष्वस्मिन् क्रमे पाठादिद्वैव रक्षितम् ।

† रात्रौ संयमनार्थम्,—इति सु० ।

‡ छेदने,—इति सु० ।

धिकस्य भारस्यारोपणमतिवाहः । रज्जुस्थित्यर्थं नासिकायां
क्षिद्रकरणं भेदनम् । पातबधसम्भावनोपेतयोर्दुर्गमयोर्नदीपर्वतयोः
प्रेरणं नदीपर्वतसञ्चारः ।

तेषु चतुर्षु निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तान्याह,—

अतिदाहे चरेत्यादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् ।

नासिक्ये पादहीनन्तु चरेत् सर्वं निपातने ॥२९॥ इति ॥

दुर्गमनदीपर्वतसञ्चारेण प्रमादात् पतित्वा मरणं निपातनम् ।
अतिदाहे,—इति पाठान्तरम्^(१) । तस्मिन् पक्षे वत्सार्थं पथोऽनवशेष्य
कृत्स्नचौरदोहनमतिदाहः । तत्र वत्सोपघातप्रत्यवायनिमित्तं धेनू-
पघातनिमित्तं वा प्रायश्चित्तम् । यत्तु, हारीतेनातिदाहातिवा-
हनादौ चान्द्रायणमुक्तम्,—

“भेदने वाहने चैव कर्णच्छेदनबन्धने ।

अतिदोहातिदाहाभ्यां^(२) कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

तदङ्गनिमित्तसन्निपातविषयं द्रष्टव्यम्^(३) ।

यस्तु गौर्गृहे बद्धः प्रमादाद्गृहदाहे सति यदि चिद्येत, तदा
किं प्रायश्चित्तमित्यत आह,—

* वाहाभ्यां,—इति सु० ।

(१) अतिदाहे,—इत्यत्र, अतिदाहे,—इति पाठान्तरमित्यर्थः ।

(२) चिकित्सायर्थं यावान् दाहोऽपेक्षितस्तथावतो दाहादधिकोदाहो-
ऽतिदाहः ।

(३) तथाच, भेदनवाहनकर्णच्छेदनबन्धनातिदाहातिवाहेषु वङ्गेषु निमि-
त्तेषु निमित्तेषु सर्वत्र चान्द्रायणमित्यर्थः ।

दहनाच्चेद् विपद्येत अनङ्गान् योक्तयन्त्रितः ।

उक्तं पराशरेणैव श्लोकपादं यथाविधि ॥ ३० ॥ इति ॥

दृष्टपरामर्शेण यथाविध्युक्तमेकं पादकृच्छ्रं चरेत्—इति शेषः ।

एतच्चापस्तम्बोऽप्याह,—

“कान्तारेष्वथवा दुर्गे गृहदाहे खलेषु च ।

यदि लिङ्गं विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते”—इति ॥

बुद्धिसमाधानायोक्तान्यनुक्तानि च निमित्तानि संगृह्णाति,—

रोधनं बन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा ।

दुर्गप्रेरणयोक्तं च निमित्तानि बधस्य षट् ॥ ३१ ॥ इति ॥

तत्र रोधबन्धनयोक्तानि पूर्वमेव व्याख्यातानि । भारोऽति-
वाहनं, प्रहरणं शस्त्रादिभिरुद्धनं, दुर्गप्रेरणं प्रौढभारं वाहयित्वा
अत्युन्नतपर्वताग्रे गहनम् ।

पूर्वं गृहे बद्धस्य पशोर्दाहनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिहितं, इदानीं
तस्यैव मरणे बधनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह,—

बन्धपाशसुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः ।

भवने, तत्र पापी स्यात् प्रायश्चित्तार्हमर्हति ॥ ३२ ॥ इति ॥

बन्धहेतुः पाशो बन्धपाशः । तेन सुगुप्ताङ्गो रोधितानि
गलपादादीन्यङ्गानि धत्वासौ बन्धपाशसुगुप्ताङ्गः । स चेद्भवने
म्रियेत, तदा कृच्छ्रार्हमाचरेदिति । यद्यपि पूर्वम्, द्वौ पादौ

* तत्र,—इति सु० ।

बन्धने चरेदित्यनेनेदं प्रायश्चित्तमुपवर्णितं, तथाप्यत्र बन्धनयोग्या-
योग्यरज्जुविवेकविकौषंया तस्यैव पुनरनुवाद इत्यदोषः । यदा,
पूर्वोक्तस्यैव प्रायश्चित्तस्य विहितरज्जुबन्धविषयत्वमनेन समर्थते ।
निषिद्धरज्जुबन्धने तु संपूर्णं कृच्छ्रमवगन्तव्यम् ।

तत्र तावदर्ज्यान् रज्जुविशेषान् दर्शयति,—

न नारिकेलैर्* न च शाणपाशै-

र्न चापि मौञ्जैर्न च वल्कशृङ्गलैः ।

एतैस्तु गावो न निबन्धनीयाः†

बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥ ३३ ॥

वल्कानि वंशादिजनितानि‡ । शृङ्गलान्ययस्ताम्रादिनिर्मि-
तानि । नारिकेलादिभिर्गावो न बन्धनीयाः । यदि दामान्तरासम्भ-
वादेतैर्दामभिर्यथेरन्, तदा तन्निमित्तोपद्रवप्रसङ्गोभवत्यतस्तत्केतुं
हस्तेन परशुं गृहीत्वा सावधानस्तिष्ठेत् । नारिकेलादिभिः, कार्पा-
सतन्त्रादिजन्या दृढा रज्जवः सर्वा उपलक्ष्यन्ते(१) । अतएवाङ्गिराः,—

“न नारिकेलैर्न च फालकेन

न मौञ्जिना नापि च वल्कलेन ।

* ‘नारिकेल,—स्याने ‘नारिकेर’—इति पाठो मुद्रितपुस्तके सर्वत्र ।

† यदि बन्धनीया,—इति सु० ।

‡ वसनादिजनितानि,—इति सु० ।

(१) तथाच नारिकेलादियहणं प्रदर्शनार्थं, यथा कदाचिद्दृष्ट्या रज्ज्वा
गावो न बन्धनीयाः,—इति तात्पर्यम् ।

एतैरनङ्गान् न हि बन्धनीयो-

बन्धाऽपि तिष्ठेत् परशं गृहीत्वा"—इति ॥

फालकं कार्पासजन्यम् ।

उपादेयान् रज्जुविशेषानाह,—

कुशैः काशैश्च बध्नीयाज्जोपशुं दक्षिणामुखम् ॥ इति ॥

यथा पाशा अनुपद्रवकारिणो विवचिताः, तथा स्थानमपि निम्नोन्नतादिदोषरहितं^(१) विवचितम् । तथाच व्यासः,—

“कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते”—इति ।

ननु गारिकेलादिपाशानामनुपद्रवकारित्वसम्भावनाया प्रतिषेधः कृतः, स च दोषः कुशादिपाशेष्वपि समानः, तेषां सहसा चोटनेऽपि गृहदाहादौ पलायमानानाङ्गवाङ्गलग्नपाशेषु लग्नेनाग्निजोपद्रवसम्भवादित्यत आह,—

पाशलग्नान्निदग्धासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३४॥ इति ॥

कुशादिमयपाशानां शीघ्रं भस्मीभावात् सक्तं सन्तापमात्रं सम्पद्यते, न तु प्राणान्तिक उपद्रवः । अतो न तत्र प्रत्यवायः ।

तथापि केनचित् प्रकारेणोपद्रवसम्भावनामुद्गाह्य* तत्रोचितं प्रायश्चित्तमाह,—

* सम्भावनासङ्गात्,—इति शा० व० । मम तु, सम्भावनासङ्गादे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) निम्नोन्नतेति भावप्रधानोऽयं निर्देशः । निम्नोन्नतत्वादितोषरहितमित्यर्थः ।

यदि तत्र भवेत् काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्बिषात् ॥३५॥ इति ॥

गलगतं शाश्वतं दह्यमाने यदि कुशमूलादिरूपं किञ्चित् काष्ठं तस्मिन् पाशेऽवतिष्ठेत्, तदा तदुल्लुक्कसंस्पर्शादीषद्दाहो भवेत् । तत्र गायत्रीजपेनैव शुद्धिः । पावमानीयमिति पाठे, पवमानसूक्तं जपित्वेति व्याख्येयम् ।

यस्मिन् देशे मरणान्तिकः प्रमादः सम्भावितः, तत्र गावो न प्रेषणीयाः । यदि बुद्धिमान्धात् प्रेषयेत्, तदा तत्र मरणे प्रायश्चित्तं* चरणीयमित्याह,—

प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् ।

गवाशनेषु विक्रीणंस्तथा प्राप्नोति गोबधम् ॥३६॥ इति ॥

यस्मिन् चारणप्रदेशे जीर्णकूपवाप्यादयो विद्यन्ते, तत्र चारणार्थं प्रेषितो यदि विद्यते ; तथा, यत्र प्रौढा वृक्षाश्चिद्यन्ते, तत्र प्रेषितः प्रौढशाखापातेन मरणं प्राप्नोति ; गोमांसभक्षिणो स्नेह्या गवाशनाः, तेषु विक्रीता गौस्तैर्मार्यते । अतस्तेषु त्रिष्वपि स्थानेषु प्रेरको-गोव्रतं चरेत् ।

उदृषभयज्ञादावुपघाते† पादचयं प्रायश्चित्तमाह,—

आराधितस्तु यः कश्चित् भिन्नकक्षो‡ यदा भवेत् ।

अवणं हृदयं भिन्नं ममो वा कूपसङ्कटे ॥३७॥

* प्राजापत्यं,—इति सु० ।

† उत्प्लुष्टमभयज्ञादावुपघाते,—इति सु० ।

‡ भिन्नवक्षा,—इति सु० ।

कूपपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः ।

सख्यं म्रियते तत्र चीन् पादास्तु समाचरेत् ॥३८॥ इति ॥

उद्धृषभयज्ञे^(१) हि वलीवर्द्धमाराध्य धावयन्ति । तत्रातिलरया धावतः[†] कदाचित् कक्षो[‡] भिद्यते । केनचिदुपघातेन[§] कर्णे वा हृदये वा भेदो भवति । कूपसङ्कटं नाम, सङ्कीर्णदण्डं जलपूर्णत्वं च^(२) । तत्र वा भग्नो भवति । तादृशे कूपे पतितस्य कथञ्चिदुत्क्रमणे ग्रीवादिर्भग्नो भवति । तेनैव च निमित्तेन यदि म्रियेत, तदा पाद-
त्रयसङ्क्रममाचरेत् । अवारितः,—इति वा पाठः^(३) । तस्मिन् पक्षे, चार-
णार्थं प्रेषयता पुरुषेण संभावितप्रमादस्थलेभ्यो^(४) निवारणीयत्वात्
अनिवारणे यथोक्तं प्रायश्चित्तमिति व्याख्येयम् ।

यत्र दृष्टान्ता गावः स्वयमेवागाधकूपादिषु ॥ प्रविश्य विपद्यन्ते

* उत्कृष्टदृष्टभयज्ञे,—इति मु० ।

† तत्रातिलरया वा पततः,—इति मु० ।

‡ वक्षो,—इति मु० ।

§ केनचिदुपसाधनेन,—इति मु० ।

॥ स्वयमेव प्रौढकूपादिषु,—इति मु० ।

(१) उद्धृषभयज्ञेनाम आचारप्राप्तो धर्मानुष्ठानविशेष उदोचैः क्रियते ।
व्यक्तमिदं मौमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपादगते अष्टमाधिक-
रणे श्रावणमाद्यादौ ।

(२) यत्र कूपे वज्रानि दृष्टानि सङ्कीर्णानि विद्यन्ते इत्यर्थः । तथाच, दृष्ट-
सङ्कीर्णो जलपूर्णश्च कूपः कूपसङ्कटपदेनाभिप्रेयते ।

(३) आराधितस्तु,—इत्यत्र, अवारितस्तु,—इति पाठान्तरमित्यर्थः ।

(४) संभावितः प्रमादो येषु, तथाविधेभ्यः स्थलेभ्य इत्यर्थः ।

स्वामौ तु तत् न जानाति, तत्र न स्वामिनः प्रत्यवाय इत्याह,—

कूपखाते तटा* बन्धे नदीबन्धे प्रपासु च ।

पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३९॥ इति ॥

अगाधः कूपः कूपखातः । तटेन नदीतीरेण आ समतादध्यते,—
इति तटाबन्धः प्रौढतटाकः । नदीबन्धः सेतुः । धर्मकाले गवा-
मुदकपानार्थं निर्मिताः प्रौढाः पाषाणादिद्रोण्यः प्रपा । तेषां पातुं
प्रविश्य मृतास्त्रपि न स्वामिनः प्रायश्चित्तं विद्यते ।

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायोऽस्तीत्याशङ्काह,—

कूपखाते तटाखाते दीर्घाखाते तथैव च ।

अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥४०॥ इति ॥

खननं खातः । दीर्घावाणः । अन्यशब्देन जलद्रोणीकुल्यादय-
उच्यन्ते । एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् कथञ्चित्तत्र पतित्वा मृता-
स्त्रपि गोषु न निर्मातुः प्रत्यवायोऽस्ति ।

कूपखातादिवद्वेश्मखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य तस्य
धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह,—

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।

स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४१॥ इति ॥

* तडा,—इति वज्रौघपुस्तकेषु पाठः । एवं परत्र ।

तिस्रः,—इति मु० ।

‡ कूपखाते नदीखाते तटाखाते तथैव च,—इति मु० ।

वेष्टदारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः । निवासाः शालात्रजादीनि गवां
स्थानानि । तत्र यो नरः खनति, तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरणे
पूर्वाक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृहभित्ति-
वेद्यादिकरणार्थमन्नोपवनादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु
कृताः खाताः गृहखाताः, खेन कृताः खकार्याः, खकार्यासु ते गृह-
खातासु खकार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं
विनिर्दिशेत् ।

गृहखातादिवद्गृहे सर्पादिना बधेन प्रत्यवायप्राप्तावपवदति,—
निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च ।
अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४२ ॥ इति ॥

रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्पव्याघ्रादिभि-
र्यदि हन्येरन्, तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति । अग्निर्गामदाहः,
विद्युदग्निः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवायहेतुत्वम् । ननु, दहनात्तु
विपद्यन्ते,—इत्यत्र प्रायश्चित्तमुपवर्णितम्, इह तु तत् निराक्रियते इति
पूर्वापरविरोध इति चेत् । न, (१) निराकरणस्याशक्तविषयत्वात् ।
सत्यां शक्तावुपेक्षायां पूर्वाक्तप्रायश्चित्तम् । अतएव व्यासः,—

* पादत्रयं,—इति नास्ति सु० ।

† निराकरणस्याशक्तविषयत्वात्,—इति शा० स० से० ।

‡ शक्तावुपेक्षायां,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) तथाच, निवारणशक्तौ सत्त्वामनिवारणे प्रायश्चित्तं, निवारणशक्त्य-
भावे तु नास्ति प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः ।

“जलौघे पल्लवे मग्ना यदि विद्युद्धताऽपि वा* ।

श्वभ्रे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता ॥

प्राजापत्यं चरेत् कच्छं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ।

शीतवाताहता वा स्यादुद्धन्मनमृताऽपि वा ॥

शून्यागारे उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्”—इति ।

इदन्तु कार्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तर-
व्ययतयोपेक्षायां तद्धम् ।

“पल्लौघमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातने^(१) ।

श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कच्छार्द्धमाचरेत् ।

अपालनान्तु कच्छं स्यात् शून्यागारउपपन्ने”—इति

विष्णुस्मरणम् ।

विद्युद्दाहादेरिव गामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

ग्रामघाते शरीरेण वेश्मभङ्गान्निपातने ।

अतिदृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४३ ॥ इति ॥

शत्रुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्तिनो गावः शरीरेण
निपात्यन्ते; तथा, स्तम्भवंशादिशैथिल्येन गृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्तिनां

* मेघविद्युद्धताऽपि वा,—इति सु० ।

† विद्युदादेरिव,—इति सु० ।

(१) पल्लवमक्षयः । शोषोमहान् जलाशयः । जलौघे पल्लवे मग्ना,
—इत्येकवाक्यत्वात् ।

गवां निपातो भवति ; तथा, बुधशुक्रशमीषादिना प्रवृत्तायामति
बृहौ ग्रीनवातपीडिता गावो वियन्ते, तत्र तत्त्वामिनः प्रत्यवायो-
नास्ति ।

संयामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

संग्रामे प्रवृत्तानाम्* ये दग्धा वेश्मकेषु च ।
दावाग्निग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥ इति ॥

सेनयोद्भवोर्धुदे यति तत्र प्रवृत्ता गावो वियन्ते । स्कन्धावार-
निर्मितानि वृषमयानि वेश्मकानौत्पन्नान्ते । तेषु वेरिभिर्दक्षमानेषु
तत्र गावोवियन्ते । तथा, कचिद्दावाग्निना अरक्ष्यसमीपवर्तिनो ग्रामा-
दग्धा भवन्ति, तत्र गाव उपहन्यन्ते । न चैतेषु विषयेषु स्नामी
प्रत्यवायं प्राप्नोति ।

गवां हिते प्रवृत्तस्य ग्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनक-
मित्याह,—

यन्निता गौक्षिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।
यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५ ॥ इति ॥

प्रसुरोगादौ दाहच्छेदादिचिकित्सार्थं रज्जादिना यन्निता
गौः प्रमादादिपद्येत ; तथा, योनिद्वारि समागतस्य स्तनस्य गर्भस्य
निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने कियमाणे कचश्चिद्गौर्विद्येत, तत्र
हितमाचरणं पुत्रयो न प्रत्यवेति । एतदेव संवर्तं आह,—

* निवृत्ता ये च,—इति सु० ।

“यन्त्रणे गोचिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।

यदि तत्र* विपत्तिः स्यात् न स पापेन क्षियते ॥

श्रौषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु च ।

दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन क्षियते ॥

दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ।

द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते^(१)”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कियमाणोपकारे तु कृते विप्रे न पातकम् ।

विपाके मोदृषाणाम् भेषजाग्निक्रियासु च”—इति ॥

अत्रिरा अपि,—

“श्रौषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु च† ।

विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण क्षियते”—इति ।

रोधवन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम् । यदा
बह्वणकेन व्यापारेण विपद्यन्ते, तदा किं व्यापारैक्यादेकं व्रतं स्यात्,
किं वा प्रवृत्तगोसंख्याया व्रतावृत्तिरिति विचिकित्सायामिदमाह^(२),—

* यत्ने कृते,—इति सु० ।

† दद्याद्गोब्राह्मणे द्विजः,—इति सु० ।

‡ ब्राह्मणेषु च,—इति शा० ।

(१) यदि उपकारार्थं दाहादिप्रयोगे कृते देवास्तेनैव गवादेर्मरणं भवति,
तदोपकारार्थं दाहादिप्रयोगकर्तुं न प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

(२) प्रायश्चित्तविधौ गोसंख्यायाः वक्ष्यमाणतया एकव्यापारेणानेकगोवधे
वक्ष्येकत्वं, वध्यस्य तु नानात्वम् । तत्र किं वध्यसंख्याया प्रायश्चित्तं, किं
वा वध्यसंख्यायेति संशयः । तस्मिन् संशये वक्ष्यमात्रमाहोक्तं ।

व्यापन्नानां बहूनाश्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्याप्रचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४६॥ इति ।

पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः^(१) ।

तथाच सम्मतिः,—

“व्यापन्नानां बहूनाश्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।

द्विगुणं गोव्रतस्यास्य^(२) प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“विपन्नानां बहूनान्तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।

भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्^{*}”—इति ।

अथथाशास्त्रं चिकित्सनं भिषङ्मिथ्याप्रयोगः ।

सत्यां शक्तावुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न केवलं स्वामिन-
एवेतत्, किं त्वन्येषामपीत्याह,—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षकाजनाः ।

अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥४७॥ इति ।

* भिषङ्मिथ्याप्रचारेण द्विगुणं व्रतमाचरेत्,—इति सु० ।

(१) विनिर्दिशेदित्यनेन विशेषेण निर्देशोपदेशात्, यद्योक्तव्रतमात्राभि-
प्रायत्वे वचनारम्भवैधर्मात्, बन्धनञ्जतया पापगौरवेण प्रायश्चित्त-
गौरवस्य न्याय्यत्वाच्च, द्विगुणमेव प्रायश्चित्तं वक्तुमिष्टमिति सुव्य-
क्तरीयवचनदर्शनादवधार्यते । अतएवोक्तम् । “स्मृत्यर्थसन्देहे स्मृत-
न्तरसंवादादेवार्थनिर्णयः”—इति ।

(२) अस्य पूर्वोक्तस्य ।

पङ्कमज्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गं गच्छन्तो विपत्तां
गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति, तेषां सर्वेषामुपेक्ष-
काणां प्रत्यवायो भवति । प्रेक्षका इत्यनेनानुमन्तादयः सर्वेऽप्युप-
क्ष्यन्ते । अतएव पैठीनसिः,—

“हन्ता मतोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः^{*} ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च शक्तिदाता च कर्मिणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्च देशवक्ताऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणान्तेषां[†] प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्^(१)”—इति ।

* सम्प्रतिपादकः,—इति शा० ।

† भक्तदाता विकर्मिणाम्,—इति सु० ।

‡ दोषवक्ता,—इति सु० ।

§ अकार्यकारिणान्तेषां,—इति सु० ।

(१) सम्प्रतिपादकः बन्धस्य निवेदकः । प्रोत्साहकः स्वतः प्रवृत्तस्य हन्तृरुपा-
योपदेशादिना प्रोत्साहकः । सहायोऽनुयाहकः । स च द्विविधः, एको-
बन्धप्रतिरोधकः अपरः स्वल्पप्रवृत्तिः । मार्गानुदेशकः, येन मार्गेण
बन्धः पलायितस्तस्य मार्गस्योपदेशकः । आश्रयो हन्तृराश्रयदाता ।
उपेक्षकः शक्तिमानिति शक्तिमान् समुपेक्षक इत्यर्थः । देशवक्ता,
यस्मिन् देशे बन्धस्तिष्ठति तस्य देशस्य वक्ता । अनुमोदकोऽनुमन्ता ।
अनुमतिश्च द्विविधा । यदिरोधेन हननं न सम्भवति, तस्य विरोधिना
मया निरोधः कर्तव्य इति प्रयुक्तिरेका । अपरा च एनं हन्मीति
वचने शक्तस्याप्रतिषेधश्च । तदुक्तं न्यायभाष्ये, परमतमप्रतिषि-
द्धमनुमतं भवति,—इति । अकार्यकारिणान्तेषामिति पाठे, अकार्य-
कारिणोऽनुमोदक इति ऽनेन संबन्धः । हन्तादयः पूर्वोक्ताः सर्व-
एवाकार्यकारिणो भवन्तीति वा अर्थः ।

आपन्नानामित्यत्र, बन्धवज्जलं घातकैकत्वं सोपजीव्यं प्रायश्चित्त-
मुक्तम् । इदानीं बन्धैकत्वे हन्तृवज्जले कथमित्याशङ्क्याह,—

एको हतो यैर्बहुभिः समेतै-

र्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।

दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता

निवर्त्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ॥४८॥ इति ॥

यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारेरेको गौर्हतो भवति, तत्र सर्वेषां प्रहा-
रकाणां* वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः प्राणवियोगनिमित्त-
मिति न ज्ञायते, अतस्तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्राणवियोगकारि-
प्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेषस्तुल्यत्वादिदिव्येन^(१) निश्चित्य राज-
पुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक् कर्त्तव्यः । पृथक्कृत्य च गोप्तं कारयेत् ।

इतरेषां ग्रहणार्थां प्रायश्चित्तमाह,—

एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्यापादिता यदि† ।

पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥४९॥ इति ।

* प्रहाराणां,—इति सु० ।

† समेऽपि,—इति सु० ।

‡ एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्यापादिता भवेत्,—इति ।

ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

(१) दिव्यानि तु, “घटोऽभिघटकश्चैव विषं कोशश्च पञ्चमम् ।

बहुञ्च तद्वृत्तं प्रोक्तं सप्तमं तप्तमावकम् ।

अष्टमं पाकमित्युक्तं नवमं धर्मज्ञं स्मृतम् ।

दिव्यान्तेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि अयम्भुवा” —इत्युक्तानि ।

गोहत्याया यद्ब्रतमभिहितं, तस्य ब्रतस्य पादमेकैकः पुरुषो-
ऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । देवादित्यभिधानात् । कामकारे
तु द्विगुणम् ।

“एकं ब्रतां बहूनां तु चयोक्ताद्विगुणोदमः”—इति

स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ।

सर्पस्यावहतेस्मित्यत्र सर्पादिभिर्नैव हते प्रत्यवायो नास्तीत्युक्तम् ।
पुरुषप्रहारेण हते तस्मिन् प्रत्यवायः । यत्र बह्वेषु निमित्तेषु सन्देहः,
तत्र बधनिमित्तं कथं निश्चेयमित्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य
लिङ्गानि प्रदर्शयति,—

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् ।

लाला भवति दृष्टेषु श्वमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥ इति ।

यत्र रुधिरं दृश्यते, तत्र प्रहारो निमित्तमिति निश्चेतव्यम् ।
कार्ष्णमात्रोपलब्धे व्याधिर्नृतिहेतुः । लालादर्शने सर्पदंशनं निमित्तम् ।
श्वमन्वैरपि तत्र तत्रोदितैर्लिङ्गैर्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ।

शृङ्गादिमृगादौ मरणाभावेऽपि प्रायश्चित्तविशेषमभिहितम्* ।
अस्तेषां वाङ्मावयवभङ्गे, यदा तन्तरावयवभङ्गो न विस्मृतः तदा
कथमित्याशङ्क्य तन्निश्चयहेतुलिङ्गविशेषं दर्शयति,—

ग्रासार्यं चोदिता वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति† । इति ।

* अत्र, प्रायश्चित्तविशेषोऽभिहितः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अध्वानं नैव गच्छति,—इति सु० ।

एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं तं निमित्तविशेषमभिनिश्चित्य तत्र तज्जोचितं प्रायश्चित्तं अनुष्ठेयम् ।

दण्डादूर्ध्वं यदन्येनेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण निमित्तविशेषाननूच प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । ये तु पूर्वमनुदिता निमित्तविशेषाः, ये च लिङ्गैरप्यनिश्चयाः* शङ्कमानाः, तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ॥५१॥

प्रायश्चित्तन्तु तेनाक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

यथा, कलिधर्मरहस्यं, तथा, तत्प्रतिपादकानि वेदशास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोबधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः ; एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं, गोबधमुदाहृत्य उपवर्णितम् । किं तत् ? गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्,— इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपत्तुं शक्यमित्यभिप्रेत्य, एकेनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत् ।

पूर्वाध्याये गोबधस्येति कर्त्तव्येषु वपनमुक्तं, सग्निखं पवनं कृत्वेति । तथाऽस्मिन्नप्यध्यायेऽभिहितम्,—

“पादेऽङ्गरोमपवनं द्विपादे अश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सग्निखन्तु निपातने”—इति ।

* लिङ्गैरप्यनिश्चयाः शङ्कमानाः,—इति सु० ।

† जातस्यासाधारणम्,—इति सु० ।

तत्र केनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं द्विगुणमनुष्ठेय-
मित्याह,—

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥५२॥ इति ।

द्विगुणे व्रतश्चादिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

यत्र यत्र व्रतद्विगुणं, तत्र तत्र दक्षिणाद्विगुणमुक्तम् ।

केशरक्षणं न सर्वविषयं, किन्तु राजादिविषयमित्याह,—

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ॥५३॥ इति ।

अकृत्वा पवनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्कनेऽप्याह,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ?

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे व्रतश्चाचीर्णं दक्षिणा द्विगुणा भवेत्”—इति ।

वपनद्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पाप-
निवर्त्तकम् । तदाहापस्तम्,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे तु व्रते चीर्णं द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥

यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः^(१) ।

(१) केशान् परिरक्षतो यस्य न द्विगुणं दानमित्यर्थः ।

तत् पापं तस्य तिष्ठेत् वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥
यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेद्विजः^(१)—इति ॥

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह,—

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥५४॥ इति ।
एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ।

नारीयहणेनैव कुमारीणामपि यहणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवासु
वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम् । नाच नारीशब्दः स्त्रीमात्रवाची, किन्तु
समर्द्धकस्त्रीवाची, कुमार्यस्तु विवाहरहिताः । तथाच, समर्द्धकाणां
विवाहरहितानां चैतदुक्तं भवति^(२) । ततो विधवानां सर्वात्मना
मौण्डमङ्गीकृतं भवति ।

पूर्वोक्तेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति,—

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनाशनम् ॥५५॥

(१) सशिखं वपनं कारयेदित्यर्थः ।

(२) नारीशब्दस्य स्त्रीमात्रपरत्वे कुमारीपदं व्यर्थं स्यात् । तथाच नारी-
पदं सधवापरं । नरेण पुंसां संबन्धित्वात्तस्याः । एवञ्च सति विधवानां
सर्वात्मना मुण्डनमङ्गीकृतं भवति । “सधवानान्तु नारीणामङ्गाराय
सर्वदा । केशसन्धारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोक्तम्”—इति,
“विधवाकवरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शिरसोवपनं तस्मात् कार्यं
विधवया सदा”—इति चानयोर्वचनयोस्तात्पर्यपर्यालोचनयाऽप्येतत्
स्थितिः ।

न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।
नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥
न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेव समाचरेत् । इति ।

(१) न स्त्रियाः केशवपनं, शिरसो मुण्डनमित्यनयोर्नान्योन्यविरोधः
शङ्कनीयः, निषेधस्य कृत्स्नकेशविषयत्वात् । केशापकर्तनमेव मुण्डनं
पूर्वञ्च विहितम् । अतो न विरोधः । संविग्रन्तीषु संविशेदित्यनेन गृह-
मध्ये ग्रामाद्विदूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं प्राप्तं, तच्चिराकरणाच्च, न
दूरे शयनमित्युक्तम् । रात्रौ गोष्ठावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च
पुंसामेव न स्त्रियाः । नदीसङ्गमेव अरण्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात्
पूर्वमुक्तः, तथापि गोऽनुगामीति शास्त्रादर्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवा-
र्यते । चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृत इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं
निषिद्ध्यते । व्रतमेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूद्यते ।

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रसक्तावाह,—

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं* सुराणामर्चनं तथा ॥ ५७ ॥
बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । इति ।

* कुर्यात् त्रिसन्ध्यस्नानं,—इति सु० ।

(१) एवं नारीकुमारीणां शिरसोमुण्डनं स्मृतमित्यनेन स्त्रीणामपि मुण्ड-
नमङ्गीकृतं, परन्तु शङ्कलच्छेदनमात्ररूपं तद्विद्येतावान् विशेषः ।
न स्त्रियाः केशवपनमित्यनेन तु स्त्रीणां मुण्डनमेव निषिद्धम् । तद-
नयोर्विरोधः प्रसज्यते । तमिमं विरोधमाशङ्क्य परिहरति, न
स्त्रिया इत्यादिना ।

विषम्यमवगाहनमिति यापूर्वमुक्तं, तत् स्त्रीणामपि समानम् ।
सुरार्चनं नमस्कारादि । कृष्णपञ्चायणादिकं यद्गतं तद्योषितो-
बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयः, न पुरुषादव विजने देशे ।
नियमान्तरमाह,—

गृहेषु सततं तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥ इति ।

प्रकामस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहसीमोन वहिर्गच्छेत् ।

अध्यायद्वयेन यत्प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं, तस्याननुष्ठाने दिविधं दिव्यं
भौमं च नरकविशेषं दर्शयति,—

इह यो गोबधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।

स याति नरकं धोरं कालसूचमसंशयम् ॥ ५९ ॥

विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ॥

स्त्रीबोदुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः ॥६०॥ इति ।

मिषादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः प्रच्छा-
दनम् । धोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं, कालसूचमिति । सोऽयं
दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मसु स्त्रीवत्त्वादिदोषयोगोभौमो-
नरकः ।

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति*,—

* तत्प्रकाशार्थमुपसंहरति,—इति श्रु० ।

तस्मात् प्रकाशयेत्पापं स्वधर्मं सततश्चरेत्* ।

स्त्रीवासाभृत्य गोविप्रेषतिकोपं विसर्जयेत् ॥६१॥ इति ।

यस्मात् प्रच्छादने दिविधो नरकः प्रोक्तः, तस्मादप्रच्छाद्य वेद-
विदामये प्रकाशयेत् तैर्विनिर्दिष्टं स्वलोचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेष-
माचरेत् । तत ऊर्ध्वमीदृशपापानुत्पत्तये स्त्रीवासादिषु कोपरहितो-
भवेत् ।

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तसूतौ ग्रन्थके ।

रोधो बन्धनताडनाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पीडनम् ।

कर्मतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृति-

स्तद्वाख्यामकरोत्सूतौ शुभधिया भाग्यान्धुधिर्माधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाळ-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरसूति-
व्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ॥०॥

* निर्दिष्टं व्रतमाचरेत्,—इति सु० ।

† नृप,—इति सु० ।

‡ सूतेर्मन्त्रणे—इति सु० ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

जन्मगेहं स्वर्गनद्याः पादपद्मं महात्मनः ।

यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सदाऽध्ययम्* ॥

अष्टमनवमाध्याययोरुपपातकस्य गोबधस्य सामान्यविशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रतिष्ठापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह,—

चातुर्वर्ष्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

अगम्यागमने चैव शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ॥ १ ॥ इति ।

(१) चतुर्षु वर्षेष्वनुलोमप्रतिलोमभेदेनावान्तरजातिवज्रत्वमभिप्रेत्य सर्वेष्वित्युक्तम्^(१) । प्रत्यवायः निष्क्रियते निवार्यते विनाशते यथा

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितिरिति पुस्तकेषु ।

† निःसार्यते,—इति मु० ।

(१) चत्वारोवर्षा एव चातुर्वर्ष्यम्, स्वार्थे तद्धितप्रत्ययादत आह चतुर्षु-वर्षेष्विति ।

(२) उत्तमवर्षेणाधमवर्षायामुत्पादितोऽनुलोमजो भवति । सोऽयमनुलोमक्रमः । एतद्विपरीतः प्रतिलोमक्रमः । अनुलोमप्रतिलोमाभ्यामुत्पन्ना ये मूर्द्धावसिक्तसूतादयः सङ्कीर्णजातास्तेषां ग्रहणार्थं सर्वेष्वित्युक्तम् । ब्राह्मणादीनां ग्रहणार्थं चातुर्वर्ष्येऽप्युक्तम् । अतो न कस्याप्यनर्थक्यमिति भावः ।

प्रायश्चित्ता, सा प्रायश्चित्तिः निष्कृतिः । तस्या अनर्थफलनिवारकत्वाद्विततलम् । अतौ भार्यामुपेयादिति शास्त्राद्गम्या स्वभार्या, तदितरा सर्व्वाऽपि योषिदगम्या । तद्गमने प्राप्ते सति तच्छुद्धिनिमित्तं चान्द्रायणं प्रायश्चित्तमाचरेत् ।

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह,—

एकैकं ह्रासयेद्भासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः॥२॥ इति ।

द्विविधं हि चान्द्रायणं यवमध्यं पिपीलिकामध्यं चेति । यथा यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ, तथा शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकघासद्वया पूर्णिमायां पञ्चदश घासाः, कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकघासद्वया सत्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थौ-स्याद्यवमध्यत्वम् । यथा पिपीलिकानां शिरःपृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं सूक्ष्मं, तथा यस्य चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्व्वासद्वयासः, तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं पिपीलिकामध्यमाचार्य्येणोपन्यस्यते । तथाहि, कृष्णप्रतिपदि प्रतं संकल्प्य चतुर्दश घासान् भुञ्जीत, ततो द्वितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकस्य घासस्य द्वासे सति अमावास्यायामुपवासः सम्पद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि घासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमेकैकघासद्वया पूर्णिमायां पञ्चदश घासाः सम्पद्यन्ते । स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः । तदिदं वसिष्ठोऽपि स्पष्टमाह,—

“मासस्य कृष्णपक्षादौ घासान्नाचतुर्दश ।

यज्ञोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः ।
 ग्राणवस्त्रकचारी वा* मार्गं वा वास उच्यते ।
 सर्वाण्यहानि सन्निष्ठेत्^(१) स्नानमौनधृतव्रतः ।
 स्नानाशनाभ्यां विहरेद्वा ब्रह्मचारी जपाग्रजः ।

गोमयेन गोचर्ममात्रं^(२) स्त्रिण्डिलमुपलियाभ्युक्ष्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य
 ब्राह्मणं दक्षिणत उपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रागुदगयान्
 दर्भानासौर्याभ्यां कृत्वा^(३) महाव्याहृतिभिराव्याजति जुहुयात् ।
 व्रतपतये चतुर्दशं सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्निषोमौ बृहस्पतिं यजेत ।

* ग्राणवस्त्रकचारी वा,—इति शा० ।

† विरमेद्,—इति सु० ।

‡ ब्राह्मणमुपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य,—इति शा० स० ।

(१) सर्वाण्यहानौत्पन्नसंयोगे द्वितीया । सन्निष्ठेत् उल्लिखितो भवेत्,
 नासीत न वा शयीतेत्यर्थः ।

(२) गोचर्ममात्रं गोचर्मपरिमाणम् । स्त्रिण्डिलविशेषश्चेत्येतत् । गोच-
 र्मपरिमाणश्च, “अष्टमैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संयतम् । वासवस्य-
 प्रसूतानां गोचर्म इति तं विदुः”—इति । “षट् पञ्च चतुरो वाऽपि
 न्यो द्वौ वा श्रमौ स्मृतौ । गोचर्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपा-
 त्यते”—इति । “गवां शतं दशसैको यत्र तिष्ठेदयन्वितः । एतद्गोचर्म-
 मापन्तु प्राज्ज्वलेद्विदो जनाः”—इति चैवमादिस्मृतिपरिभाषितं
 नानाविधं बोध्यम् ।

(३) आव्यभागो वाम होमविशेषः । अग्नेरुत्तरभागे अग्नये स्वाहेत्यनेन
 होमः, अग्नेर्दक्षिणभागे च सोमाय स्वाहेत्यनेन होमः आव्येन
 प्रकृतहोमात् पूर्वं कर्तव्यतया विहितः । सोऽयं होम आव्यभाग-
 इत्युच्यते ।

एतानेवमर्चयित्वा* महाव्याहृतयस्तथा ।
 ॐकारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्वं पृथक् पृथक् ।
 चतुर्दशं सत्यं गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
 दशसाहस्रिकं वाऽपि गायत्रीमाह्निकं जपेत् ।
 इन्द्रशुद्धा चक्षुषापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।
 तत्रैव गायेत् सामानि† अथवा व्याहृतीर्जपेत् ।
 वृक्षमूलनिकेतः स्वाद्राचौ वीरासनी भवेत् ॥
 आर्द्रवासाश्चरेत् कच्छं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत् ।
 चरुं वा अपयेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयावकम् ॥
 पायसं आकमनं वा भैक्षं वा वाग्यतश्चरेत् ।
 आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ।
 असुराणां हि तत् पात्रमयस्तैजसचक्रजम् ॥
 तथैवान्यतरास्त्राभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् ।
 यज्ञियानान्तु वृक्षाणां तेषां पत्रे स्वयं च्युते ॥
 हसन्न तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ।
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत् न सप्तानां परं व्रजेत् ‡^(१) ॥

* एतानेवमर्चयित्वा,—इति सु० ।

† तत्रैव गायत्रीसामानि,—इति शा० ।

‡ न सत्यात्रं परित्यजेत्,—इति सु० ।

(१) भिक्षार्थं गत्वा गोदुहमात्रं काशं तिष्ठेन्नातोऽधिकमित्यर्थः । यावता
 काशेन गोदुह्यते, तावान् काशो गोदुहमात्रः । स च मुहूर्तस्या-
 ह्नमभागात्मकः । (मुहूर्तश्चात्रः पञ्चदशो भागः) । तत्रैतत्, “ततो

तद्विधेषु चरेद्भैषं नियतेषु विजातिषु ।
 अग्नयो यत्र ह्यन्ते ब्रह्म^(१) वा यत्र पश्यते ।
 प्रयतः हतशौचस्तु भैषमभ्युचयेत्ततः ॥
 आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।
 अनुज्ञातस्ततः कुर्याद्देवर्षिपितृपूजनम्* ॥
 शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
 सन्पादयेत् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा ।
 आहारार्थं दिजे दत्त्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।
 यासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ।
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा यासं कुर्यात् समाहितः ॥
 अङ्गुल्यधस्तितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
 न तु विद्यापयेत् पिण्डं रसास्वादादयेत् पुनः ॥
 न निन्देन्न प्रशंसेत खादस्तादु च भक्षयेत् ।
 प्राङ्मुखो नित्यमश्रीयादाग्यतोऽन्नमकुसयन् ॥
 द्वाषोष्टिर्द्विर्धया शोमे मासि मासि प्रदृश्यते ।

* अनुज्ञातः सदा कुर्याद्देवर्षिपितृवन्दनम्,—इति सु० ।

† अन्नं कृद्वा प्रशम्यादौ,—इति सु० ।

गोशोहमात्रं वै काकं तिष्ठेदुष्टहाकने । अतिथियश्चकार्यय—
 इति, “सुहृत्संस्तुत्यं मागमुदीक्ष्यो अतिथिर्भवेत्”—इति चानयो-
 र्वाच्योस्तात्पर्यपर्यालोचनया व्यक्तम् । न सप्तानां परं त्रयेदिति
 भिक्षाचरकार्यं सप्तानां सहायामधिकं न त्रयेदित्यर्थः ।

(१) ब्रह्म वेदः ।

अमावास्यां पौर्णमास्यां* व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।
 यासान् प्रवर्द्धयेत् सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च^(१) ॥
 एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च द्वाभयेत् ।
 अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥
 एकैकं द्वाभयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
 एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
 वर्द्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च द्वाभयेत् ।
 एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम्^(२)—इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम्, ऋषिचान्द्रायणं
 शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्वरूपं यम आह,—

“त्रैस्त्रीन् पिण्डान् समश्रीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
 हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्युतम् ।
 चतुरः प्रातरश्रीयाच्चतुरः सायमेव च ॥
 पिण्डानेतद्वि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्युतम् ।
 पिण्डानष्टौ समश्रीयान्मासं मध्यंदिने वरौ ।
 यतिचान्द्रायणं द्वेतत् सर्वकल्मषनाशनम्”—इति ।

विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह । “अथ चान्द्रायणम् । यासाना-

* अमायां पौर्णमास्याम्,—इति सु० ।

† अमायान्तु,—इति सु० ।

(१) सोमोयथा क्रमेण पञ्चदशकलाभिर्वर्द्धते, तथा पञ्चदशयासान् वर्द्ध-
 येदित्यर्थः ।

(२) तथाच, पिपीलिकामध्यस्य कृष्णपक्षो उपक्रमः, यवमध्यस्य शुक्लपक्षो
 उपक्रम इति भावः ।

खाविकारमश्रीयात् । तांश्चन्द्रकलाऽभिवृद्धौ क्रमेण वर्द्धयेत् । हानौ च ऋसयेत्^(१) । अमावास्यायाश्च नाश्रीयात् । एष^(२) चान्द्रायणो यवमध्यः, पिपौलिकामध्यो वा । यस्यामावास्या मध्या* भवति, स पिपौलिकामध्यः । यस्य पौर्णमासी, स यवमध्यः^(३) । अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिनमश्रीयात्, स यतिचान्द्रायणः । सायं प्रातश्चतुरश्वतुरो-
ग्रासान् समश्रीयात् स शिशुचान्द्रायणः । यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिष्ठोऽग्नीतीर्त्वा अश्रीयात्, स सोम्यचान्द्रायणः—इति ।

चान्द्रायणेऽभिहितस्य ग्राहस्य परिमाणमाह,—

कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु ग्रासं वै परिकल्पयेत् ।

अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्ध्यति ॥ २ ॥ इति ।

उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः^(४) । तेन जातो-

* मध्यवर्तिनी,—इति सु० ।

(१) हानौ ऋसये । तथाचैकैकचन्द्रकलाऽसप्तमेकैकं ग्रासं ऋसये-
दित्यर्थः ।

(२) एषइति निर्विशेषितस्य चान्द्रायणमात्रस्य परामर्शः, न तु पूर्वनि-
र्दिष्टप्रकारस्य चान्द्रायणविशेषस्य । तस्य निरुक्तद्वैविध्यासम्भवादिति
बोध्यम् ।

(३) यच्चान्द्रायणं क्षण्यप्रतिपद्युपक्रम्य पौर्णमास्यां समाप्यते, तत् पिपौलि-
कामध्यम् । यत् पुनः शुक्लप्रतिपद्युपक्रम्यामावास्यायां समाप्यते तत्
यवमध्यमित्यर्थः ।

(४) यद्यप्युक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वेऽप्यन्यथाभावः समानः, तथाप्युक्त-
परिमाणादधिकपरिमाणव्यवच्छेदे वचनस्य तात्पर्यादधिकपरि-
माणत्वस्यान्यथाभावोर्वर्जितो न न्यूनपरिमाणत्वे । अतएव, “कुक्कु-
टाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः । अकुर्यात्स्थितं वाऽपि”—

दोषो व्रतवैकल्यां, तेन दोषेण, धर्मश्चन्द्रलोकप्राप्तिहेतुस्तपोरूपो-
व्रतविशेषः, स न सम्पद्यते । नाप्यस्य पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायण-
साध्यं फलं द्विविधं, पुण्यलोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभय-
मधिकपरिमाणग्रासान्मतो न सिध्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं
यम आह,—

“यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

दिजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।

एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक् ।

व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्”—इति ।

व्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्वाह्यभोजनम् ।

गोद्वयं वस्त्रयुग्मञ्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ३ ॥ इति ॥

संख्याविशेषानुपादानात् शतशतसारेण ब्राह्मणभोजनमिति वेदि-
तव्यम् ।

इत्यनेन साक्षादेव न्यूनपरिमाणं विहितम् । युक्तञ्चेत् । तथाहि,
यद्योक्तपरिमाणस्य न तावदपूर्वविधिः, रागतः प्राप्तत्वेन तद-
सम्भवात् । नापि तत्परिमाणभोजनस्यावश्यकत्वार्थं नियमविधिः,
नियोज्यादिकल्पनापत्तेः । तत्परिमाणभोजनसमकालमन्यभोजनेऽपि
दोषाभावापत्तेः । अकुर्यात्स्थितं वापौत्यनेन न्यूनपरिमाणस्याभि-
हितत्वात् । तस्मात् चान्द्रायणस्य तपस्त्वात् तपसश्च क्लेशस्वभा-
वत्वादुक्तपरिमाणादधिकपरिमाणनिवृत्तिफलकः परिसंख्याविधि-
रयम् । तस्मात् सुकृत्तम्, उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथा-
भाव इति ।

अगत्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तदिष्टेष्वेव प्रायश्चित्तानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने* प्रायश्चित्तमाह,—
चण्डाली वा श्वपाकी वा अनुगच्छति यो द्विजः ।
चिराच्चमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥ ४ ॥
सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ इति ।

ब्राह्मणां शूद्राज्जाता, चण्डाली; आरूढपतिताज्जाता च^(१),
सगोत्राज्जाता वा । तदेतत् त्रिविधचण्डालसत्त्वं यम आह,—

“आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मणां शूद्रजस्य यः ।

चण्डालो तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद्यस्य जायते”—इति ।

एतत्त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली । चतुर्थयो-
र्जाता स्त्री श्वपाकी । तदाह मनुः,—

“चतुर्जातस्तथोपायां श्वपाक इति कीर्तितः” ।

द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः । अचिथवैश्ययोः प्रथमव्यवस्थात्वात् । उप-
वासित्वा उपवासश्चरितेत्यर्थः । आचारार्थकिवन्तात् शब्दनिवृत्तेः^(२) ।

अचिथवैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह,—

* तत्र पतितनीचजातिगमने,—इति शा० ।

(१) यस्तु नैष्ठिकं धर्ममारूढः प्रमादतस्मात् अवते, स आरूढपतितः
इत्युच्यते ।

(२) उपवासशब्दादाचारार्थे हिप्, ततः क्षिपोलोपः, ततः क्वाप्प्रत्ययेन
‘उपवासित्वा’ इति पदं निवृत्तमिति भावः ।

अचिथो वाऽथ वैश्यो वा चण्डाली गच्छतो यदि ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्यादद्याज्ञोमिथुनद्वयम् ॥ ६ ॥ इति ।

सष्टम् ।

शूद्रस्य त्वत्वं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह,—

श्वपाकी वाऽथ चण्डाली शूद्रो वा यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत् कच्छं चतुर्गोमिथुनं ददेत् ॥ ७ ॥ इति ।

ननु सत्यन्तरेषु चण्डालीगमने प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते ।
तत्र कानिचित् आचार्याणां प्रायश्चित्तात् न्यूनानि, कानिचिदधि-
कानि । यथा सुमन्तुः । “साहस्रसृपिहस्रसृषुषाभगिनीभागिनेयी-
गोचण्डालीनामभिगमने तप्तकच्छम्”—इति । तदेतदकामतः प्रवृ-
त्तस्य रेतःशेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यत्तद्विरसोक्तम्,—

“पतितान्यस्तियो^(१) गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा”—इति ॥

तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःशेकात् प्राङ् निवृत्तस्था-
शक्त्यावगन्तव्यम् । शक्तस्य तु मासोपवासः । गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य

(१) पतिताः पतनवन्तः । पतनश्च महापातकादिदोषेण द्विजातिकर्म्म-
नधिकारः नरकमागित्वञ्च । तदुक्तम् । “द्विजातिकर्म्मभ्योद्द्वानिः
पतनं परञ्च चासिद्धिस्तमेके नरकम्”—इति । अन्ते भवा अन्यथा-
नवनश्वपचादयः ।

प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्यावायकत्वादादेः^(१) मासोप-
वाससमानत्वादयमेव विषयः । यदपि श्रद्धेनोक्तम्,—

“अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति ।

तप्तकृच्छ्रेण शुद्धोत प्राजापत्यद्वयेन वा ।

कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते ।

चान्द्रायणेन शुद्धोत प्राजापत्यद्वयेन वा”—इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयम् । यमस्तु विषयव्यवस्थापूर्वकं पञ्च-
दशमाह,—

“चण्डालपुष्कसानान्तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्”—इति ॥

एतच्चोभयं, रेतःसेकपर्यन्तसकृद्गमनविषये । यन्तु गौतमेनोक्तम् ।

“अन्यावसायिनीगमने^(२) कृच्छ्राब्दममत्या द्वादशरात्रम्”—इति ।

तथाब्दकृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रन्तु सुमन्तुप्रोक्ततप्त-
कृच्छ्रसमानविषयम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

“अन्यजानान्तु^(३) गमने भोजने च प्रमापणे ।

(१) घेतुस्तप्तकानाद्यनुकल्पव्यवस्था प्रत्याघाय इत्युच्यते ।

(२) अन्यावसायिनः कुले जाता स्त्री अन्यावसायिनी । अन्यावसायिनी च,
“अन्धालः अपचः क्षता स्तुतो वैदेहकस्तथा । मागघायोगवौ चैव
सप्तैतेऽन्यावसायिनः”—इत्युक्तमन्त्राः । “निषादस्त्री तु चण्डालात्
पुत्रमन्यावसायिनम् । अज्ञानगोचरं स्तुते”—इत्युक्तमन्त्राः ।

(३) अन्यजासु, “रजकचर्मकारश्च गटोवद्वयवश्च । वैवर्तमेदमिच्छाश्च
सप्तैते अन्यजाः स्मृताः”—इत्युक्तमन्त्राः ।

पराकेण विशुद्धिः स्नाद्गवानङ्गिरोऽज्वीत्”—इति ॥

तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । “द्वादश-
रात्रमवभृशोद्वादशरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृशं वा गच्छेत् । एतेनैव
चण्डालीववायोव्याख्यातः”—इति । एतदपि दृष्टव्यमोक्तचान्द्रा-
यणद्वयसमानविषयम् । यच्च सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।

त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धोत प्राजापत्यानुपूर्वकैः”—इति ॥

एतच्चान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

“यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।

स भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्विपोहति”—इति ॥

वृषली चण्डाली* । तथाच स्मृत्यन्तरे,—

“चण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका^(१) ।

ऊढा या च सगोत्रेण वृषल्यः पञ्च कीर्त्तिताः”—इति ।

तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

“रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुमारौघन्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतत्पसमं विदुः”—इति ॥

थाश्ववल्क्येनापि,—

“सखिभार्याकुमारौघु स्त्रजातास्त्रन्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतत्पसमं स्मृतम्”—इति ।

* वृषल्यश्चण्डाल्यादयः,—इति सु० ।

(१) कन्यका रजःस्था, विवाहात् पूर्वं ऋतुमतीति यावत् ।

एतच्च पञ्चाभासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्,—

“गुरुतत्पत्रं कुर्याद्वैतः सिक्का स्वयोनिषु ।

सख्यः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च”—इति ।

एतच्च मासाभासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्,—

“रेतः सिक्का कुमारीषु चण्डालीष्वन्यजासु च ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते”—इति ।

एतच्च सम्बन्धराभासविषयम् ।

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नोपपातकं, तस्यातिपातकेषु पाठात्^(१) । तथायगस्याग-
मनावान्तरभेदप्रसङ्गादत्राभिधानम् । तत्राज्ञानकृते मात्रादिगमने
प्रायश्चित्तमाह,—

मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा ।

एतास्तु मोहितोगत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ॥ ८ ॥

चान्द्रायणचयं कुर्यात् शिश्रच्छेदेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

मातरं जननीम् । इतरासां मातृणां, “पितृदारान् समारुह्य”—
इति वक्ष्यमाणत्वात् । भगिन्येकोदरा, तस्याएव मुख्यत्वात् । तथा,
स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना । तत्र त्रीणि प्रायश्चित्तानि;
प्राजापत्यचयमेकं, चान्द्रायणचयं द्वितीयं, शिश्रच्छेदस्तृतीयम् । एतच्च
मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् । मैथुनं चाष्टविधम्,

(१) “मातृगमनं दुष्टिगमनं सुवागमनमित्यतिपातकानि”—इत्या-
दाविति शेषः ।

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्”—इति

स्मरणात् । तत्राद्यं व्रतमन्यत्वादप्रवर्त्तकस्मरणादिपञ्चविधाप-
राधविषयं, द्वितीयन्तु पूर्वस्माद्गुरुत्वात् प्रवर्त्तकसङ्कल्पाध्यवसाय-
विषयं^(१), तृतीयन्त्वतिमहत्वात्क्रियानिष्पत्तिविषयम् । ननु मोहित-
इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदं, तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न
सम्भवत इति चेत् । मैवम् । मन्दान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञात्वा
गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यद्वा, मातेयमिति
ज्ञातेऽपि प्रत्यवायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य संकल्पाध्यवसायसम्भ-
वात् । न च मातरि भगिन्याश्च समानं प्रायश्चित्तमुक्तमिति वाच्यम्* ।
भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्रच्छेदोत्तरकर्त्तव्यं
मनुराह,—

“स्वयं वा शिश्रवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्चलौ ।

नैश्चतौ दिग्मातिष्ठेदानीपातादजिह्वागः”—इति ॥

* प्रायश्चित्तमयुक्तमिति वाच्यम्,—इति पाठोऽस्य प्रतिभाति ।

(१) अनेन कर्मैवा इदमिदं कर्म साध्यते इत्येवंविधया बुद्धिः सङ्कल्पः ।
अध्यवसायः पुनः, करिष्याम्येतदिति निश्चयश्चिन्तार्था वा । संकल्पोऽध्य-
वसायश्च इयमपि प्रवृत्तिहेतुत्वात् स्मरणादिभ्यो गुरु,—इति बोध्यम् ।

उग्रमाऽपि । “सद्वाङ्मधारी गुरुतत्पमः सदृष्टं शिश्नमुत्कृत्य
नैच्छतीं दिशमञ्जलिनाऽऽदाय* प्रजेदानिपातात्”—इति । शङ्ख-
लिखितावपि । “क्षुरेण शिश्नवृषणावुत्कृत्यादायावेचमाणो प्रजेत्”—
इति । एवं गच्छन् यत्र कुशादिना प्रतिबध्यते, तत्रैवामरणान्तं
तिष्ठेत् । तदाह वशिष्ठः । “सदृष्टं शिश्नमुत्कृत्याञ्जलावाधाय
दक्षिणाभिमुखो गच्छेत् । यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्राणविमो-
कात्”—इति ।

अज्ञानकृताभ्यासाज्ज्ञानकृतसकृज्जगतीगमनेऽपि पूर्वोक्तादधिक-
क्षेत्रोत्पादकं व्रतविशेषं वशिष्ठ आह । “निष्कालकोष्ठताभ्यक्तो गोम-
येनाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं दाहयेत्, पूतो भवतीति विश्रायते”—
इति ॥ केशः शिरस्त्रयस्त्रिंशता अलकाः, के अलकाः कालकाः,
निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः, सुष्ठितशिरा इत्यर्थः ।

गन्धस्य बधस्य कामकृतसकृद्गमनविषयत्वे ततोऽभ्यधिकक्षेत्र-
प्रदस्य बधान्तरस्याभावात् कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं न स्यादिति
चेत् । मैवम् । गोमयस्यैवैवदाहत्वातिशुष्कत्वादिभेदेन चिरचि-
प्रदाहिनी बधभेदस्य कल्पनीयत्वात्^(१) । यत्तु शिश्नच्छेदादिवधात्

* दिशमञ्जलिनावाधाय,—इति सु० ।

† दाप्रणयात्,—इति ज्ञा० ।

‡ अन्तःस्थस्याभावात्,—इति सु० ।

(१) अतिशुष्कगोमयाग्निना क्षिप्रदाहेन बधोनिवध्यते । ईषदार्यगोमया-
ग्निना तु चिरदाहेनैव बधोनिवध्यते । क्षिप्रदाहपेक्षया चिरदाहे
क्षेत्राधिक्यमिति भावः ।

न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्यालिङ्गनादिमरणमन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं, तत्रो-
भयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तदाह
मनुः,—

“गुरुतत्प्यभिभाष्यैतस्त्रे स्वयादयोमये ।

सूर्मीं जलन्तीं वाऽऽस्त्रिष्य मृत्युना स विशङ्कति ॥

स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।

नैच्छतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः”—इति ॥

यमोऽपि,—

“गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै दिजः ।

ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद् गुरुतत्पमः ॥

सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽस्त्रिष्य मृत्युना स विशङ्कति”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तप्तेऽयःशयने सार्द्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।

मृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैच्छत्यां वोत्सृजेत्तनुम्” इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“गुरुतत्प्यौ शिलां तप्तमायसीं वा स्त्रियं विशेत् ।

मरणाय तदा पद्मां प्रज्जेद्दिशमुत्तराम् ॥

शरीरस्य विमोचेण मुच्यते कर्माणोऽशुभात् ।

स्वापयन् गुरुतत्प्यौ वा* तप्ते चैवायसे स्वपेत् ॥

समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तप्तां कार्णायसीं नरः”—इति ॥

तप्ते सौहृदशयने गुरुतत्पमः शयीत, सूर्मीं ज्वलन्तीं वा

* गुरुतत्प्यीति,—इति सु० ।

अस्त्रियेत्, लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणप्रतीचीं
ब्रजेदजिह्ममाग्ररीरनिपातनाम्नतः शुद्धतीति । बौधायनोऽपि ।
“गुरुतप्यगस्तप्ते सौहृश्यने शयीत ज्वलन्तीं वा सूमींमास्त्रिय
लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणप्रतीच्योरन्यत-
रेण गच्छेदनिपातात्”—इति । तच्च तयोरिच्छतोः संयोगे
तप्तसौहृश्यनं, स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूम्यालिङ्गनम्, आत्मना
प्रोत्साहितायान्तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्तनादि ।

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं, तत् तद्भगिनीगमने-
ऽप्यतिदिशति,—

मातृष्वसृगमेचैवमात्ममेदृनिकर्त्तनम् ॥ ६ ॥ इति ।

एवमितिसाम्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ यथोक्तं* व्रतद्वयमव-
गन्तव्यम् । मेदृनिकर्त्तनेन मरणपर्यन्तव्रतमुपलक्ष्यते । न च
जननीतद्भगिन्योः समानव्रतमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । जनन्या-
मकामकृते तद्भगिन्यां कामकृते च समानत्वसम्भवात् । उपरित-
नवचनेन तज्ज्ञानेनेति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामकृतविषय-
त्वमवगम्यते ।

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह,—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।
दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ इति ।

* वशिष्ठोक्तं,—इति शा० ।

गवोर्धनुष्टयभयोर्मिथुनं गोमिथुनं, दशसङ्ख्यकं गोमिथुनं दशगो-
मिथुनं, विंशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः । ननु चाश्ववल्क्येन मातृष्व-
सृगमने गुरुतप्यव्रतमिति निर्दिष्टम्,—

“पितुः स्वभारं मातुस्य मातुलानीं क्षुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसृतां गच्छंस्तु गुरुतप्यगः”—इति ।

वाङ्म । कामकृते गुरुतप्यव्रतमस्माभिरपि पूर्ववाक्ये दर्शितं,
चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एतदेवाभिप्रेत्य शरीरत आह ।
“पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृ* मातृष्वसृपितृष्वसृगमने कन्यासगोचस्वस्त्री-
यागमने भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्”—इति । शङ्ख-लिखितावपि ।
“एवं मातुलानीमातृष्वसृक्षुषादुहितगमने तथाऽऽचार्यदुहितरि
चान्द्रायणम्”—इति । दृष्टमनुरपि,—

“सङ्ख्यलीं पुष्कशीं खेच्छीं^(१) क्षुषाञ्च भगिनीं सखीम् ।

मातापित्रोः स्वभारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥

मातुलानीं प्रजितां सगोचं नृपयोषितम् ॥

शिश्वभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणसरेत्”—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“पितृव्यसा मातुलानीं अश्रूमातृव्यसा तथा ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहाचरेचान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

* अश्रू,—इति मु० ।

(१) खेच्छी खेच्छकुलजाता । खेच्छस्तु, “गोमांसखादकोयस्तु विरजं वज्र
भाषते । सर्वोपाचारविहीनस्य खेच्छइत्यभिधीयते”—इत्युक्तवचनः ।

यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चन्द्रायुदयं विंशतिगावसाभि-
हिताः, तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमने विषयत्वादेकचान्द्रायण-
वचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निवृत्तौ योजनीयत्वाच्च कोऽपि
विरोधः । अदपि चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“पितृव्यभ्रातृभार्याश्च भगिनीं मातुरेव च ।

शुभूमाह्वय भाषी च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्”—इति ॥

अदपि सम्मर्तनाभिहितम्,—

“भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमाह्वयम् ।

एता गत्वा स्त्रियोमहासप्तकृच्छ्रं समाचरेत्”—इति ॥

एतदुभयमारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्बन्धात् प्राङ्-
निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्यागमने प्रायश्चित्तमाह,—

पितृदारान् समाह्वय मातुराप्तान् भ्रातृजाम् ।

गुरुपत्नीं सुषाञ्चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ ११ ॥

मातुलानीं सगेवाञ्च प्राजापत्यवयञ्चरेत् ।

गेढयं दक्षिणां दद्यात्* शुद्धते नाच संशयः ॥ १२ ॥ इति ॥

पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्या अश्ववर्णाः श्ववर्णाश्च ।
मातुराप्ता मातुः प्रियवर्णी । भ्रातृजा ज्येष्ठश्च कनिष्ठश्च वा सुता ।
गुरुग्रन्थो हि मुख्यतया दत्त्वा पितरमाचष्टे । तथा च मनुः,—

* दत्त्वा,—इति शा० ।

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चास्त्रेण स विप्रो गुरुद्वयते”—इति ॥

प्राजापत्योऽपि,—

“स गुरुर्धः क्रियां कृत्वा वेदमसौ प्रथच्छति”—इति ।

पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्यपि मुख्यो गुरुः* । तच्च मनुर्नैवोक्तम्,—

“अक्षयं वा वज्रं वा यस्य श्रुतोपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा”—इति ॥

व्यासस्य मुख्यामुख्यगुरुन् सर्वान् संगृह्य दर्शयति । “गुरवो-
माह्वयपितृभार्यां विद्यादाह्वयेष्टभ्रातृव्यतिजोभयभाताऽभ्राता
च”—इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात्

तद्वातिरिक्ताभार्यादिरेव गुरुपत्नीरित्युच्यते गुरुग्रन्थेन विव-
क्षितः । सुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सक्तद् गत्वा सदक्षिणं
प्राजापत्यवयञ्चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।

गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते”—इति ॥

विष्णुस्मृतावपि,—

“माह्वयगमनं दक्षिणगमनं सुषागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्तेते प्रविशेद्युज्जंताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन”—इति ॥

यत्तु ग्रन्थेन,—

* श्रुतोपकार्यमुख्यो गुरुः,—इति शा० ।

“अधःप्रथी जटाधारी पर्यमूलफलाग्रः ।

एककालं समग्रं वै वर्षं तु दाद्रे गते ॥

इक्ष्वाक्येयी सुरापय ब्रह्महा गुरुतप्यगः ।

अनेनैतेन शुद्धाग्नि महापातकिनस्त्रिमे”-इति ॥

तत्सर्वेषामवर्षपिहदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम् । यच्च सम्बर्त्त-

नोक्तम्,—

“पिहदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमाह्वयाम् ॥

एतास्त्रिभ्यः स्त्रियो गत्वा तप्तकच्छं समाचरेत्”—इति ।

तद्गीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादध्वान् द्रष्टव्यम् । यच्च याज्ञवल्-

क्येनोक्तम्,—

“प्रायश्चित्तं चरेत् कच्छं समा वा* गुरुतप्यगः ।

चन्द्रायणं वा चीन् मासानभ्यसन् वेदसंहिताम्”—इति ॥

एतत् चैवार्थिकप्राजापत्यव्रतं^(१) ब्राह्मणीपुत्रस्य शुद्धजातीयगुरु-
भार्यागमने द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीमसवर्षां व्यभिचारिणी-

* प्राजापत्यं चरेत् कच्छं प्रमादाद्,—इति सु० ।

† यच्च याज्ञेयापि, “यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्षां व्यभिचारिणीम् ।
अबुद्धिपूर्वं गच्छेत् प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत्”—इति । तदा वेदजप-
सहितचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच्च तेनैवोक्तम्,—इति सु० ।

(१) समाह्वयि वज्रवचनात् असति बाधके वज्रवचनस्य जिते पर्यवसानाच्च
चैवार्थिकप्राजापत्यकाम इति बोध्यम् ।

मबुद्धिपूर्वं गच्छति, तदा वेदजपसहितचैवार्थिकचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् ।

यच्च व्याघ्रेणोक्तम्,—

“कच्छं चैवातिकच्छं तथा कच्छातिकच्छकम् ।

चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः”—इति ॥

तच्च* बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते अतिकच्छः,
तथा प्रोत्साहितस्य कच्छः, स्त्रेणैव प्रोत्साहितायां कच्छातिकच्छः ।

तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाऽऽह देवलः†,—

“मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः चचसुतां द्विजः ।

आण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः”—इति ॥

अबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कच्छोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चन्द्रायणं तप्तकच्छमतिकच्छं तथैवच ।

सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकच्छम्, तथा प्रोत्साहितस्या-
तिकच्छं, स्त्रेण प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु
जातृकर्षः,—

“गुरोः चचसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।

वृषणं माचमुत्कृत्य शुद्धेष्ठीवन् मृतस्य सः”—इति ॥

वैश्यायां बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कच्छ आह,—

“तप्तकच्छं पराकक्ष तथा शान्तपनं गुरोः ॥

भार्यां वैशां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासश्चरेद्विजः”—इति ॥

* तच्च,—इति सु० ।

† कयलः,—इति सु० ।

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रं, तथा प्रोत्साहितस्य
शान्तपनम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः । अभ्यासे सिद्ध्या-
पच्छेदः कार्यः । तथाह सौगाधिः,—

“गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः” ।

सिद्ध्यायं हृदयित्वा तु ततः शुध्यति किञ्चिदात्—इति ॥

अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतत्त्वप्रायश्चित्तं, तदेव ब्रह्म-
शोऽभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वके सकृद्गमने प्रजापतिराह,—

“पञ्चरात्रं तु नाग्रीयात् सप्ताष्टौ वा तथैव च ।

वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृद्गमनतो द्विजः”—इति ॥

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रं, तथा प्रोत्साहितस्य पञ्च-
रात्रम्, आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्रमिति । अभ्यासे त्वामरण्यमात्रं
ब्रह्मचर्याचरणम् । तदाह हारीतः,—

“अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।

स षडङ्गं ब्रह्मचर्यं सञ्चरेद् यावदायुषम्”—इति ॥

शूद्रागमने बुद्धिपूर्वं जायासिराह,—

“अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकस्य तथैव च ।

गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्”—इति ॥

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रं, तथैव प्रोत्साहितस्याति-
कृच्छ्रम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराक इति द्रष्टव्यम् । अभ्यासे
तु द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं कर्त्तव्यम् । तथाऽऽहोपमन्युः,—

* भार्यामज्ञानतो द्विजः,—इति शा० ।

† सकृद् ब्रह्मचर्यं स चरेदामर्यान्तिकम्,—इति स० शा० ।

“पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा सञ्चरेद्द्वादशीः समाः”—इति ॥

अज्ञाने दीर्घतमा आह,—

“प्रजापत्यं शान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।

गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ शान्तपनं, तथा प्रोत्साहितस्य
प्रजापत्यम्, आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे
तु मनुजोक्तं द्रष्टव्यम् —

“चन्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।

हविष्येन यवाम्बा वा गुरुतत्त्वप्राप्तये”—इति ॥

साधारणस्त्रियां गुरुतत्त्वदोषो नास्ति, इत्याह व्याघ्रः,—

“आत्युक्तं पारदार्यं वा गुरुतत्त्वमेव च ।

साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेव च”—इति ॥

यस्तु नारदेनोक्तम्,—

“मातृव्यसा च सश्रूय मातुलानी पितृव्यसा ।

पितृव्यसखिग्रिथ्यस्त्री भगिनी तत्सखी क्षुषा* ।

दुहिताऽऽचार्य्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राक्षी प्रजिता धात्री साध्वी वर्षोत्तमा च या ।

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतत्त्वग उच्यते”—इति ॥

* माता मातृव्यसा च श्रूयमातुलानी च ससुता । पितृव्यसा पितृव्या च
ग्रिथ्यस्त्री तत्सखी क्षुषा,—इति शा० ।

सुमनुरपि । “मातृपितृव्यसुखाभगिनीभागिनेयीगोचराष्टी-
गमनेषु तप्तकृच्छ्रं चान्तपनञ्च”-इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“मातृस्यैव कनिष्ठस्य भार्याकृत्वा तु कामतः ।

शान्तपनं प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥

मातृस्यैव स्त्रियं गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।

तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च ॥

गुरोर्दुहितरं गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।

भागिनेयीं दिवो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥

मातृस्यैव सुतां गत्वा पितृस्यैव स्त्रियां तथा ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत शरीतवचनं यथा ॥

मातृस्यैव स्त्रीयस्यैव भार्यां गत्वा तु कामतः ।

पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

श्रौचिणीं पुत्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

तत्सुतां च सुतां गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ॥

चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वा पाध्याययोधितम् ।

आचार्यस्य पराकन्तु बौधायनवचो यथा ॥

सम्पन्नः स्त्रियं गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।

विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ॥

व्रतस्त्रागमने कृच्छ्रं सपादकन्तु समाचरेत् ।

सखिभार्यां समारुह्य श्रान्तिस्नानयोधितम् ॥

यः कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं पादकृच्छ्रं* ततः पुनः ।

* पादं कुर्यात्,—इति स० शा० ।

कुमारौगमने विप्रसरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

पतितान्तु दिवो गत्वा तदेव व्रतमाचरेत्”—इति ।

अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरवरसायवे परीक्ष्य यथायथं
बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वाभ्यासमभ्यासादिविषयत्वं* योजनीयम् । मूलवच-
नपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने ब्राह्मणोक्तां द्रष्टव्यम्,—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यादूर्ध्वमेव प्रमादतः ॥

अर्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्व्रतौ ।

अर्धमर्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणचरेत् ॥

एतद्व्रतं चरेत् सार्द्धं ओचियस्य परिग्रहे ।

अओचियसेत् दिगुणमगुप्तमधमेषु च†”—इति ॥

कसोऽपि,—

“शुद्धदारगतो विप्रोद्यतिः कृच्छ्रं समाचरेत् ।

चान्द्रायणं विप्रो राज्ञः समञ्च ब्राह्मणव्रतम्”—इति ॥

यदि ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण॥ निर्दिष्टं, तदानीं
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं, तदेव पादहीनं चष्टियादिगमने
द्रष्टव्यम् । आश्रयवचनात्,—

* यथायथं बुद्धिपूर्वाभ्यासादिविषयत्वं,—इति स० शा० ।

† आश्रयवचनात्,—इति सु० ।

‡ कृच्छ्रचान्द्रायणे,—इति सु० ।

§ दिगुणं सगुप्तमर्धमेव च,—इति सु० ।

॥ यदि ब्राह्मणेनैव तत्रातुर्वर्ण्यप्रसूतासंक्रमणे,—इति सु० ।

“विप्रेषैवातिदिष्टाचे”चातुर्वर्ष्यप्रसूतयः ।

क्रमेण पादशो हीनं व्रतन्तासु गतस्यरेत्”—इति ॥

अथमेव न्यायः चचियादिपरिगृहीतास्तपि द्रष्टव्यम् । ब्राह्मण-
भार्यां शूद्रां ब्राह्मणीं गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनात् ।
“ब्राह्मणस्येदपेक्षापूर्वकं ब्राह्मणद्वाराभिमगच्छेत्, निवृत्तधर्मकर्मणः
कृच्छ्रः, अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः”—इति । इदमबुद्धिपूर्वं
सकृद्गमने । बुद्धिपूर्वं दिगुणम्, “अर्द्धमेव प्रमादतः”—इति
सिद्धान्तः । ब्राह्मणस्य चचियादिभार्यागमने यदुक्तं, तदेव चचि-
यादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः ?

“विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे ।

तदेव चचियस्यापि कुर्यादप्येव सङ्गमे”—इति

प्राजापतिधर्मसिद्धान्तः । गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम आह,—

“वर्षं द्वे परदारेषु जीवि औचित्यदारके”—इति ।

प्रातिसौम्येन परदारगमने समर्पणं आह,—

“कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् चचियो वैश्याववा ।

गोमूषयावकाशरो मासाहर्द्धेन विशुष्यति ॥

शूद्रस्य ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

गोमूषयावकाशरो मासेनैकेन शूद्र्यति”—इति ॥

* विप्रे तावन्निविष्टाचे,—इति सु० ।

† इत्यमेव पाठः सम्भवः । मम तु, अपेक्षापूर्वकं,—इति पाठः प्रति-
माति ।

एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये बधस्म-
रणात् । तथा च वसिष्ठः । “शूद्रस्येद् ब्राह्मणीमुपगच्छेद्दीरणैर्वैष्टयि-
त्वा शूद्रमग्नौ प्राख्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽ-
भ्यज्य नग्नां कृष्णस्वरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् । पूता भवतीति
विज्ञायते । वैश्यस्येद् ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा
वैश्यमग्नौ प्राख्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽ-
भ्यज्य नग्नां कृष्णस्वरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् । पूता भवतीति
विज्ञायते । राजन्यस्येद् ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, शरपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्य-
मग्नौ प्राख्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य
नग्नां रक्तस्वरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते ।
एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रस्य राजन्यवैश्ययोः”—इति । स्त्रैरिणीगमने
शङ्खचिखितावाहतः । “स्त्रैरिण्यां वृषण्यां चावकीर्णः सचेलस्त्रान उद-
कुम्भं दद्यात् । ब्राह्मणो वैश्यायां चतुर्थकालाहारौ ब्राह्मणान् भोज-
येत् । चचियायां चिराचोपोषितोयवाटकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां
अहमुपोष्य दूतपात्रं दद्यात्”—इति । बन्धकीगमने* षड्चिंशन्मते
प्रायश्चित्तमुक्तम्,—

“ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्याद्विजातये ।

राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ॥

शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं विजातये ।

दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्यात् विप्राय भोजनम्”—इति ॥

बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्,—

* ‘बन्धकी’ स्थाने बध्नी पाठः सु० । एवं परञ्च ।

“चतुर्थे खैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्”—इति ।

इदञ्च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदनुत्पत्तौ यदिशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं, तदेव तत्र दिगुणं कुर्यात् । तदाज्ञोशना,—

“गमने तु व्रतं यस्याद् गर्भे तद्विगुणश्चरेत्”—इति ।

शूद्रां गर्भमादधतस्तद्विंशतिमते विशेष उक्तः । “तृषस्या-
मभिजातस्तु बीणि वर्षाणि चतुर्यकाले वक्तुं* भुञ्जीत”—इति
गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्,—

“शूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत इष्टिं वा वारुणीं द्विजः”—इति ॥

पुस्कसादिगमने समर्त्तं आह,—

“पुस्कसीगमनकृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा ।

कच्छं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किञ्चिदात् ॥

गटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्”—इति ॥

यत्तु तृहसंवर्त्तः,—

“रजकयाधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनीः ।

एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“शेषी गटी चर्मकारी रजकी वृहदी तथा ।

एतास्तु गमनकृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्”—इति ॥

तदभ्यासविषयम् । यच्च ज्ञातातपेन,—

* चतुर्यकालेन,—इति शा० ।

“कैवर्त्ती रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।

प्राजापत्यविधानेन कच्छेणैकेन शूद्राति”—इति ।

चर्मोपजीविनीं गच्छसिति शेषः । तद्वेतःसेकात् प्राङ्गिष्टि-
विषयम् । कापाक्षिकस्त्रीगमने यम आह,—

“कापाक्षिकाभोक्तृणां तन्मारीगामिनां तथा ।

ज्ञानात् कच्छाब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्”—इति ॥

जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“ब्राह्मणीगमने कच्छं गर्भे भान्तपनं चरेत् ।

राज्ञीगर्भे पराकः स्यादैश्यागर्भे त्र्यहाधिकम्* ॥

शूद्रागर्भे द्विजः कुर्यात्तद्वच्चान्द्रायणव्रतम् ।

चण्डालां गर्भमारोप्य गुरुतत्पव्रतश्चरेत्”—इति ॥

विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“विधवागमने कच्छमहोराचसमञ्जितम् ।

व्रतस्यागमने कच्छं सपादन्तु समाचरेत्”—इति ॥

मुखमैयुने तद्व्रतसोक्तम् । “यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैयुनं

सेवेत स दुष्यति, प्राजापत्येन शूद्राति”—इति । रजस्वलागमने

समर्त्तं आह,—

“रजस्वलान्तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकच्छो विशेषधकः”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“उदकां यदि गच्छेत् ब्राह्मणो मदमोहितः ।

* त्र्यहाधिकम्,—इति सु० ।

प्राजापत्येन शुद्धेति ब्राह्मणानां च भोजनात्”—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“रजस्वलां दिजो गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।

शान्तपनं द्वितीयेऽङ्गि प्राजापत्यं परेऽहनि”—इति ॥

ग्रातातपोऽपि । “अनुदकमूत्रपुरीषकरणे शपाकस्पर्शने सचेष्ट-
ज्ञानं महाव्याहतिहोमश्च, रजस्वलाऽभिगमने चैव तदेव”—इति ।
वसिष्ठोऽपि । “रजस्वलादिव्यावाये शुक्लमृषभं दद्यात् कृष्ण-
सिङ्गम्”—इति । मनुष्यः,—

“अमानुषीषु गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु* ।

रेतः शिक्का जले चैव कृष्णं शान्तपनश्चरेत्”—इति ॥

गौतमोऽपि । “उदक्यागमने चिराचमा”—इति । शङ्ख-
शिखितावपि । “रजस्वलाऽवधूतादिगमने चिराचोपवासो दृढ-
प्राशनं कुर्यात्”—इति । अत्र यानि ब्राह्मणद्विद्युतानि, तान्यु-
भयेच्छाऽन्यतरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसुता-
दिविवाहे प्रायश्चित्तमाह सुमन्तुः । “पितृष्वसुतां मातुष्वसुतां
मातृशगोचां समानार्थवीं विवाह्य चान्द्रायणश्चरेत्, परित्यज्य
चैनां विधृयात्”—इति । ग्रातातपोऽपि,—

“मातुष्वसुतामूढा मातृगोचां तथैव च ।

समानप्रवराश्चैव द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत्”—इति ॥

* अमानुषीषु पुत्रेण उदक्यायामयोनिषु,—इति सु० ।

† चिराचोपवासः,—इति सु० ।

‡ समानवर्गीयां,—इति सु० ।

बौधायनोऽपि । “सगोचाश्चेदमत्योपगच्छेत्* मातृवदेनां विधृ-
यात् । प्रज्जाताश्चेत्† कृष्णपादं चरित्वा, यन्मन्त्रात्मनो निन्दा-
भृत्‡ पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात्”—इति । ननु पितृ-
ष्वसुतामातुष्वसुतयोर्विवाहस्य तत्प्रकरणेऽङ्गीकृतत्वाच्च प्रायश्चि-
त्तविधानं विरुद्धमिति चेत् । नैवम् । आसुरादिविवाहोत्पन्नयोः
सापिण्ड्यानिवृत्त्या विवाहाङ्गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात्(१) ।

ननु गुरुतत्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्भूतानि
स्मर्यन्ते । तच्चाङ्गिराः,—

“महाव्रतश्चरेदाऽपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा ।

गुर्वर्चं वा मृतो युद्धे सुच्यते गुरुतत्पगः”—इति ॥

सुमन्तरपि । “गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परि-
व्रज्याधः प्राचीं चिषवणभैरवाहारः पूतो भवतीति, अश्वमेधावष्टय-
ज्ञानेन वा”—इति । एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नी-
तारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं वोपजीव्य व्यवस्थापनीयानि ।

पश्चादिगमनस्य पितृदारादिगमनादप्यत्वेन तच्चाख्यं प्रायश्चित्त-
माह,—

* यच्छेत्,—इति सु० ।

† प्रज्जाता चेत्,—इति सु० ।

‡ निन्दाभृत्,—इति सु० ।

(१) ब्राह्मणादिविवाहोत्पन्नयोः पितृष्वसुतामातुष्वसुतयोः सापिण्ड्यानि-
वृत्त्या तद्विवाहो न निषिद्धः । आसुरादिविवाहोत्पन्नयोस्तु तयोः
सापिण्ड्यानिवृत्त्या तद्विवाहो निषिद्धः । तद्विवाहपक्षे इदं प्राय-
श्चित्तमिति भावः ।

पशुवेश्याभिगमने महिष्युर्ग्रीं कपीन्तथा ।

खरी च सूकरी गत्वा प्राजापत्यव्रतचरेत् ॥ १३ ॥

पशुरश्वादिः । वेश्योऽस्तीति, तां जीवनहेतुतयाऽर्हतीति वेश्या । यद्यपि कपी सूकरी चाप्यदेहत्वात् मनुष्यैर्गन्तुं योग्या, तथापि केषु-चिद्देशविशेषेषु प्रौढदेहयोरपि तयोः सङ्गावात् तदुपगमनविषयमिदं व्रताभिधानम् । वेश्यायां गर्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु कण आह,—

“प्रसूते^(१) यस्तु वेश्यायां भैक्ष्ययुङ्नियतेन्द्रियः ।

प्रतसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेव शुद्धति” —इति ॥

* चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्,—

“सर्वेषां^(२) पशुजातीनां गमने कृष्णमाचरेत् ।

शुनीञ्चैव द्विजो गत्वा अतिकृष्णं समाचरेत्” —इति ॥

वेदविदस्तु^(३) तिर्यग्गमने कुम्भाण्डकैर्मन्त्रैर्होमः । तदाह गौतमः ।

“अमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीषु गमने कुम्भाण्डैर्घृतहोमः” —इति ।

* अथ, ‘यस्तु’ इत्याधिकः पाठः प्रायः सर्वत्र ।

† वस्तुतस्तु,—इति मु० ।

(१) प्रसूते इत्यन्तर्भूतस्त्रिजघ्नतया प्रसवप्रयोजकत्वावगतेः गर्भेत्यादनपर्यन्तकालः । प्रसूत इति पाठेऽपीत्यनेव आख्येयम् ।

(२) इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ‘सर्वासां’ —इति पाठः प्रतिमाति ।

(३) तथाच, वेदविदस्तिर्यग्गमने कुम्भाण्डमन्त्रैर्होम एव प्रायश्चित्तं, व्रतस्तु च वेदविद्विषयमिति भावः । कुम्भाण्डमन्त्राच्च तैत्तिरीयारण्यके पठिताः ।

पशन्तरेभ्यो गोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

गोगामी च विराचेण गामेकां ब्राह्मणो ददत् । इति ।

शुद्धतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसेकात् प्राङ् निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने सम्बर्त्त आह,—

“नरो गोगमने कुर्यात् कृष्णं सान्नपनं तथा” —इति ।

आवृत्तौ जावालिराह,—

“तप्तकृष्णं गां गत्वा परदारांस्तथैव च ।

इतरेषां पशूनान्तु कृष्णपादो विधीयते” —इति ॥

वज्रचीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्” —इति ।

तत्रैव विषयेऽत्यन्ताभ्यासे विष्णुराह । “कुर्यात् परदारगमने गोव्रतं गोगमने च तिर्यग्गोनावाकाशेषु दिवा गोयाने सवासाः स्नानमाचरेत्” —इति ।

वेदविदिप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे शङ्खलिखिता-वाहस्तुः । “तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचेलस्नातो यवसाहारं गोभ्यो-दद्याद्गोम्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यचरेत्” —इति । यथोक्तविशेषण-विशिष्टायां सवनस्त्रविप्रसम्बन्धिन्यां गवि गौतम आह । “सखि-सयोनिषगोचरिष्यभार्यासु सुषायां गवि च गुरुतत्पसमः अवकीर्ण इत्येके” —इति । गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जानस्य* यम आह,—

* स्त्रिया यवहारे,—इति मु० ।

“यदि गोभिः समायुक्तं घानमाह्वय वै दिजः ।
मैयुनं सेवते तत्र मनुः स्नायन्मुवोऽग्रवीत् ॥
चिराचं चपचं कृत्वा सखेसं स्नानमाचरेत् ।
गोभ्यो यवाटकं दत्त्वा दृतं प्राप्य विशुद्धति”-इति ॥

मनुरपि,—

“मैयुनन्तु समारोप्य पुंसि योषिति वा दिजः ।
गोयानेऽप्यु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्”-इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत्प्राजापत्यमुक्तं, तदभ्यासविषयम् । सकृद्-
गमने विदानीमाह,—

महिष्युद्धीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्धति ॥१४॥ इति ।

महिषी च उद्धी च खरी च, ता गच्छतीति महिष्युद्धीखरी-
गामी । स एकोपवासेन शुद्धति इति ।

अथोत्तमजातिप्रभृताया गार्ग्याश्चण्डालसम्पर्के प्रायश्चित्तं वक्त-
व्यम् । तस्य चापदिषयत्वमभिप्रेत्यापदिशेषानुवादेन तत्र तावत्
पुरुषकर्त्तव्यमाह,—

हामरे समरे वाऽपि दुर्भिष्टे वा जनश्लये ।
वन्दीग्राहे भयार्त्ते वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ॥१५॥ इति ॥

हामरः परसेन्यक्तोपद्रवादिः । समरः सेनयोर्युद्धम् । दुर्भिष्टं
दृष्टभावादिनाऽग्रभावाः । जनश्लयः मारिकादेवतानिमित्तैः* प्रचुरैः

* मारिकादिनिमित्तैः,—इति श्रा० स० ।

रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां मरणम् । वन्दीग्राहो वसात्कारेण
स्त्रीणामपहारः । भयार्त्तिसोरराजादिकृत उपद्रवः । एवंविधास्तु
आपस्तु पुरुषः क्षप्राणरक्षार्थं पलायमानोऽन स्त्रियमुपेक्षेत, किन्तु
तस्मा अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ।

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः, तदानौमापन्नायाः स्त्रियाः कथञ्चि-
श्चण्डालसम्पर्के किं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।
विप्रान् दश परान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥१६॥
आकण्ठसन्निभे कूपे गोमयोदककर्मणे ।
तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण निष्क्रमेत् ॥१७॥
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ।
चिराचमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥१८॥
शंसपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।
सुवर्णं पञ्चगव्यञ्च काथयित्वा पिवेज्जलम् ॥१९॥
एकभक्तं चरेत्पश्चाद् यावत्पुष्पवती भवेत् ।
व्रतं चरति तद्वावत् तावत् वत्संवर्त्तते वदिः ॥२०॥ इति ॥

परान्, वेदवेदाङ्गत्यादिप्रोक्तगुणविशिष्टान् । तादृशान् दश-
सङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं कृत्वा तेषामग्रे स्त्रीयं पापमवज्ञनेन
निवेदयेत् । यदा, चातुर्वेद्य इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां
अग्रे निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्डप्रमाणं

कूपं स्नात्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्य्य तत्रैकं दिनं निरन्तरमवस्था-
योषोय परेषु निर्गच्छेत् । निर्गत्य च यावकमक्षं भुञ्जीत । ततो-
दिनपचमुषोय चतुर्थं दिनमाकण्डजले स्थित्वा, पञ्चमे दिने शङ्ख-
पुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च* कायितं जलं
पिबेत् । ततः षष्ठदिनमारभ्य यावद्वृत्तुदर्शनमेकभक्तं चरेत् । अत-
दिनेषु न गृहेऽवतिष्ठते, किन्तु वहिरेव निवसेत् ।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्षं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥२१॥ इति ॥

अथ च दक्षिणाग्निरस्कोव्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शितः,—

“चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन ।
सग्निं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्यावकौदनम् ॥
चिराचमुपवासः स्नादेकरात्रं जले वसेत् ।
आत्मना सन्निभे कूपे गोमयोदककर्दमे ॥
तत्र स्थित्वा निराहारा चिराचन्तु ततः क्षिपेत् ।
शङ्खपुष्पीसतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥
क्षीरं सुवर्णसन्निभं काययित्वा ततः पिबेत् ।
एकभक्तं चरेत्पश्चात् यावत्पुष्पवती भवेत् ॥
वह्निस्तावच्च निवसेद्यावच्चरति सा व्रतम् ।

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्षं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं स्नायन्भुवोऽब्रवीत्”—इति ।

* सह,—इति शा० स० ।

तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु सकृद्गमने च्यवष्टक-
आह,—

“संपृक्ता स्यादयान्तेर्या* सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्”—इति ।

यद्याहितगर्भायाएव पञ्चाक्षण्डालादिव्यायः, तदा तेनैवा विशेष-
उक्तः,—

“अन्तर्वन्नी तु युवतिः संपृक्ता चान्धयोनिना ।

प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भां निःसृतः ॥

॥ प्रचारं गृहे कुर्याच्च चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।

न ग्रथीत समं भर्त्रा न च भुञ्जीत बान्धवैः ॥

प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् ।

हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्”—इति ॥

यदा ॥ कामतोऽत्यन्तसम्पर्कं † करोति, तदाग्रनसोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“अन्यजेन तु सम्पर्कं भोजने मैथुने कृते ।

प्रविशेत्सम्प्रदीप्ताग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति”—इति ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतःसेकात्
प्राङ् निवृत्तौ प्रायश्चित्तमाह,—

चातुर्वर्ण्यस्य नारीनां कृच्छ्रं चान्द्रायणं स्मृतम् ।

यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥ २२ ॥ इति

* संसृक्ता स्यादयान्तेर्या,—इति पाठान्तरम् ।

† यदा त्वाहितगर्भायास्तत्तच्छण्डालगृहीतायास्तेनैव,—इति मु० ।

‡ कामतोऽन्यसम्पर्कं,—इति मु० ।

चण्डालगमनस्यात्यन्तं जुगुप्सितत्वाद्योषितः परित्यागएव न तु व्रतेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कां निवर्त्तयितुं भूमिं दृष्टान्त-
मुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहताऽपि स्नानलेपना-
दिभिः संग्रोह्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः
स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत्, न परित्यजेदिति यावत् ।
यद्यप्यत्र चातुर्भ्यस्येति सामान्येनाभिहितं, तथाप्येतत् ब्राह्मणी-
यतिरिक्ताविषये सहोचनीयम् । ब्राह्मण्यां सम्मर्त्तन विशेषाभि-
धानात्,—

“चण्डालं पुच्छसं श्लेष्मं शपाकं पतितं तथा ।

ब्राह्मणकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥

रजकव्याधिशूलवरेषु चर्मोपजीविनः ।

ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्द्वदयम्”—इति ॥

आपत्काले चण्डालवग्रजताया नार्थारेतःशेकाशेकयोः प्रायश्चि-
त्तमभिहितम् । इदानीं आपन्नायाएव* बलात् शुद्धादिष्वर्के सति
रेतःशेकाशेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह,—

वन्दीग्राहेण या भुक्ता इत्वा बद्धा बलाद्भयात् ।

कृत्वा सान्तपनं कृच्छं शुद्धोत्पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥

सक्तबुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।

प्राजापत्येन शुद्धोत यत्तुप्रसवणेन च ॥ २४ ॥ इति

रज्जादिभिर्वद्धा कशादिभिसाङ्गित्वा भयमुत्पाद्य या बलाद्भुक्ता

* आपन्नाया ब्राह्मण्याः,—इति सु० ।

भवति, सा सान्तपनं कृत्वा* शुद्धोदिति पराशरस्य मतम् । प्रासाद-
मारुह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे प्रासादात् प्रेक्षते इति यथा पञ्चमी, तथा
भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या । द्वितीयवचनेऽपि,
इत्वा बद्धेत्यनुषङ्गनीयम् । ब्राह्मण्याः प्रातिसोम्येन दिजातिव्यवाचे
सम्मर्त्त आह,—

“ब्राह्मणकामाद्गच्छेत्तु चचियं वैश्यमेववा ।

गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विशुद्ध्यति”—इति ॥

षट्चिंशत्तरेऽपि । “ब्राह्मणी चचियवैश्यसेवायामतिहृच्छं कृच्छा-
तिहृच्छं चरेत् । चचिययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छार्द्धं
प्राजापत्यमतिहृच्छं च । वैश्ययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ-
पादः कृच्छार्द्धं प्राजापत्यश्च । शुद्रायाः शुद्रसेवने प्राजापत्यं, ब्राह्मण-
राजन्यवैश्यसेवायामहोरात्रं चिरात्रं कृच्छार्द्धम्”—इति । यदा
त्वाहितगर्भेव पश्चात् शुद्रादिभिर्यभिचरति, तदा गर्भपातशङ्कया
प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तथा च स्मृत्यन्तरे,—

“अन्तर्वन्त्री तु या नारी समेताऽऽक्रम्य कामिता† ।

प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भा न निःसृतः ॥

जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मासन्तु यावकम् ।

न गर्भदोषस्तथास्ति संस्कार्यः स यथाविधि”—इति ॥

* सा शिरोवपनं कृत्वा सान्तपनेन,—इति सु० ।

† क्रमेदाक्रम्य कामिता,—इति सु० ।

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तं* किन्तु तद्वर्त्तु-
पीत्याह,—

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २५ ॥ इति ॥

यस्य विप्रस्य ब्राह्मणादिषु चतसृषु भार्यास्तु अन्यतमा या काचि-
सुरां पिबेत्; तस्य विप्रस्य स्त्रीपुंसद्वयात्मकं यत् शरीरं, तस्य शरी-
रस्यार्द्धं स्त्रीरूपं पतति । स्त्रिया अर्द्धशरीरत्वं श्रुतिप्रसिद्धम् ।
“अर्द्धो वाणश्चात्मनोयत् पत्नी”—इति ।

तत्र पतितस्यार्द्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रोक्तव्रतव्यति-
रिक्तेन स्नानव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते, किन्तु सुरापान-
व्रतमेव तथा कार्यमित्यर्थः । यदा, पतितं स्त्रीरूपमर्द्धशरीरं यस्य
पुरुषस्यासौ पतितार्द्धशरीरः । तस्य स्वयं सुरामपिवतोऽपि भार्या-
कृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते ।
अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य
मनुवसिष्ठाभ्यामेतदेव वचनं पठितम् ।

योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः, तथा पुरुषानुष्ठि-
तधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भविष्यतीति† न शङ्कनीयं, यतो याज्ञ-
वल्क्य आह,—

* योषित्कृतापराधो न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तमापादयति,—
इति सु० ।

† भवतीति,—इति सु० ।

“पतिस्रोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।

इहैव सा शृणो गृध्रो शुकरी चोपजायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “या ब्राह्मणी सुरां पिबति न तां देवाः पति-
स्रोकं नयन्ति । इहैव सा भ्रमति चीणपुण्या आखोल्का भवति
शुक्लिका वा”—इति ।

पतितार्द्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं, तदाह,—
गायत्रीं जपमानस्तु छच्छं सान्तपनं चरेत् । इति ।

जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगाद्यावद्भूतसमाप्तिस्त्वावच्छेपः कर्त्तव्य-
इत्यवगम्यते ।

सान्तपनस्यानेकधा भिन्नत्वाच्च विवक्षितं सान्तपनविशेषं दर्श-
यति,—

गोमूचं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ २६ ॥

एकरात्रोपवासश्च छच्छं सान्तपनं स्मृतम् । इति ॥

अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधसान्तपनं निर्दिश्यते^(१) ।
तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यवचनद्वयोदाहरणेन
विग्रहीकृतम् ।

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संयुज्य तत उपरतायाः अनुतापं गतायाः
योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वचाभिहितम् । अथानुतापरहि-
ताया दुःसङ्गादनुपरतायाः स्त्यागमाह,—

(१) गोमूत्रादिषट्कमेकदिने पीत्वा परदिने उपवसेदिति द्विरात्रं सान्त-
पनम् । गोमूत्रादिकं षट्सु दिनेषु प्रतिदिनमेकैकं पीत्वा सप्तम-
दिने उपवसेदिति सप्तरात्रं सान्तपनम् ।

जारेण जमयेद्गर्भं मृते व्यक्ते गते पतौ ॥ २७ ॥
तान्मथजेदपरे रात्रे पतितां पापकारिणीम् । इति ॥

पत्नौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया* गते वा या स्त्री
निरङ्कुशा सती जारं स्त्रीकृत्यापत्यमुत्पादयति । पापं कर्तुं शील-
मस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुपरता । अतएव
पतितां तादृशीं स्वराज्ञादुत्सार्थं पररात्रे प्रेषयेत् । मनु स्त्रीपरि-
त्यागस्तुर्विंशतिमते निषिद्धः,—

“स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।
तथापि मृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥
परित्यक्ता चरेत् पापं बह्वक्षं वाऽपि किञ्चन ।
तत्पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥
धावन्ति नारीरोमाणि तत्रसूतिकुलेषु च ।
तावदर्धसहस्राणि परित्यागी† स पच्यते ॥
कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।
वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद्यावदाभूतसंज्ञवम् ॥
पिष्टमात्रपरित्यागी भार्यात्यागी सुहृत्पुत्रः‡ ।
अधिपचवनं चैव चण्डालानां शतं व्रजेत्”—इति ॥

* ज्ञाततया,—इति शा० ।

† परित्यागात्,—इति सु० ।

‡ सुहृत्पुत्रसुखम्,—इति सु० ।

मैवम् । परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधिकारिस्त्रीवि-
षयत्वात् । प्रायश्चित्तानि कारयेदित्यभिधानात् । श्रपाकोपहतानां
परित्यागस्तत्रैवाङ्गीकृतत्वात्,—

“यतस्त्वएव सन्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः ।

श्रपाकोपहता या तु भर्तृघ्नी पितृपुत्रगा”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“यतस्त्वस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी तु विशेषेण जुह्वितोपगता च या”—इति ॥

जुह्वितो जुगुप्सितः श्रपाकादिः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेष्टानि”—इति ।

न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहितस्त्रीविषयत्वान्मूल-
वचनस्य । मनुवाक्ये तु निरुन्ध्यादिति भर्तृकर्तव्यताऽभिधानात् ।
तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ताभिधानाच्च ।

“यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां कारयेद्भ्रतम् ।

सा चेत्युनः प्रदुष्येत सद्रूपेणोपमन्विता ।

कच्छं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्रुतम्”—इति ।

यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“इताधिकारां मस्त्रिणां पिण्डमाभोपजीविनीम् ।

परिभ्रतामधःश्रम्यां वासयेद्भूमिचारिणीम्”—इति ॥

तदपि निदग्धादित्यनेन समानविषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्वाधकमस्ति ।

आरेण जगद्येदित्यनेन प्रमितव्यभिचारवर्ती प्रत्यभिहितम् ।
अथ प्रकृतव्यभिचारां प्रत्याह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥२८॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।

स्त्रियास्तावद्रक्षकाः याज्ञवल्क्येन परिगणिताः,—

“रचेत्कन्यां पिता विद्यां पतिः पुत्रस्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां ज्ञातव्यं न स्त्रियाः कश्चित्”—इति ।

मनुरपि,—

“पिता रचति कौमारे भर्ता रचति यौवने ।

पुत्रस्तु स्त्राविरे भावे न स्त्री ज्ञातव्यमर्हति ॥

वाक्ये पितुर्व्यग्रे तिष्ठेत् पण्डितस्य यौवने ।

पुत्रस्तु स्त्राविरे भावे न स्त्री ज्ञातव्यमर्हति”—इति ॥

अथ प्रोक्तेभ्यो रचकेभ्यः पितादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान्, पर-
इत्युच्यते । तेन पुंसा समन्विता, प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहार-
पुरःसरं सम्यगन्विता, ब्राह्मणी स्त्री यदा केनचिद्वाजेन यामान्तरं
देशान्तरं वा गत्वा निवसेत्, सा नष्टेति विनिर्दिष्टा बन्धुमये प्रस्था-
पनीया । न तु तस्याः पुनः स्मृत्यागमनमस्ति । यत्प्रत्यागताऽपि
निर्वासनीयेत्यर्थः ।

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि ज्ञातव्येन चिरं निर्गता
स्त्री परित्याज्येत्याह,—

कामाभ्योहाद् या तु गच्छेत् त्यक्ता बन्धून् सुतान् पतिम्
॥२९॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः—इति ॥

बन्धादीनामन्यतमस्य समीपे ज्ञातव्यमिति स्त्रीधर्मः । तथा
च तद्वर्त्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह,—

“पितृमातृसुतभ्रातृश्वशुरमातुलैः ।

हीना न ज्ञादिना भर्ता गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्”—इति ॥

एवञ्च सति या स्त्री कामादा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञानादा
बन्धादीन् परित्यज्य यामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत्, सा तु
प्राप्तोक्तधर्माज्ञानात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ
कथञ्चित्कालान्तरे निर्विषा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत्,
तथापि मानुषेषु बन्धादिषु सर्वथा* प्रवेशं न लभते,—इत्यभिप्रेत्य
विशेषत इत्युक्तम् ।

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह,—

मदमोहगता नारी क्रुद्धा† दण्डादिताडिता ॥३०॥

अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् । —इति ॥

मदः पतिश्वशुरादिभिरस्कारजनको मानसो दोषः । पत्यादि-

* सर्वदा,—इति सु० ।

† क्रोधाद्,—इति सु० ।

‡ पतिश्वशुरादिषु,—इति सु० ।

श्रुत्वा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्याभावोमोहः ।
उक्तदोषदयोपेतां नारीं शिचयितुं दृष्ट्वाः पत्यादयो यदा दण्डा-
दिभिस्ताडयेयुः, तदा व्यथिता सा* यथोक्तवन्धादिसहायं विना
स्वयमेकाकिन्येव स्नेह्या यद्यपि गच्छेत्, तथापि स्वमृष्टे पुनरा-
गमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । “भूमाप्तौ”—इत्यस्माद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः ।
एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्,—

“अधिविक्ता तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता मृदात् ।

या सद्यः सचिरोद्धृष्टा त्याज्या वा कुलसन्निधौ”—इति ।

गन्धवाधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तं, मूलवचने तु ताडन-
मिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याप्रयोजकत्वात् । निर्गमनभ्रंशा-
भावयोर्द्वयस्य तुल्यत्वात् । अतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना
केनाप्युपायेन मृष्टएव निरोद्धृष्टा । यदि कचच्चिचिरोद्धृष्टमगच्छा,
तदाऽपि कुलसन्निधौ त्याज्या; तद्दोषग्रान्तिपर्यन्तं बन्धुमध्ये
स्नापनीयेति ।

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं कालावधि-
माह,—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३१॥

दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतान्तथा । इति ॥

या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां दश
दिनानि कुर्यात् । दशमे दिने तथा मृष्टे प्राप्ते सति नेयं

* व्यथमाना सती,—इति सु० ।

† दशमे दिने तथा मृष्टं प्राप्तायां सती,—इति सु० ।

प्रायश्चित्तभाग्यवति । *ऊर्द्धन्तु कुलस्त्री व्यभिचारोचितप्रायश्चित्त-
भाग्यवति* । अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां न
परित्यजेत् । यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते, तदा दशाहमध्ये लङ्घतप्राय-
श्चित्तां तां परित्यजेत् ।

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्तादयस्तां न परित्यजेयुः, तदा तेषां
प्रायश्चित्तमाह,—

भर्ता चैव चरेत् कच्छं कच्छाई चैव बान्धवाः ॥३२॥

स्यार्थः ।

अलतप्रायश्चित्तानां भर्तादीनां मृष्टे भोजनादिकमाचरन्नुपवा-
सेन शुद्ध्यतीत्याह,—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति । इति ॥

ननु या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति, युक्तस्तस्यास्यागः ।
या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छन्त्यपि न पुरुषान्तरेण
समन्वेति, तस्याः को नाम दोषः? येन दशाहादूर्द्धं तस्या अपि
त्यागो विधीयते, इत्यत आह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥३३॥

गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोचिणः । इति ॥

यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषान्तरेण सम-

* नास्त्ययमंशः, स० शा० पुस्तकयोः ।

येति, तथापि गत्वा कालान्तरेण श्रतसङ्ख्याकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति
मत्वा बान्धवाणां परित्यजेयुः । ब्राह्मणा अपि बह्वपुरुषसञ्चारिणा-
मणिकालं भवति । तदाह प्रजापतिः,—

“अभिगच्छति या नारी बह्वभिः पुरुषैर्मियः ।

अभिचारिणीति* सा ज्ञेया प्रत्यङ्गणिकेति च”—इति ॥

यथोक्ताया ब्राह्मणाश्चण्डालसमत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति,—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदगृहं गृहं भवेत् ॥ ३४ ॥

पतिमातृगृहं गच्छेज्जारस्यैव† तु तद्गृहम् । इति ॥

येयं दुर्ग्राहणी स्निवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्थान्यस्य वा,
दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्वन्मोर्गृहं प्रविशति, तद्गृहं चण्डालाभ्यु-
क्षितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

“अविज्ञातसु चण्डालो यत्र वेष्टनि तिष्ठति”—

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिरभिहितं,
तथा पुंस्य्या ब्राह्मणाः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्त्तव्या ।

तच्छुद्धिप्रकारमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्दर्शयति,—

उत्सिख्य तु गृहं‡ पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३५ ॥

त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठञ्च शोधयेत् ।

सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोकेशैश्च फलोद्भवान् ॥ ३६ ॥

* अभिचारीति,—इति सु० ।

† पितृमातृगृहं यत्र राज्ञस्यैव,—इति श्र० सो० स० ।

‡ तद्गृहं,—इति सु० ।

ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३७ ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ।

इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यञ्च शोधनम् ॥ ३८ ॥

उपवासैर्ब्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्याऽर्चनादिभिः ।

जपहोमदयादानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ३९ ॥

आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।

न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसायथा ॥ ४० ॥

उत्सेवनं भूमेः । तेन कुद्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । पञ्चगव्य-
सेवनं भूमौ कुद्यादिषु च समानम् । मृण्मयस्य भाण्डस्य त्यागएव,
न पञ्चगव्यसेवनादिभिः शुद्धिः । वस्त्रकाष्ठयोर्धात्वादिसम्भवा-
नाच्च* द्रव्यशुद्ध्यादि यथोक्तशोधनं कुर्यात् । नारिकेलकपित्था-
न्नावुविल्लादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्मार्जनम् । ताम्रस्या-
न्नादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता, अत्र पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्यपा-
त्राणां दशश्लोभसना घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषदिनिर्दिष्टं
सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषान्तु तद्गृहवासिनामुपवासः,
पञ्चगव्यप्राशनञ्च । तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तृणां गृहान्तरवासिनां
ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः । तद्गृह-
सम्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपत्वाच्च सम्पादनौघा शुद्धिरस्ति । तत्र
दृष्टान्तोपपत्तिरिति । अतिङ्मुखसंस्पर्शेऽपि चमसानां यथा नोष्ण-

* काष्ठादीनां धान्यादिसम्भाराणाञ्च,—इति सु० ।

हृदोषः, शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात्; तददाकाशादिस्वव-
गन्तव्यम् । अत्र चण्डालौन्यायस्याभिप्रेतत्वाच्चिरकाल*विषयमिदं
परिशोधनं द्रष्टव्यम् । सहास्रवेगे तु मार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या ।

गन्धेतराभिगमने सति निष्कृतिर्या
सा यत्र साधुहितकारणमभ्यधाति ।
अध्यायमूर्ध्नि तमतिर्दशमं खयुक्ता
व्याख्यत्पराशरकृताविह माधवार्थः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवी-
रवृक्षभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥०॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

नौलनीरदनिभं निरन्तरं
निर्जिताखिलनिष्ठाचरं वयम् ।
मन्महेऽमलविभ्राललोचनं
मारुतात्मजविभुं रघूदहम्* ॥

दशमेऽध्याये ह्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभि-
धाय तत्प्रसङ्गाद्गुरुतत्पादौनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम् । एकाद-
शाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्येनोपवर्ण्यते । तच्चानुपा-
तमित्येके । सुरापानसमवेन मनुनोपवर्णनात् ।

“ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृदधः ।

गर्हितास्त्राद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्”—इति ।

उपपातकमित्यपरे । मनुनेव,—

“आत्मार्यं च क्रियारम्भोनिन्दितास्त्रादनं तथा”—

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्यान्ते “नास्तिक्यं सोपपातकम्”—
इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः । यस्मिन्महत्तयविशेषे गर्हा-
धिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते, तस्याभक्ष्यस्य
भक्षणमनुपातकं, यत्र प्रायश्चित्ताल्पत्वं तदुपपातकम् । यथा पूर्वचा-
गम्यगमनलोपाधिनेकाकारेऽपि† प्रायश्चित्ताल्पत्वात् पारदार्यमुपपा-
तकम्, मादृभगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तवाङ्मत्यादतिपातकमिति
विष्णुनाऽभिहितम् । एवं सर्व्वच नामसाम्येऽपि गौरवस्वाधवाभ्यां

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† लोपाधिनेकेनापि,—इति सु० ।

तत्तदवान्तरविशेषोनिश्चेतव्यः । तत्रादौ तावदमेधादिभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

अमेध्यरेतो गोमांसं चण्डालान्नमद्यापि वा ।

यदि भुक्तन्तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १ ॥

अमेध्यं विण्मूत्रादि, तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य* भोजनममेध्यभोजनम् ।
न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं कश्चित् सम्भवति । तदुपस्पृ-
ष्टान्नभोजनन्तु सम्भाव्यते । बालापत्यसहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके
दर्शनात् । रेतोभोजनन्तु गलघोन्यादिव्याधियस्तेषु सम्भावितम् ।
तथा गोमांसचण्डालान्नभोजनं वन्दीगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र
चान्द्रायणेन शुद्धिः । अथवा । चतुर्विधं मेध्यं, तदिपरीतममेध्यम् ।
तदाह देवसः,—

“वक्ष्यतेऽतः परं सर्वं मेधामेध्यसमुद्भवम्† ।

शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥

मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ।

दूषितं कम्पलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥

चतुर्विधममेध्यञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।

नवं वा निर्मलं वाऽपि शुचीति द्रव्यमुच्यते ॥

शुद्धं पवित्रभूतञ्च पूतमित्यभिधीयते ।

स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ॥

* तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य,—इति सु० । एवं परञ्च ।

† समुचयम्,—इति सु० ।

स्वावरं जङ्गमं वाऽपि स्वयं शुद्धमिति स्यतिः ।

अन्यद्रव्यैरदुष्टं* यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ॥

इत्यकथेषु पूज्यं यत् तत्पवित्रमिति स्यतिः ।

अथ सर्वाणि धान्यानि सर्वाण्यभरणानि च ॥

अवर्ज्यं भक्षजातं वा शुचीयेतामि केवलम्”—

इत्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य, दूषितादिचतुर्विधममेध्यमित्यं
निरूपितम्,—

“शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

मानुषास्त्रिवसाविष्टारेतोमूत्रार्तवानि च ॥

कुणपं पूयमित्येतत् कम्पलञ्चाप्युदाहतम् ।

खेदाश्रुविन्दवः फेसं निरस्तं नखरोम च ॥

आर्द्रचर्मसृगित्येतदुष्टमाङ्गर्दिजातयः ।

वृक्षैः पतितचण्डालैर्याम्यशूकरकुक्कुटैः ॥

आ च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ।

दुर्वर्णकमिकाभूमिर्मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ॥

मृतवन्धुरशुद्धस्य वर्ज्यते च स्वकालतः”—इति ।

अथ वर्णितेन चतुर्विधेनामेध्येनोपहतस्यान्नस्य शुद्धिमकाला
भोजने चान्द्रायणञ्चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे चान्द्रायणं दृढस्यति-
रप्याह,—

* अन्यद्रव्यैरदुष्टं,—इति सु० ।

† प्रेरणं स्रुतिकाभूमि,—इति शा० । सप्रणः स्रुतको स्रुतो,—इत्य-
मेष याठः ।

“अलेखानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां शृङ्गिष्वान्द्रायणं सृतम्”—इति ॥

गोमांसदिभक्षणे चान्द्रायणं सम्बर्त्त आह,—

“गोमांसं मानुषश्चैव सूतिहस्तात् समाहृतम् ।

अभक्ष्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

श्वविडालखरोद्वाणां कपेर्गोमायुकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“विह्वराहखरोद्वाणां गोमायोः कपिकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

शतातपोऽपि,—

“गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम् ।

समयं यद्यतिक्रानेत्तच्चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि,—

“अगत्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।

शृङ्गौ चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥

चान्द्रायणे ततश्चीर्णं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।

अननुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्”—इति ॥

शङ्खलिखितावपि । “शृङ्गालुकुकुटदंष्ट्रिकथाद्वानरखरोद्गज-
वाजिविह्वराहगोमानुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्”—इति । चाण्डा-
लासभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह,—

“अन्यावसायिनामसमश्रीयाद्यद्यकामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापिवा”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“चाण्डालाञ्च प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।

ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्”—इति ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।

श्वदौनाश्चैव विण्मूत्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

श्वकाकोष्किष्ठगोष्किष्ठ*कमिकीटादिभक्षणे ।

अमेधानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्”—इति ॥

तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणरूपं कृच्छ्रं चरेदित्य-
भिप्रेत्य व्याख्यातम् । यदा तु कृच्छ्रमाचरेच्चान्द्रायणमाचरेदिति
विभज्य व्याख्यायते, तदा कृच्छ्रशब्देन ऋषिकृच्छ्रतप्तकृच्छ्रप्राजा-
पत्यानि तन्त्रेणभिधीयन्ते । तत्र ऋषिकृच्छ्रमाहाङ्गिराः,—

“अलेखानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणामृषिकृच्छ्रं विशोधनम्”—इति ॥

तप्तकृच्छ्रमाह देवलः,—

“रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राग्नेऽमतिपूर्वके ।

नाश्रीयात्तु अहं मत्या तप्तकृच्छ्रं चरेद्द्विजः”—इति ॥

प्राजापत्यमाह सम्बर्त्तः,—

“विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्”—इति ।

तप्तकृच्छ्रस्य विषयस्तद्वचने संस्पष्टः । अमत्या अहोपवासस्तप्त-

* श्वकाकोष्किष्ठसंस्पर्श,—इति मु० ।

कृच्छ्रं मर्त्येति तत्राभिधानात् । यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं, तद्वचितोद्गारितविषयम् । अल्पव्रतत्वात् । ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनः संस्कारः कर्तव्यः । तदाह यमः,—

“असुरामधुपाने च कृते गोभक्षणेऽपि वा ।

तप्तकृच्छ्रपरिक्षिप्तो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“अज्ञानात् प्राश्न विष्मूचं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः”—इति ॥

विष्णुरपि । “विद्धराहयामकुक्कुटगोमांसभक्षणेऽपि सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्”—इति । तत्र विशेषमाह काश्यपः । “चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि* गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमासीर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति”—इति । यच्च वृहद्व्यमेनोक्तम्,—

“वराहैकशफानाञ्च काककुक्कुटयोस्तथा ।

क्रव्यादानाञ्च सर्वेषामभक्ष्याये च कीर्त्तिताः ॥

मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्न गोमांसमेव च ।

श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशेषधनम् ॥

उपोष्य द्वादशाहानि कुशाण्डैर्जुह्याद् दृतम्”—इति ।

* प्राचीमुदीची वा दिशं,—इति सु० ।

तत्र कामतः तप्तकृच्छ्रः, अभ्यासे तु कुशाण्डसहितपराक^(१) इति व्यवस्था । यत्तुशनोक्तम्,—

“नरमांसं श्वमांसञ्च गोमांसञ्च तथैव च ।

भुक्त्वा पञ्चनखानाञ्च महाशान्तपरनश्चरेत्”—इति ॥

तदकामविषयम् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम्,—

“भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि ।

ऋचं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्”—इति ॥

तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयम् । यच्च स्मृत्यन्तरोक्तम्,—

“जग्ध्वा मांसं नराणाञ्च विद्धराहं खरं तथा ।

गवाश्चकुञ्चरोद्गाणां सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम्”—इति ।

तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । यदप्याङ्गिरसेनोक्तम्†,—

“अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानाञ्च भोजने ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

पद्मोदुम्बरबिल्वानां कुशाश्चत्यपलाशयोः ।

एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

* उद्गम्य,—इति सु० ।

† यदप्याङ्गिरसोक्तम्,—इति सु० ।

(१) उपोष्य द्वादशाहानौत्यनेन पराकोऽभिहितः । पराकस्य द्वादशाहोपवासरूपत्वात् । तच्च मनुनोक्तम्,—

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः”—इति ।

तदीयदम्भासविषयम्* । यदपि मतुनोक्तम्,—

“भुक्ताऽतोऽन्यतमस्यान्नमत्या तु अहं चपेत् ।

मत्या भुक्ता चरेत्कच्छं रेतोविण्मूत्रमेवच”—इति ॥

अबुद्धिपूर्वं चर्दनासम्भवे अहोपवासो द्रष्टव्यः । गोमांसभक्षण-
स्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः,—

“चान्द्रायणचयं कुर्यादभक्षपशुभक्षणे ।

एकमेव सकृद्भुक्ता चरेदाह प्रजापतिः”—इति ॥

मूलवचने चण्डालाश्चमित्यनेन महापातक्यादौनामन्नमप्युपस-
र्यते । अतएव हारीतः,—

“यदन्नं प्रतिस्रोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।

महापातकिनस्यैव यदन्नं स्त्रीकृतपुत्रयोः ॥

आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेवच ।

पाषण्डानाश्रितानाञ्च यतेस्यैव तथैवच ॥

अतिकृच्छं चरेद्भुक्ता प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।

मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामघेर्दधमेवच ॥

तद्वस्तुभोजने वाऽपि चिगुणं सहभोजने ।

चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्द्धमेवच ॥

कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासादन्नभोजने† ।

अथभ्यासे तथा कुर्यात् चिंशत्कच्छं द्विजोत्तमः”—इति ॥

* तदभ्यासविषयम्,— इति सु० ।

† एवमेव,—इति सु० ।

‡ कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासाज्ज्ञानभोजने,—इति सु० ।

उत्तमस्त्री ब्राह्मणी, तस्यां प्रातिलोम्येन शूद्रादुत्पन्नस्यण्डालः ।
महापातकी ब्रह्महादिः । यद्यपि स्त्रीहत्यायां महापातक्यादिवहुष्टवं
नास्ति, तथाप्यन्नदानाधिकाराभावात् तदीयमप्यन्नं पातक्यन्नवद्*
गर्हितमेव । यस्तु परेषोपकृतः सन् स्वयं न प्रत्युपकरोति नाप्यतु-
मोदते प्रत्युतापद्वतस्थापकारित्वमापादयति, स कृतघ्नः । उत्तमाश्रम-
भारुह्य तं परित्याज्याधमाश्रमे उन्मार्गं वा वर्त्तमान आरूढपतितः । यः
समानगोत्रामुदहति, स सगोत्राभर्त्ता । वेदिककुले समुत्पन्नो वेदमार्ग-
मुत्सृज्य जैनबौद्धादिमार्गं वर्त्तमानः, पाषण्डः । अनाश्रिताः सत्यपि
सामर्थ्यं नास्तिक्येन कश्चिदप्याश्रमं न प्राप्ताः । एतेषां सर्वेषामन्ने
समानं प्रायश्चित्तम् ।

विप्रस्थामेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमभिधायेतरेषां वर्णानां तदाह,—

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्द्धं चान्द्रायणं चरेत् ।

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥ इति

तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षत्रियस्य पादोनं चान्द्रा-
यणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेध्यादिभोजनसाम्यं निर्दिश्यते ।
न तु भोजनसाम्यं, व्रतान्तरस्य तत्र विधानात् ।

व्रतान्ते चतुर्वर्णानां कर्त्तव्यमाह,—

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद्द्विजः ।

एकद्विचिचतुर्गा वा दद्याद् विप्रादनुक्रमात् ॥३॥ इति

* उपपातक्यन्नवद्,—इति सु० ।

पञ्चगव्यब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरं च वक्ष्यते । तत्र शूद्रस्यामन्त्रस्या-
मन्त्रकं पञ्चगव्यं, इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम् । विप्रोगामेकां
दक्षिणां दद्यात् । अचियो दे, वैश्वस्तिस्त्रिः, शूद्रश्चतस्रः । गवामसम्भवे
सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य वाग्वदः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोप्रत्या-
यायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः,—

“गवामलाभे निष्कं वा* निष्काद्वै पादमेव वा”—इति ।

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

शूद्राक्षं सूतकाक्षञ्च अभोज्यस्यान्नमेव च ।

शङ्कितं प्रतिषिद्धानं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥४॥

यदि भुक्तन्तु विप्रेण अज्ञानादापदेऽपि वा ।

ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चन्तु† पावनम् ॥५॥ इति

अथ शूद्राक्षस्य गर्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिताः,—

“आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्राक्षं प्रतिगृह्य तु ।

भोगान्तस्मृतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥

यस्तु वेदमधीयानः शूद्राक्षमुपभुञ्जति ।

शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चापि गच्छति‡ ॥

* निष्कं स्यात्,—इति शा० ।

† ब्रह्मकूर्चम्,—इति मु० ।

‡ निषेधः आङ्गिरसा प्रपञ्चितः—इति मु० ।

§ याति स द्विजः,—इति मु० ।

आप्राप्ता चोप्राणा चैव स्पृष्टा च प्रतिगृह्य च ।

प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्ता भोक्तैव तु न संशयः ॥

एते दोषा भवन्तीह शूद्राक्षस्य प्रतिगृहे ।

अनुग्रहन्तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥

आमं वा यदि वा पकं शूद्राक्षमुपसाधयेत्* ।

किंलिपं भजते भोक्ता यस्य विप्रः पुरोहितः ॥

गुर्वर्थं ह्यतिथीनान्तु भृत्यानान्तु विशेषतः ।

प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु दृष्येत् स्वयं ततः ॥

शूद्राक्षरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।

जपतो जुहुतो वाऽपि गतिरूद्धां न विद्यते ॥

षण्मासानय यो भुङ्क्ते शूद्राक्षञ्च निरन्तरम् ।

जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः आ चापि जायते ॥

अकृत्वैव निवृत्तिं यः शूद्राक्षान्म्रियते द्विजः ।

आहिताग्निर्विशेषेण स शूद्रगतिभाग्यवेत्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“शूद्राक्षरसपुष्टस्य दत्तोऽपि च नित्यशः ।

यजतो जुहुतो वाऽपि गतिरूद्धां न विद्यते ॥

मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्राक्षभोजनः ।

अहमेव न जनामि कां कां योनिं निगच्छति† ॥

मृधोदादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।

* साकयेत्,—इति मु० ।

† गमिष्यति,—इति मु० ।

आ चैव सप्त जन्मानि इत्येवं मनुस्मृतवान्* ॥
शूद्राग्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।
स भवेत् सूकरो घाम्यस्तस्य वा जायते कुले"—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“यस्तु भुञ्जीत शूद्राक्षं मासमेकं निरन्तरम् ।
इह जन्मानि शूद्रत्वं मृतः आ चाभिजायते ॥
शूद्राक्षं शूद्रसंस्पर्शः† शूद्रेण च सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमस्यैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥
आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्राग्नेन प्रवर्त्तते ।
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म च योऽग्रयः”—इति ॥

सुमन्तरपि,—

“राजाक्षं तेज आदत्ते शूद्राक्षं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकाराक्षं यशश्चर्मावकृत्तिनः‡ ॥
कारुकाक्षं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
गणाक्षं गणिकाक्षश्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥
रूपं चिकित्सिकस्याक्षं पुंश्चस्याश्च तथा त्रियम्§ ।
विष्टा वाङ्मुषिकस्याक्षं शस्त्रविक्रयिणो मलयम् ॥

* जन्मानोत्थेवं मनुस्मृतवान् इति सु० ।

† शूद्रसंस्पर्शः,—इति सु० ।

‡ यशश्चर्मावकृत्तिनः,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ पुंश्चस्याश्चात्र मिश्रयम्,—इति सु० ।

एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः* क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्यक्षं मनोषिणः"—इति ॥

तदिदं गर्हितं शूद्राक्षमज्ञानादाऽऽपत्काले वा यो विप्रो भुङ्क्ते, स ब्रह्मकूर्चमाचरेत् । तस्य पावनत्वं, ब्रह्ममन्त्रसंस्मृतत्वात् । यस्तु ज्ञात्वा शूद्राक्षं भुङ्क्ते, स प्रजापत्यमाचरेत् । तथा च मनुः,—

“भुञ्जानोऽन्यतमस्याश्चममत्या क्षपणं शूद्रम् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत् छच्छं रेतोविष्मूत्रमेव च"—इति ॥

न च ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासरूपत्वात् शूद्रक्षपणेन विरोध इति शङ्कनीयम् । तयोः शक्ताशक्तविषयत्वात् । अत्र दिनचर्योपवासं लिखितोऽप्याह,—

“भुक्त्वा वाङ्मुषिकस्याश्चममृत्तस्यासुरस्य च ।

शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा चिरात्रं स्यादभोजनम्"—इति ॥

प्रजापतिश्चात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह,—

“ब्राह्मणस्यैव शूद्राक्षमभोज्यं परिकीर्त्तितम् ।

सहस्रभुक्त्वा तदज्ञानाद्ब्रह्मकूर्चं सकृत्पिबेत् ॥

अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्त्रमगर्हितम् ।

मत्या चिरात्रं कुर्वीत छच्छमभ्यासतश्चरेत्"—इति ॥

जाताग्रौचेन मृताग्रौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्याक्षं सूतकाक्षम् ।

तन्निन्दा च मनुना दर्शिता,—

“सूताक्षं रजकस्याक्षं चोरस्याक्षं तथैव च ।

* एतेभ्योऽन्यत्र भोज्यान्नाः,—इति सु० ।

† तच्छात्रं,—इति सु० ।

सूतके सूतके चैव स्वर्गस्यमपि पातयेत्”—इति ॥

गटादिरभोव्यः । विप्रादीन् भोजयितुमर्हन्तात् । तथाच दृश्यतिः,—

“नटनर्तकतण्डणसर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्वाणुपाषण्डगणिका अभोव्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कदर्यबद्धचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैशाभिग्रस्तवार्द्ध्यगणिकागणरक्षिणाम् ॥

चिकित्सकातुरोन्मत्तपुंसलीकुड्बुविदिषाम् ।

क्रूरोऽपतितप्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥

अवीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितयामयाजिनाम् ।

स्त्रीविक्रयिकर्मकारतन्तुवायश्चृत्तिनाम्* ॥

नृशंसराजजकस्तत्रवधजीविनाम् ।

सेलधावसुराजीवसहोपपतिवेम्भनाम् ॥

एषामसं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा”—इति ।

शङ्कितमित्यत्र द्विविधा शङ्का विवक्षिता, विषप्रचेपिका शास्त्रनि-
श्चालशङ्का चेति । तथाचि, केषुचित् कौकटदेशेषु प्रेतभूतगणादिरूपा-
सामसादेवतासोषयितुं नरवर्णिं सङ्कल्प्य मनुष्यान्मारयितुं असमर्थे
गुदं विषं प्रक्षिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विष-
शङ्कासम्भवात् शङ्कितमभिमित्युच्यते । तन्तु न भोक्तुं योग्यम्,

“विषं शोपविषं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति

* नास्तीदमर्थं मु० पुनर्के ।

चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणात् । तथा, केचित्
आङ्गारवः शूद्रादयः स्वगृहे ओचियो न भुङ्क्ते इत्यभिप्रेत्य
ओचियान्तरगृहे द्रव्यं दत्वा भोजयन्ति । तादृशस्य ओचियान्तरस्य
गृहे सिद्धमन्नं निन्दत्वेन शङ्कितम् । प्रतिषिद्धासं गोघ्रातादि ।
तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“गोघ्रातन्तु शूनोच्छिष्टं शसृष्टं* पतितेचितम् ।

उदक्यासृष्टसंघृष्टं पर्यायासं विवर्जयेत्”—इति ॥

पात्रे पतितस्यासृष्टाङ्गं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे भोक्तुं यदि
संगृह्यते, तदा तदन्नं पूर्वाच्छिष्टमित्यभिधीयते । तेच्छेतेषु सूत-
काद्यादिषु पूर्वाच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु भुक्तेषु शूद्रास्रवद्ब्रह्मकूर्चक्षत्रौ
वेदितव्यौ । सूतकात्रे ये वक्तव्यविशेषास्ते सर्वेऽप्युपरिष्ठादृच्छन्ते ।
यत्त्वभोव्यान्ने सुमन्तुनोक्तम् । “अभिग्रस्तपतितपौनर्भवपुंश्चल्यशुचिग्र-
स्वकारतैलिकषाक्रिकध्वजिमुवर्णकारलेखकलैङ्गिकपण्डकाबन्धकण-
गणिकाभ्यानि चाभोव्यानि, सैनिकक्रव्यादनिषादबुद्धचर्मकारा-
अभोव्यान्नाप्रतिषाद्याश्च, अशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।
तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यच्च शङ्केनोक्तम्,—

“शूद्रासं ब्राह्मणोभुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः ।

चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीशूद्रजीविनः† ॥

* गोघ्रातं शूनोच्छिष्टमुच्छिष्टं,—इति मु० ।

† संघृष्टं,—इति मु० ।

‡ बद्ध,—इति मु० ।

§ स्त्रीशूद्रजीविनः,—इति मु० ।

वण्डस्य कुलटायाश्च तच्चणो रजकस्य च* ।

कदर्यस्य नृशंसस्य वेष्टायाः कितवस्य च ।

गणानं गणिकाश्चान्नं मृगजीविश्वट्तिनाम् ॥

शौनिकाश्च सृत्तिकाश्च भुक्ता मांसं व्रती भवेत्"—इति ।

एतच्च पूर्वेण समानविषयम् । मांसव्रतस्य चान्द्रायणरूपत्वात् ।

यदपि दृश्यपिनोक्तम्,—

“गौण्डिकाश्च गटस्याश्च क्लीवदण्डिकयोरपि ।

दुष्टाश्चमवशिष्टाश्च सोमविक्रयिणस्तथा ॥

सूत्यश्च सृत्तिकाश्च वार्द्धुषेः पतितस्य च ।

एतेषां ब्राह्मणो भुक्ता द्वादशाहं यवान् पिबेत्”—इति ।

यदपि शृङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “अभिग्रस्तपतितरजकपात्रिकतै-
लिकपामथाजकशूद्रसांवत्थरिककुलिकसुवर्णकारचर्मकारचित्रट्ति-
चोपकतन्तुवायरङ्गावतारिमाणकूटगौण्डिकवधजीविनृशंसात्मविक्र-
यिवार्द्धुषिकस्यावभट्टत्तिप्रात्यतस्कराभोजनेत्यतिदृष्टं चरेत्”—
इति । एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्तुमशक्तं प्रति वेदित-
व्यम् । यदपि दृश्यपिना दर्शितम्,—

* वण्डस्य कुलटायाश्च तथा वन्दकरद्विजः ।

अभिग्रस्तस्य चोरस्य चवौरायाः स्त्रियास्तथा ॥

चर्मकारस्य मेवस्य क्लीवस्य पतितस्य च ।

वन्दकारस्य तद्वत्स्य रजकस्य च वार्द्धुषेः—इति सु० ।

† भूमिपात्राणं,—इति सु० ।

“गान्धर्व्यो लोहकारश्च शौनिकस्तन्नुवाचकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।

कुलटश्चिकर्मा च वार्द्धुषिचर्मविक्रयी ॥

समर्थं पथमाहृत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्द्धुषिको नाम यस्य दृष्ट्या प्रयोजयेत् ॥

दृष्ट्याऽऽरामाश्रमाणाश्च भेदकः पुण्यविक्रयी ।

विक्रयी ब्रह्मणो यस्य योनिसाङ्गरिकस्य यः ॥

रङ्गोपजीवी कूटाग्रः कुरको गुप्तिकस्तथा* ।

भिषजोगरदक्षैवां रूपाजीवी च सूचकः ॥

शौनिको वर्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः ।

कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्तते सदा ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते परिहार्यो भवेत् स हि† ।

एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः किल ॥

तस्माद् दैवे च पितृये च वर्जितास्तत्तदग्निभिः ।

एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु‡ मृग्यताम् ॥

भैलाजमुपभुञ्जानो दिजस्याश्रायणं चरेत् ।

एतेषां ब्राह्मणोभुक्ता दत्त्वा कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥

प्राजापत्येन शूङ्घेत् तु तस्मात् पापाश्च संशयः”—इति ।

* कुहकोगुप्तगुप्तिकः,—इति सु० ।

† भिषक् च रजकश्चैव,—इति सु० ।

‡ भवेदहिः,—इति सु० ।

§ प्रत्यापत्तिस्तु,—इति सु० ।

तत्र चान्द्रायणं पूर्वोक्तचान्द्रायणेन समानविषयम् । प्राजाप-
त्यन्तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदं प्रत्यवगन्तव्यं, ब्राह्मण इति विशेषा-
भिधानात् । यद्योक्तमग्निरसा,—

“अभोज्यानाम् सर्वेषां भुक्ता चासमुपस्कृतम् ।

अन्यावसाधिनां भुक्ता पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

यदपि विष्णुनोक्तम् । “गणगणक”स्तेन गायनास्त्राणि भुक्ता सप्त-
रात्रं पयसा वर्त्तत । तत्रात्रं चर्मकर्तुं श्या । वार्द्धुषिककदर्व्यदौ चितवद्ध-
निगलाभिग्रस्तपण्डानाश्च । पुंसलीदाभिकपिकित्सकलुब्धककूरोष्कि-
ष्टभोजिनां च । अवीरास्त्रीस्पर्णकारसपत्नपतितानाश्च । पिशुनानृतवा-
दिक्ततुधर्मसोमविक्रयिणाश्च । शैलूषतनुवायाः कृतघ्नरजकानां च । चर्म-
कारनिषादरक्तावतारिवैण्ड्यस्त्रविक्रयिणाश्च । अजीविशौण्डिकतै-
लिकचेलनिर्णैजकानाश्च । रजस्त्रसासहोपपतिवेम्ननां च । धूणप्रावेचि-
तमुदक्यासंस्पृष्टं पतत्रिणाऽवलीढं शुना संस्पृष्टं गवात्रातश्च । कामतः
पादस्पृष्टमवचुतं च । मत्तकुट्टातुराणां च । अनर्चितं दृयामांसश्च पाठी-
नरोहितश्च राजिसिंहतुष्टं च सशस्त्रवर्जं सर्वमस्यमांसाग्ने चिरा-
चमुपवसेत्”—इति । तत्र चिराचोपवासोऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः ।
तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्चस्त्वग्रक्तं प्रति वेदितव्यः ॥

* गणगणक,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† चर्मकारकृतं च,—इति सु० ।

‡ तुष्टवाय,—इति सु० ।

§ वेद,—इति सु० ।

॥ ब्रह्मकूर्चमशक्तं प्रति वेदितव्यम्,—इति सु० ।

सप्तरात्रपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम् । शक्तिप्रतिषिद्धासयोर्हा-
रीत आह,—

“मृतसूतकशूद्राश्च सदोषेणापि संस्कृतम् ।

शक्तितं प्रतिषिद्धाश्च विद्विषोऽश्ममयापिवा ॥

यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती भुवं भवेत् ।

एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत्* ॥

प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।

एतेन शुद्ध्यते विप्रो ह्यन्येष्टाभोज्यभोजनैः”—इति ॥

एतच्च ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वोष्किष्टे तु ब्रह्मकूर्चसमानं
व्रतं सत्यन्तरे दर्शितम्,—

“समुष्किष्टन्तु योभुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने ।

एवं वैवस्वतः प्राह भुक्ता सान्तपनं चरेत्”—इति ॥

पूर्वोष्किष्टस्य पूनर्भाजने व्रतचरणमभिहितम् । तेनैव दृष्टान्तेन
वासाद्युष्किष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य स्वल्पशुद्ध्या भोज्यत्वमाह,—

वासैर्नकुलमार्जारैरन्नमुष्किष्टितं† यदा ।

तिसदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥६॥

उष्किष्टितम्‡ उष्किष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्य० अद्वा-
जडस्योष्किष्टत्वशङ्काऽनपापात् पूर्णव्रतमाचरणीयमिति संशयः स्यात् ।

* भवेत्,—इति स० शा० ।

† मुष्केषितं,—इति सु० ।

‡ उष्केषितम्,—इति सु० ।

§ प्रोक्षितस्य भोजने,—इति शा० ।

अतो नात्र संग्रहः कर्तव्य इत्युक्तम् । प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगव्यं पातयन् । तदाह सम्मर्त्तः,—

“शुक्राकोष्किष्टगोष्किष्टभक्षणे तु अहं क्षिपेत् ।

विडालमूषकोष्किष्टे पञ्चगव्यं पिवेद्विजः” —इति ॥

शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽग्रक्तः, तं प्रत्युक्तं सत्यन्तरे,—

“भुक्तोष्किष्टानु काकानां विशुद्धोत् अहोषितः ।

भुक्तोष्किष्टं विडालादेः पञ्चगव्यं पिवेद्विजः” —इति ॥

मनुः,—

“विडालकाकाखूष्किष्टं जग्ध्वा मृनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च विप्रेद्ब्राह्मीं सुवर्चसाम्” —इति ॥

विष्णुरपि । “विडालकाकनकुलाखूष्किष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चसां पिवेत् । खोष्किष्टाग्ने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिवेत् । पञ्चनखविष्णुभाग्ने चिराचं पयसा वर्त्तत ब्राह्मणः । शूद्रोष्किष्टभोजने चिराचमुपवसेत्, दिनमेकं चोदके वसेत् । मधुमांसाग्ने प्राजापत्यम् । सप्तराचं वैश्योष्किष्टभोजने । पञ्चराचं राजन्योष्किष्टभोजने । चिराचं राजन्यः शूद्रोष्किष्टाग्नी, पञ्चराचं वैश्योष्किष्टाग्नी । चिराचं वैश्यः शूद्रोष्किष्टाग्नी । चण्डालाश्च भुक्त्वा चिराचमुपवसेत् सिद्धाचं भुक्त्वा पराकम्” —इति । उग्रनाऽपि । “ब्राह्मणोष्किष्ट-

* शुक्राकोष्किष्टभक्षणे अहं क्षिपेत्, विडालमूषकोष्किष्टभक्षणे पञ्चगव्यं पिवेद् विजः,—इति सु० ।

† सुवर्चसम्,—इति शा० स० । एवं परम् ।

भोजने प्राणायामगतं कुर्यात् । अत्रियोष्किष्टभोजने प्राणायाममवहसम् । वैश्योष्किष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम् । मतिपूर्वं प्राजापत्यमतिहृष्टं कृच्छ्रातिहृष्टं च । शूद्रोष्किष्टभोजने सप्तराचं यवागूपानं, मतिपूर्वं चेत् पराकः । एवं द्विजात्युष्किष्टभोजने शूद्राणाञ्च । ब्राह्मणोष्किष्टानामपां पाने षोडशप्राणायामं धारयेत् । अत्रियाणां चिंशदैश्यानाञ्चत्वारिंशत् शूद्राणां कुशवारिपानं अहम् । बुद्धिपूर्वं चेत्, अहं चतुरहं सप्तराचञ्च पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्यजानामुष्किष्टभोजनेऽबुद्धिपूर्वं महासान्तपनं, बुद्धिपूर्वं चाद्रायणम्” —इति । मनुरपि,—

“शूद्रोष्किष्टञ्च पीत्वा तु कुशवारि पिवेत् अहम् ।

अभोज्यानान्तु भुक्त्वाऽहं स्त्रीशूद्रोष्किष्टमेव च ॥

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तराचं यवान् पिवेत्” —इति ।

जातकर्थोऽपि,—

“जम्बूकाकमार्जारमृगोधानाङ्गवामपि ।

मत्योष्किष्टं द्विजो भुक्त्वा कृष्टं सान्तपनं चरेत्” —इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विप्राह्णं अत्रियस्य स्यादैश्यानां च तदर्द्धकम् ।

मदर्द्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्मुधाः” —इति ।

बृहदिष्णुः । “ब्राह्मणः शूद्रोष्किष्टाग्ने सप्तराचं पञ्चगव्यं पिवेत् । वैश्योष्किष्टाग्ने पञ्चराचं, राजन्योष्किष्टाग्ने चिराचं, ब्राह्मणोष्किष्टाग्ने एकाहम्” —इति । शङ्खः । “ब्राह्मणोष्किष्टाग्ने

* कश्चोऽपि,—इति सु० ।

महाव्याहतिभिरभिमग्न्यापः पिवेत् । अचियोच्छिष्टाग्ने ब्राह्मणो-
रवपक्षेण ग्रहं चोरेण वर्तयेत् । वैश्वोच्छिष्टभोजने चिराचोपोषितो-
ब्राह्मणं सुवर्षकां पिवेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्राचमभोजनम्”—
इति । धनः,—

“भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शूद्राति ।

भभुजा सह भुक्त्वाऽन्नं सप्तरात्रेण शूद्राति ॥

वैश्वेन सह भुक्त्वाऽन्नमतिशक्तेन शूद्राति ।

शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमवाचरेत्”—इति ।

आपस्तम्बः । “शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्रमभोजनं स्वी-
यात्”—इति । शङ्खः,—

“शूद्रोच्छिष्टाग्ने मासं पचनेकं तथा विप्रः ।

अचियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्”—इति ॥

वृहद्भ्यमः,—

“माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्यास्य चोषितः ।

न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

आपस्तम्बः,—

“अन्यानां भुक्तशेषान् भक्षयित्वा दिजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं तु ब्रह्मचरविश्रां विधिः”—इति ।

अत्रिराः,—

“अद्यावत्पतितादीनामुच्छिष्टावस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः अथः सान्तपनं चरेत् ॥

षड्राचस्य चिराचस्य वर्षयोरनुपूर्वम्”—इति ॥

वृद्धश्रुतातपः,—

“पीतशेषान् यत् किञ्चिद्वाजने सुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

श्रुतातपः,—

“शूद्रोच्छिष्टभोजी तु चिराचोपोषितः शूचिः* ।

सुराभाण्डोदकं पीत्वा कर्द्धितो घृतसेवकः ।

अहोरात्रोपवासेन शूद्धिमाप्नोति वै दिजः”—इति ॥

षट्चिंशतिमते,—

“दीपोच्छिष्टान् यत्नेन रात्रौ रथावतन्तु यत् ।

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा गतेन शूद्राति”—इति ॥

अथ बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मिन्विषये श्रूयमा-
णानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ।

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय षड्भुक्तोच्छिष्टभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

एकषड्भुक्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ ७ ॥

मेहाङ्गुञ्जीत यस्तत्र षड्भुक्तावुच्छिष्टभाजने ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा† ॥ ८ ॥ इति ।

* शूचिः,—इति सु० ।

† षट्चिंशतिमते,—इति सु० ।

‡ चरेत्,—इति सु० ।

एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिद्
विघ्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु विप्रेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु
स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत्, तदा विप्रान्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तशिष्ट-
मन्नं न भोक्तव्यम् । तमिमं शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते, स
शान्तपनं चरेत् । निमित्तस्याप्यल्पादत्र विराचशान्तपनं वेदितव्यम् ।
अस्मिन्नेव विषये समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्,—

“यस्तु भुङ्क्ते द्विजः षड्क्तावुच्छिष्टायां कदाचन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

वज्रादिव्यवधाने षड्क्तावुच्छिष्टदोषो नास्ति । एतच्चाचारकाण्डे
दर्शितम् ।

अभिनवचौरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

पीयूषं* श्वेतलशुनवृन्ताकफलवृञ्जनम् ।

पलाण्डुवृक्षनिर्यासं देवस्वकवकानि† च ॥ ९ ॥

उद्गीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुञ्जते द्विजः ।

चिराचमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १० ॥ इति ।

पीयूषत्वं पयसोऽभिनवलं, प्रसवकालीनत्वमित्येके । दग्धाहान्तः-
पातिलमित्यपरे । दग्धाहदूर्द्धमपि प्रसवप्रयुक्तरक्ताधार्यतासङ्गाव-
कालीनत्वमिति केचित् । श्वेतशब्दो लशुनवृन्ताकाम्नां सम्बध्यते ।

* पीयूषम्,—इति सु० । एवं परच ।

† कवकानि,—इति सु० । एवं परच ।

तेन रक्तलशुनवृन्ताकादौ नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । वृञ्जनं
पत्रविशेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति । विटाश्च
स्वराद्यर्थम्* । मूलविशेषो वा वृञ्जनापरपर्यायः । पलाण्डुः खूलकन्दो-
लशुनविशेषः । वृचनिर्यासो हिङ्गुकर्पूरादिव्यतिरिक्तः । हिंसादीनां
भोज्यत्वाभ्यनुष्ठानात् । देवतार्थमुपकल्पिते चेचादावुत्पन्नमन्नं देव-
स्वम् । कवकं भूमौ कृत्राद्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रशब्दवाच्यम् ।
पीयूषादिभोजी चिराचमुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिबेत् ।
मतिपूर्वं तु भोजने मनुराह,—

“कृत्राकं विद्वराहश्च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम् ।

पलाण्डुवृञ्जनं चैव मत्वा जग्ध्वा पतेद्विजः”—इति ॥

अमतिपूर्वं सएवाह,—

“अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं शान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदहः”—इति ॥

तत्र सप्तरात्रात्मकं शान्तपनं वेदितव्यम् । “अबुद्धिपूर्वं शान्तपनं
सप्तरात्रं वा”—इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमविकल्पस्मरणात् ।
एवञ्च सति मूलवचनोक्त्यहोपवासोभक्षितोद्धारितविषयः द्रष्टव्यः ।
चान्द्रायणस्यावृत्तिविषयम् । शेषेषूपवसेदहरित्येतत् कुसुमादिषु
द्रष्टव्यम् । तथा चतुर्विंशतिमते,—

“पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकां कुसुमां वनकुक्कुटम् ।

* वेष्ट्याश्च मदाद्यर्थम्,—इति सु० ।

† लशुनवृन्ताकम्,—इति सु० ।

नालिकां नालपुष्पञ्च भुक्त्वा दिनमभोजनम्”—इति ॥

न चैतस्य पलाण्डो मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः । अवान्तर-
जातिभेदेन व्यवस्थापनात् । “पलाण्डोर्दश जातयः”—इत्यभिधानात् ।
यस्य सुमन्तुनोक्तम् । “लशुनपलाण्डुगृध्रनभक्षणे साविद्यष्टसहस्रेण
मूर्द्धि सन्पताञ्जयेत्” । तद्वलात्कारेणानिष्कृतोभक्षणविषयम् । तदे-
कसाध्यव्याधुपशमार्थभक्षणविषयं वा । अतएवान्तरं तेनैवोक्तम् ।
“एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति । यानि
चान्यान्येवंप्रकाराणि तेष्वप्यदोषः”—इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनु-
क्रान्तपीयूषादिविषये मुनिभिः स्मर्यन्ते, तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानु-
सारेणावृत्तिगौरवविषयत्वं कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते ।
तत्र शातातपः,—

“लशुनं गृध्रं जग्ध्वा पलाण्डुं कृष्णवृत्तकम्* ।

कृत्वाकं विद्धराक्षं चाम्यकुक्कुटमेव च ॥

उड्डीं च भानुषीं वाऽपि रासभीक्ष्णभोजनात् ।

उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकृष्णं चरेन्मुहुः”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“पलाण्डुं विद्धराक्षं च कृत्वाकं चाम्यकुक्कुटम् ।

लशुनं गृध्रं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“नालिकां नालिकेरीञ्च खेसातकफलानि च ।

* पलाण्डुं च तथा मुनीम्,—इति मु० ।

भूदणं शिशुकक्षैव खडाङ्गं कवकं तथा ॥

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्विजः”—इति ।

विष्णुः । “शुनां मांसाग्ने कृत्वाकवकाग्ने सान्त्वनम् ।
यवगोधूमजं पयोविकारं खेसातञ्च शुष्कखाडवञ्च वर्जयित्वा* पर्यु-
षितं प्राश्नोपवसेत् । व्रश्चनामेधप्रभवांस्य लोहितान् वृक्षनिंयासान्
तेलञ्च वृथा कसरञ्च यवपायसापूपशङ्कुलीञ्च देवान्मानि हवींषि
च गोऽजाविमहिषीवर्जं† सर्वपयांसि चानिर्दशाहैतान्यपि च स्य-
न्दिमौषन्धिनी विवत्साक्षीरसामेधभोजनञ्च दधिवर्जं‡ केवलं सर्व-
शुक्लानि व्रद्धाचर्याग्रमी आह्वाग्ने§ चिराचमुपवसेत्॥ दिनमेकं
चोदके वसेत्”—इति । यमः,—

“लशुनं च पलाण्डुञ्च॥ गृध्रं कवकानि** च ।

चतुर्णीं भक्षणं कृत्वा तप्तकृष्णेण शुद्ध्यति”—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“अस्त्रावुं† किंशुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत् ।

* खेसातञ्च वर्जयित्वा,—इति मु० ।

† गोऽजामहिषीवर्जम्, इति शा० ।

‡ नास्वयमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

§ अजधानः,—इति मु० ।

॥ नास्वयमंशः मु० पुस्तके ।

॥ लशुनं सपलाण्डुं च,—इति शा० स० ।

** करकानि,—इति शा० स० । एवं परञ्च ।

† अस्त्रावुम्,—इति मु० ।

“औदुम्बरश्च कामेन” तत्र हस्तेण शुद्ध्यति”-इति ॥

शङ्खलिखितौ । “लघुनपलाण्डुगञ्जनक्रियाकूवकुसुभाभक्षणे
दादंशराचं पयः पिवेत् । कलञ्जसिग्धुस्रेष्मातककोविदारघनञ्जक-
ट्टमकभक्षणे पञ्चगव्यं पिवेत्”-ति । चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“लघुनं गञ्जनं चैव दणराजफलं तथा ।

वल्लीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेद्वायव्यव्रतम् ॥

कन्दमूलफलादीनि अज्ञानाद्भक्षयेत्तु यः ।

उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा ॥

स्त्रीषीरन्तुः द्विजः पीत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

पुनः संकृत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

अजोद्गीसन्धिनीषीरं मृगाणां वनचारिणाम् ।

अनिर्दशाहगोखैव पीत्वा दिनमभोजनम्”-इति ॥

पूर्वञ्च गोमांसखैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं, न त्वन्यस्य । इदानीं
मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह,—

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ।

श्वात्वा विप्रस्त्वहोराचं यावक्कान्तेन शुद्ध्यति ॥११॥ इति ॥

अज्ञानकृते सकृद्भक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम्^(१) । असकृद्भक्षणे तृश्रनसोक्तं

* दुम्बरश्च सकामेन,—इति शा० ।

† केपातुङ्गभीक,—इति शा० ।

‡ विवारन्तु,—इति सु० ।

(१) मूषकवचने भक्षयित्वा श्वात्वा इत्यभिधानात् अज्ञानतोमद्यज्ञानान्तर-
मेतन्निषिद्धमांसं मया मुक्तमिति श्वात्वेत्यर्थोऽवसेयः, न तु ज्ञान-
पूर्वकमभोजनं तदर्थादिति ध्येयम् ।

द्रष्टव्यम् । “बलाकस्रवहंसकण्टक*चक्रवाकखञ्जरीटगृहकपोतभार-
चटकरक्तपादोलूकशुकसारसटिट्टिममद्गुचाषभासजालपादनक्रकुचि-
विकृतमत्स्यक्रव्यादामेध्यानां भक्षणे पञ्चगव्यं पिवेत् पिराचम्”—
इति । शङ्खलिखितौ मतिपूर्वं प्रत्याहृतुः । “वक्रवलाकहंसवचक्र-
वाकखञ्जरीटकाककारण्डवकटभारचटकगृहकपोतशुकसारसटिट्टि-
ममद्गुभलूकवक्रपाद† जालपादचाषभासमद्गुशिश्नुमारनक्रमकर-
तिमितिमिच्छिन्नकुलविडालसर्पमण्डूकमूषकवल्लीकादिमांसभक्षणे
दादंशाहमनाहारः, पिवेद्वा गोमूत्रयावकम्”—इति । एतच्च काम-
कृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भक्षणे तु याज्ञवल्क्य आह,—

“देवतार्थं हविः शिशु लोहितान् ब्रह्मणांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विद्वानिक्वकानि‡ च ॥

क्रव्यादपचिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।

सारसैकशफान् हंसान् सर्वांश्च यामवासिनः ॥

कोयष्टिस्रवचक्राख्यबलाकावकविष्किरान् ।

दृथा कसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः ॥

कलविकं च काकोलं कुररं रज्जुवालुकम्॥ ।

जालपादान् खञ्जरीटान्जातांश्च मृगद्विजान् ॥

* कण्टक,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† टिट्टिमोलूकरक्तपाद,—इति सु० ।

‡ विविधानि,—इति सु० ।

§ करकानि,—इति सु० ।

॥ दाहकम्,—इति शा० ।

चावांस्य वक्रपादांस्य* सौरं वसूरमेव च ।

मत्स्यांस्य कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्यहं वसेत्"—इति ॥

विष्णुस्तु जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह । "खरोद्रका-
कशहंसाग्ने चाग्नायणं कुर्यात् । आग्नाज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं
च । कथ्यादसृगपक्षिमांसाग्ने तप्तकृच्छ्रम् । कलविद्धमवहंसपक्षाङ्ग-
सारसरम्बुवासाकांदात्यूहशुक्सारिकावकमसाककोकिलखञ्जरीटाग्ने
विराजमुपवसेत् । एकशकोभयदन्ताग्ने च†"—इति । शङ्खस्तु भक्ष्या-
भक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्रायश्चित्तमाह,—

"भुक्त्वा पक्षाण्डं, लशुनं मद्यञ्च कवकानि च ।

नारं ग्रीनं तथा मांसं विद्धराहं खरं तथा ॥

गामन्यं कुञ्जरोद्गौ च सर्वान् पक्ष्मनखांस्तथा ।

कथ्यादं कुक्कुटं गाम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ॥

भक्ष्याः पक्ष्मनखाश्चैव गोधाकच्छपशयकाः ।

खड्गश्च शृङ्गकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥

हंसं मत्स्यञ्च? काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादांस्य तथा मत्स्याब् वल्गाकाः शुक्सारिकाः ॥

चक्रकाकं शवं काकं मण्डूकं॥ भुजगं तथा ।

* वक्रपादांस्य,—इति सु० ।

† हाजक,—इति शा० ।

‡ मुगां मांसाग्ने च,—इति शा० ।

§ सङ्गुच,—इति शा० ।

॥ कोकं मद्गूकम्,—इति शा० ।

मासमेकं व्रतं कुर्याद् भूयश्च न च भक्षयेत् ।

राजीवान् सिंहतुण्डांश्च शृङ्गलांश्च* तथैव च ॥

पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु आद्विकाः ।

शामेचरान् जालपादानां प्रतुदान् नखविष्किरान् ॥

रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत् ।

तित्तिरिं च मयूरं च लावकञ्च कपिञ्जलम् ॥

पाठीनश्चैव संवत्तं भोज्यानाह धमः सदा ।

भुक्त्वा सोमयतोदन्तांस्तथैवैकशफानपि ॥

दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा मांसं मांसं समाचरेत् ।

माहिषं चाजमौरभं मार्जारं सौर्ममेव च ॥

भक्षमार्गं समुद्दिष्टं यस्य वै पार्षदं भवेत् ।

वाराहश्च ततो भुक्त्वा महारथनिवासिनम् ॥

मांसमज्ञानतोऽं भुक्त्वा मांसं प्रोक्तं समाचरेत् ।

शुनां मांसं शुष्कमांसमात्मार्थं च तथा कृतम् ॥

भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात्? प्रयतः सुसमाहितः"—इति ।

अथ श्रुतव्रतविशेषाः आदृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः ।

शृङ्गाणं सूतकाणं चेत्यथ ब्राह्मणस्य शृङ्गाभोजननिषेधमभिप्रेत्य

* शृङ्गलांश्च,—इति सु० ।

† जलेचरांश्च जलजान्,—इति सु० ।

‡ मांसमये तथा,—इति सु० ।

§ मत्स्य,—इति सु० ।

तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात्
“राजासं हरते तेजः”—इत्यादिशास्त्राच्च चत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि
विप्रस्य प्रायश्चित्तं प्रसज्येत । अतस्तदपनुत्तये चत्रियाद्यन्नभोजन-
मनुजानाति,—

क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचित्रतौ ।
तद्गृहेषु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः ॥ १२ ॥ इति ॥

क्रियावन्तौ विहिताध्ययनयजनादियुक्तौ । शुचित्रतौ ; व्रतं
स्नानं धर्मः, तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति, तद्युक्तौ
शुचित्रतौ । अतस्नानधर्मनिष्ठयोः चत्रियवैश्ययोर्गृहेषु हव्ये कव्ये वा
गृहेर्विप्रैर्भोज्यम् । क्रियावन्तौ शुचित्रताविति विशेषणात् तदि-
तरचत्रियादिविषयाणि तदन्ननिषेधशास्त्राणीत्यवगम्यम् । तथाच
चतुर्विंशतिमते तदन्ननिषेधमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्,—

“सहस्रान् जपेद्देव्याः चत्रियस्यान्नभोजने ।

तपोपवासं* वैश्यस्य सहस्रं सार्द्धमेव च”—इति ॥

चत्रियान्नवत् शुद्राक्षयापि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्यनुज्ञा-
माह,—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन† पाचितम् ।
गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयात् शूद्रभोजनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

* सहोपवासं,—इति सु० ।

† गुह्यतैलेन,—इति शा० ।

स्नेहपाचितं* पूरिकाग्रक्कुल्यादि । भुज्यते इति भोजनं भोज्य-
द्रव्यं, शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम् । तादृशघृतादिकं यथा
भोक्तव्यं भवति, तदा चत्रियादिगृहेष्विव न शूद्रगृहे भोक्तव्यं, किं
तर्हि तद्गृहीत्वा शूद्रगृहात् निर्गत्य नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च
चत्रियादिवर्णनयभोजनस्याभ्यनुज्ञानं मार्गश्रान्तादौ पूर्ववर्णसम्भवे
वेदितव्यम् । आपदि यावता विना प्राणरक्षणं न भवति, तावदन्न-
मनुज्ञायते । न तु ततोऽधिकम् । अतएव कन्दोर्गा उद्गीथपर्वण्युष-
स्तिकाण्डे परमापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपातोच्छि-
ष्टानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं, ततोऽधिकस्य तदीयोच्छि-
ष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति । “इन्नानुपानमिति, उच्छिष्टं वै
मे पीतं स्यादिति होवाच, न खिदेतेऽप्युच्छिष्टा इति, न वाञ्छजी-
विष्यमिमान्खादन्निति होवाच, कामो मउदकपानम्”—इति ।
एतच्च, “सर्वान्मानुमतिश्च प्राणात्यये तद्गर्भनात् (वे० २ अ० ४ पा०
२८ सू०)”—इत्यस्मिन् वैयाधिके सूत्रे सम्यग्मीमांसितम् ।
क्षतिस भवति,—

“जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

क्षिप्यते न स पापेन पश्यपचमिवाभवा”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आपद्रुतः संप्रगृह्यन् भुञ्जीतोऽपि यतस्ततः ।

* तैलपाचितं,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममनु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

लियते नैनसा* विप्रोज्ज्वलनार्कसमो हि सः"—इति ॥

एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह,—

“सर्वतः प्रतिगृहीयाद् ब्राह्मणस्वनयं गतः ।

पवित्रं दुध्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥

माध्यापनाद्याजनादा गर्हितादा प्रतिगृह्यात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ।

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लियते ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।

न चास्त्रियत दोषेणां क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥

अमांसमिच्छन्तु धर्माधर्मविचक्षणः ।

प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवो न क्षिप्तवान् ॥

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने ।

बह्वीर्गाः प्रतिगृह्याह वृहत्प्रश्नो महातपाः ॥

क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागादिश्वामिचः श्वाघनीम् ।

पण्डितहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः"—इति ॥

खेहपाचितेत्यनेनारनासादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च चतु-
र्विंशतिमते,—

“आरनासं तथा क्षीरं कौतुकं दधिसक्तवः ।

* न लिप्येतैनसा,—इति सु० ।

† पापेन,—इति सु० ।

‡ कान्दकं,—इति सु० ।

खेहपकञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति"—इति ॥

अङ्गिराश्च शूद्रं* प्रक्रम्याह,—

“मांसं दधि घृतां धान्यं क्षीरमाज्यमधौषधम्^(१) ।

गुडोरसस्तथोदधिद् भोज्यान्येतानि नित्यशः ॥

अष्टतच्चारनालञ्च कान्दकाः सक्तवस्तिलाः ।

फलानि माध्वीकमथो† याक्षमौषधमेवच"—इति ।

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति,—

मद्यमांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

तं शूद्रं वर्जयेद्विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥

द्विजं शुश्रूषणरतामद्यमांसविवर्जितान् ।

स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेद्विजः ॥ १५ ॥

जातिशूद्राः, नीचाः प्रतिलोमजाः सूतमागधादयः, तेषां कर्माश्रयारण्यादि, तस्य प्रवर्त्तकाः, तेन जीविताः । तादृशात् शूद्रात् श्वपाकादिव घृतादिकं न स्वीकार्यम् । ये तु मार्गवर्त्तिनः‡ शूद्राः विहितपाकयज्ञादिकर्मणि निरताः, तान् शूद्रान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ।

* शूद्रप्रतिग्रहं,—इति सु० ।

† दधिघृते,—इति शा० स० ।

‡ पिण्डाकमथो,—इति सु० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सन्मार्गवर्त्तिनः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरदृष्टवम्—इत्याज्यघृतयोर्भेदः ।
घृतशब्द उदकपर्यायोऽपि पठितो नैवष्टककाण्डे ।

शुद्धाक्षं सूतकान्नस्येत्यत्र सूतकान्नस्य* सामान्येन प्रायश्चित्तम-
भिहतम् । इदानीं सूतक-जाति-विशेषाननूद्य† तत्र व्रतविशेषान्
प्रश्नपूर्वकमाह,—

अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं‡ विनिर्दिशेत् ? ॥ १६ ॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यात् शुद्धसूतके ।
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत् ? ।
अथवा वामदेव्येन साम्ना चैकेन शुद्ध्यति ॥ १८ ॥

सूतकिनः शुद्धस्याक्षं विप्रो भुङ्क्ताऽष्टौ सहस्राणि गायत्रीं
जपेत् । सूतकिनोविप्रोऽन्नं भुङ्क्ता पञ्चसहस्रगायत्रीजपेन शुद्धिः ।
क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुङ्क्ता त्रिसहस्रगायत्रीजपं
कुर्यात् । सूतकिनो ब्राह्मणस्याक्षं यो भुङ्क्ते, तं प्रति द्विसहस्रगाय-
त्रीजपं विदध्यात् । कथानश्चिन्नाभुवदित्यस्यामृत्युत्पन्नः सामगानां
प्रसिद्धो गानविशेषो वामदेव्यं साम । तस्यैकस्य साक्षः सहस्रजपो-

* सूतकान्नस्य,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† सूतकविशेषाननूद्य,—इति सु० ।

‡ सर्व्ववर्णं,—इति शा० ।

§ दापयेत्,—इति सु० ।

द्विसहस्रगायत्रीजपेन विकल्प्यते । ते च जपरूपा व्रतविशेषा अश-
क्तविषये वेदितव्याः । शक्तान्तु प्रति ह्यगलेय आह,—

“अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा ।
प्राणायामव्रतं कृत्वा शुद्ध्यन्ते शुद्धसूतके ॥
वैश्ये षष्टिर्भवेद्ब्राह्मि विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।
एकाहं च श्वहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥
ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः”—इति ॥
ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहश्चत्वारो योज्याः । यत्तु मार्कण्डेये-
नोक्तम्,—

“भुङ्क्ताऽन्नं* ब्राह्मणाग्रौचे चरेत् साम्नपनं द्विजः ।
भुङ्क्ता तु क्षत्रियाग्रौचे चरेत् कृष्णं तथैव हि ॥
वैश्याग्रौचे तथा भुङ्क्ता महासाम्नपनं चरेत् ।
शुद्धाग्रौचे तथा भुङ्क्ता द्विजस्यान्नायणं चरेत्”—इति ।
यत्तु कामकारविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्,—
“शुद्धस्य सूतके भुङ्क्ता षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।
वैश्यस्य च तथा भुङ्क्ता चतुर्मासान् व्रतं चरेत् ॥
क्षत्रियस्य तथा भुङ्क्ता द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।
ब्राह्मणस्य तथाऽग्रौचे भुङ्क्ता मासं व्रतं चरेत्”—इति ।

* भुङ्क्ता तु,—इति शा० ।

† त्रीन् मासान् व्रतमाचरेत्,—इति शा० स० ।

‡ भवेत्,—इति शा० ।

तदभ्यासविषयम् । यदपि गर्गेशोक्तम्,—

“शावे च सूतके चैव मत्या भुक्तेन्दवं चरेत् ।

मत्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् कच्छं चान्द्रायणोत्तरम् ।

अहं चाकामतः कुर्यादभ्यासे कच्छमेव च ॥

दिगुणं चिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

अनविद्शूद्रजातीनामाशौचे परिकीर्तितम् ॥

सवर्णानाम् सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः सृता ।

क्रमादृष्टं क्रमाद्वीनं हीनजात्युत्तमं प्रति” ॥

तदेतद्गुणहीनसूतकिविषयतया योजनीयम् । गुणवत्सूतकिविषये तु सूतवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशौचोत्तरकालमेव* प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । “ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सक्तदेवाधमग्राति तस्य तावदेवाशौचं चावत्तेषामाशौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्यात्”—इति विष्णुस्मरणत् । यच्च विष्णुमेव व्रतमुक्तम् । “सवर्णाशौचे द्विजो भुक्ता स्वस्तीमासाद्य तक्षां निमग्नस्त्यघमर्षणं अग्नोत्तीर्य साविश्वष्ट्रतं जपेत् । चक्षियाशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । ब्राह्मणाशौचे राजन्यः चक्षियाशौचे वैश्यः स्वस्तीमासाद्य गायत्रीव्रतपञ्चकं जपेत् ।

वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्ट्रतं जपेत् ।

शूद्राशौचे द्विजोभुक्ता प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥

शूद्रोवैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः खानमाचरेत् ।

* सर्वत्राशौचकालान्तरमेव,—इति मु० ।

† शास्त्रोदमर्षं मु० पुस्तके ।

शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् सदा”—इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । यदपि वसिष्ठेन,—

“आशौचे यस्तु शूद्रश्च* सूतके वाऽपि भुक्तवान् ।

हमिर्भुत्वा स देहान्ते तद्विष्टाभुपजीवति ॥

अनिर्द्देशादे पारशवे शूद्राणां भुक्तवान् द्विजः ।

स गच्छेत्सरकं घोरं तिर्यग्योन्याश्च जायते ॥

द्वादश मासान् द्वादशार्द्धमासान् वा संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते”—इति । तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम् । ननु कुर्यात् प्राजापत्यं चेत्तु विषयः कोऽपि न लभ्यते । अत्र हि प्राजापत्यं ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नयं दोषः । सामान्यतः प्रोक्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्तविशेषे व्यवस्थापनात् । विष्णुः,—

“शूद्राशौचे द्विजो भुक्ता प्राजापत्यव्रतं चरेत्”—इति ।

ब्रह्मकूर्चन्तु गर्गप्रोक्तव्यव्रतसमानविषयतया योजनीयम् । दशाहविषये अङ्गिरा आह,—

“अन्तर्द्देशादे भुक्ताऽहं सूतके मृतकेऽपि वा”† ।

* आशौचे ब्राह्मणोयस्तु,—इति शा०

† निधोगाद,—इति मु० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, ‘ब्राह्मणादिजातिविशेषरहितस्य’,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ एतावन्मात्रमेव सर्वेषु पुस्तकेषु ।

मूलवचनोक्तसूतकाशभोजनप्रसङ्गेन आहुभोजने प्रायश्चित्तानि
लिख्यन्ते । तत्र विष्णुः,—

“प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्रायमासिके ।

चैपश्चिके तदर्द्धं पञ्चगव्यं द्विमासिके”—इति ॥

इदं प्रापदिविषयम् । अनापदि तु,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके ।

एकाहन्तु पुराणेषु^(१) प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति

शरीतोक्तं द्रष्टव्यम् । प्राजापत्यन्तु मिश्रके,—इत्येतदाद्यमासि-
कविषयम् । जनमासिकादिषु पादोनप्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि ।
तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।

चैपश्चिके तदर्द्धं स्यात्पादौ द्वौ मासिके ततः ॥

पादोनं कृष्णमुद्दिष्टं षण्मासे चाब्दिके तथा ।

चिराचं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं वेदहः सप्तम्”—इति ॥

अत्रिथादिश्राद्धभोजने अनापदि तत्रैव विशेष उक्तः,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके सप्तम्* ।

अत्रिथस्य नवश्राद्धे प्रतमेतदुदाहृतम् ।

वैश्वश्राद्धाधिकं प्रोक्तं अत्रिथस्य मनीषिभिः ॥

* पराकोमासिके सप्तम्,—इति मु० ।

(१) नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्वृत्तम् । अतः परं पुराणं स्यात्,
—इत्युक्तविशा नव-मिश्रक-पुराणानि ज्ञेयानि ।

श्राद्धस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।

श्राद्धं चान्द्रायणं मासे चिपचे त्वेन्दवं सप्तम् ।

मासद्वये पराकः स्यादर्द्धं सान्तपनं सप्तम्”—इति ।

यत्तु श्राद्धवचनम्,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।

पञ्चचयेऽतिहृष्टं स्यात् षण्मासे कृष्णव तु ।

आब्दिके कृष्णपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥

अत ऊर्द्धं न दोषः स्याच्छ्रस्वस्य वचनं यथा”—इति ।

तत्सर्पादिमरणविषयम्* । ये स्तेनपतितक्रीवाः,—इत्यपाङ्क्त्य-
विषयं वा ।

“चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणादैद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

पतनानाश्रकैश्चैव विषोद्वन्धनकैस्तथा ।

भक्षैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुप्रतं द्विजः”—इति,

“अपाङ्क्त्यान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।

ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ।

ग्रामश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥

सहस्रिपते तथा भुक्त्वा चिराचं क्षपणं भवेत्”—इति

* सर्पाभिहितविषयम्,—इति शा० ।

† पञ्चभ्यश्च,—इति शा० ।

‡ पतनानाश्रकैश्चैव,—इति मु० ।

भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मचारिणस्तु वृहद्-
धर्मो विशेषमाह,—

“मासिकादिषु योऽग्नौयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।

चिराचमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

प्राणायामव्रतं कृत्वा व्रतं प्राप्य विशुद्धति”-इति ।

इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु स एवाह,—

“मधु मांसं च योऽग्नौयात् आद्धे सूतकएवच ।

प्राजापत्यं चरेत् कर्त्तुं व्रतशेषं समापयेत्”-इति ।

आमआद्धे* तु सर्व्वचार्द्धम् ।

“आमआद्धे भवेदर्द्धं प्राजापत्यन्तु सर्व्वदा”-इति

षट्चिंशत्यन्तेऽभिधानात् । यत्तूग्रनसोक्तम्,—

“दशकृतः पिबेदापो गायत्र्या आद्धभुग् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धोच तदनन्तरम्”-इति ॥

तदनुक्तप्रायश्चित्तआद्धविषयम् । संस्काराङ्गआद्धभोजने व्यासेन
विशेष उक्तः,—

“निवृत्तो चूडहोमे तु प्राङ्नामकरणान्ततः ॥

चरेत् सान्नपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ।

अतोऽन्येषु च भुक्त्वाऽन्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ॥

नियोगादुपवासेन शुद्धते निन्द्यभोजनात्”-इति ।

* अमाआद्धे,—इति शा० । एवं परत्र पठ्यते ।

† प्रवृत्ते,—इति मु० ।

सौमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह,—

“ब्रह्मोदने च सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”-इति ।

तत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्माधानाङ्गभूतं, सोमसाहचर्यात् । यत्तु
भरद्वाजेनोक्तम्*,—

“भुक्त्वा पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादि वत्सरान्तं प्रकीर्त्तितम् ॥

प्राणायामचयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

असह्ये† स्रुतं नक्तं व्रतपारणके‡ तथा ।

दिगुणं चचियस्यैव चिगुणं वैश्वभोजने ।

साक्षाच्चतुर्गुणं चैव स्रुतं शूद्रस्य भोजनम्”-इति ॥

तदप्यापद्विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ।

व्रतं तैत्तिरीयं तथा चौरमित्यत्र शूद्रसम्बन्धिनां व्रतादीनां भोजनम-
भ्यनुज्ञातम् । इदानीं शूद्रतण्डुलादीनामभ्यनुज्ञानाति,—

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतम् ।

पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तन्मनुरववीत् ॥१६॥ इति ।

शुष्कान्नं ब्रीहितण्डुलादि । गोरसः चौरादिः । स्नेहसैलादिः ।

* यद्यपि स्रुत्यन्तरम्,—इति मु० ।

† कुर्यादहोरात्रं,—इति मु० ।

‡ असमाप्ते,—इति मु० ।

§ व्रते वा पार्वण्ये,—इति मु० ।

तत् सर्वं शूद्रमृदादानीय ब्राह्मणमृदे यदि पक्वं भवति, तदा तदन्नं भोज्यम् । यस्यामपकयोः साधारणो निषेधः पूर्वमुदाहृतः, सोऽयम-
सकृद्रविषयः । अतएव, मद्यमांशरताः,—इत्युक्तम् ।

पूर्वमज्ञानादापदोऽपि वेत्यत्रापक्षस्य विप्रक्षयः शूद्राभोजने ब्रह्म-
कूर्चव्रतमभिहितम् । तदविद्वद्विषयम् । इदानीं विदांसं प्रत्याह,—

आपत्काशेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रमृदे यदि ।

मनस्तापेन शुद्धोत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ॥२०॥ इति ।

द्विविधा हि विद्याः वेदपाठमात्रावसायिनी, तदर्थज्ञानानु-
ष्ठानपर्यन्ता च । तयोर्मध्येऽनुष्ठाना आहिताग्निर्मनस्तापेन शुद्ध्यति ।
केवलवेदपाठकस्य द्रुपदादिव सुसुचान इत्येतान्तरं गायत्रीच्छन्दसं
ग्रतस्ततो जपेत् । मनस्तापस्य शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

“पश्चात्तापोनिराकारः सर्वोऽमी शुद्धिहेतवः”—इति ।

मनुरपि,—

“स्वापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकमुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“परित्यागस्तपोदानमनुतापोऽनुकीर्त्तिनम् ।

विद्याभ्यासो ह्युपसर्गः सप्ताङ्गं* पापनाशनम्”—इति ।

द्रुपदाद्याः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

* सर्वं तत्,—इति सु० ।

“द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदप्रतिष्ठिता ।

सर्वपापहरा जन्ममहतोऽप्येनसः स्मृतम्”—इति ।

द्विजशूश्रूषणे रतानित्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः ।
तानेतानिदानीं विशेषतो निर्दिशति,—

दासनापितगोपालकुलमिचार्द्धसीरिणः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥ इति ।

दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः ।

दासादीनां लक्षणमाह,—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारात् भवेद्दासः असंस्कारात् नापितः* ॥२२॥

स्यचियात् शूद्रकन्यायां सुतो जायेत नामतः† ।

स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥

वैश्यकन्यासमुद्भूतो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

स ह्यार्थिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२४॥ इति ।

ब्राह्मणः शूद्रकन्यामुद्रा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स यद्य-
मन्त्रकैर्निषेकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति, तदा दास इत्युच्यते;

* असंस्काराद्भवेद्दासः संस्कारादेव नापितः,—इति शा० ।

† समुत्पन्नस्तु यः सुतः,—इति सु० ।

संस्काराभावे तु नापित इत्यभिधीयते । अचिथः शूद्रकन्यामूढा तस्यां
यं पुत्रमुत्पादयति, स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितो न त्वर्थतः ।
शोरकण्ठपक्षार्यस्य कथादिवदैश्वकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं, तथापि शब्द-
सामर्थ्यात् प्रक्रमवत्त्वादा तल्लक्षणमुच्यते । शब्दसामर्थ्यतः तावत्,
कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृपितामहादिक्रमादायात-
आप्तः शूद्रः कुलमित्र इत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुप-
संख्यातव्यम् । वैश्वः शूद्रकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स
कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्वकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः स नाम्ना
आर्द्धिक इति वा अर्द्धशरीरीति वाऽभिधीयते । यस्तु वाङ्मनःकाय-
कर्मभिरुवाचमित्यात्मानं निवेदयति, स आत्मनिवेदकः । यदा,
आर्द्धिकसाधक्यात् अचिथायां ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कृत आत्म-
निवेदकः । अस्मिन् पक्षे यद्यप्यशूद्रावार्द्धिकात्मनिवेदकौ, तथापि
नौचजातित्वसामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपमोदनायेदमभिधी-
यते,—इत्यदोषः । दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धशरीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यस्यात्मानं निवेदयेत्”—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“आर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः यस्यात्मानं निवेदयेत्”—इति ॥

दासादिवत् कुलभकारोऽपि भोज्यान्न एव । तदाह देवसः,—

“सदासो*नापितो गोपः कुलभकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पक्षेते शूद्रयोनयः†”—इति ॥

स्यत्यन्तरेऽपि । “गोपालनापितकुलभकारकुलमित्रार्द्धशरीरिणि-
वेदितात्मनोभोज्यान्नाः”—इति ।

पूर्वचाभोज्यान्नाणां गटादीनामन्ने भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह,—

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।

अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥२५॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।

ब्रह्मकूर्चोपवासेन याज्यवर्णस्य निष्कृतिः ॥२६॥

शूद्रस्य नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्ध्यति ।

ब्रह्मकूर्चमहेराचं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥२७॥ इति ।

अभोज्येभ्यभोज्यान्नाणां गटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र स्थितं
जलादिकं पाचान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत्, तदा ब्रह्मकूर्चं पातय्यम् ।
यथा सूतकाक्षे ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा अभिहिताः, न तथा
जलादिपाने; किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य

* सदासो,—इति सु० ।

† शूद्रयोनयः,—इति शा० ।

‡ योज्या वर्णस्य,—इत्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

ग्राह्याणाद्युपन्यासः । उपसर्पति ग्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुप-
सादयतीत्यर्थः* । अहोरात्रमुपोय दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातय्यम् ।
ब्रह्मकूर्चहेतुरुपवासो ब्रह्मकूर्चोपवासः, तेन यजनयोग्यस्य चैवर्णिकस्य
निष्कृतिर्भवति । शूद्रस्य ह्युपवासप्रत्याज्ञाद्योदानम् । अतः शूद्रोदानं
कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मकूर्चं पिबेत् । तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकब्रह्मकूर्चं
अपाकसदृशमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति, तत्र किमु वक्तव्यं
अल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति ।

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याध्याह,—

गोमूचं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं पापशोधनम् ॥२८॥ इति ।

गोमूचादिकं पञ्चगव्यं, यच्च कुशोदकं, तदुभयं स्नतः पवित्रं; अतः
पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्दिष्टम् ।

ब्रह्मकूर्चाङ्गभूतानां गोमूचादीनां पञ्चानां कारणभूताः याः
पञ्च गावः, तासां वर्णविशेषानाह,—

गोमूचं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।
पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया घृह्यते दधि ॥२९॥
कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा । इति ।

विशिष्टवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूचादिपञ्चकं सर्वमपि
कापिलमेव ग्राह्यम् ।

* परिषदमुपसेवेदित्यर्थः,—इति सु० ।

गोमूचादीनां कुशोदकान्तानां षष्ठां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाण-
विशेषमाह,—

मूचमेकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्द्धं तु गोमयम् ॥३०॥
क्षीरं सप्तपलं दद्यादधि त्रिपलमुच्यते ।
घृतमेकं पलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥३१॥ इति ।

पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठं, तत्रोपरितनेन पर्वणा समानपरिमाणं गोमयं
ग्राह्यम् । दद्यादीन्येकस्मिन् पलाशादिपात्रे* यथोक्तपरिमाणवद्-
द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह,—

“पलाशं पद्मपत्रं वा तासं वाऽथ हिरण्मयम् ।

गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च ततः कर्म समाचरेत्”--इति ।

वृद्धपराशरस्तु गोमूचादीनां परिमाणान्तरमाह,—

“गोमूचं माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ॥

क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कौर्त्तिताः ।

गोमूचवद् घृतस्याष्टौ तदर्द्धं तु कुशोदकम्”--इति ॥

एतदश्वत्थालादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह,—

“गोमयाद्विगुणं मूचं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा”--इति ।

* पलाशादिपात्रे,—इति शा० ।

† समारभेत्,—इति सु० ।

‡ गोमूचं,—इति सु० ।

अथ गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वचनान्तरानुसारेणाहुष्टार्द्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तराभिवृद्ध्या गोमूचादीनि योजयेत् । एतत् च मूलवचनोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्यते, वैषम्यस्याप्यत्वात् ।

गोमूचादीनां षष्ठां प्रत्येकं मन्त्रानाह,—

गायत्र्याऽऽदाय गोमूचं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिकावणस्तथा दधि ॥३२॥

तेजोसि शुक्रमित्याज्यं* देवस्य त्वा कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥३३॥ इति ।

अचेति पदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेजोसिं देवस्य लेत्यनयोर्मन्त्रवशाद्वाहुक्कमुपचरितम्^(१) । तेरेतेर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ स्थापयेत् ।

* तथा शुक्रमसीत्याज्यं,—इति सु० ।

† शुक्रमसि,—इति सु० ।

(१) पादवज्रमन्त्रा ऋचः । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “तेषाम्गव्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः (मी० ३२० १ पा० ३५ सू०)” —इति । यवश्च गायत्र्यादीनां पादवज्रत्वात् (हृन्दोवज्रत्वात्) ऋक्त्वम् । तेजोसीत्यादि मन्त्रवशेन न ऋक्, पादवज्रत्वाभावात् । किन्तु यजुः, गव्यरूपत्वात् । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “शेषे यजुःशब्दः (मी० ३२० १ पा० ३७ सूत्रम्)” —इति । “या न गीतिर्न च पादवज्रं, तत् प्रक्षिप्तपठितं यजुः” —इति श्रावरभाष्यम् । तथाचाह ऋचिन्यायेन यजुष्यमि ऋक्शब्दप्रयोग इति भावः ।

स्थापयित्वा चालोडनाभिमन्त्रणे कर्त्तव्ये इत्याह,—

आपोहिष्ठेति चालोड्य मानस्तोकेति मन्त्रयेत्* ।

आपोहिष्ठा,—इत्यादिकं त्वृचं विज्ञेयं, प्रायश्चित्तस्था विनियोगात्^(१) । मानस्तोके,—इत्येकैव ऋक्^(२) ।

अचावदानहोमसाधनानां सुवादीनामभावात् केनावदाय होतव्यमित्याकाङ्क्षयामाह,—

सप्तावरास्तु ये दर्भा अश्विन्नाग्राः शुकत्विषः ॥३४॥

एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि । इति ।

सप्तसंख्या अवरा अधमा येषां दर्भाणां, ते सप्तावराः । सप्ताष्टाधधिकसंख्या गृहीतव्या, न तु षट्पञ्चादिन्यूनसंख्येत्यर्थः । शुकत्वत् त्विद् दीप्तिर्येषां, ते शुकत्विषः, हरितवर्णा इति यावत् । आर्द्राणां

* मानस्तोकेभिमन्त्रयेत्,—इति सु० ।

(१) विशेषविधिं विना न्युचसूक्तानामादिप्रतीकमात्रोपादानेऽपि ऋक्त्रयस्यैव ग्रहणमिति नियमः । तथाच जात्यायनसूत्रम् । “ऋचसूक्तानामादियहणेन विधिरनादेशे (३ प्र० ३३० १ सूत्रम्)” —इति । आपोहिष्ठित्वादि ऋचसूक्ताश्च सामवेदसंहितोत्तराधिकविंशतितमाध्यायसप्तमखण्डोपनिषत्तृतीयम् ।

(२) “मन्त्रविधिश्चादियहणेन (१ प्र० १३० २ सूत्रम्)” —इति जात्यायनसूत्रेणादिमात्रोपादानेऽपि समस्तस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणीयत्वादिति भावः ।

कायाशुष्काणां वा भवति हरितत्वम् । तैर्दर्भैरवदाय पलाशपत्रेषु
होतव्यम् । तथा च प्रजापतिः,—

“स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पलाशैः पत्रकैरथ ।

तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम्”—इति ।

दर्भैर्वित्यभिधानात् पत्रस्याधस्तादपि* दर्भानास्तृणयात् ।

अथ होममन्त्रानाह,—

इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके तु† शंवती ॥३५॥

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिवेद्द्विजः ॥ इति ।

इरेत्यादीनि त्रीणि ऋक्प्रतीकानि । शमित्येष शब्दो यस्यामृचि
अस्ति; सा शंवती । शमग्निरग्निभिस्करदिति वा, शं नो देवीरभि-
ष्टये इति वा, सा द्रष्टव्या । एतस्मादग्नये स्वाहेत्यादीनामपि मन्त्रा-
णामुपलक्षणम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अग्नये चैव सोमाय सावित्र्यै च‡ तथैव च ।

प्रणवेन तथा ऊत्वा स्विष्टकृच्च तथैव च ।

एवं ऊत्वा च तच्छ्रेयं पिवेच्चैव समाहितः”—इति ॥

पानस्येतिकर्तव्यतामाह,—

आलोक्ष्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥३६॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिवेच्च प्रणवेन तु ॥ इति ।

* पात्रस्याधस्तादपि,—इति सु० ।

† इरावतीदं विष्णुश्च मानस्तोके च,—इति शा० ।

‡ सावित्र्या च,—इति शा० ।

आलोडनं हस्तेन, निर्मन्थनं काष्ठेनेति तयोर्भेदः ।

ननु गोवधादिषु चः प्रत्यवायः, स केवलादृष्टरूपत्वात्* तस्य
प्रायश्चित्तजन्येन सुकृता पूर्व्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्यभक्षणजन्यस्तु
प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः, किन्तु दृष्टरूपोऽपि । तस्याहारस्य
त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अतो न तस्य प्रतेन निवृत्तिर्युज्यते,
इत्यत आह,—

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥३७॥

ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेन्धनम् ॥ इति ।

अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि, तथा गोमूत्रा-
दीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य चाग्निः काष्ठानीव स्ववि-
रोध्यभक्ष्यपरिणामान् दृष्टमुखेनापि विनाशयन्ति, न तु केवलमदृष्टे-
नैव मुखेन । तस्माद्ब्रह्मकूर्चोनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरूपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य
कालविशेषं प्रजापतिराह,—

“चतुर्दश्यामुपोऽथाथ पौर्णमास्यां समाचरेत्”—इति ।

जावालिरपि,—

“अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिवेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चं ततः‡ स्मृतम्”—इति ॥

देशविशेषं ज्ञातातप आह,—

* इत्यमेव पाठः सर्व्वेषु उल्लेखेषु ।

† ब्रह्मकूर्चमिति,—इति सु० ।

“नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुष्टेष्वायतनेषु च।

तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्”—इति।

ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति,—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥३८॥

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः।

दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥३९॥

वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम्।

अभोज्यान्नामां भाण्डेष्वस्थितं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तम्।

अथ जलस्य स्त्रमुखनिःसृतस्य* पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह,—

पिवतः पतितं तोयं भोजने† मुखनिःसृतम्।

अपेयं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

जलं पिवतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिना पतितं यत्तोयं तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम्। कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन शुद्धिः। यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं, किन्त्येकस्मिन् पात्रे अर्द्धं पीत्वाऽवशेषितं; तस्य पाने चिराचोपवासमाह शङ्खः,—

“पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित्।

चिराचन्तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः”—इति।

* ‘निःसृत’ स्थाने, निःसृत,—इत्येवं पठ्यते सर्वत्र सु० पुस्तके।

† भाजने,—इति शा०।

श्वशृगालादिमरणोपहतकूपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्त-
विशेषमाह,—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालौ च मर्कटम्।

अस्थिचर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः ॥४१॥

नारन्तु कुणपं काकं विड्वराहखरोऽश्वकम्।

गावयं सौप्रतीकञ्च मायूरं खड्गकं तथा ॥४२॥

वैयाघ्रमार्द्धं सैहं वा कूपे यदि निमज्जति।

तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥

प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः।

विप्रः शुद्धोत् चिराचेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥

एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति। इति।

कूपे पतित्वा मृतं आदिकं व्याघ्रादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः। नरस्य मनुष्यस्य सम्बन्धि कुणपं नारम्। काकस्य सम्बन्धि काकम्। विड्वराहादिषु सम्बन्धिवाची तद्धितो जुष्टो द्रष्टव्यः। तथाच सति वैड्वराहं खारं औद्भिमित्युक्तं भवति। गवयस्य सम्बन्धि गावयम्। शोभनाः पुष्टाः प्रतीका अवयवा-
यस्य गजस्य स सुप्रतीकः, तस्य सम्बन्धि सौप्रतीकम्। मायूरस्य सम्बन्धि मायूरम्। खड्गो मृगविशेषः, तस्य सम्बन्धि खड्गकम्। व्याघ्रस्य सम्बन्धि वैयाघ्रम्। श्वस्य सम्बन्धि श्वार्चम्। सिंहस्य सम्बन्धि सैहम्। एतेषा-
मन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तद्युक्तयोः कूपतटाकयोः स्नानपाने यः

कुर्व्यात्; तदा तादृशस्य पुंसः सर्ववर्णसमन्विनः, एतेन—समनन्तरं निर्दिश्यमानेन क्रमेण, प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः चिराचोपवासा-
दिः । अथादिप्रतत्परणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत् । तदाह विष्णुः । “मृत-
पञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतसुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्य हसुपवसेद् ब्रह्मं रा-
जन्य एकाहं वैश्वः शूद्रो मत्तं सर्वं चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः”—इति । यदा
तु तत्रैव शवमुच्छ्रूयतयोद्धिषं भवति, तदा हारीतो विशेषमाह,—

“क्षिप्ते भिक्षे शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।

शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्व्यात् तत्र हस्त्वमथापि वा ।

यदि कश्चित् तत्र* स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।

जपं स्निषवणं चाथौ अहोरात्रेण शुद्ध्यति”—इति ।

इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम् ।

अकामतस्तु षड्रात्रं,—

“क्षिप्तं भिक्षं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।

पयः पिबेत् चिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्नतम्—

इति देवलसंस्मरणम् । मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह,—

“सुराभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।

कुशमूलविपक्वेन अहं चोरेण शुद्ध्यति ॥

सादृशाहं च पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चसाम् ।

गायत्र्यास्तु सहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम्”—इति ।

एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह,—

* ततः,—इति सु० ।

† गायत्र्यसहस्रं,—इति सु० ।

“अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थिताः तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः”—इति ।

यत्तु विष्णुः । “अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पी-
शृतं पयः पिबेत्”—इति । तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु
शातातपेनोक्तम् । “सुराभाण्डोदकपाने कर्दनं हतप्राशनमहोरात्रो-
पवासश्च”—इति । तत् शुष्कसुराभाण्डोदकपानविषयम् । तत्रैव
पर्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम्,—

“सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पादिपक्वन्तु चौरं स तु पिबेत् अहम्”—इति ॥

सुरापस्य सुखगन्धप्राप्ते तु मनुराह,—

“ब्राह्मणस्तु सुरापस्य सुखमाप्राप्य सोमपाः ।

प्राणान्पु चिरायस्य हतं प्राश्य विशुद्ध्यति”—इति ।

स्त्याद्युच्छिष्टपाने हारीत आह,—

“स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन अहं चोरेण शुद्ध्यति ॥

शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्विजः ।

कुशमूलविपक्वेन अहं चोरेण पावयेत्”—इति ॥

यमः,—

“शूरोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन अहं चोरेण शुद्ध्यति”—इति ।

ब्राह्मणेभ्येव केषांश्चिदभोज्यान्नमभिप्रेत्य तदभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥

अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजस्यान्द्रायणं चरेत् । इति ।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति ।
तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं*, तथाप्यभ्यासाभिप्रायेण महद्भूत-
मविरुद्धम् । अन्नभ्यासेन ईदृशान्नभोजने भरदाज आह,—

“परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम्”—इति ॥

अपचस्यान्नप्रदत्ते तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः । यदा त्वपचो-
भुक्ते इतरः प्रयच्छति, तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह,—

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥

दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ । इति ।

अपचस्य, अपचायेत्यर्थः । तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते, तस्मिन्
दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः, किन्त्वसौ दाता
सह ग्रहीता नरकं याति ।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह,—

यद्दीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्व्वपेत् ॥४७॥

* यद्यपि महद्भूतस्यानिमित्तं,—इति मु० ।

† नास्तीदमर्जं मुनितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ।

पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥४८॥

सततं प्रातरुत्थाय* परपाकरतस्तु सः ।

गृहस्थधर्मो यो विप्रो ददातिपरिवर्जितः ॥४९॥

अपिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः । इति ॥

परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः । तस्मा-
न्निवृत्तः, परपाकनिवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति यावत् ।
यदा, वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते ।
तस्मात् परपाकान्निवृत्तः, पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः । तच्चोभयं,
विवक्षितत्वात्तन्नेणोच्चरितम् । तथाच सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि
पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् ।

अचरार्थस्तु, अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपा-
सनं कृत्वा तमात्मनि समारोपयति, न तु तस्मिन्मग्नौ वैश्वदेवादिकं
करोति । सोऽयं वैश्वदेवानुष्ठानरहितः पुरुषोऽच परपाकशब्देन
विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः, उभयविधपरपाकरत-
त्वात् । तच्च पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोष-
त्वात्तादृशस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि
पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

* परपाकाग्नौ,—इति शा० ।

† विवाहं कृत्वा आत्मनि,—इति शा० स० ।

यस्तु विप्रोविधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः
केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते, सोऽप्य इत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुता-
वाप्तायते,—

“नार्यमणं पुष्यति नो सखायं

केवलाघो भरति केवलादी”--इति ।

ददातिपरिवर्जितः,—इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्देशत्वाद्दानक्रिया-
माचष्टे । “ईक्षतेर्नाशब्दम् (वे० १ अ० १ पा० ५ सू०)”--इत्यस्मिन्
व्याससूत्रे, “यजतेः पूर्ववत्तम् (मौ० ७ अ० ४ पा० १ सू०)”--इत्य-
स्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्थनिर्देशेऽपि स्तिप्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात् ।
“इक्षिपोधातुनिर्देशे”--इत्येतत्तु वाररूचं वार्त्तिकं प्रचुरप्रयोगा-
भिप्रायं, न त्वर्थनिर्देशव्यवच्छेदकम् ।

परपाकनिवृत्तादिवदृथापाकादेरप्यन्नं न भोक्तव्यम् । तद्भोजने
तु प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाह तुः ग्रातातपहस्यती,—

“योगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दृथापाको हि स स्यतः ॥

दृथापाकस्य भुक्त्वाऽन्नं प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः ।

प्राणायामान्तरभ्यस्य हतं प्राण्य विशुद्ध्यति”--इति ।

प्राणायामगतकृतेति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं कल्पनीयम् । दृथा-
पाके यत्प्रायश्चित्तं, तदेव ब्राह्मणनिन्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दा-
वचने सहपाठात् । तथाच व्यासः,—

“पक्षिभेदौ दृथापाकौ नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।

आदेशौ वेदविकेता पक्षैते ब्रह्मघातकाः”--इति ।

वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह ग्रातातपः,—

“प्रस्थापनं प्रत्ययनं प्रश्नपूर्वः प्रतियहः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः”--इति ।

ननूकरीत्या कलियुगे सर्वेऽप्यभोव्यान्ना अभक्ष्यभक्षणाश्च ; तथा
सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तग्राह्यं निरर्थकं, कृतेऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि
तत्प्रवृत्तेः परिहर्तुमशक्यत्वात् । प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदो-
ऽसंभवाच्च । न हि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तं, स्वकर्मरतविप्राणा-
मिति तत्तत्तत्तत् । न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां
ग्रिष्टानां परिषत्त्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तादृगस्य पुरुषस्य कस्या-
प्यदृष्टचरत्वात् । अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वादेतदेव युगमुद्दिश्य
प्रवृत्तस्य पराशरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वादित्याशङ्क्याह*,--

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥ ५० ॥

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । इति ॥

अस्याचरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अथमाशयः । द्विविधा
आधर्मप्रवृत्तिः ; युगप्रयुक्ता, प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च । तत्र युगप्रयु-
क्तायाः प्रवृत्तेरपरिहार्यत्वाच्च तन्निवृत्तये पराशरस्योद्यमः । या तु
प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः, तत्र सावकाशं धर्मशास्त्रम् । तद्-
यथा । अध्ययनविधिसावदर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्गवेदपाठमाचष्टे^(१) । न च

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, निर्विषयत्वमित्याश-
ङ्क्याह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† दर्थज्ञानानुष्ठानपर्यन्तं,—इति शा० ।

(१) “साध्यायोऽध्येतव्यः”—इति तावदध्ययनविधिरस्ति । तच्चाध्ययनं
किमन्तरग्रहणमात्ररूपं, किं वाऽर्थावगतिपर्यन्तपर्यवसितमिति

कसौ युगे तादृशं विप्रं कश्चिदप्युपलभामहे। तथा, ब्रह्मचारिप्रकरणे
तदाग्रमधर्मा अध्ययनधर्माश्च सहस्रशः स्मर्यन्ते। न च तान् सर्वान्
यथावदनुतिष्ठन्माणवकः कोऽप्युपलभ्यते। यदाऽध्ययनस्यैव ईदृशी
गतिः, तदा कैव कथा साङ्गहृत्तत्त्ववेदार्थानुष्ठानस्य। तथा सति
शास्त्रीयमुख्यब्राह्मण्योपेतस्य कस्याप्यभावात्, अनियवेष्ट्यजात्योऽस्य
स्वरूपेणैवोच्छिन्नत्वात्, शुश्रूषयितव्यानां द्विजानामसम्भवे तत् शुश्रूष-
कस्य मुख्यस्य शुद्धस्यात्यन्तमनाग्रकनीयत्वात्^(१), किं चातुर्वर्ष्यमुद्दिश्य
प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यतां, किं वा मुख्यासम्भवेऽपि
यथासम्भवं चातुर्वर्ष्यमाश्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्ततामिति मीमांसायां,
स्वरूपलोपादरं यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरप्य-
वर्जनैयामधर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य, तेषां निन्दा न कर्त्तव्या,—
इत्युक्तम्। ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ
प्रमादादक्षणादिरहितानाञ्च परिषत्त्वं कुतो न स्यात्। कृतप्रायश्चि-
त्तस्य पुनः प्रमादादक्षणादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तशास्त्रञ्च
सार्थकमिति।

सन्देहे, अक्षरयहसमाजपरत्वे विन्मजिन्नगायेन स्वर्गएव तत्कथं
वाच्यम्। निष्कथे प्रवृत्तानुपपत्तेः। तथा चादृष्टार्थत्वापत्तिः। तस्माद-
र्थावगतिपर्यन्तमेवाध्ययनम्। तच्चावगतिस्तु दृष्टमेव फलमिति
नादृष्टकल्पनादोषः। स्पष्टमिदं स्वज्ञतजैमिनीयन्यायमाज्ञावित्तरे
प्रथमाधिकरणस्यैव।

- (१) द्विजमुख्यस्यैव श्रद्धायां मुख्यत्वम्। द्विजाश्च तु यदा केचिन्मुखा न
सन्ति केचिच्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नाः, तदा तच्छुश्रूषकरूपस्य मुख्य-
श्रद्धायां सद्भावः अद्वितीयमपि न शक्य इति भावः।

इत्यनुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधाय जाति-
भङ्गकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह,—

ऊङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ ५१ ॥
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्। इति ॥

ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविदा। तं प्रति लौकिके शास्त्रीये वा
व्यवहारे तद्गर्भनाथ ऊङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते, यस्य वधसा विद्यया वा ज्येष्ठं
पुरुषं प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते; तावुभौ स्नात्वा यावदक्षमयं
निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादेन तं चमापयेत्। निराहारत्वं
मनुराह,—

“ऊङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः।

स्नात्वाऽनन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्”—इति।

यमोऽपि*,—

“ऊङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः।

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत्”—इति ॥

शङ्खोऽपि†,—

“ऊङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः।

दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः”—इति।

* शङ्खोऽपि,—इति सु०।

† प्रायश्चित्तं विधीयते,—इति शा०।

‡ अहोरात्रोचितः स्नात्वा,—इति शा०।

§ यमोऽपि,—इति सु०।

एतदभ्यासविषयम् । ननु, ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या,—इति जाति-
भंगकरेषु परिगणनादस्यमाणं ताडनादिकमेव जातिभंगकरं, न
तुल्यं हृद्गारादिकमिति चेत् । न, हृद्गारादिनाऽपि ब्राह्मणस्य
मनसि रुजःसमुत्पादनात् ।

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह,—

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वाऽपि वाससा ॥ ५२ ॥
विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् । इति ॥

यद्यपि दण्डताडनवस्त्रबन्धनविवादजयैर्न शरीरोपघातः, तथापि
प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपिशब्दस्यार्थः । प्रणिपातेनोपवासोऽप्युप-
सृज्यते । तदाह दृश्यति,—

“गुरुं त्वं हृत्य मर्त्येण विप्रं निर्जित्य वादतः ।

ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्”—इति ॥

घातवत्कथोऽपि,—

“गुरुं त्वं हृत्य हृद्गत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्धा वा वाससा चिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्”—इति ॥

यत्तु बोधायनेनोक्तम्,—

“वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्पथा ।

चिरान्नोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्”—इति ।

* समापयेत्,—इति सु० ।

तदभ्यासविषयम् । पादस्पर्शादौ स एवाह,—

“पादेन ब्राह्मणं स्पर्श्या प्रायश्चित्तविधित्पथा ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्ता प्रायश्चित्तं विधीयते ।

हृद्गारादिहृद्गं कृत्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

आक्रोशमनृतं कृत्वा हृद्गं कुर्वीत मानवः”—इति ।

ब्राह्मणावगोरणादौ प्रायश्चित्तमाह,—

अवगूर्य त्वहोरात्रं चिरात्रं क्षितिपातने ॥ ५३ ॥

अतिहृद्गं च रुधिरे हृद्गोऽभ्यन्तरशोणिते । इति ॥

अवगूर्यं बधार्थं दण्डमुद्यम्य, दिनमेकमुपवसेत् । भूमौ निपात्य
चिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरे निर्गते अतिहृद्गं चरेत् ।
अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकच* घनौभूतयेत्, तदा हृद्गं चरेत् । अव-
गोरणादेः शतसंवत्सरादिनरकहेतुलोपन्यासपुरःसरं प्रतिषेधः प्रत्य-
क्षश्रुतावुपसम्भते । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम् । “योऽवगुरेत्, शतेन
धातयात्, योनिहनेत् सहस्रेण धातयात्, यो लोहितं करवत्
धावतः प्रस्कन्धं धावतः पांशुन् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकां
न प्रजानादिति, तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत् न निहन्यात् न लोहितं
कुर्यादेतावता हेनसाऽयुक्तो भवति”—इति । गौतमोऽपि । “अभिजु-
ह्यावगुरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यं, निपातोः सहस्रं, लोहितदर्शने
धावतः प्रस्कन्धं पांशुन् संगृह्णीयात्”—इति । अनुरपि,—

* घनतरे कुचचिद्,—इति सु० ।

† निहते,—इति सु० ।

“अवगूर्यं त्वद्गतं सहस्रमभिहत्य तु ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
शोणितं यावतः पांशून् संगृहीयाद्विजगमः ।
तावन्त्यद्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
अवगूर्यं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रो कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते”—इति ।

यमः,—

“ताडने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रो कुर्वीत चाश्रायणमथाचरेत् ।
दशसंख्यां गादधुरङ्गच्छेदो यदा भवेत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
अस्त्रिभेदेऽतिकृच्छ्रसु पराकस्वङ्गकर्त्तव्यम्”—इति ।

पैठीनशिरपि । “तत्कारकद्वारावगोरणिपातनलोहितप्रवर्त्तनो-
त्तरजयेषु प्रणिपत्यैकरात्रोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्रश्चरित्वा प्रसादयेत्
अथासंख्यम्”—इति । एतत् सर्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु
प्राजापतिराह,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमपि वा ।
अपविद्मद्भजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्”—इति ।

आक्रोशादौ शङ्खलिखितावाहतुः । “आक्रोशेऽनृतवादे वा एक-
रात्रं चिरात्रं चोपवासः”—इति । सुमन्तुः । “देवर्षिगोब्राह्मणाचार्य-
माहपिढनरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेद्विरथं दद्यात्”—
इति ।

अतिकृच्छ्रं च रुधिरे,—इत्युक्तम् । कोऽसावतिकृच्छ्रः? इत्याकाङ्क्षायां
तत्स्वरूपमाह,—

नवाहमतिकृच्छ्रः* स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥५४॥
चिरात्रमुपवासः स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते । इति ।

अतिकृच्छ्रमाचरन् विप्रस्त्रिरावृत्तैकभक्तनकायाचितदिनेषु नवसु
यावता पाणिः पूर्यते तावदेव मुञ्चीत, उपवासदिनेषु प्राजापत्य-
वदुपवासमेव चरेत् । सोऽयमतिकृच्छ्र इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य
याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिकृच्छ्रं
निर्दिशति,—

“अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने”—इति ।

गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्चयानन्तरमाह । “एतेनैवातिकृच्छ्रो-
व्याख्यातो यत् सकृदाददीत तावदश्रीचात्”—इति । यदा, नैरन्तर्येण
नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा त्रिषु दिनेषु उपरवसेत् । तदाह
यमः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, नवाहमतिकृच्छ्रे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† प्राजापत्यव्रतानन्तरमाह,—इति सु० ।

‡ मधुः,—इति सु० ।

“एकैकं पिण्डमग्रीयात् अहं कस्मै अहं निशि ।

अयाचितस्त्यहं चैव वायुभक्षः परं अहम् ॥

अतिहृष्टं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्”—इति ॥

अतिमानादतिक्रोधादित्यारभ्य कृच्छ्रोऽभ्यन्तरगोष्ठिते,—इत्यन्ते-
स्मृष्टस्थानेषु नानाविधान् पापविशेषाननूय प्रायश्चित्तविशेषा निरू-
पिताः । यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि, तेषां साधा-
रणं प्रायश्चित्तमाह,—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम् । इति ।

अथ स गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः । तानि च प्रति-
पदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः प्रपञ्चितानि । तत्र
मनुविष्णुविश्वामित्राः,—

“अनुक्तनिष्कृतीनाम् पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापस्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“देयं काशं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः”—इति ।

शङ्खलखितौ । “अथ विक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेष्वनादिष्टप्राय-
श्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यञ्च”—इति । स्मृत्यन्तरे,—

“भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि प्राञ्जणानां विशेषतः ।

तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यमिति स्मृतिः”—इति ।

ज्ञातातपः,—

“अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

सर्वत्र सर्वपापेषु दिजस्यान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

उग्रना,—

“यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः”—इति ।

अभोज्ये भोज्यत्वप्रमितिमभिसंकल्प्य मनसा

प्रशक्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्कृतिमतः ।

मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशमसा-

वकार्षीदध्यायं स्फुटविवरणं माधवमुधीः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां एकादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आचारकाण्डे विभिरध्यायैर्यावन्त आचाराः प्रतिपादिताः, प्रायश्चित्तकाण्डे चाष्टभिरध्यायैर्यानि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि ; तेभ्योऽतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषाञ्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानाञ्च विधानायायं द्वादशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ दुःखप्रादिनिमित्तकं स्नानमाह,—

दुःखप्रं यदि पश्येत् तु वान्ते तु क्षुरकर्मणि ।
मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥१॥ इति ।

स्त्रोदिविधः, सुखप्रो दुःखप्रश्च, तत्र यो दर्शनकाले द्रष्टुः सुखं जनयन् भावि त्रेयस्य सूचयति, स सुखप्रः । तस्योदाहरणं कन्दोगा-
आमनन्ति,—

‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्त्रोषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्त्रोमिदर्शने”—इति ।

तदैपरौत्येन दर्शनकाले दुःखं जनयन् पुरुषस्य भावि चारिष्टं यः सूचयति, स दुःखप्रः । एतस्य तदाहरणं बह्वचाः पठन्ति । तच्च विमरणसूचकानि जागरणारिष्टानि बह्वन्यभिधाय अन्ते प्रत्यक्षदर्शनानीत्युपसंहृत्यानन्तरं स्त्रोमिदर्शनान्येवमावाचयन्ते । “अथ स्त्रोमः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति पराह एनं हन्ति मर्कट एनमास्त्रन्दयत्याशु वायुरेनं प्रवहति सुवर्णं खादिताऽवगिरति मध्वग्नाति

विसानि भक्षयत्येकं पुण्डरीकं धारयति स्त्रैर्वराहैर्युनैर्याति कृष्णं धेनुं कृष्णवत्सां गलदमासौ दक्षिणाभिमुखोऽत्रजति”—इत्यादि ।
स्त्रोमिदर्शनविदस्य स्त्रोमस्य भाविसूचकं वचनमाहुः,—

“आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां

प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ।

विष्टाऽनुलेपोरुदितं* मृतञ्च

स्त्रोम्वगम्यागमनञ्च धन्यम् ॥

कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।

अवगूहति यं स्त्रोमे मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत्”—इति ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य स्त्रोमिधिकरणे भगवान् वादरायणः सूचयामास । “सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः (व० ३ अ० २ पा० ४ सू०)”—इति । तत्र भाव्यरिष्टसूचके दुःखप्रे दृष्टे सति प्रातस्त्याय तस्मिन्निमित्तकं स्नानं कर्तव्यम् । तथा, शुक्लेऽपि वान्ते सति तदैव स्नातव्यम् । तथा, चौरमैथुनप्रेतधूमाघ्राणेषु च स्नानमाचरेत् । एवं दुर्जनस्पर्शनादावपि स्नानं द्रष्टव्यम् । तदाह यमः,—

“अजीर्णैर्भुदिते वान्ते क्षुरकर्मणि मैथुने ।

दुःखप्रे दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते”—इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि,—

“दुःखप्रे मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि ।

चित्थिपूषाग्नानां स्पर्शने स्नानमाचरेत्”—इति ।

* बधिरं,—इति सु० ।

† उपगूहति,—इति सु० ।

मैथुने स्नानमृतुकालविषयम् । तदाह आतातपः,—

“अतौ तु गर्भशंकित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अतौ तु यदा गच्छेत् शौचं मूत्रपुरीषवत्”—इति ।

वमनादौ विशेषमाह मनुः,—

“वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्”—इति ।

भुक्त्वाऽन्नं अनन्तरं वान्तः आचामेदित्यर्थः ।

अथ प्रायश्चित्तिनः पुनः संस्कारनिमित्तान्याह,—

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः ॥२॥ इति ।

अथ संस्कारो प्रतचरणानन्तरभावी । तत्र वचनानि च
पूर्वाध्यायएव प्रायश्चित्तप्रसङ्गादुदाहृतानि ।

आद्यसंस्कारवत् पुनः संस्कारेऽप्यजिनादिप्राप्तावपवदति,—

अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।

निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥३॥ इति ।

अजिनादिवद् वपनमपि निवर्त्तते । तदाह विष्णुः । “सर्व्वेभ्यो
द्विजायां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् । वपनमेखलादण्ड-
भैक्ष्यचर्याव्रतानि पुनः संस्कारकर्मणि वर्ज्जनीयानि”—इति । व्रताणि
सौम्यप्राजापत्यादीनि, मधुमांसाश्चनादिवर्ज्जनानि च ।

* तत्र पुरीषवत्,—इति शा० ।

† तत्रैव साक्षिवचनानि,—इति शा० ।

पूर्वाध्यायादावमेधरेतोगोमांसविण्मूत्रप्राशने चाश्रायणमित्यु-
क्तम् । तत्कामकारविषयम् । अतएव तत्र बालापत्यसहभोजनमस्मा-
भिरुदाहृतम् । अत्र तत्कामतोविण्मूत्रादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

विण्मूत्रभोजी शुद्ध्यर्थं* प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यञ्च कुर्व्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥४॥ इति ।

प्राजापत्यं चरित्वा पश्चात् पञ्चगव्येनैव स्नानं कृत्वा तत्पञ्चगव्यं
प्राश्य शुद्धो भवति । एतच्च पुनः संस्कारात् प्रागेव कर्त्तव्यम् । “प्राय-
श्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्”—इतिविष्णुवचनात् । जले तु
विण्मूत्रोपहते कूर्मपुराणोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“अपोमूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद् यदा ।

तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविशोधनम्”—इति ॥

चतुर्षु वर्णेषु यः कोऽपि स्वात्मघातार्थमुद्यम्य कथंचिद्वातात्
प्रागेव विवर्त्तते, तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्व्वकमाह,—

जलाग्निपतने चैव प्रवज्याऽनाशकेषु च ।

प्रत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ५ ॥

प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च ।

दृषैकादशदानेन वर्णाः शुद्धान्ति ते त्रयः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे ।

सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ७ ॥

* विण्मूत्रस्य च शुद्ध्यर्थं,—इति मु० ।

गेहयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ।
मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ॥ ८ ॥

जलाम्बादयः पञ्च मरणहेतवः । नदीतटाकादिप्रवेशेनाग्नि-
प्रवेशेन मृगुपतनेन महाप्रस्थानगमनेनानग्नेन च सिध्यते । तत्र
जलादिमरणं त्रिविधं, विहितं प्रतिषिद्धमनुज्ञातञ्च । विहितं च
द्विविधं; काम्यतपोरूपं, प्रायश्चित्तरूपञ्च । तत्र तपोरूपं कूर्मपुराणे
नर्मदामाहात्म्ये प्रदर्शितम्,—

“अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थं^(१) नराधिप ।

जले वाऽनाग्रे वाऽपि नासौ मर्त्योऽभिजायते”—इति ॥

तत्रैव प्रयागमाहात्म्येऽभिहितम्,—

“गङ्गायमुनयोर्मध्ये करीषाग्निं विशेत्तु यः ।

अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ।

थावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु मानवः ॥

तावदर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ॥

राज्यस्ये धदा सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ।

सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते”—इति ।

तदेतन्प्रायश्चित्तरूपं मरणम् । क्रोधादिना यज्जलादिमरणं,
तत्प्रतिषिद्धम् । तथाचाग्नौचप्रकरणे, क्रोधात् प्रायमित्यादिस्मृति-
वाक्यमुदाहृतम् । प्रवक्ष्यारोग्यस्य यज्जलादिमरणं, न तद्विहितं

(१) सोमतीर्थं नर्मदा । “देवा तु नर्मदा सोमोद्भवा”—इत्युक्तेः ।

नापि प्रतिषिद्धं; किन्तु शास्त्रेण केवलमनुज्ञातम् । तत्र* तस्मिन्नेव
प्रकरणे दुष्प्रकृत्यैरित्यादिवाक्येनोदाहृतम् । तत्राभ्यनुज्ञानस्यै-
च्छिकत्वात्तत्र फलासाभमात्रं केवलं भवति, न त्वसौ प्रायश्चित्तौ ।
योऽपि प्रायश्चित्तार्थं मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवर्त्तते, तस्यापि पूर्वपापं
न निवर्त्तते इत्येतावदेव; न तु तेन कर्त्तव्यं किञ्चित् प्रायश्चि-
त्तान्तरमस्ति । एवञ्च सति प्रतिषिद्धमेव परिगृह्यते । तत्रापि
मर्त्तुमुद्यम्य मृतस्य दुर्मरणत्वेऽपि न तत्रेदं प्रायश्चित्तं, तत्कर्त्तु-
रेवाभावात्^(१) । यस्त्वद्यम्य मरणाश्विवर्त्तते, तस्येदं प्रायश्चित्तम् ।
ननु तस्यापीदं न युक्तम्, आत्महत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वेन तस्मि-
न्वृत्तेः शास्त्रीयत्वात् । वादम् । न हि वयं निवृत्तिनिमित्तमिदं
प्रायश्चित्तं ब्रूमः, किन्तु निषिद्धाचरणोद्यमनिमित्तम् । उद्यम-
मात्रस्य निमित्तत्वादेव प्रायश्चित्तस्य स्वल्पत्वमुपपद्यते ।

जलाम्बादिषु मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवृत्ताः प्रत्यावर्तिताः, तादृ-
शानां चतुर्णां वर्णानां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति प्रश्न-
वाक्यस्यार्थः । तत्र चक्षियस्य प्राजापत्यद्वयं, वैश्वस्य तीर्थयात्रा,
शूद्रस्य वृषभसहितगोदशकदानं, ब्राह्मणस्य वनगमनादिप्रतर्त्ता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्र,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वनगमनादि प्रपञ्चितम्,—इति सु० ।

(१) दुर्मरणं हि पापजनकम् । मरणात् परमेव दुर्मरणं प्राप्नु-
त्यस्यते । एवञ्च सति मृतस्य पापभागित्वेऽपि न तस्य प्रायश्चित्त-
कर्त्तव्यसम्भवः । जीवतश्च तत्राधिकारादिति भावः ।

आत्महननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमपगतं, चण्डालत्वमायातम् । पुनर्ब्रताचरणेन चण्डालत्वमिवृत्तौ पुनः पूर्वमिदं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते । तदाह बृहस्पराशरः,—

“अनामकाभिवृत्तस्तु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः ।

चण्डालः स तु विज्ञेया वर्जनौयः प्रयत्नतः ॥

सुप्रधर्मास्तु चण्डालाः परिव्राजकतापसाः ।

तेभ्योजातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत् ॥

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनगने तथा ।

प्रत्यावसितवर्णानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन* तीर्थाभिगमनेन च ।

गवांसु दशदानेन† वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ॥

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गलाऽरण्यं चतुष्पथम् ।

सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥

सावित्र्यष्टसहस्रान्तु जपेच्चैव दिने दिने ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ॥

भैक्षार्थी विचरेद् ग्रामं गृहान् सप्त वने वसन् ।

तां च भिक्षां समश्रीयादद्भार्द्धेन विशुद्ध्यति”—इति ॥

अथैव व्रतान्तराण्याह वसिष्ठः,—

“जीवन्मात्मात्यागी कर्त्तुं द्वादशरात्रं चरेत् ।

* प्रसादेन,—इति मु० ।

† दशदानेन,—इति शा० ।

‡ दत्तां,—इति मु० ।

चिरात्रं वाऽप्युपवसेन्नित्यं स्निग्धेन वाससा ॥

प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदधमर्षणम् ।

अपिवैतेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्त्तयेत् ॥

अपिवाऽग्निं समाधाय कुशाण्डेर्जुङ्गयादृष्टतम्”—इति ॥

तत्र जपाहोमौ विद्वद्विषयौ कल्पनीयौ । द्वादशरात्रचिरात्रौ त्वविद्वद्विषये शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थापनीयौ ।

मूलवचने प्रव्रज्याशब्देन पूर्वं महाप्रस्थानगमनं व्याख्यातम् । अथवा परिव्रज्या तेन विवक्ष्यते । तथाच सति परिव्रज्यातः प्रच्युतस्य ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तं भवति* । तदिदं अद्वासीः पुनरुपनयनादि-पुरःसरं पारिव्रज्यं जिह्वोर्वेदितव्यम् । यस्तु पुनः पारिव्रज्यं न जिह्वति, तस्य मरणान्नं राजदासत्वादिकम् । अत्र नारदः,—

“राज्ञएव तु दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितोद्विजः ।

न तस्य प्रतिशोधोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन”—इति ॥

कात्यायनः,—

“प्रव्रज्याऽवसिता यत्र त्रयोवर्णा द्विजातयः ।

निर्व्यासं कारयेद्विप्रं दास्यं चत्रविशोर्नृपः”—इति ।

दशः,—

“पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

सपदेनाकृत्यत्वा तं राज्याष्कीर्णं प्रवासयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञोदासः स्यात् मरणान्तिकम्”—इति ।

* प्राजापत्यं प्रायश्चित्तमुक्तं भवति,—इति मु० ।

अथाचारकाण्डशेषत्वेन ज्ञानभेदानाह,—

ज्ञानानि पञ्च पुण्यानि कौर्त्तितानि मनौषिभिः ।

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥८॥ इति ।

आग्नेयादीनामुद्दिष्टानां पञ्चानां क्रमेण स्वरूपं विवर्त्तयति,—

आग्नेयं भस्मना ज्ञानमवगाह्य तु वारुणम् ।

आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥९॥

यत्तु सातपवर्षेण तत्ज्ञानं दिव्यमुच्यते ।

तच्च ज्ञात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥१०॥ इति ।

भस्मज्ञानं दिविधं, पादादिकं मूर्द्धादिकञ्च । तच्च पादादिकं विरक्तविषयं, संहारक्रमत्वात् । तच्च कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“आग्नेयं भस्मना पादमस्तकाद्देहधूलनम्”—इति ।

मूर्द्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम्,—

“ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु ।

उरोदेशमधोरेण गुह्यं वामेन सुप्रतः ॥

सद्येन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु शोधयेत्”—इति ।

जलावगाहनरूपम् वारुणज्ञानं, प्रथमाध्याये “सन्ध्या ज्ञानं जपो होमः”—इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ब्राह्मन्तु तिसृभिरापोहिष्ठेतृग्भिः^(१)

पादद्वयमूर्द्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

(१) यद्यपि “आपोहिष्ठेति”—इत्येतावन्मात्रमुक्तं, तथापि आपोहिष्ठे-
त्वादि ऋक्षयमेव ग्राह्यम् । “तच्च ज्ञानानामादिरहजेन विधिर-

“ब्राह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः”—इति ।

तच्च चिःकलोऽभ्यस्तेषु ज्ञानेषु कर्त्तव्यम् । तत्प्रकारस्य बौधा-
यनेन दर्शितः,—

“भुवि मूर्द्धि तथाऽऽकाशे मूर्द्धाकाशे तथा भुवि ।

आकाशे भुवि मूर्द्धीति मन्त्रज्ञानं विधीयते”—इति ।

सायंकाले गोषु मार्गध्वागच्छन्तीषु वायुना समुत्थिते गोपा-
दरजस्वज्ञानं वायव्यम् । आतपयुक्तेन वर्षादकेन देहस्थाज्ञानं
दिव्यज्ञानम् । तदिदं पूर्वोक्तेभ्यः प्रशस्तम् । एतेन यौगिकसारस्वते
अपि दे ज्ञाने उपलब्ध्येते । यौगिकं योगेन विष्णुचिन्तनम् ।
तदाह व्यासः,—

“ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढा ज्ञानं समासतः ॥

वारुणं चावगाहस्तु मानसं त्वात्मवेदनम् ।

यौगिकं ज्ञानमाख्यातं योगैर्विष्णुविचिन्तनम्”—इति ।

विद्वदाग्निषा सन्पादितं सारस्वतं ज्ञानम् । तदाह बृहस्पतिः,—

“वायव्यं गोरजः प्रोक्तमसं गच्छति गोपतौ ।

विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं ज्ञानं सारस्वतं स्मृतम्”—इति ।

विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः,—

“स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन विजातये ।

नादेशे (६, ९, १०)”—इति जात्यायनसूत्रात् । आपोहिष्ठेति तृच-
सूक्तस्य सामवेदीयोत्तरार्चिकस्य नवमप्रपाठकस्य द्वितीयार्जे पश्यते ।
तच्च तच्च दशमं सूक्तम् ।

तज्ज्ञः स्यादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ।

दाशायणमयैः कुम्भैर्मन्त्रवज्राङ्गवीजलैः ॥

कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तदर्थिनाम् ।

आदौ तावत् प्रभासे वज्रगुणसलिले मध्यमे पुष्करे वा

गङ्गादारे प्रयागे कनकसलसहिते भद्रकर्णे गद्यायाम् ।

राज्यस्थले च सोमे दिनकरसहिते सन्निपात्यां विशेषा-

दैतैर्विख्याततीर्थैस्त्रिभुवनविदितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु—इति ।

एतेषु सप्तषु स्नानेषु वारुणं मुख्यमितराणि षड्गौणानि ।

मुख्यगौणभेदेन शङ्खवचनमाचारकाण्डएवोदाहृतम् । तत्र गौण-
स्नानान्यग्रहविषयानि । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेवं समाचरेत् ।

ब्राह्मादीनि तथाऽग्रक्तौ स्नानान्याङ्गर्मनीषिणः”—इति ।

वारुणस्नाने तर्पणस्य पूर्वभावित्वं वस्त्रनिष्पीडनस्योत्तरभावित्व-
मुपपत्तिपुरःसरं विदधाति,—

स्नातुं यान्तं द्विजं सर्व्वं देवाः पितृगणैः सह ।

वायुभूतास्तु गच्छन्ति तृष्णार्ताः सलिलार्थिनः ॥१२॥

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेदस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥१३॥ इति ।

स्नातुं गच्छन्तं येऽनुगच्छन्ति, ते सर्व्वे पूर्वं वस्त्रे निष्पीडिते
सति निराशाः गच्छन्ति,—इत्येवोपपत्तिः । अस्मिन्नर्थे योगियाज्ञ-
वक्ष्यादिसत्यम्बरवचनानि पूर्व्वमेवोक्तानि ।

तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले विलोमप्रदेशे पाचान्तरे वा स्थापनी-
याः, न तु सलोचिपाणिपृष्ठे,—इत्यभिप्रेत्य तत्र स्थापने प्रत्यवायमाह,—
रोमकूपेष्टवस्थाप्य यस्तिलैस्तर्पयेत् पितॄन् ।

तर्पितास्तेन ते सर्व्वे रुधिरेण मलेन च ॥१४॥ इति ।

अस्मिन्नर्थे देवलवचनं पूर्व्वमुदाहृतम् ।

स्नानवेलायां केशधूननादि प्रतिषेधति,—

अवधूनाति यः केशान् स्नात्वा प्रस्ववतोद्विजः* ।

आचामेदा जलस्योऽपि स वाह्यः पितृदैवतैः ॥१५॥ इति ।

स्नात्येतत्पदं काकाचिवदुभयतः सम्ब्रूयते । तथा च सति यः
स्नानान्तरमार्द्रान् केशानवधूनुयात्, यश्च स्नानान्तरमार्द्रवस्त्रो-
मलमूत्रे विस्मृजेत्, यश्च नद्यादावस्नानकाले जलमध्ये स्थित्वा
आचामेत्, स त्रिविधोऽपि पुरुषः पितृभिः दैवतैश्च वाह्यः कृतः ।
पैदकं दैविकं चानुष्ठानमनुष्ठातुमनर्ह इत्यर्थः ।

आचमनकाले शिरःप्रावरणादीनि निषेधति,—

शिरः प्रावृत्त्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥१६॥ इति ।

वस्त्रेण शिरः कण्ठं वा प्रावृत्त्य नाचामेत् । तथा, मुक्तकच्छो-
वा मुक्तशिखो वा यज्ञोपवीतरहितो वा नाचामेत् ।

आचमने नियमान्तरमाह,—

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । परन्तु, “यश्च स्नानान्तरमार्द्रवस्त्रोमलमूत्रे
विस्मृजेत्”—इति व्याख्यादर्शनात्, प्रस्ववतो द्विजः,—इति पाठस्य
समीचीनः प्रतिभाति ।

जले स्थलस्थो नाचामेत् जलस्थश्च वहिः स्थले ।
उभे स्पृष्ट्वा समाचान्त उभयञ्च शुचिर्भवेत् ॥१७॥ इति ।

योहि पदभ्यां जलमस्पृष्ट्वा शुद्धस्थलएवोपविश्य प्रह्वोजसएव
विन्दुन् पातयन्नाचमति, स जलस्थलयोर्द्वयोर्न शुद्ध्यति । यश्च
तद्विपरीत्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले विन्दुन् पातयन्नाचमति,
सोऽपि नोभयञ्च शुद्ध्यति । अतस्तथा नाचान्तव्यं, किन्त्वेकेन पादेन
स्थलमपरेण जलं स्पृष्ट्वा समाचामेत् । तथा चोभयञ्च शुद्ध्यति । एतच्च
ज्ञात्वा य आर्द्रवस्त्वस्त्वदिवयम् ।

द्विराचमननिमित्तान्याह,—

ज्ञात्वा पीत्वा क्षुते सुते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च ॥१८॥ इति ।

आचमनप्रतिनिधित्वेन ओचस्पर्शं निमित्तान्याह,—

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।
पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥१९॥ इति ।

ओचस्पर्शस्य शुद्धिहेतुत्वमुपपादयति,—

अग्निरापञ्च वेदाञ्च सोमसूर्यानिस्तास्तथा ।
सर्व्वेण तु विप्रस्य ओचे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥२०॥ इति ।

अदणोदयात् पूर्वं ज्ञानं निषेधति,—

भास्करस्य करैः पूतं दिवाज्ञानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि ज्ञानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥२१॥ इति ।

पश्यज्ञाने रात्रिज्ञानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षित्वा राहोरन्यत्र दर्श-
नादित्युक्तम् ।

ज्ञानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवमाह,—

ज्ञानं दानं जपोहोमः कर्त्तव्योराहुदर्शने ।
अन्यदा त्वशुचीराचित्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥२२॥ इति ।

यद्यपि राजौ दानादिप्रतिषेधो न मूलवचने प्रस्तुतः, तथापि
शास्त्रान्तरभिद्वं प्रतिषेधं यदि निधायायं प्रतिप्रसव इति द्रष्टव्यम् ।
अन्यदा राज्ञदर्शनरहिते काले राज्ञिः ज्ञानादिष्वशुचिः, तस्मात्
ज्ञानादिकं चिकीर्षुस्तां राज्ञिं परिवर्जयेत् ।

सोमग्रहणकालस्य दानाद्यर्हत्वमुपपादयति,—

मारुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चैव देवताः ।
सर्व्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्माद्दानन्तु संग्रहे ॥२३॥ इति ।

राज्ञदर्शनद्वयं खलयज्ञादावपि रात्रिदानमभ्यनुजानाति,—

खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणे तथा ।
शर्व्वर्यां दानमस्त्येव नान्यत्रैवं विधीयते ॥२४॥ इति ।

पुनरपि राज्ञदर्शनं दृष्टान्तेनोदाहृत्य पुत्रजन्मादौ रात्रिदान-
मभ्यनुजानाति,—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि ।
राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥२५॥ इति ।

आत्ययकर्म मरणम् । तस्मिन् प्रस्तुते सति गोदानतिस्रपात्रा-
दिदानं निश्चयि कर्त्तव्यम् ।

नान्यदा निशीत्ययं निषेधो दानद्वयं स्नानेऽप्यस्तीत्यभ्युपेत्य
पूर्वपश्चिमयामयोः स्नानस्य प्रतिप्रसवमाह,—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।
प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ॥२६॥ इति ।

निशिनिषेधो महानिशाविषयः । महानिशाग्रब्दश्च द्वितीय-
द्वितीययामावभिधत्ते । तथाच सति प्रथमचतुर्ययामौ दिनवत्
स्नानादियोग्यौ । तस्मान्न च स्नानादिकमाचरेत् । एतच्चापदिष-
यम् । अन्यथा भास्करस्य करैरित्यनेन विरुद्धोक्त । काम्यनैमित्तिके
स्नाने तु महानिशाऽपि न निषिध्यते । तदाह देवसः,—

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते”—इति ।

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं रात्रिदर्शनं पूर्वमुक्तम् । इदानीं
निमित्तान्तरास्थाह,—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासाजलमाविशेत् ॥२७॥ इति ।

चितेर्योग्यं अज्ञानस्नानं चैत्यम् । तत्र समारोपितोवृक्षः
चैत्यवृक्षः । चित्यादयः प्रसिद्धाः । तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तं,
तद्यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते, तदा रात्रावपि स्नातव्यमित्य-
भिप्रायः ।

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह,—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
अन्तर्दशाहे विप्रस्य द्यूहमाचमनं भवेत् ॥२८॥ इति ।

प्रथमेऽङ्गीत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां मध्ये यदाऽस्थिसंच-
यनं क्रियते, ततः पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम् ।
अस्थिसंचयनादूर्ध्वं रोदनं स्वाचमनस्यैव निमित्तं, न तु स्नानस्य ।

ननु सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तम् । तद्युक्तम् ।
उदकस्य शुद्धभावात् । तदाह पैठीनसिः,—

“अपेयन्तु तथा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया”—इति ॥

तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते ? इत्याशङ्क्य, सोमग्रहादि-
व्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह,—

सर्व्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सोमग्रहे तथैवाक्तं स्नानदानादिकर्मसु ॥२९॥ इति ।

सोमग्रहस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिव्यपि नास्त्यशुद्धिदोषः ।

सोमग्रहादीनां यथोदकप्राशस्त्यहेतुत्वं, तथा कुशस्यापीत्याह,—

कुशपूतन्तु यत्स्नानं कुशेनोपस्पृशेद्द्विजः ।
कुशेनोद्धृततोयं यत् सोमपानसमं भवेत् ॥३०॥ इति ।

कुशेर्मार्जनं कृत्वा स्नानं क्रियते यत्, तत् कुशपूतं स्नानम् ।
कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं, तत्कुशोदकोपस्पर्शनम् ।
सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशागैरुद्धृतं विन्दुजातं, कुशोद्धृततोयम् ।
तत्तोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ।

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्यनुज्ञातुमध्य-
यनाभावं गिनन्ति,—

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।

वेदं चैवानधीयानाः सर्व्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥३१॥ इति ।

उभयोः सन्ध्ययोर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्निकार्य्यम् । तेन
वृहत्यानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्यादिरहितानां वृषलत्वं
शूद्रादिसमानत्वम्* ।

कियदंशाध्ययनमभ्यनुजानाति,—

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।

अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्व्वं न शक्यते ॥३२॥ इति ।

न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य्यसन्ध्योपासनयोरप्येकदेशानुष्ठानं शङ्क-
नीयम् । प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्त्यसम्भवात् । कश्चित्तदर्जनस्य
नास्तिक्यालस्यादिमूलकत्वात्† । वृषलभीतेन वृषलत्वानीतेनेत्यर्थः ।
अथ शूद्राणां प्रतिषेधति,—

शूद्राक्षरसपुष्टस्याप्यधीयानस्य‡ नित्यशः ।

जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरुर्द्धा न विद्यते ॥३३॥ इति ।

* शूद्रादिसमानत्वम्,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† नास्तिक्यादिमूलकत्वात्,—इति सु० ।

‡ पुष्टस्य अधीयानस्य,—इति सु० ।

अध्ययनजपहोमास्तावदशेषपापचयहेतुतया पवित्रतामापादय-
न्तीति धर्मशास्त्रेषु नियमः* । तथाच मनुः,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रिया चमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि”—इति ।

वृहत्सतिरपि,—

“यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“यथाऽग्निर्वायुना पूतो हविषा चैव दीयते ।

तथा जप्यपरोनित्यं† मन्त्रयुक्तः समाहितः”—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“वैश्वानरीं ब्रातपतीं पविचेष्टिं तथैवच ।

क्षतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्”—इति ॥

यस्तु नैरन्तर्य्येण शूद्राणां भुञ्जानः तद्रूपेण पुष्टो भवति, तं
पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयोऽपि न पूतयितुं चमाः । तस्मात्
शूद्राणां यत्नेन वर्जयेदित्याशयः ।

शूद्राणां वृष्टान्तोक्त्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति,—

शूद्राणां शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥३४॥ इति ।

* विधिम्,—इति सु० ।

† तथैवाध्यापकोनित्यं,—इति सु० ।

एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह वासः, शूद्रसम्पर्कः । कथादिकं कारयतां कृषीवसैः शूद्रैः सह कदाचिदेकस्मिन् शकटादावुपवेशनं, सहासनम् । पुराणादिश्रवणादिजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्तिर्ज्ञानागमः । एते शूद्राश्चादयः ज्वलन्तं ब्रह्म-वर्षसेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति । तस्मान्ते वर्जनीयाः ।
वर्णान्तरमाह,—

यः शूद्रा पाचयेन्नित्यं शूद्रौ च गृहमेधिनी ।

वर्जितः पितृदेवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः ॥३५॥ इति ।

यो विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्वल्पादौ निवसन्* स्वकीय-मेवाहं शूद्रस्त्रिया पाचयेत् । यस्य च ग्रामे निवसतोऽपि ऊढा-ऽमूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति । द्विविधोऽपि स विप्रो हव्य-कथ्यानुष्ठानायोग्यः सक्षरकमाप्नोति ।

शूद्राभवत् सूतकाहं निन्दति,—

मृतसूतकपुष्टाङ्गं द्विजं शूद्राभोजनम् ।

अहन्तन्न विजामि कां कां योनिं गमिष्यति ॥ ३६ ॥

गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि ह्यकरः ।

अयोनौ सप्त जन्मानि इत्येवं† मनुरब्रवीत् ॥ ३७ ॥ इति ।

मृताग्रौचे जाताग्रौचे वा अग्रौचिनोऽजमन्यो यो विप्रो दश-

* परस्वल्पादौ निवसन्,—इति नास्ति शा० ।

† कां वा,—इति सु० ।

‡ जन्म स्यादित्येवं,—इति शा० ।

स्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्पाति, सोऽयं शूद्राक्षपुष्टाङ्गो-विप्रः* वज्रेषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत् न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितं, न तु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतम् । अन्यथा गृध्रादिजन्मोदाहरणं व्याहृत्येत । न च गृध्रादिवाक्यं मनुरब्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं, स्वाज्ञानमुपवर्णित-मिति शङ्कनीयम् । तदर्थेनेन प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाह-रणं प्रामाण्यदार्ढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्राक्षसूतकाहयोः कष्टत्व-स्वात्यन्तं प्रतिपादितत्वात् तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ।

शूद्रार्थं होमानुष्ठानं प्रतिषेधति,—

दक्षिणार्थन्तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।

ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३८ ॥ इति ।

यो विप्रः शूद्राद्विणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुण्यादि-चिद्वये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति, तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः शूद्रस्तु होमफलं लभेदिति ।

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति,—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्द्विजः ।

भुञ्जानो हि वदेद्यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥ ३९ ॥ इति ।

यस्य मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं तपोरूपेण स्वीकृत्य वर्तते,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सोऽयं मृतसूतकपुष्टाङ्गः, यस्तु शूद्राक्षं भुक्त्वा शरीरं पुष्पाति सोऽयं शूद्राक्षपुष्टाङ्गोविप्रः,—इति पाठो भवितुमुचितः प्रतिभाति ।

य भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत् । यदि प्रमा-
दाद्भोजनमध्ये किञ्चिदाक्यं वदेत्, तदाऽवशिष्टमन्नं परित्यजेत् ।

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति,—

अर्धं भुक्ते तु* यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।
इतं† दैवं च पितृभ्यः आत्मानं चोपधातयेत्‡ ॥४०॥ इति ।

कांक्षादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः प्रागेव तत्पात्र-
मुद्धृत्य जलं यः पिबेत्, तेनानुष्ठितं ह्यं कथं च देवान् पितॄन्
तर्पयेत् । तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पातयित्वाऽवधातयेत् ।

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति,—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नश्च खलूच्यते ॥४१॥ इति ।

एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनस-
माप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्तउदकं पीत्वा तिष्ठति,
तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढादिशब्दाः प्रयुक्ताः ।

आङ्गकाले भोजनपात्रचलनात्पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति,—

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
न देवास्तुतिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥४२॥ इति ।

* अर्धं भुक्त्वा तु,—इति सु० ।

† रूपं,—इति सु० ।

‡ चोपधातयेत्,—इति सु० ।

अस्नातभोजनादिकं निषेधति,—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजस्नाऽऽज्यमङ्गय च ।
पर्योपृष्टे न भुञ्जीत रात्रौ दीपं विना तथा ॥४३॥ इति ।

यद्यपि स्नानजपहोमानां भोजनकालात् प्राचीनकाले विहि-
तत्वाद्स्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं*, तथापि कदाचित् केनचिन्नि-
मित्तेन स्वस्वकालेध्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः प्राप्तः स्यात्;
तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत । तथा, पचावल्यां
भुञ्जानः पचाणामन्तर्भागे भुञ्जीत, न तु पृष्ठभागे । तथा, रात्रौ-
बन्धकारे न भुञ्जीत ।

अथापहारादिना† धनार्जनं प्रतिषेधति,—

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।
योऽध्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं^(१) न्यायवर्त्ती तु बुद्धिमान् ॥४४॥
न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥४५॥ इति ।

गृहस्थः पुत्रमित्रकलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्यनया दयया
युक्तोऽपि पौष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्ध्ये धर्ममेव ग्राह्यमेव
याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत् । एवञ्च सति न्यायवर्त्ती

* दक्षात्वेत्यादि यदुक्तं तन्न प्रसक्तं,—इति सु० ।

† अथान्यायादिना,—इति सु० ।

(१) पौष्यवर्गश्च, “पिता माता गुरुर्भ्राता प्रजादीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चैव पौष्यवर्ग उदाहृतः”—इत्युक्तजगद्वयः ।

सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन बुद्धिमान् भवति । तस्मात् न्यायोपा-
र्जितेनैव याजनादिसाधनेन वित्तेनात्मरक्षणं कर्त्तव्यम् । यस्मिन्-
न्यायेन सौख्यापलापादिना लब्धेन वित्तेन जीवेत्, स दैवे पित्र्ये
च कर्मण्यर्हो भवति । यत्तु मनुवचनम्,—

“दृष्टौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुव्रवीत्”—इति ॥

तदापदिषयम् ।

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते,—

अग्निचित् कपिला सची राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमाचाः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥४६॥ इति ।

दृष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला कपिलवर्णा
धेनुः । सची द्वादशाहमारभ्य सहस्रसप्तत्यस्यर्पयन्तेषु सन्नेषु यस्य
कस्यचित् सचस्यानुष्ठाता । शास्त्रीयेन मार्गेण प्रजानां पालको-
राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत् पालको भिक्षुः । महोदधिर्लवण-
समुद्रादिः । एते दृष्टाः सन्नो द्रष्टारं पुनन्ति । कुग्रहिरस्यादयो-
द्रव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धारणादिकमपेक्षन्ते, न तु दर्शनमात्रेण
पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्षण्यात्, दृष्टमाचाः,—इत्युक्तम् ।

रक्षणमात्रेण बुद्धिप्रदानं पदार्थानाह,—

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं दृतम् ।

तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥४७॥
इति ।

यो ऽव्ययः शमीगर्भः,—इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वज्रिमथनो-
पयुक्तः काष्ठविशेषोऽरणिः । सुमणिः पद्मरागादिः ।

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह,—

गवां शतं सैकदृषं यच्च तिष्ठत्यथन्वितम् ।

तत् क्षेपं दशगुणितं गोचर्मं परिकीर्तितम् ॥४८॥ इति ।

एकेन दृष्टेण सहितं गोशतं सैकदृषम् । तच्च गोशतं नियन्त्रण-
रहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते, तावान् भूप्रदे-
शोदशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु प्रकाराक्त-
रमाह,—

“तिर्यग्यवोदराष्ट्रष्टावूर्द्धा वा त्रीहयस्तयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्थोक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥

वितस्तिर्द्वितयं हस्त इति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

दशहस्तेन दण्डेन चित्रतन्तु समन्ततः ।

पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतद्गोचर्मं कीर्तितम्”—इति ॥

दृष्टमनुः,—

“सप्तहस्तेन दण्डेन चित्रदण्डं निवर्त्तनम् ।

तान्येव दश गोचर्मं दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते”—इति ।

पापचयकाभिनां गोचर्मदानं विधत्ते,—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनोवाक्कायकर्मजैः ।

एतद्गोचर्मदानेन मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥४९॥ इति ।

मनोवाक्कायानां कर्माणि व्यापाराः, तेभ्योजातानि मनोवाक्-
कायकर्मजानि । न चैतेषां तथाणामल्पाधिकभावेन व्यवस्थितानां
साधारणोन्निवृत्तिहेतुरयुक्त इति वाच्यम् । अत्यन्तावृत्तानां मान-
सानामौषदावृत्तानां वाचिकानां सङ्कतानां कायिकानां च सम-
त्वसम्भवात् ।

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह,—

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।

यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥५०॥ इति ।

विशेषत इति पदं कुटुम्बिलादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्येकं सम्-
भ्यते । तथाच सति यस्य महत् कुटुम्बं, दारिद्र्यसाधिकं, वज्र-
वेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं, तादृशाय दीयमानं शुभस्य फला-
तिशयस्य कारकं भवति ।

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह,—

वापीकूपतटाकाद्यैर्वाजपेयशतैरपि ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुध्यति ॥५१॥ इति ।

वायादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् । तादृशै-
र्बज्रभिरपि न शुद्धानीत्युक्तेः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते । न च
सर्वात्मना शुद्धिर्नास्तीत्येवंपरमिदं वचनं, तथा सति सुवर्णलोयध-
र्मेषु सम्भावितशुद्धिषु मध्ये तत्पाठानुपपत्तेः ।

अथ रजस्वलाविषये कश्चिद्विशेषमाह,—

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।

अतज्ज्ञं चिराचं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥५२॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्ततश्चार-
भ्याष्टादशदिनादर्वाग्रजस्वला भवति, तदा स्नानमेवाचरेत् । न तु
चिराचाशौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्ध्वं रजोदर्शने चिराचा-
शौचं कर्तव्यम् ।

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्नानां चण्डालादीनां व्यवधाने देश-
परिमाणमाह,—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥५३॥ इति ।

अधः क्रमात्, विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनीयम् ।
पतितस्य व्यवधानमेवेन युगेन, उदक्याया युगद्वयेन, सूतिकाया-
युगत्रयेण, चण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युगपरिमाणं लोकव्यवहा-
रादवगन्तव्यम्^(१) ।

उक्तव्यवधानाभावे शुद्धिमाह,—

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते* यदि ॥५४॥ इति

माचशब्देन स्पर्शाव्यावर्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव । स्पर्शेऽप्यका-

* स्पृशते,—इति सु० ।

(१) युगोक्त्यहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युगमे हस्तचतुष्केऽपि दृष्टि-
नामौषधेऽपि च,—इति मेदिनिः ।

मकते क्षानं सूर्यावलोकनं च । कामकते दैगुण्यं, शुद्धान्तरं वा द्रष्ट-
व्यम् । सकृदादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शभावे क्षानाभावः,
यथासम्भवव्यवधानस्य समर्पेणाभ्युपगतत्वात् ।

“सकृटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।

इष्टपङ्कतमार्गे च सम्भवन्तु यथा भवेत्” ॥

अथ तटाकादौ पशुवत् सुखेन जलपानं निषेधति,—

विद्यमानेषु पात्रेषु* ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

तोयं पिबति वज्रेण श्वयोनौ जायते भुवम् ॥५५॥ इति ।

“क्षानानि पञ्च पुण्यानि”—इत्यारभ्य, “श्वयोनौ जायते भुवम्”—
इत्येतदन्तेन चान्यसन्दर्भेण योऽयमाचारशेषः† प्रतिपादितः, सर्वस्य
तस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण कृत इति नात्र पुनः प्रपञ्चितः‡ ।
न चैवं सति पुनरक्तिः शङ्कनीया, मूलवचनेषु तत्र तत्र सकृद्दीतार्थ-
स्यापि विवृतत्वात् ।

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेषः । तत्र केनचिन्निमित्तेन शपथमुल-
ङ्घितवतः प्रायश्चित्तमाह,—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाद्भार्याया मातृगम्यताम् ।

पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु आवयेत् ॥५६॥

आन्तः क्रुद्धस्तमोऽन्धोवा क्षुत्पिपासाभयार्दितः ।

ज्ञानं पुण्यमकृत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनचम् ॥५७॥

* इत्येव,—इति सु० ।

† विशेषः,—इति सु० ।

‡ प्रपञ्चते,—इति सु० ।

उपस्पृशेत् त्रिषवणं महानद्योस्तु सङ्गमे ।

चीर्णान्तेचैव गां दद्याद् ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥५८॥ इति ।

यः केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां प्रति-
जानीयात् ; अतः परं त्वां न गमिष्यामि त्वं मम माता भगि-
नीति, पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे सति एनां गन्तुं यदि
इच्छति, तदा परिषदये स्वकीयं पापं विनिवेदयेत् । अहं शपथ-
प्रतिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन वा गृहव्यापारेण वा आन्तर्भासम् ।
मदीयवचस्तुल्यकृते सति क्रुद्धोऽभूवम् । तस्या अपराधाभावेऽपि
तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम् । जुधा पिपासाया
राजादिभयेन वा पीडित आसम् । अतः अमादिदोषप्रयुक्तमिदम-
गम्यत्वं प्रतिज्ञातं, न ॥ विवेकपूर्वम् । तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चि-
त्तमनुगृह्यन्तु भवन्तः,—इति । यस्य दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं
प्रतिज्ञाय तथैवाशया समागताय ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति ।
तथा, काशीयात्रादिकं सकृदस्य यथा कथञ्चित्* किञ्चिद्दूरं
गत्वा पश्चादश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति । तेषु त्रिषु† निमि-
त्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । इयोर्महानद्योः
सङ्गमे गत्वा त्रिषवणं स्नानपूर्वकं चिरात्रोपवासं कुर्यात्, चतुर्थदिने
गां दद्यात्, दश ब्राह्मणांसि भोजयेत् । एतेष्वप्यनिमित्ते वर्णभेदेन
प्रायश्चित्तमाह यमः,—

* यथाविधि,—इति सु० ।

† तेजस्वीतेषु,—इति शा० स० ।

“सुभार्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेदिप्रः चचियो द्विसाम्भव ।

यज्ञाचन्तु चरेद्वैश्वस्त्रिराचं शूद्रमाचरेत्”-इति ।

‘एतस्य कार्यस्थाकरणे चतुर्षु वर्णेष्वन्यतमं हतवानस्मि’-इति
ग्रपथं कृत्वा यः तत्कार्यं न करोति, तस्य प्रायश्चित्तं यमएवाह,—

“विप्रस्य बधसंयुक्तं कृत्वा तु ग्रपथं मृषा ।

ब्रह्महा यावकास्त्रेण व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥

चचियस्य पराकन्तु प्राजापत्यं तथा विप्रः ।

वृषलस्य चिराचन्तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥

केचिदाङ्गरपापन्तु वृषलस्य बधं मृषा ।

नैतन्मम व्रतं यस्मात् कृतस्तेन † भवत्यसौ”-इति ॥

मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह,—

“वाग्देवतैस्तु चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्तेनसस्तत्र कुर्वाणानिष्कृतिं पराम् ॥

कुष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्दहतमग्नौ यथाविधि ।

उदित्यृषा च वारुणा दृषेनाद्देवतेन च”-इति ॥

प्राजापतिः,—

“अनृती सोमपः कुर्यात् चिराचं परमं तपः ।

पूर्णाङ्गतीर्वा जुहुयात् सप्तवत्या दृतेन तु ‡”-इति ॥

* वैश्वस्त्रिराचोपवासं यज्ञाचं शूद्रमाचरेत्,—इति शा० ।

† कृतस्तेन,—इति सु० ।

‡ पूर्णाङ्गतिश्च जुहुयात् सप्त तेन दृतेन हि,—इति शा० ।

प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीतश्चाह,—

“प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयात् मिथ्या सत्यमथापिवा ।

स तप्तहस्तश्च संहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”-इति ॥

अङ्गचारिविषये गर्ग आह,—

“चिराचमेकराचं वा अनृतोक्तौ व्रतं चरेत् ।

मांसं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

अभ्यासे चैन्द्रवं चैव नैष्ठिको द्विगुणं चरेत् ।

वनस्थस्त्रिगुणं कुर्यात् यतिः कुर्यात् चतुर्गुणम् ॥

मांसाश्रमेऽनृतोक्तौ च श्रवनिर्हरणे तथा”-इति ।

कश्चित्तु निमित्तविशेषेणानृतमपि बुद्धिपूर्वकं वक्तव्यम् । तदाह
याज्ञवल्क्यः,—

“वर्णिनान्तु बधो यत्र तत्र साध्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाणश्चरुः सारस्वतो द्विजैः”-इति ॥

सत्याभिभाषणे गुरुतरपापस्य वर्णिबधस्य निमित्तता प्रसज्येत ।
तत्पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतं वक्तव्यम् । तस्य शूद्रहृये सारस्वत-
श्चरुनिर्वाणः । वर्णिबधवदात्मबधप्राप्तावप्यनृतं वदेत् । तदाह ब्राह्मणः,—

“यजोक्तावात्मनः पीडा नितान्तं भवतीति चेत् ।

तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा”-इति ॥

दुर्गोष्माण्डहभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात् दिनमेकमभोजनम् ॥५६॥ इति ।

दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुति-
ष्ठति निषिद्धं चाचरति, तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत् ।

तदग्रक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।

भुक्त्वाऽन्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्तरः ॥ ६० ॥ इति ।

एकस्मिन् दिने सकृदसकृदा दुर्ग्राह्यगृहे भोजनेन कृतं यत्पापं,
तस्य सदाचारविप्रगृहे वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः । यदा,
एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिबुद्धपापजातं, तत्
सर्वं शिष्टान्नभोजनेन शुद्ध्यति । पवित्रगृहान्नभोजनेन पापविशुद्धिं
बोधायनोऽप्याह,—

“भैचाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।

यायावरवन्त्रेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥

एकाहं धनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।

कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वाऽपः शुद्ध्यति द्विजः”—इति ॥

मरणकालोपहतेः* प्रायश्चित्तमाह,—

जर्दोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।

कृच्छ्रचयं प्रकुर्वीत आशौचमरणे तथा ॥ ६१ ॥ इति ।

मरणकाले वान्धादिकमूर्द्धोच्छिष्टं, मूत्रादिकमधोच्छिष्टम् ।
तयोरन्यतरत् यदा सम्पद्यते, तदा संस्कर्त्ता पुत्रादिर्धनादिना

* कालोपहते,—इति सु० ।

प्रत्यान्वायेन प्राजापत्यचयं* कुर्यात् । मञ्चादौ मरणमन्तरिक्षमृ-
तिः । रजस्वलासूतिकामरणमाशौचमरणम् । तस्मिन् द्विविधे
मरणे कृच्छ्रचयं कुर्यात् ।

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य चतुरः प्रत्यान्वायानाह,—

कृच्छ्रं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसंख्यया ॥ ६२ ॥

द्वियोजने तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं प्रकल्पितम् । इति ।

देवी गायत्री, तस्या अयुतसंख्याकोजपो देव्ययुतम् । स एकः
प्रत्यान्वायः । प्रणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्यान्वायः । अनार्द्रं
शिरोयस्यासावनार्द्रशिराः, तस्य स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत्स्ना-
त्वा तदङ्गानुष्ठानञ्च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं
स्नानमाचरेत् । एवंविधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थं कृतं तृतीयः
प्रत्यान्वायः । पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः । तथोद-
कवासादयोऽपि प्रत्यान्वाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥

तिस्रोमसहस्रान्तु वेदाध्ययनमेव च ।

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ॥

* प्राजापत्यद्वयं,—इति सु० ।

† वेदस्याध्यायमेव च,—इति शा० ।

अन्यानि वा पवित्राणि सामान्याऽऽर्चनीयानिः—इति ।

अथ रेतःस्खलने प्रायश्चित्तमाह,—

गृहस्थः कमतः कुर्याद्रेतसः स्खलनं भुवि ॥६३॥

सहस्रान्तु अपेदेव्याः प्राणायामैः त्रिभिः सह । इति ।

अकामकृते याज्ञवल्क्य आह,—

“यन्नेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्खलनं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्नानान्तरं भुवोर्मध्यं तेनागामिकया स्पृशेत्”—इति ॥

यन्नेऽद्य रेत इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् । पुनर्मामैत्विन्द्रिय-
मित्युपरितनो मन्त्रः । तेनाभ्यां मन्त्राभ्यामगामिकया रेत आदाय
स्नानयोः भुवोर्मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गं
कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारणीभिरुपस्पृशेत् ।

वागप्रस्रो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणचयम् *”—इति ॥

स्त्रे तु काश्यप आह,—

“सूर्यस्य चिर्नमस्कारं स्त्रे शिक्का गृही चरेत् ।

वागप्रस्रो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादधमर्षणम्”—इति ॥

ब्रह्मचारिणं प्रति मनुराह,—

“स्त्रे शिक्का ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा तु पुनर्मामैत्त्युचं जपेत्”—इति ॥

भयादौ प्रजापतिराह,—

* चरेच्चान्द्रायणचयम्,—इति सु० ।

“भये रोगे तथा स्त्रे शिक्का शुक्रमकामतः ।

आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्मामैत्त्युचं जपेत्”—इति ॥

नैष्ठिकस्य हारीत आह,—

“उपकुर्वाणस्तु* यः कुर्यात् कामतोऽकामतोऽपि वा ।

तदेव दिगुषं कुर्यात् ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः”—इति ॥

अथ ब्रह्मबधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह,—

चतुर्विधोपपन्ने तु विधिवद् ब्रह्मघातके ॥ ६४ ॥

समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । इति ।

स्नगादयश्चतस्रो विद्याश्चतुर्विधाः, ताभिरुपपन्नसदध्ययनानुष्ठा-
नवान् । एतेन “चतुर्विधोपपन्नेन दाभ्यां च”—इत्यादिरङ्गिरसा
प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दाशरयिना बद्धः सेतुः
समुद्रसेतुः, तद्वाचां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन
निर्दिशेत् ।

विधिवदित्युक्तं, कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षायां तदितिकर्त्तव्य-
तामाह,—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत्† ॥ ६५ ॥

वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानदिवर्जितः । इति ।

चतुर्णां वर्णानां यागि कर्माणि शास्त्रविहितानि, तेभ्यो विह-

* उपकुर्वन्तु,—इति सु० ।

† समाचरेत्,—इति सु० ।

इहानि विकर्माणि । तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्मस्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्त्तमानास्तातुर्वर्थात् सेतुबन्धमार्गं भिन्नां चरेत् । इचोपानदिवर्जित इति न केवलं भिन्नावेसायां, किन्तु गमनेऽपि द्रष्टव्यम् ।

भिन्नापणेन वक्तव्य* मुक्तिप्रकारमाह,—

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥६६॥

गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः । इति ।

पापप्रस्थापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिन्नागृहमहं दुष्कृतकर्मादि वाक्येन स्वपापं प्रस्थापयेत् । अप्रस्थापने बाधमाहाङ्गिराः,—

“कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्द्धते”—इति ।

दुष्कृतकर्मा महापातककारको ब्रह्मघातक इति पदत्रयस्य महासामान्यावान्तरसामान्यतद्विशेषवाचित्वादपुनरुक्तिः^(१) ।

अध्वश्रान्तस्थावस्थातुं देशविशेषमाह,—

* कर्त्तव्य,—इति मु० ।

(१) दुष्कृतकर्मा,—इति पापत्वमहासामान्यवाचि पदम् । महापातककारक इति महापापत्वरूपावान्तरसामान्यवाचि पदम् । ब्रह्मघातक इति ब्रह्मघमपापत्वरूपावान्तरसामान्यविशेषवाचि पदम् । सामान्यप्राप्तेस्तु विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । “आचार्याणामियं श्रौती यत् सामान्येनाभिधाय तदेव विशेषेण विद्वद्वोति”—इत्युक्तेरिति भावः ।

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च ॥६७॥

तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रश्रवणेषु च । इति ।

बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थापनाय कश्चित्तो ब्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रामादहिर्निवासोऽशक्यः, तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशालादेवताऽऽद्यतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति व्याघ्रादिभ्यो भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदीप्रश्रवणेभ्योऽन्यानि तीर्थानि पन्थासरोवरादीनि ।

न केवलं भिन्नागृहेष्वेव पापप्रस्थापनं, किन्तु निवासस्थानेष्वप्येत्याह,—

एतेषु स्थापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥६८॥

दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥

रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् ॥६९॥

सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति । इति ।

यथोक्तप्रकारेण पापप्रस्थापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा सेतौ दृष्टे सति तत्पापक्षयः ।

सेतुदर्शनानन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥७०॥ इति ।

स्यष्टोऽर्थः ।

सेतुं द्रष्टुमशक्यवतो भूपतेः पक्षान्तरमाह,—

यजेत वाऽश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ॥ इति ।

असनेधेऽप्यशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम् । तथा च तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे श्रूयते । “सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अरक्षन्पिवा
एतेन ब्रह्महत्यामतरन्, सर्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां
योऽसनेधेन यजते यः सैनमेवं वेद”-इति । तदुपासनं च,
“उषा वा अश्वस्य”-इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे च
प्रपञ्चितम् ।

चेतुषाणां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्त्तव्यमाह,—

पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति ॥ ७१ ॥

सह पुचकलचैश्च* कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥

गाश्चैवैकशतं दद्यात् चातुर्वैद्येषु† दक्षिणाम् ॥ ७२ ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते । इति ॥

ब्राह्मणानां प्रसादोनाम, विपापः शुद्धस्त्वमसीत्येवमाद्युक्तिः ।
इदञ्च व्रतं गुणहीनस्य ब्राह्मणस्य बधे द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये
व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

विद्यातपोयुक्ते पात्रे गोभृहिरष्टादिकं जीवगोपायपर्याप्तं
दद्यात् । वाग्न्येन सर्वस्वं सपरिच्छदं गृहं वा दद्यात् । तदाह
मनुः,—

* सपुचः सह भक्ष्यम्,—इति सु० ।

† चातुर्वैद्ये तु,—इति सु० ।

“सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायासं गृहं वा सपरिच्छदम्”—इति ॥

अपुचस्य सर्वस्वदानं, सपुचस्य सपरिच्छदगृहदानमिति व्यवस्था ।
अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः । तत्र
याज्ञवल्क्यः,—

“शिरःकपालौ ध्वजवान् भिक्षाग्री कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितशुक् शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ॥

स्वयापादितब्राह्मणशिरःकपालध्वजवान् । “कृत्वा श्वशिरो-
ध्वजम्”—इति मनुस्मरणात् । “ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव
शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्”—इति शातातपस्मरणाच्च ।
एतदुभयं पाणिनैव याज्ञम् । “खड्गाङ्गपाणिः”—इति गौतम-
स्मरणात् । खड्गाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो
गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृत्कपालं याज्ञम् । “मृत्पत्रयकपालपाणिः
भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्”—इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खोऽपि ।
“ब्रह्महा परिषदाऽनुमतः खड्गाङ्गी गर्दभाजिनी मृत्पत्रयपात्रपतित-
भिक्षाभोजी स्वकर्मविस्थापनेन* चरेद्द्वैचमेककालाहारः शून्या-
गारमदीपवर्तवृक्षमूलगुहानिकेतनः, सएवं द्वादशवर्षं शुद्धिमाप्नोति”
—इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाऽऽह मनुः,—

“ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोब्रजेऽपिवा ॥

* स्वकर्म विस्थापयन्,—इति सु० ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः”—इति ।

कृतवापनो वेति वाश्रब्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते ।

अतएव सम्बर्त्तः,—

“ब्रह्मशा द्वादशाब्दानि बालवासा* जटी ध्वजी”—इति ।

लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या । तथा चापस्तम्बः ।

“लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्”—इति ।

अथ भृष्टं लभ्यते इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्षमाचरेत् । तदाह वशिष्ठः ।

“सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरद्वैचमेककालाहारः”—इति । इदञ्च

भैक्षमशक्तविषयम् । तथा च सम्बर्त्तः,—

“ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी ।

वन्यान्वेव फलान्यन्नं सर्वकामविवर्जितः ॥

भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वनैर्यदि न जीवति ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्वैचं खट्वाङ्गी संयतः पुनः ॥

भैक्षं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।

वनवासी ह्यपः स्पृश्येत् सदाकालमतन्द्रितः ॥

स्थापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तमः ।

अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्”—इति ॥

नियमान्तराध्याह्न धमः,—

“अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनः ।

मण्डपेन कपालेन स्रक्कर्म स्थापयन्स्तथा ॥

* वल्गुवासा,—इति सु० ।

† स्थापयन्स्तथा,—इति शा० ।

ब्राह्मणावस्थान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।

शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणञ्च तम् ॥

चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देवब्राह्मणपूजकः ।

एवं वृद्धव्रतोनित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च ।

सञ्चरेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवर्जिते* ॥

ब्रह्मघ्नो देहि मे भिक्षामेनोऽभिख्याय सञ्चरेत् ।

एककालं चरेद्वैचमलन्धोपवसेद्दिनम् ॥

एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।

पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति”—इति ॥

ब्रह्मचर्यादिनियममाह गौतमः । “खट्वाङ्गी कपालपाणिर्द्वादशं संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् कर्माचक्षाणः यथोपक्रामेत् सन्दर्शनादार्यस्य स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदकस्यर्शं शृण्वेत्”—इति । काश्यपोऽपि,—

“पवित्रपाणिर्दण्डौ च पञ्चदन्तोरजस्तप्तः ।

तीर्थवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत्”—इति ॥

इत्थं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणबधविषया । तथा च मनुरेतद्-द्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते निगमयति,—

* सुक्लिवर्जितः,—इति शा० स० ।

† बधोपक्रमेत्,—इति सु० ।

‡ काश्यपोऽपि,—इति सु० ।

“इयं विशुद्धिरदिता प्रमाणाकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते”—इति ॥

आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात् प्राग्गतमप्यावर्त्तनीयम् । तदाह तुर्मनु-
देवसौ,—

“विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं चरेत् ।

तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

यस्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सङ्गत् कृतम् ।

तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्विर्मनीषिभिः”—इति ।

तदेतद् देवलेन सङ्गदनुष्ठानस्य सङ्गत्तपापविषयत्वाभिधानात्,
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तनीयमिति न्यायोच्चावृत्तौ द्वैगुणादि-
सिद्धिः । यस्तु न साक्षाद् ब्राह्मणं हन्ति ; किन्तु तिरस्कारादिद्वारा
तन्निमित्ततामापद्यते, तं प्रति सुमन्तुराह,—

“तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि ।

निर्गुणः सहसा क्रोधाद् गृहचेनादिकारणात् ॥

चैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिशोभां सरस्वतीम् ।

गच्छेद्वाऽपि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्”—इति ॥

निर्निमित्तं भर्त्सने सएवाह,—

“अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।

क्रोधाद् द्विष्यते यस्तु निर्निमित्तस्तु भर्त्सितः ॥

वत्सरचितयं कुर्यात्तरः कृष्णं विशुद्ध्यर्थे”—इति ।

यदा पुनर्निमित्तौ अत्यन्तगुणवानात्मघातौ चात्यन्तनिर्गुणः,
तदेकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् ।

“केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति”—इति

तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती, यथा वा निमित्ती,
तथैवानुमन्तादयोऽपि प्रायश्चित्तभाजः । तथाच पैठीनसिः,—

“हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्यतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांसेद् दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

यथाशक्त्यनुरूपञ्च दण्डन्तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ॥

एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासन्नस्य तस्याधिकं प्राय-
श्चित्तं, विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । साक्षा-
त्कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो भवति । तदाह यमः*,—

“अग्नीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽयुनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः†”—इति ॥

कचित्कर्तुः प्रतिनिधिमाह सएव,—

“अपूर्णेकादशान्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्योवाऽथ बान्धवः”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

* मनुः,—इति सु० ।

† स्त्रियोरोगिणश्च,—इति सु० ।

“अतो वाक्यतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

राजदण्डो न तस्यासि प्रायश्चित्तञ्च नेष्यते”—इति ॥

तत् प्रायश्चित्ताख्यातिप्रायेण, न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रति-
पादनपरम् ।

“पादो वाक्येषु दातव्यः सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति

विष्णुना वाक्यस्य पादाभिधानेन वाक्यतरस्य ततोऽप्यल्पताव-
गमात् । यदा, माभ्युक्ततरस्य पापं, वचनेन साक्षाद्विवरणेन ।

न ह्यसि वचनस्यातिभारः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्,—

“गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्महाऽपि प्रसुष्येत सर्वपापेभ्यएव च”—इति ॥

तच्च,

“दिगुणं सवनस्य तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्”—

इत्येतदाख्यविहितदिगुणव्रताचरणशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्त-
स्यातिगुंरत्वात् । यदपि ब्रह्मवचनम् । “प्रमाप्य द्वादशसंवत्सरान् षट्त्रि-
सार्द्धसंवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामनो गोसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च द-
द्यात्, सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण”—इति । तदाचार्यादिहननविषयम् ।

तथा च दशः,—

“सममब्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

आचार्यं व्रतसाहस्रं शौदर्ध्यं दत्तमवयम् ॥

समदिगुणसाहस्रमानन्यस्य यथा क्रमात् ।

दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तद्देव हि”—इति ॥

अनेवं वचनान्तरं साधिलेनोदाहृत्य यत्र विशेषव्यवस्थोच्यते,

तत्र साऽसु ; यत्र त्वन्तरेणैव वचनान्तरं व्यवस्थोच्यते, तत्र स्त-
कपोलकल्पिता कथं अद्वेयेति चेत् । मैवम् । स्मृतिकारैः कल्पनी-
यत्वाभिधानात् । तथा च देवसः,—

“जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृदुद्धिक्तं तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

यदिदं, द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं, तद्द्वादशवर्षं सम्पूर्णं वा
समापनीयम्, अर्ध्वात्वा ब्राह्मणचाणादिनिमित्तलाभे । तथा च शङ्खः ।

“द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति, अन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा, गवां द्वाद-
शानां परिचाणात् सद्यो वा अश्वमेधावभ्युपगच्छानादा पूतो भवति”—
इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“ब्राह्मणस्य परिचाणात् गवां द्वादशकस्य वा ।

तथाऽश्वमेधावभ्युपगच्छानात् शुद्धिमवाप्नुयात् ।

दीर्घतौब्रामययस्तं ब्राह्मणं गामथापिवा ॥

बृहदा पथि निरातङ्गं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ।

आनीय विप्रसर्वस्वं हतं घातितएववा ॥

तस्मिन्मिन् सतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति”—इति ।

न तद्व्रतान्तराभिप्रायं, किन्तु समाप्तिकथनाभिप्रायम् । व्रता-
न्तराणि मनुराह,—

“सहस्रं व्रतव्रतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

प्राप्तेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे चिरवाक्शिराः ॥

यजेत वाऽश्वमेधेन स्तर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिदिशजिद्भ्यां वा चिहृताऽग्निष्टुताऽपिवा ॥

अपन् वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् ।

ब्रह्महत्याऽपनोदाय मितभुङ्गनियतेन्द्रियः ।

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

धनं वा जीवनायासं गृहं वा सपरिच्छदम् ।

हविष्यभुम्बाऽनुचरेत् प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ॥

अपेदा नियताहारस्त्रिर्वेदस्य संहिताम्”—इति ।

एते सर्वे पचाः कामकाराकामकारविद्वद्विद्विषयत्वेन व्यवस्था-
पनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञवल्क्य आह,—

“लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तं जुहुयाद्वाऽपि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्”—इति ॥

तथाष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः । “लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोम-
भिर्मुक्त्युं नाशय* इति प्रथमम् । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं
नाशय इति द्वितीयम् । सोहितं मृत्योर्जुहोमि सोहितेन मृत्युं
नाशय इति तृतीयम् । मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं नाशय
इति चतुर्थम् । मेदोमृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं नाशय इति पञ्च-
मम् । स्वायुं मृत्योर्जुहोमि स्वाय्वा मृत्युं नाशय इति षष्ठम् । अस्त्रीनि
मृत्योर्जुहोमि अस्त्रिभिर्मुक्त्युं नाशय इति सप्तमम् । मज्जां मृत्यो-
र्जुहोमि मज्जया मृत्युं नाशय इत्यष्टमम्”—इति । मरणान्तिकस्य
सर्वस्वः । अतस्तु कामकारविषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह,—

* नाशय,—इति शा० । एवं परञ्च ।

† मरणान्तिकस्येष्टस्य,—इति सु० ।

“प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनौषिभिः ।

तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्* कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृशमपिपतनादृते”—इति ॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । “ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेत् । अधःशायी
त्रिषण्णस्त्रायी कर्मवेदकोभैचाहारो दीव्यनदीपुलिनसङ्गमाश्रमगोष्ठ-
पर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारो स्यात् स्थानवीरासनौ । संवत्सरे पूर्णं हिर-
ण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पौषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्, पूतो भवति”—
इति । तदपहन्तुर्मुखस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् ।
यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् । “द्वादशरात्रमभ्युज्ज्वल्य द्वादशरात्रमुपवसेत्”—
इति । तन्मनोऽवसितब्रह्महत्यास्य तदेवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् ।
यत्पुनः षट्चिंशन्मतवचनम्,—

“षण्डन्तु ब्राह्मणं हत्वा शुद्धहत्याव्रतं चरेत् ।

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकदयमेवच”—इति ।

तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य प्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययवधे तु वृह-
स्पतिराह,—

“अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुद्धेत् त्रिषण्णस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितोद्विजः”—इति ॥

एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । तत्रि-
यादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः,—

“पर्षद् या ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

* कुर्यादिप्रः,—इति सु० ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्वद्वयं व्रतं स्मृतम्*—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“दिगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

क्षत्रविदशूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्”—इति ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्,—

“प्रायश्चित्तं यदाज्ञातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं क्षत्रियः कुर्यादधं वैश्यः समाचरेत् ॥

शूद्रः समाचरेत्पादमग्रेष्वपि पापसु”—इति ।

तत्प्रातिलोभ्यानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । मूर्खा-
वसिष्ठादीनामपि दण्डवत्प्रायश्चित्तं समूहनीयम् । दण्डतारतम्यमाह
याज्ञवल्क्यः,—

“दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः”—इति ।

एवं च सति मूर्खावसिष्ठस्य ब्राह्मणवधे क्षत्रियादूनमप्यर्द्धदादश-
वार्षिकं भवति । अनयैव दृष्टा प्रतिलोभ्योत्पन्नानामपि प्रायश्चि-
त्समूहनीयम् । तथोक्ताश्रमिणामपि प्रायश्चित्ततारतम्यमङ्गिरसा
दर्शितम्,—

“गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

शौचवत् शोधनं कुर्युर्वर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्”—इति ॥

प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवति ।
तथा च हरीतः,—

* शूद्राद्यास्तु चतुर्गुणा,—इति सु० ।

† क्षत्रियादूनमध्यवर्षं दशवार्षिकं भवति,—इति शा० ।

“प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।

पूतस्तदहरेव स्नादिह लोकपरच च”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“धर्मार्थं यतमानस्तु मृतश्चेत् कोऽपि मानवः ।

प्राप्तो भवति तत्पुण्यमथ मे नास्ति संशयः”—इति ॥

बधोद्यमेऽपि बधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“चरेत् व्रतमहत्वाऽपि चातार्थं चेत् समागतः”—इति ।

यथावर्णमित्यनुवर्त्तते । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्”—इति ।

सवनस्थस्त्रीबधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह,—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७३ ॥ इति ॥

आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अतएवाङ्गिराः,—

“आहिताग्नेर्दिजातस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादाग्नेयीव्रतस्थैव च”—इति ॥

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह,—

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७४ ॥

अनडुत्सहिताङ्गां च दद्यात् विप्रेषु दक्षिणाम् । इति ।

पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह पुनस्त्यः,—

“पानसं द्राघमाधूकं स्नार्जूरं तालमैश्वरम् ।

मधूत्थं सौरमाविष्टमैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु”—इति ।

एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणञ्च-
रित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् । तदेतत्कामकार-
विषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह,—

“पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छरेत् द्विजः ।

कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्वा विप्रांसु भोजयेत्”—इति ॥

तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव, न क्षत्रियवैश्ययोः । मद्य-
पानस्य ब्राह्मणं प्रत्येव निषेधात् ।

“यच्चरत्पिशाचाञ्चं मद्यमांससुराऽऽसवम् ।

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः”—इति स्मरणात् ॥

बृहद्विष्णुरपि,—

“माधूकमैत्रवं सैरं तालखार्जूरपानसम् ।

धूस्तरक्षैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अग्नेध्यानि दग्नेतानि निन्द्यानि ब्राह्मणस्य तु”—इति ।

राजन्यवैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्व्याश्ववक्ष्यः,—

“कामादपि च राजन्यो वैश्वो वाऽपि कथञ्चन ।

मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“उभौ मध्वासवं पीत्वा उभौ चन्दनचर्चितौ ।

एकपर्यङ्कप्रयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ”—इति ॥

उपनयनात् पूर्वं मद्यपाने प्रायश्चित्तं पित्रादिभिः कर्त्तव्यम् ।

तदाह जादृकर्षः,—

“अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेत् यदि ।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता”—इति ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह,—

सुरापानं सकृत्कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ ७५ ॥

स पातयेदथात्मानमिह लोके परच च । इति ।

पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च मनुः,—

“गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः”—इति ।

तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडीमाध्वोर्गौणः । पुलस्त्येनैका-
दशममध्ये गौडीमाध्वावनुक्रम्य सुरायाः सकृत्पाने गौडीमाध्वोर-
मुख्ययोरसकृत्पाने चाग्निसमानवर्णात्पत्तिपर्यन्तसन्तप्तमत्युष्णं सुरां
पीत्वा ब्राह्मणो विद्येतेत्यभिधानात् । तथाच बृहस्पतिः,—

“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।

क्षिपेत् तथा विनिर्द्गधो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ॥

गौडीमाध्वोरभ्यासे तप्तया मरणं व्याघ्र आह,—

“मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा द्विजोत्तमः ।

ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्धो स किञ्चिपात्”—इति ॥

कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्रष्टव्यम् । अकाम-
कृते तु याज्ञवल्क्य आह,—

“बालवासा जटौ वाऽपि ब्रह्महत्याप्रतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान् वाऽपि भक्षयेत् त्रिसमा निशि”—इति ॥

एतच्च वर्षचयपिण्याकादिभक्षणं कर्तव्यविषयम् । तथाच वर्षचय-
व्रतं प्रकृत्य व्यास आह,—

“एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यप्यहर्हने कृते ।

पञ्चगव्यञ्च तस्योक्तं प्रत्यहं कायग्रोधनम्”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“कणाम् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सक्तु निशि ।

सुरापानाद्यनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी”—इति ॥

तत्तालुमाचसंयोगे द्रष्टव्यम् । यदपि देवलेनोक्तम् । “सुरापाने
ब्राह्मणो ह्युपताससीसानामन्यतममग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्या-
गात् पूतोभवति”—इति । यदपि मनुनोक्तम्,—

“गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिवेदुदकमेव वा ।

पयोदृतं वाऽऽमरणात् गोशकृद्रसमेव च”—इति ॥

तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम् । वेदविदं प्रत्यङ्गिरा-
आह,—

“हृहस्यतिसवेनेद्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।

समलं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी स्मृतिः”—इति ॥

सकृद्गौणसुरापाने अङ्गिरा आह,—

“भूमिप्रदानं वा कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः ।

पुनर्न च पिवेत् जातु संकृतः स विशङ्कति”—इति ॥

यत्तु समनुनोक्तम् । “ब्राह्मणस्य सुरापस्य वण्मासानुद्धृतसमुद्रो-
दकक्षानं साविश्वष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहं चिराचमुपवासः । तप्त-
हस्तेण पूतो भवति अश्वमेधावष्टयस्थानेन च”—इति । तत्पूर्वोक्त-

हृहस्यतिसवविषयएव द्रष्टव्यम् । सम्यक्त्यभावे वा द्रष्टव्यम् । यत्
पुनः हृहस्यतिनोक्तम्,—

“गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्”—इति ॥

तदमन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थपाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्त-
स्याल्पत्वात् । अतएव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वेन वा योजनीयम् ।
अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह,—

अपहृत्य सुवर्णान्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७६ ॥

गच्छेन्मुषलमादाय राजानं स बधाय तु ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्तएव च ॥ ७७ ॥

कामतस्तु कृतं यत्स्यान्नान्यथा बधमर्हति । इति ।

अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः । स च परि-
माणविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“जालसूर्यमरीचिस्थं चसरेणूरजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिखा तु तास्त्रिस्तो राजसर्वप उच्यते ॥

गौरस्तु ते चयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते चयः ।

कृष्णस्तु पञ्च ते माषस्तु सुवर्णस्तु षोडश”—इति ।

उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति, स स्वयमेव राज-
कर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहारसाधनं मुषलमादाय राजसमीपं
गच्छेत् । गत्वा चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राज-
कर्तृकात् मुषलसाधनादधादयं विशुद्ध्यतीति । अथ मुषल-

प्रहारेण न मृतः, तदा राज्ञा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येव । तथाच समर्त्तः,—

“ततो मुषलमादाय सकृद्व्यात्तु तं स्वयम् ।

यदि जीवति स स्नेहस्ततः स्नेयादिमुच्यते”—इति ॥

अथवा, मुक्तएवेति पचान्तरमेवं व्याख्येयम् । यच्च स्नेनेन ये पोष्यास्तदीयपुत्रभिचकलपादयो बहवः सन्ति, तच्च स्नेने मृते बहवो-
विनश्यन्तीति मत्वा कृपासुना राज्ञा धनदण्डादिपुरःसरं स्नेनो-
ऽपहतो मुच्येत, तदाऽपि विशुद्धत्वेवेति । नन्वेवं सति, “अन्नन्नेनस्त्री
राजा”—इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तस्य
पोष्यवर्गादिकृपानिमित्तस्नेम्यतिरिक्तविषयत्वेऽप्युपपत्तेः । ननु ब्रा-
ह्मणवधस्यातिगर्हितत्वात् मुक्तएवेत्ययं पक्षस्तद्विषयत्वेन कुतो न
व्याख्यायते । मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः । तथाच मनुः,—

“सुवर्णस्नेयकृदिप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म स्थापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

मृहीत्वा मुषलं राजा सकृत् कुर्यात् हतं स्वयम् ।

बधेन शुद्ध्यति स्नेनो ब्राह्मणस्तपसेवच”—इति ॥

अथ बधपक्षोनामधारकमात्रविप्रविषयः । तपःपक्षस्तु सवनस्यत्वा-
दिगुणोपेतब्राह्मणविषयः । न च तादृशस्य स्नेयमसम्भावितमिति
शङ्कनीयम् । कदाचित् कश्चिच्चित्तगततामसकृत्वा लोभातिशयोदये
सति तत्सम्भवात् । एवञ्च सति मुक्तएवेति पक्ष एतद्विषयत्वेनापि
योजयितुं शक्यते । यच्चैर्यं कामकृतं स्यात्, तथाचमुक्तोबधो द्रष्टव्यः ।
अन्यथा प्रामादिकचौर्यं बधं नार्हति । न च लोभैकमूलस्य चौर्यस्य

प्रमादिकत्वमसम्भावितमिति शङ्कनीयम् । यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं
सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरति, अपहृत्य चान्यस्मै ददाति नाग्रयति
वा ; न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति, तदा सम्भवत्येवाकामतोऽप्य-
पहारः । तादृशेऽपहारे सवनस्यब्राह्मणवत्तपसा शुद्धिर्द्रष्टव्या । तपसो-
विशेषस्तु मनुना दर्शितः,—

“तपसाऽपनुत्सुस्तु सुवर्णस्नेयजं मलम् ।

बासवासा द्विजोऽरथ्ये चरेद्ब्रह्मवधव्रतम्”—इति ॥

सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्चिंशन्मते दर्शिताः,—

“बालाद्यमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

लिङ्गमात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥

राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत् पापविशुद्धये ॥

गौरसर्षपमात्रे तु सावित्री वै दिनं जपेत् ।

यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥

सुवर्णकण्डलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

कुर्यात् शान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः ।

शोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥

सुवर्णस्यापि हरणे वत्सरं यावको भवेत् ।

ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्मवधव्रतम्”—इति ॥

वत्सरयावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे
सादृशवार्षिकविधानात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्यादिद्वाऽथवा कृतम् ।

वज्रं वा चरेत् कृच्छ्रं जपयन्परायणः ।

तीर्थाभिगमने विद्वान् तस्मात् स्नेयात् प्रमुच्यते”—इति ॥

तथात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । क्रतुर्धनिकश्रो-
त्रियविषयः । वज्रार्पिकस्तु तीर्थयात्रासहितं निर्द्धनश्रोत्रियविषयम् ।
स्नेयप्रायश्चित्तं सर्वपापहृतं धर्मं स्वामिने दत्तैव कार्यम् ।

“स्नेये ब्रह्मसूत्रस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।

स्वामिनेऽपहतं देयं हर्ता त्रैकादशाधिकम्”—इति

स्मरणात् । यदा त्रैकादशा राजा हन्तुमप्रवृत्तः, तदा वसिष्ठोक्तं
द्रष्टव्यम् । “स्नेहः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत, ततस्तस्मै राजा
उडुम्वरं शस्त्रं दद्यात्, तेनात्मानं प्रमापयेत्, मरणात् पूतो भवति”—
इति । उडुम्वरं तावमयम् । यदा सुवर्णमपहत्य तदभुक्ता तदानौ-
मेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत्, तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । “चतुर्थकाल-
मिताशनेन चिर्वर्षमवस्त्रानम्”—इति । मानसापहारे तु सुमन्तु-
राह । “सुवर्णस्नेयो द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति”—इति ।
गुरुश्रोत्रिययागस्त्रत्वादिबहुगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य भूयशोऽसहृदप-
हारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । “निष्कालकोष्ठताभ्यक्तो गोमयाग्निना
पादप्रवृत्ति आत्मानं प्रमापयेत् पूतो भवतीति विज्ञायते”—इति ।

इत्थं सुवर्णस्नेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतत्पगप्रायश्चित्तं
दशमाध्याये मातरं भगिनीमित्यत्र प्रपञ्चितम् । यस्तु पतित-
ब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वयमपि पतितस्तस्य
प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये”—इति ॥

आचार्यस्तु, कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं
नाभ्यधात् । अतएव स्मृत्यर्थसारे कलौ वर्ज्यानामनुक्रमणे संसर्गदोषः
पापेष्वित्युक्तम् ।

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वम-
स्तीत्याह,—

आसनात् शयनाद्यानात्सम्भाषात् सह भोजनात् ॥७८॥
संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ इति ॥

यथा तैलविन्दुरम्भसि प्रचिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति, तथा पतित-
संसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ।

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधारणानि
प्रायश्चित्तान्याह,—

चान्द्रायणं यावकञ्च तुलापुरुष एवच ॥७९॥

गवाञ्चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् । इति ॥

तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्ठादित्यामः । यत्र यत्र
प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तस्योपलभ्यते, तत्र सर्वत्र पापगौरवलाघवानु-
सारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तानि* चानुष्ठेयानि । ततः सर्वाणि
पापानि नश्यन्तीति सिद्धम् ।

* चान्द्रायणादीनि व्रतानि,—इति सु० ।

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महा-
पातकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि,
तानि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गात् पठितानि स्मृत्यन्तराख्य-
दाइत्यवस्थापितानि । अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि, तान्युदा-
हृत्य अवस्थापयामः ।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्याप्राय-
श्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते । तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्व-
रूपमेवं विनिर्दिष्टम् । “मादृगमनं दुहिदृगमनं क्षुषागमनमित्यति-
पातकानि”—इति । तेषां चयाणां दशमाध्याये, मातरं यदि
गच्छेदित्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि ।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देशः एवकृतः ।
“ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महा-
पातकानि तत्संयोगश्च”—इति । तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां
चतुर्णां द्वादशाध्याये चतुर्विंशत्यादिना सर्वपापप्रणाशनमित्यन्तेन
ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमनस्य तु दशमाध्याये पिह-
दारान् समारुह्येत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टम् ।
“यागस्य च चित्रस्य बधः वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्व्यासाचेय-
गोत्रया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्या-
समानोति । कूटसाक्षं सुहृदध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मण-
भृत्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पिद्व्यमातामहमातुल्यशरगृपपथ्य-
भिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम् । पिद्व्यमादृक्स्वगमनं ओचिच-

त्विगुपाध्यायमित्रपथ्यभिगमनञ्च । स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तम-
वर्णायाः कुमार्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रजिताया निचि-
न्तायाश्च”—इति । तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह,—

“अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्धान्ति तीर्थानुसरणेन वा”—इति ॥

तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः । “राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन
यजेत”—इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणं
प्रायश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा,
तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्य च चित्रस्य बधस्य तादृशवैश्यबधस्य च
षष्ठाध्याये वैश्यं वा चित्रियं वाऽपीत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं
दर्शितम् । तथा चान्तर्व्यासा अत्रिगोत्रायाश्च बधे तत्रैव प्रायश्चित्त-
मभिहितम् । अविज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये गर्भपातश्च
या कुर्यादित्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतबधः परिशिष्यते ।
मनुस्वन्यायपि ब्रह्महत्यासमान्याह,—

“अनृतञ्च समुत्कर्षं राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोस्त्रालीकनिर्व्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया”—इति ॥

याज्ञवल्क्यस्यापराध्याह,—

“गुरुणामध्यधिचेपो वेदनिन्दा सुहृदधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्”—इति ॥

अथ शरणागतबधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतमवगन्तव्यम् ।
समशब्दस्य राजसमो मन्त्रीत्यादावीषम्युने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्व-
धीतत्यागादीनां सुरापानसमत्वमाह,—

“ब्रह्मोन्मत्तं वेदनिन्दा च कूटसाध्यं सुदृढधः ।

गर्हितामाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्”—इति ॥

तत्र ब्रह्मोन्मत्तस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह । “ब्रह्मोन्मत्तः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात्”—इति । इदञ्च प्रायश्चित्तं प्रमादव्याध्यादिविषयम् । नास्तिकतया तत्त्यागे पाद-
न्यूनसुरापानव्रतमिति मनोर्मतम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । “गुरो-
रलीकनिर्वन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचेतं स्नात्वा* गुरुप्रसादात्
पूतो भवति”—इति । तदेतदमतिपूर्वं सङ्गदनुष्ठाने वेदितव्यम् ।
विष्णुनाऽनुकामस्य कौटसाध्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् ।
तथाच तद्व्रतानुवृत्तौ शङ्खआह,—

“कौटसाध्यं तथा कृत्वा निचेपमपहृत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्यात् तथाच शरणागतम्”—इति ॥

यत्र साध्यनृतवदनेनां वर्णिनी बधप्राप्तिः, तद्विषयमिदम् ।
अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति,—

“आक्रुष्टाङ्गितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाज्जर्झघातकम्”—इति ॥

आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः, न त्वयेशस्य ।
तथाच सत्यन्तरम्,—

“अकारणमु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।

तस्यैव तत्र दोषः स्थाय्य तु यं परिकीर्तयेत्”—इति ॥

* सचेतस्मानतः,—इति सु० ।

† कौटसाध्यकृतवचनेन,—इति सु० ।

याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार,—

“निषिद्धभक्षणं जैह्वमुत्कर्षं च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु”—इति ॥

एवमादिषु सर्व्वत्र येन साम्यं उच्यते, तदीयं प्रायश्चित्तं किञ्चि-
न्यूनमनुष्ठेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरवानुसारिणी कल्पनीया ।
सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूत्यहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्व-
कल्पनाऽसम्भवाद्द्वादशवार्षिकादिव्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि ।
याज्ञवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह,—

“अश्वरत्नमनुव्यस्तौभूधेनुहरणं तथा ।

निचेपस्य च सर्व्वं हि सुवर्णस्तेयसम्भितम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“निचेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्”—इति ॥

पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतल्पसमानानां दशमाध्याये मातृ-
स्वसृगमे चैवमित्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरूपपातकं अनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश ।
“अनृतवचनमुत्कर्षं राजगामि पैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धो वेद-
निन्दाऽधीतस्य च त्यागोऽग्निमातृपितृसुतदाराणाञ्चाभोज्यान्नभक्षणं
परस्वहरणं गुरुदाराभिगमनं अयाज्ययाजनं विकर्मणा जीवनमस-
त्प्रतियहः क्षत्रियविद्वद्भृगोबधोऽविक्रेयविक्रयः परिविप्तिताऽनुजेन
ज्येष्ठस्य परिवेदनञ्च आत्यता मृतकाध्यापनं मृतादध्ययनादानं सर्वा-
करेणधिकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनं द्रुमगुल्फतौषधीनां हिंसा स्त्रिया

जीवनं अभिवारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिः आत्मार्यं च क्रियारम्भोऽना-
हिताग्निता स्तेयो देवर्षिपितृणामृणस्थानपाक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं
नास्तिकता क्षुशीलता मद्यपस्त्रीनिषेवणमुपपातकानि—इति ।
याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुक्तान्यपि कानिचिदुपपातकानि चण्डानप-
क्रियादीन्युदाजहार,—

“गोबधोव्रात्यता सैन्यमृणानां चानपक्रिया ।

अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥

भृतादध्ययनादानं* भृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्द्ध्यं स्ववणक्रिया ॥

स्त्रीशूद्रविट्चक्रबधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृमातृसुतत्यागस्तटाकारामविक्रयः† ॥

कन्यासु दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम् ।

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥

आत्मनोऽर्थं क्रियारम्भोमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।

स्त्राध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्यागएव च ॥

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।

हिंस्रयन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥

शूद्राप्रेम्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।

* भृतकाध्ययनं चैव,—इति शा० सो० ।

† नास्तिक्यं श्लोकः शा० पुस्तके ।

तथैवान्याश्रमे* वासः पराश्रपरिपुष्टता ॥

असच्छास्त्राधिगमनमाकरेखधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्”—इति ॥

यद्यप्यनृतवचनमुत्कर्ष इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं, याज्ञ-
वल्क्येन सुरापानसमेषु, विष्णुना उपपातकेषु ; तथापि विषयभेदेन
त्रैविध्यं वक्तुं शक्यत्वात् न किञ्चिदसाङ्कर्यम् । विषयभेदस्तद्व्यतिरेकः ।
पुरुषं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नाविद्यमानमपि महान्तमप-
राधमारोप्यानृतं चेद् ब्रूयात्, तद्ब्रह्महत्यासमम् । बधपर्यवसायित्वात् ।
यस्तु लाभपूजाख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन् अविद्यमानमपि
चतुर्विंशतिभिर्भक्ष्यं प्रकटयितुमनृतं ब्रूते, तत्सुरापानसमम् । अति-
गर्हितत्वात् । यस्तु मुख्यगोष्ठ्यादौ परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते,
तस्यैतदुपपातकम् । तत्राद्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तम् । तृतीये तु
कामकृते याज्ञवल्क्य आह,—

“अपि तेज इति छायां स्वां दृष्ट्वाऽन्वृतां जपेत् ।

सावित्रीमण्डौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च”—इति ॥

अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“सुप्ता सुता च भुक्ता च निष्ठौ व्योक्ताऽनृतानि च ।

पीत्वाऽपोऽध्येयमाणश्च आशानेऽनृतोऽपि सन्”—इति ॥

राजाये साक्षात्परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैशुन्यम् ।
गुरोवश्लोकनिर्बन्धो द्विविधः । तत्र राजभृतादौ स्वयं समर्थः सन्

* तथैवान्याश्रमे,—इति मु० ।

† मयि,—इति मु० ।

असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं निर्वन्धं कतोति चेत्, सोऽयमस्त्रीकनिर्वन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन मनुनोक्तः । यच्च वाक्पातस्यादिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते, सोऽयमस्त्रीकनिर्वन्ध उपपातकम् । वेदनिन्दा चिविधा; बुद्धार्हतादिशास्त्राख्यस्य वेदानामप्रामाण्यप्रतिपादने निर्वन्धएका निन्दा । सेयं याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता । सत्यामपि वेदप्रमाणबुद्धौ जल्पवितण्डादिहेतुशास्त्रव्यसनितया श्रुतिसत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा । एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

“योऽवमन्येत ते तूभे* हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।

स साधुभिर्विद्विस्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः”—इति ।

सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता ।

यस्तु वैदिकमनुतिष्ठन्नपि नात्यक्तं तत्ततः श्रद्धते, किमनेन भविष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामीत्येवं निन्दति, सेयं निन्दोपपातकेषु पथते ।

एवमध्ययनत्यागादेरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरवलाघवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः । अग्निमाहसुतदाराणामित्यत्रापि त्याग इति पदमन्येति । अनुक्रान्तानामुपपातकानां प्रोक्तेभ्योऽतिपातकमहापातकानुपातकेभ्योऽप्यत्रादुपपातकत्वम् । तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।

तानि पातकसंज्ञानि तन्म्यूनमुपपातकम्”—इति ॥

तस्य उपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह,—

* मूले,—इति सु० ।

“उपपातकिनस्ते ते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।

पराकमयवा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन च”—इति ॥

तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्गते गोसवो द्रष्टव्यः । एकैकस्याशक्तं प्रति पराकः, शक्तं प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह,—

“उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पथसा वाऽपि मासेन पराकेणायवा पुनः”—इति ॥

एवमित्यनेन पदेन प्रकृतं गोबधप्रतमतिदिश्यते । अतिदेशस्योपदेशान्म्यूनविषयत्वाद् गोम्रताङ्गानि गोचर्मादीनि कानिचिद्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्तपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु,—

“एतदेव व्रतं कुर्युश्च उपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णं तु शुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्”—इति

मनुनोक्तं चैमाधिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्रायश्चित्तं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलभ्ये वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपादोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः । तच्च गुरोरस्त्रीकनिर्वन्धस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह । “समुत्कर्षेऽनृते गुरोरस्त्रीकनिर्वन्धे तदाचारणे च मासं पथसा वर्त्तत”—इति । अग्नित्यागे स एवाह । “वेदान्युत्सादितस्त्रिवणस्याम्यधः प्राची संवत्सरं सकृद्वैचेच वर्त्तत”—इति । वसिष्ठोऽपि । “योऽग्नीनपविद्धेत्, स कृच्छ्रं द्वादशरात्रश्चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्”—इति । मनुरपि,—

“अग्निहोत्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्नासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥

अग्निहोत्रेयविध्याग्नीनासादूर्जन्तु कामतः ।

कच्छं चान्द्रायणञ्चैव कुर्यादेवाविचारयन्—इति ॥

हारीतः । “संवत्सरोत्सन्नाग्निहोत्री चान्द्रायणं कृत्वा पुनराद-
धात् । द्विर्वीत्समे सान्तपनं चान्द्रायणञ्च कुर्यात् । त्रिर्वीत्समे संवत्स-
रकच्छमभ्यस्य पुनरादधात्”—इति । शङ्खोऽपि । “अन्नुत्सादी संवत्सरं
प्राजापत्यं चरेत् गावश्च दद्यात्”—इति । भरद्वाजः । “द्वादशाहतिक्रमे
अहमुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे
मासोपवासः पथोभक्षणं च”—इति । एतत्सर्वमालस्याग्नित्यागवि-
षयतया* यथायोगमूहनीयम् । यन्तु भरद्वाजगृह्येऽभिहितम् ।
“प्राणायामग्रतमादशरात्रं कुर्यात् । उपवासमाविंशतिरात्रं कुर्यात् ।
अत ऊर्ध्वमाषष्टिरात्रं तिस्रोरात्राः उपवसेत् । अत ऊर्ध्वमासंवत्सरात्
प्राजापत्यं व्रतं चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालवज्रत्वे दोषवज्रतम्”—इति ।
तत्प्रमादादग्नित्यागविषयम् । नास्तिक्यात् त्यागे तु व्याघ्र आह,—

“योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्भिजः ।

अन्वच पुनराधानं दानमेव तथैवच”—इति ॥

प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरवसाधनानुसारेण
व्रतान्तरान्मूहणीयानि । व्रतानन्तरकर्तव्यमाह जातूकर्णः,—

“अतीतकालं जुज्यादग्नौ विप्रोयवानयम् ।

नष्टेऽग्नौ विधिवद्वात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्भिजः†”—इति ।

* आलस्यादित्यागविषयतया,—इति सु० ।

† कृत्वाऽऽधानं पुनर्भिजे,—इति सु० ।

एतच्चौपासनाग्निविषयम् ।

दारत्यागे शातातप आह । “कौमारदारत्यागी मासं पथो-
भक्षः शुद्ध्यति”—इति ।

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।

परस्वहरणे मनुराह,—

“धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

सजातीयगृहादेव कच्छाब्देन विशुद्ध्यति ॥

मनुव्याणान्तु हरणे स्त्रीणां चेचगृहस्य च ।

कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिसिद्धान्द्रायणं स्रुतम् ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्त्रेयं कृत्वाऽन्यवेक्षणः ।

चरेत् सान्तपनं कच्छं तन्निर्यात्यात्मशुद्ध्ये ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यामशय्याऽऽसनस्य च ।

पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चमयं विशोधनम् ॥

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुकाक्षस्य गुडस्य च ।

चेलचर्मामिषाणाञ्च चिरात्रं स्यादभोजनम् ।

मणिसुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ॥

अयःकांश्चोपलानाञ्च द्वादशाहं कणाक्षता ।

कार्पासकीटजोर्णानां दिशफैकशफस्य च ॥

पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्जास्यैव अहं पथः”—इति ।

एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण व्रतविशेषः
सूक्त्यन्तरेऽभिहितः,—

“धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः”—इति ।

यत्तु जावालिनोक्तम्,—

“तिस्रधान्याभ्यवस्थाणां श्रय्यानामामिषस्य च ।

संवत्सराद्धं कुर्यात् व्रतमेतत्समाहितः”—इति ॥

तदेतदकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु सङ्गो जनपर्या-
प्तिकस्यापहारे पैठीनसिराह । “भक्ष्यभोज्याभ्यवस्थादरपूरणमाचहरणे
चिराचं पञ्चगव्याहारः”—इति । यानि तु मनूक्तेषु विषयेषु
व्रतान्तराद्यन्यैर्मूनिभिर्दर्शितानि, तेषु व्रतेषु यानि समानि, न तत्र
विवादः । न्यूनानामकामकारविषयत्वं, अधिकानान्तु कामकृताभ्यास-
विषयत्वमिति विवेकः । तत्र वचनानि । “द्रव्यानामव्यवस्थाणां
सान्त्वयनम् । भक्ष्यभोज्यानां श्रय्याऽऽसनमूलपुष्पफलानां हरणे पञ्च-
गव्यपानम् । तण्डुकाष्ठद्रुमशृङ्गाक्षगुडवस्त्रचर्माभिषाणां चिराचमुप-
वसेत् । मणिसुक्ताप्रवासानां तादृशजतायः कार्याणां द्वादशाहं कणा-
नश्रीयात् । कार्पासकौटजोष्णपहरणे चिराचं पयसा वर्त्तेत । दि-
शपैकग्रफहरणे चिराचमुपवसेत् । पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदलानाम-
पहरणे दिनमुपवसेत्” ।

“दत्तैवापहतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः ।

प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कस्मावस्थापनुत्तये”—इति ।

जावालिः,—

“असृग्गोभूमिकन्यास इत्या चान्द्रायणं चरेत् ।

अपहत्य पशुन् बुद्रान् प्रजापत्यं समाचरेत् ॥

गुडकार्पासधान्यानि सर्पिर्ब्रह्मणमेव च ।

पक्वाभमौषधं तैलं श्रय्यां वास उपानहौ ॥

कांस्थायस्ताससीसं वा कच्छं कच्छार्द्धमेव च ।

उदके फलमूलेषु पुष्पवर्णसुगन्धिषु ॥

मृद्गाण्डमधुमांसेषु कच्छपादो विधीयते ।

व्यापादनापहारेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः ॥

पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।

अपहत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ॥

प्रायश्चित्तञ्च यत् प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।

राजस्रस्तापहरणे रमणीनां जनस्य* च ॥

धनापहरणे चैव कुर्यात् संवत्सरव्रतम्”—इति ।

परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम् । अयाज्य-
याजने मनुराह,—

“ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ।

अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कच्छैर्व्यपोहति”—इति ॥

यत्तु प्रचेतसा शुद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम् । “एते पञ्चतपोभूमौ
जलशयनाद्यनुष्ठेयम्† । क्रमेण यौगवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयाव-
कमश्रीयुः”—इति । तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्,—

“पुरोधाः शुद्रवर्णस्य ब्राह्मणोयः प्रवर्त्तते ।

सेवादर्थप्रसङ्गादा तस्य कच्छं विशोधनम्”—इति ॥

तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । “निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सति

* मन्त्रीनां च जनस्य,—इति सु० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, जलशयनाद्यनुष्ठेयम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

सहस्रानुवाकं* जपेत्”—इति । तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठि-
नसिनोक्तम् । “शुद्धयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति । प्राणा-
यामसहस्रेषु दंशकलोऽभ्यसेषु”—इति । तदकामतोऽभ्यासविषयम् ।

असत्प्रतिग्रहे याज्ञवल्क्य आह,—

“गोष्ठे वसेद् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतम् ।

गायत्रीजपनिरतः शुद्धतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

अत्र जपसंख्या मनुना दर्शिता,—

“जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पथः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

एतच्च दाहद्रव्ययोरुभयोरसत्त्वे वेदितव्यम् । अन्यतरस्यासत्त्वे तु
षट्चिंशत्यते दर्शितम्,—

“पवित्रेणा विशुद्धानि सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।

विन्दवेन मृगारेणा कयाचिन्मित्रविन्दया ॥

देव्यालक्षजपेनैव शुद्धतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

यत्तु वृद्धहारीतवचनम्,—

“राशः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्यु सदा वसेत् ।

षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्वं मासे प्रमुच्यते ॥

तर्पयित्वा दिशाम् कामैः सततं निधतव्रतः”—इति ।

तदापदि कुरुचेचोपरागादौ छणाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् ।
अल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः । “मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावि-

श्वष्टसहस्रं जपेत्”—इति । षट्चिंशत्यतेऽपि,—

“भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्”—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्”—इति ।

दानार्थमिति शेषः ।

विकर्मणा जीवने तु चान्द्रायणम् । तथाच नटादीन् विकर्मणा
जीविताननुक्रम्य यम आह,—

“एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु मृग्यताम् ।

भैक्षान्मुपभुञ्जानो दिजश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कर्मणा गर्हितेनैव यदित्तं समुपार्जितम् ।

तस्य त्यागेन शुद्धानि धर्मसाम्प्रेषणेन वा ॥

अप्यु प्राप्तेत तद्रव्यमन्यायेन यदागतम् ।

उपयुक्तानुग्रिष्टञ्च देयं वा ब्रह्मवादिने”—इति ।

चचियावधस्य प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम् । गोवधस्य त्वष्टम-
नवमाध्याययोस्तत् प्रपञ्चितम् ।

अविक्रयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“सुरायाविक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम् ।

साचाक्षवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

मध्वाज्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।

पथःपायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

दध्वाज्येकुरसानाञ्च गुडखण्डादिविक्रये ।

सर्वेषां खेपकानां पराकं तु समाचरेत् ॥
 सिद्धाभिविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 उपवासन्तु तक्रस्य गन्तं काञ्चिकविक्रये ॥
 पूगीफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च ।
 एतेषां विक्रये कच्छं पनसस्य दिनचयम् ॥
 कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् ।
 एतेषां पादकच्छः स्यात् जम्बीरादेस्तथैव च ॥
 कसूरिकादिगन्धानां विक्रये कच्छमाचरेत् ।
 कर्पूरादेस्तद्वर्जं स्याद्दिनं हिङ्गुादिविक्रये ।
 तिष्ठानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यश्चार्थं कृषिजातांश्च दानसम्भारं विक्रये ॥
 रक्तपीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये कच्छं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं दिजः कुर्यात् लाभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्रतम् ॥
 खराभाजाविकानां च ग्ररभाणाञ्च विक्रये ।
 पराकं तच्च कुर्वीत नृणां दिगुणमाचरेत् ॥
 नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेद्वाग्रायणं व्रतम् ।
 दिगुणं पुरुषाणाञ्च व्रतमाज्जर्मणीषिणः ॥
 आग्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
 अज्जानान्तु पराकं स्यात् स्रतूनां कच्छमाचरेत् ॥
 इतिहासपुराणानां चरेत् साम्नापनं दिजः ।

रहस्यपञ्चरात्राणां कच्छं तच्च समाचरेत् ।
 गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राक्तनानां तथैव च ॥
 सर्व्वासामेव विद्यानां पादकच्छं समाचरेत् ।

हारीतोऽपि । “गुडतिलपुष्पमूलफलपक्वान्नविक्रये सौम्यायनम् ।
 लाक्षाखण्डमधुमांसतैलदधितक्रहतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चा-
 ग्रायणम् । तथोर्णकेशरिभूधेनुवेश्मशस्त्रविक्रये च । मत्स्यमांसस्त्राय-
 स्त्रिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकच्छम् । हिङ्गुगुग्गुलुहरितालमनः-
 शिलाऽञ्जनगैरिकलारखण्डमणिमुक्ताप्रवालवैणवमृत्तमयेषु च । आरा-
 मतटाकोदपानपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिवर्णस्त्रायधःशायी चतुर्थ-
 कालाहारो दशसहस्रं जपेद्वायनीं संवत्सरेण पूतो भवति । हीन-
 मानोन्मानसङ्कीर्णविक्रये च”—इति । ईदृशेष्वेकविषयवज्रव्रतेषु अस-
 कृत्पूर्वमुक्तानि यानि, तेषु यथा योगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिवित्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

ब्राह्म्योनाम सावित्री पतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“येषां दिजानां सावित्री नामूच्येत यथाविधि ।

तांसारयित्वा चीन् कच्छान् यथाविध्युपनाययेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ
 यावत्केन वर्त्तयेत् मासं पयसाऽर्द्धमासमामिषया अष्टरात्रं हृतेन
 वज्राचमयाचितं हविष्यं भुञ्जीत चिराचमवभक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् ।
 अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । ब्राह्म्यस्त्रोमेन वा यजेत”—इति । तच्च
 मानवमापदिवचं, उद्दालकव्रतं त्वनापदिवचम् । यस्तु यमेनोक्तम्,—

“सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

सशिशं पवनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥

एकविंशतिराक्षं पिबेत् प्रसूतिथावकम् ।

हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥

ततो यावकश्च द्रव्यं तस्योपनयनं स्मृतम्”—इति ।

तत् मनुसमानविषयम् । यस्य पितादयोऽप्यनुपनीताः, तस्याप-
स्तम्भोक्तं द्रष्टव्यम् । “यस्य पिता पितामहद्वयानुपनीतौ स्थातां ते
ब्रह्मप्रसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्येत् ।
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं, यथा प्रथमेऽतिक्रमे चतुरेवं संवत्सरः ।
अथोपनयनम् । ततः संवत्सरमुदकोपसर्गनं प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्स-
रान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः । सप्तभिः पावमानौभिः यदन्ति यच्च
दूरकद्वयेताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाग्निरसेनेति । अथवा व्याह-
तिभिरेव । अथाध्यायः । यस्य प्रपितामहादेर्नानुसर्ग्यत उपनयनं,
ते आग्रामसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्येत् ।
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरे-
दथोपनयनं तत उदकोपसर्गनम्”—इति ।

भृतकाध्यायनाध्यापनयोर्हारीत आह,—

“भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितश्च यः ।

अनुयोगप्रदानेन चीन् पक्षांसु पयः पिबेत्”—इति ।

द्रुमादिहिंसायां मनुराह,—

“कलदानान्नु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्प्रतम् ।

मुखवल्लीसतानां च पुष्पितानां च वीरधाम् ।

हृष्टजानामौषधीनां जातानां च स्तयं वने ॥

वृथाऽऽसन्नभोऽनुगच्छेद् गान्दिनमेकं पयोव्रतम्”—इति ।

एतच्च यश्चार्थवृत्तच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् । अतएव याज्ञ-
वल्क्योऽपि वृथेति विप्रिनष्टि,—

“वृत्तगुल्मसतावीरच्छेदने जप्यमृक्प्रतम् ।

स्यादोषधिवृथाच्छेदौ क्षीराग्नी गोऽनुगोदिनम्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम् । “स्वावरसरीसृपादीनां बधे यस्येदं प्राण-
मित्येतयाऽऽज्यं कृत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्”—इति । तदश-
त्यादिपुण्यस्वावरविषयम् । महाफलप्रदस्य पनसनारिकेलादिवृत्त-
जातस्य छेदनावृत्तौ शङ्क आह,—

“संवत्सरव्रतं कुर्याच्छिला वृत्तं फलप्रदम्”—इति ।

दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । “फलपुष्पोपगान्
पादपात्रं हिंसात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्”—इति स्मरणात् ।

नास्तिक्यन्तु वाचनिकं चेत्तदुपपातकम् । यथाऽऽहुः पौराणिकाः,—

“नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ।

क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैव च ॥

उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी ।

अभ्यासान्तु* क्रियादुष्टो महापातक इत्यते”—इति ॥

तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह । “नास्तिकः कृष्णं द्वादशरात्रं
चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात्”—इति । यत्तु शङ्केनोक्तम् । “नास्तिको ना-
स्तिकवृत्तिः कृतज्ञः कूटस्थवहारी मिथ्याऽभिग्रंसीत्येते पञ्च संवत्सरं ब्रा-
ह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः”—इति । तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम् ।

* अभ्यासेन,—इति सु० ।

व्रतलोपिभोऽवकीर्णव्रतं याज्ञवल्क्य आह,—

“अवकीर्णं भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्दभं पशुमालभ्य नैष्ठिकं स विशुद्ध्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“अवकीर्णं तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
स्वास्तीपाकविधानेन* यजेत निर्घृतिं निशि ॥
ऊलाऽग्नौ विधिवद्भोममन्ततश्च समित्युचा ।
वातेन्द्रगुरुवक्त्रिणां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतौः ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारान् चरेद् भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् ।
उपसृष्टंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यति”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे
लौकिकेऽग्नौ रचोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत । नैष्ठिकं वा चरुं निर्वपेत् ।
तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा रचोदेवताभ्यः
स्वाहा”—इति । तत्र ओचियस्य पशुरओचियस्य चरुरिति
द्रष्टव्यम् । शङ्खस्तु वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह । “गुप्तायां वैश्यायामव-
कीर्णं संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् चक्षियायां द्वे वर्षे ब्रह्मण्यां
त्रौणि वर्षाणि”—इति । यदप्यग्निरसोक्तम्,—

“अवकीर्णनिमित्तम् ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

* पाकयज्ञविधानेन,—इति सु० ।

† समित्युचा,—इति सु० ।

चौरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्बिषात्”—इति ।

तदीषद्भ्यभिचारिणीविषयम् । अत्यन्तथभिचारिणीषु पुनः शङ्ख-
आह । “स्त्रैरिष्ठां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् ।
चक्षियायामुपोषितस्त्रिरात्रं दत्तपात्रं दद्यात् । वैश्यायां चतुर्थकाला-
हारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । वृषल्या-
मवकीर्णः सचेलस्त्रात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् । गोव्ववकीर्णः
प्राजापत्यं चरेत् । रण्डायामवकीर्णः पलालभारं सीसमाषं च
दद्यात्”—इति । अत्र च, ब्राह्मणस्याङ्गं चक्षियस्य,—इत्यादिन्यायो-
नास्ति, किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम् । तदाह शाण्डिल्यः,—

“अवकीर्णं द्विजोराजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।

इष्ट्वा भैक्षान्नो नित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात् समाहिताः”—इति ॥

अभ्यासे कण्ठ आह,—

“प्रथमे दिवसे रात्रावकीर्णं गर्दभेन यजेत ।

यो यथा कुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

तत्र विशेषमाह गौतमः । “तस्याजिनमूर्द्धवाले परिधाय
लोहितपात्रं सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः”—इति । अव-
कीर्णलक्षणमाह जातुकर्णः—

“खण्डितप्रतिमा येन रेतः स्याद्ब्रह्मचारिणा* ।

कामतोऽकामतः प्राञ्जलवकीर्णिति तं बुधाः”—इति ।

यतिवनस्पत्योस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

“वानप्रस्थोयतिश्चैव खण्डने सति कामतः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, रेतःसिग्ब्रह्मचारिणा,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

पराकथयसंयुक्तमवकीर्णितं चरेत्”—इति ।

यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे समर्त्त आह,—

“संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं प्रजेद्यदि ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यहं प्रतम्”—इति ।

वृद्धपराशरोऽपि—

“यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।

अनाश्रकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति ॥

चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।

चरेत् चीणि च कृच्छ्राणि चीणि चान्द्रायणानि च ।

जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्मृतः शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिककृच्छ्रः, चचियस्य चान्द्रायणचयं, वैश्यस्य कृच्छ्रचयमिति व्यवस्था । अत्र षाण्मासिकादिप्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृन्ध्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये । अतान्तरसोपेऽप्यवकीर्णितमतिदिशति मनुः,—

“अकृत्वा भैक्षरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णितं चरेत्”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्य आह,—

“भैक्षान्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्णं इत्याभ्यां जुञ्ज्यादाजतिद्वयम् ।

उपस्थानं ततः कुर्यात् सप्तासिंघत्वेन तु”—इति ।

सोममन्त्रौ तु, कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा, कामाभिद्रुग्धोऽस्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति । एतच्च

गुरुशुश्रूषादिकार्यव्यपत्तया करणे द्रष्टव्यम् ।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं धोष्यम् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातटाकपुण्यसेतुसुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्”—इति । यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्—

“विक्रीय कन्यकां गाञ्च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्”—इति ।

तदापथकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः”—इति ।

तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह । “शरामतटाकोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये त्रिषवणस्त्रायधः शायी ब्रह्मचारी चतुर्थकास्त्राहारः संवत्सरेण पूतो भवति”—इति । तदभ्यासविषयम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु शङ्ख आह । “कन्यादूषी सोमविक्रयी च कृच्छ्राब्दं चरेयाताम्”—इति । यच्च हारीतः । “कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शुद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः क्रूटव्यवहारी ब्रह्मघ्नः मित्रघ्नोमित्र्याऽभिगंभी पतितसंथवहारी मित्रभुक् शरणागतघाती प्रतिकूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोभूजलशनाद्यनुतिष्ठेयुः, धीश्ववर्षाहेमन्तेषु, मासं गोमूत्रधावकमग्नौयुः”—इति । तत् प्रातिसौम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ।

धूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं धोष्यम् । यत्तु बौधायनः संवत्सरव्रतमाह । “अथाशुचिकराणि धूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरङ्कवृत्तिः समावृत्तस्य भैक्षवर्षा आनाशं च गुरुकुले वास-

ऊर्द्धस्तुर्भोमासेभ्यो यश्चिरमध्यापनं नचचनिर्द्देशनं चेति । द्वादश-
मासान् द्वादशाह्नुमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश षडहान् द्वादश
अहान् अहमेकाहमिति अशुचिकरनिर्द्देशः—इति । तदभ्यासविष-
यम् । यदप्याह प्रचेताः । “अनृतवाक् तस्करोराजभृत्यो वृत्तारोपकवृ-
त्तिर्गर्दोऽग्निदश्च रथगजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी श्वगणिकः शूद्रो-
पाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नचचोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी
चिकित्सको देवसक्तः पुरोहितः कितवोमद्यपः कूटकारकोऽपत्यवि-
क्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति । तातुद्वरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणोव्यव-
स्थया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं चिधवणमुपसृजेयुः ।
तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाङ्गिकं चेत्येवं व्यवहार्याः”—इति । तद-
भ्यासविषयम् ।

अनाश्रमवासे शरीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । “अनाश्रमी संवत्सरं
प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात्, द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं, तृतीये
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्द्धं चान्द्रायणम्”—इति ।

शूद्रसेवायां बौधायन आह । “समुद्रयाने ब्राह्मणन्यासापहरणे
सर्वापण्यैर्व्यवहरणे भूम्यनृते शूद्रसेवायाञ्च शूद्रायामभिजायते तद-
पत्यञ्च भवति । तेषाञ्च निर्द्देशस्तुर्धकाशं मितभोजनाः स्युः अपो-
ऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पस्नानासनाभ्यां विहरन्मृते जिभिर्व्यर्षैस्तदपहन्ति
पापम्”—इति । तद्वङ्कालाभ्यासविषयम् ।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि । “ब्रा-
ह्मणस्य रजः करणं अश्वेयमद्ययोर्प्रातिः ज्यैष्ठ्यं पशुषु नैयुनाचरणं चेति
जातिभ्रंशकराणि” । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनुविष्णु आहतुः,—

“जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।

चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया”—इति ।

अत्र, ब्राह्मणस्य रजः करणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्यायेऽभिहितम् ।
पशुनैयुने दशमाध्यायेऽभिहितम् ।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः । “ग्राम्या-
रण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्”—इति । तत्र साधारणं
प्रायश्चित्तं सप्तवाह,—

“सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्रीत यावकम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तान् कारयेत्”—इति ।

प्रतिपदन्तु षष्ठाध्यायेऽभिहितम् ।

सङ्करीकरणानन्तरमपाचीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । “निन्दि-
तेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कृषिजीवनमसत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्य-
पाचीकरणम्”—इति । तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“अपाचीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

श्रीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा”—इति ।

अपाचीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । “कृमि-
कीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि”—इति । तत्र
साधारणं प्रायश्चित्तं सप्तवाह,—

“मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”—इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते ।

शरणागतत्यागे मनुराह,—

“शरणागतं परित्यज्य वेदं विज्ञाय च दिजः ।

संवत्सरं यवाहारस्तपापमपसेधति”-इति ॥

पतितादिसन्निधावध्ययने वसिष्ठ आह । “पतितचण्डालादि-
अवशेषे चिरात् वाग्यतोऽनश्रमासीनः सहस्रपरमां वाचमभ्यस्य ततः
पूतो भवतीति विज्ञायते”-इति । एतदुद्धिपूर्वकविषयम् । अबुद्धि-
पूर्वके षट्चिन्मतेऽभिहितम् । “चण्डालश्रोत्रावकाशे कृते श्रुति-
स्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम्”-इति ।

सर्पाक्षन्तरागमने तु यमः आह,-

“सर्पस्य नकुलस्याथ अजमार्जारयोस्तथा ।

मूषिकस्य तथोदस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥

पुरुषस्यैकस्यापि शृगोऽश्वस्य खरस्य च ।

अन्तरा गमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥

चिरात्सुपवासस्य चिरहस्याभिषेचनम् ।

ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः”-इति ॥

खरोद्वयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,-

“प्राणायामं जले स्नात्वा खरयानोद्वयानगः ।

नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्तियम्”-इति ॥

इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु मनुराह,-

“उद्वयानं समाहृत्य खरयानं च कामतः ।

सवासजिलमाशुत्य प्राणायामेन शृण्वति”-इति ।

अपु मूत्रपुरीषादिकरणे मनुराह,-

• पापमुपसीदति,-इति सु० ।

“विनाऽङ्घ्रिरपु वाऽप्यार्त्तः शारीरं सन्निवेश्य तु ।

रुचेऽलोवज्ज्वाऽऽशुत्य गामाक्षभ्य विशुध्यति-इति ॥

इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यमः आह,-

“आपङ्क्तो विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।

एकाहं क्षपणं कृत्वा सचेष्टं स्नानमाचरेत्”-इति ॥

यच्चाह सुमन्तुः । “अश्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रं कायविशोधनम्”-

इति । तदनार्त्तपरतया योज्यम् ।

श्रौतस्मार्त्तकर्मादिलोपे मनुराह,-

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्”-इति ॥

अधोपवासस्य प्रतिपदोक्तेश्चादिना समुच्चयः ।

पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे बृहस्पतिराह,-

अनिर्वर्त्य महायज्ञान् योभुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।

अनातुरः सति धने कृच्छ्राद्धेन विशुध्यति ॥

आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि ।

स्तौ न गच्छेद्द्वार्यां वा सोऽपि कृच्छ्राद्धमाचरेत्”-इति ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येन दानादौ यमः,-

“न पङ्क्त्यां विषमं दद्यात् न याचेत् न च दापयेत् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः”-इति ॥

पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः । “न स्नेहाशुच्यधार्मिकैः सह

सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा

सम्भाषेत”-इति ।

अशुचिभोजने ग्रातातप आह,—

“मूत्रोच्चारं दिजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाहुक्ता* चिराचं स्यादुद्धा सान्तपनं चरेत्”—इति ।

दृष्टग्रातातपोऽपि,—

“मूत्रयित्वा ब्रजन्मार्गे सतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतौः”—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

“असृग्मृगस्यर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी ।

अकामतस्त्रिराचं स्यात् षड्राचं कामतश्चरेत् ॥

यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेव तु”—इति ।

उग्रानाऽपि,—

“चण्डालश्चपचैः स्पृष्टो विष्मूत्रोच्छिष्टएवच ।

चिराचेश विशुद्धिः स्यादुक्तोच्छिष्टः षड्राचरेत्”—इति ॥

वृक्षतिरपि,—

“अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्त्वाऽपि तद्व्रती ।

स्पृष्टा ग्रवमुदकां वा चण्डालं सूतिकां तथा ॥

अकामतस्त्रिराचं स्यादुद्धा सान्तपनं चरेत्”—इति ।

* मोहाहुक्ते,—इति मु० ।

† अहोरात्रन्तु कामतः,—इति मु० ।

‡ कदाचन,—इति मु० ।

§ प्रजापतिः,—इति मु० ।

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्रपुरीषादिकरणे सत्यन्तरे प्रायश्चित्त-
मुक्तम्,—

“विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः ।

प्रायश्चित्तमहोराचं गायत्र्यष्टमं जपेत्”—इति ।

इदं कामकारविषयम् । अकामतस्तु,—

“पिवतोमेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामचयं षट्कं नक्तं च चितयं क्रमात्”—इति ।

भोजनानन्तरमाचमनमकृत्वैवासनादुत्थाने प्रायश्चित्तमाश्वमेधि-
केऽभिहितम्,—

“यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानसनात्ततः* ।

सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्”—इति ।

अपाङ्गेयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह,—

“अपाङ्गेयस्यां यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

नीलौरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्बआह,—

“नीलौरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

रोमकुपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसोनीत्यास्तु कस्यचित् ।

चिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकच्छं विशोधनम् ॥

* सुक्ता चैवासनात्ततः,—इति मु० ।

† गान्ध्या प्रयतोभवेत्,—इति मु० ।

‡ अपाङ्गेयस्तु,—इति मु० ।

पासनं विक्रयस्यैव तद्व्या तूपजीवनम् ।
 पातकन्तु भवेद्विप्रे पिभिः कष्टैर्यपोहति ॥
 स्नानं दानं जपोहोमः स्वाध्यायः पिष्टतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञो नीलौसूत्रस्य धारणात् ।
 नीलौमथे तु गच्छेदा प्रमादाद् ब्राह्मणः कश्चित् ॥
 अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धति ।
 नीलौदारुपदा भिक्षाद् ब्राह्मणस्य शरीरतः ॥
 शोषितं दृश्यते यत्र दिजस्यान्ध्रायणं चरेत् ।
 स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दृश्यति ॥
 नीलौरक्तेन वस्त्रेण यदस्त्रमुपनीयते ।
 दातारं गोपतिष्ठेत भोक्ता भुञ्जीत किञ्चिपम्”—इति ।

भृगुरपि,—

“स्त्रीधृता शयने नीलौ ब्राह्मणस्य न दृश्यति ।
 नृपस्य वृद्धवैश्यस्य स्पर्शो वर्ज्यन्तु धारणम् ॥
 कम्बले पट्टसूत्रे च नीलौरागो न दृश्यति”—इति ।

ब्रह्मतन्निर्मितसद्वाधारोहणे शङ्कः,—

“अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।
 द्विजः पञ्चाग्रदृष्टस्य चिराचस्य व्रतौ भवेत् ॥
 चण्डियस्य रणे धृष्टं दत्त्वा प्राणपरायणः ।
 संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छिल्पा वृष्टं कलप्रम् ॥
 दौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नौ वा दम्पतौ गोद्विजान्तमौ ।

* नीलौदारु यदा भिक्षाद्,—इति मु० ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् कच्छं सान्नापनं चरेत् ॥
 होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंगहे ।
 अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजाश्चन्द्रायणं चरेत्”—इति ।
 दुःखप्रारिष्टदर्शनादौ सपवाह । “दुःखप्रारिष्टदर्शनादौ हतं
 हिरण्यं च दद्यात्”—इति ।
 तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह,—
 “सिन्धुसौराष्ट्रसौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
 अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्यान् गत्वा संस्कारमर्हति”—इति ।
 सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः,—
 “सूर्योदये तु यः श्येते सूर्याभ्युदित उच्यते ।
 अस्तं गते तु यः श्येते सूर्यनिर्मुक्त उच्यते ॥
 ब्रह्मसेनावुभौ सम्यगहोरात्रोपितः शुचिः ।
 गायत्र्याः दशसाहस्रं कुर्यादेकाङ्गिके बुधः*”—इति ।

मनुरपि,—

“तच्चेदभ्युदियात् सूर्यः शयनं कामकारतः ।
 निषोचेदाऽप्यविज्ञानात् जपनूपवसेहिनम्”—इति ।
 गौतमस्तु ब्रह्मचारिणोविशेषमाह । “सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी
 तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽस्तमितस्य रात्रिं जपेत् सावित्रीम्”—इति ।
 यतिवनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः,—
 “वनस्थस्य यतिस्यैव सूर्येणाभ्युदितो यदि ।

* पृथक्,—इति शा० स० ।

ब्रह्मकूर्वाग्निनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः*—इति ।

दण्डकमण्डलादिनाग्रे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः । “नष्टे दण्ड-
काष्ठे मैत्रं गत्वा तद्दत्त्वा ब्राह्मणाय तदहस्पवसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्-
गुरुः । कमण्डलावयेवमेव । नष्टायां मेखलायां चिह्नतमा-
चरेत्”—इति ।

सन्ध्याग्निकार्यलोपे सम्मर्त्तः,—

“सन्ध्यामापदि गोपाले अग्निकार्यं यथाविधि ।

सावित्र्यष्टसहस्रम् जपेत् स्नात्वा समाहितः”—इति ।

स्नानाग्निरौषणे प्रायश्चित्तमाह यमः,—

“प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्तम् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा”—इति ।

भोजनकाले अशुचिले वृद्धात्तातपः,—

“यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।

भूमौ निक्षिप्य तं घासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥

भक्षयित्वा तु तं घासमहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

अग्नित्वा सर्वमेवाहं चिरात्रेण विशुद्ध्यति”—इति ।

आद्वे निमग्नितस्य कालातिक्रमे यम आह,—

“केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनीं प्रजापते ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

• यवम्,—इति सु० ।

यतिषान्नाथणं तीर्त्वा* ततस्त्रान्नाथणं चरेत्”—इति ।

चचियाद्युपसंग्रहे हारीत आह । “चचियाभिवादाने ऽहोरात्र-
मुपवासः स्यात् । वैश्वस्यापि । शूद्रस्याभिवादाने चिरात्रमुपवासः ।
तथा, शय्याऽऽरुद्रपादुकोपानदारोपितपादोष्णिष्ठान्धकारस्थश्राद्ध-
कृत्त्रपदेवतापूजाऽभिरताभिवादाने चिरात्रमुपवासः स्यात् । अन्यत्र
निमग्नितेनान्यत्रभोजनेऽपि चिरात्रमुपवासः†”—इति ।

मिथ्याऽभिग्रंशने प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“महापापोपपापाभ्यां योऽभिग्रंसेमृषा नरम् ।

अन्नचोमासमासीत स जापौ नियतेन्द्रियः”—इति ।

जपस्य शूद्रवतीनां‡ कार्यः । तथाच वसिष्ठः । “ब्राह्मणमनृते-
नाभिग्रस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा मासमन्नचः शूद्रवतीरावर्त्त-
येत्§ । अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्”—इति । हारीतोऽपि,—

“अनृताभिग्रंशनाक्रोशे गुरुणां पैशुन्ये च ।

एकविंशतिराचन्तु पिवेद्वाह्नीं सुवर्चलाम्”—इति ।

शङ्खलिखितौ । “मास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः क्रूटव्यवहारौ ब्राह्मण-
वृत्तिघ्नो मिथ्याऽभिग्रंशन इत्येते पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे मैत्रं चरेयुः ।
संवत्सरं धौतं मैत्रमश्रीयुः । षण्मासान् गा अनुगच्छेयुः”—इति ।
एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

* तीर्त्वा,—इति सु० ।

† भोजनेऽहोरात्रमुपवासः,—इति सु० ।

‡ शूद्रमतिना,—इति सु० ।

§ शूद्रमतिरावर्त्तयेत्,—इति सु० ।

अभिग्रस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभिग्रस्तो नृपा कृच्छं चरेदाग्रेयमेव वा ।

निष्पेक्षु पुरोडाशं वाच्यं चरमेव वा”—इति ॥

यत्तु वसिष्ठवचनम् । “एतेनैवाभिग्रस्तो व्याख्यातः”—इति ।
तत्तद्देवाकृतप्रायश्चित्तस्य द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम् । “अनृते-
नाभिग्रस्तः कृच्छं चरेन्नामं पातकेषु महापातकेषु दिमासम्”—इति ।
तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुकान्तानामतिपातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां
दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रति-
पादितानि ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत्पापं कर्तव्यतिरिक्तान्येन केनचिदपि न ज्ञातं, तद्रहस्यम् ।
तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्तव्यम् । तथाच हारीतः । “अथ
प्राज्ञाणस्य अतर्धर्मशास्त्रस्य रहस्यमनुक्रमिष्यामः । रहस्यकृते रहस्यमेव
कर्तव्यं, प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्तव्यम्”—इति । रहस्यत्वादेव
नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा । तदाहतुर्दहस्यतिथाश्वत्थौ,—

“विस्थातदोषः कुर्वीत पर्षदाऽनुमतं व्रतम् ।

अनभिस्थातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्”—इति ॥

न च विना परिषदं व्रतज्ञानाभाव इति ग्रहणीयम् । शास्त्रज्ञस्य
तदिज्ञानसम्भवात् । इतरेणापि बुद्धिमता विद्वद्गोष्ठ्यां केनचि-

ज्ञावेनावगन्तुं शक्यत्वात् । यदि तदभिज्ञानाय परिषदोऽपि पापं
प्रकटीकुर्यात्, तदा प्रायश्चित्तं बहूलं भवति । द्विविधा ह्यशुद्धिः
पापेन जन्यते, ऐहिक्यामुभिकी च । तयोरेहिकी शिष्टेः सह व्यवहारं
वारयति । आमुभिकी तु मरकं प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु द्विवि-
धाशुद्धिसङ्गावात्तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम् । रहस्ये*
ल्लेहिकाशुद्ध्यभावादासुभिकमात्राशुद्धिः स्वल्पेनापि जपहोमादिना
निवर्तते । अतएव मनुः प्राजापत्यादिब्रतानां जपादीनां च व्यव-
स्थामाह,—

“एतैर्दिजातयः शोधा व्रतैराविष्कृतैरनसः ।

अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्”—इति ।

तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रिया चमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

यथैधस्तेजसा वक्त्रिः प्राप्तां निर्देहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहणं मासात् पुनन्यहरहः कृताः”—इति ।

वसिष्ठः,—

“यद्यकार्यं शतं सायं कृतं वेदस्य धार्यते ।

सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्देहत्यग्निरिवेन्धनम्”—इति ।

* रहस्येषु पापेषु,—इति मु० ।

† प्राणं,—इति मु० ।

चतुर्विंशतिमते,—

“कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्भिर्न संग्रहः ।

ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् पावनाय जपेद्भिजः”—इति ।

यमः,—

“सहस्रपरमां देवीं शतमर्थां दशावराम् ।

गायत्रीं च जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥

विराजं द्विगुणं जप्त्वा तदङ्गैव विशुद्ध्यति ।

वामदेवं चिरावर्त्य तदङ्गैव विशुद्ध्यति ॥

पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।

वृषभं शतधा जप्त्वा तदङ्गैव विशुद्ध्यति ॥

रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदङ्गैव विशुद्ध्यति”—इति ।

विष्णुः । “अघातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति । येषां जपेच्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तर-
त्समन्दी धावति कुभाण्डः पावमान्यो दुर्गासावित्री अभौषङ्गाः
पदस्तोभाः सामानि व्याहतयो भारुणानि चन्द्रसाम पुरुषव्रते सामनी
असिद्धं वार्हस्पत्यं गोसूक्तमाशुसूक्तं सामनी चन्द्रसूक्ते च शतसद्विच-
मचर्चगिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तञ्च,—

जीष्णाव्यादोहानि रथन्तरश्च

अत्रैवंतं वामदेवं वृषभ ।

एतानि गीतानि पुनन्ति जगन्

जातिस्मरणं समते यदीच्छेत्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“पावमानौस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।

जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत सपुत्रं मधुच्छन्दसम् ॥

मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोक्षकस्तथा ।

वामदेवं वृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

यज्ञायज्ञीथमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।

पारुच्छेपश्च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥

अथर्वगिरसं चैव पुरुषसूक्तं तथैव च ।

नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

अथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः ।

ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञस्त्ववचो यथा ॥

संहोमे मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद्द्विजः ।

जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बौधायनवचो यथा ॥

चन्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशास्त्रामथापि वा ।

सामानि सरहस्यानि अथर्वगिरसस्तथा ॥

ब्राह्मणानि च कल्पाश्च षडङ्गानि तथैव च ।

आख्यायानि तथाऽन्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

इतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च ।

जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्यानैस्तथा परैः”—इति ॥

बौधायनः,—

“विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षड्वाचरेत्* ।

चदुपसृक्तं पापं पद्मां वा चत्ततं भवेत् ॥

वाङ्मभां मनसा वाचा ओचलक्त्राणचक्षुषा”—इति ।

मनुः,—

“महापातकिनश्चैव शेषास्वाकार्यकारिणः ।

तपसेव सुतप्तेन मुच्यन्ते किञ्चिदन्ततः ॥

चत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्जनाः ।

तत् सर्वं निर्णुदन्त्याशु तपसेव तपोधनाः”—इति ।

पैठीनसिः,—

“सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन् निमिषमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः”—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“अपस्तपस्वीर्यसेवा देवब्राह्मणपूजनम् ।

ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥

पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

देवताऽभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ॥

अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम् ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।

संपूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

चथोदक्षां तथा राशौ सोपहारं चिलोचनम् ।

दृष्ट्वैव प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ।

एकादक्षां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥

द्वादक्षां शुकपञ्चस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

उपोषितश्चतुर्दक्षां कृष्णपक्षे समाहितः ॥

थमाथ धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

श्रीदुम्नराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥

प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन् ।

स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्ने मुच्यते सर्वपातकैः”—इति ॥

चतुर्विंशतिमते,—

“मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।

दृष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्यां समन्विताः”—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापातुवर्त्तिनः ।

भविष्यन्ति महाबाहो, वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥

नान्यत्पश्यामि जन्तूनां सुक्ता वाराणसीं पुरीम् ।

सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे”—इति ॥

इति साधारणप्रायश्चित्तानि ।

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“भिरानोपेक्षितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वधमर्षणम् ।

अन्तर्जले विशुद्धोत गां दत्त्वा च पयस्विनीम्”—इति ॥

शङ्खलिखितावपि । “ब्रह्महा चिराचोपवितोऽनर्जलेऽघमर्षणं
चिरावर्त्तयेत्”—इति । एतच्च कामकारविषयम् । अकामकारविषये
यमः । “एवं ब्रह्महत्यासुरापानसुपर्णस्तेयगुरुतत्पेषु प्राणायामैः आ-
क्तोऽघमर्षणं जपेत्”—इति । बौधायनः । “सामात् प्राचीमुदीचीं
वा दिग्मुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिरुदकान्ते स्नात्स्नानमुपस्थित्य सक्तु
क्लिक्नवासाः सक्तु पूतेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽघमर्षणस्नाध्याय-
मधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतं सायाह्ने शतं परिमितं चोदितेषु
नक्षत्रेषु प्रसूतिपावकमश्नीयात् । ज्ञानकृतेभ्य उपपातकेभ्यश्च सप्त-
रात्रात् प्रमुच्यते । द्वादशरात्राश्च महापातकेभ्यः । एवं ब्रह्महत्यां सुवर्ण-
स्तेयं सुरापानञ्च वर्जयित्वैकविंशतिरात्रेण तान्यभितरति”—इति ।
मनुरपि,—

“अरक्षे वा चिरभ्यस्त प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः”—इति ।

बृहस्पिरपि । “ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिग्मुप-
निष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमपर्णेनाष्टसहस्रमाज्याहुती-
र्जुहुयात् तदेतस्मात् पूतो भवति”—इति । एतानि कामाकाम-
कारादिभेदेन* व्यवस्थापनीयानि । सुरापाने यम आह । “सुरापः
कण्डमाचमुदकमवतीर्य सुतसोमात् प्रसूतिमादायोद्गारेणाभिमग्न्य
पिबेत् । ततोऽसु निमग्नोमानसोकीयं जपेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“चिराचोपवितोऽकृत्वा कुशाण्डीभिर्घृतं शुचिः”—इति ।

* कामाकामकारभेदेन—इति सु० ।

मनुः,—

“कौत्सं जपित्वाऽपैत्येनो वासिष्ठश्चेत्युषं प्रति ।

माहिचं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ।

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं कृत्वा दत्तं द्विजः ॥

सुगुर्व्यपहन्येनो जप्त्वा वा नमदित्युषम्* ।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमानौर्भेसाहारोविशुध्यति”—इति ॥

वासिष्ठः,—

“सुरां पीत्वाऽसु निर्मज्य त्रिः पठेद्घमर्षणम् ।

यथाऽश्वमेधावभ्यस्तादृशं मनुरब्रवीत्”—इति ॥

अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या ।

सुवर्णस्तेये प्रातातपः,—

“मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा

स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।

भस्मच्छोभस्मशय्याशयनो-

रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः”—इति ।

यमः । “ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रक्षिप्यासु
स्नातो घौवामाचमुदकं हिरण्यवर्णं भिक्षतश्च भिरात्मानमभ्युक्ष्य चीन्
प्राणायामान् कृत्वा तदेतस्मात्पापात् पूतो भवति”—इति ।
बृहस्पतिः,—

* मनश्चतुषम्,—इति सु० ।

“सहस्रगुणवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा ।

अपहत्य सुवर्णं वा क्षणाद्भवति निर्मलः”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मणस्पर्शहारौ न रुद्रजापी जले स्थितः”—इति ।

जपसैकादशकृतः कार्यः । तदाह अग्निः,—

“एकादशगुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ।

महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः”—इति ॥

गुरुतप्ते याज्ञवल्क्यः,—

“सहस्रग्रीवजापी तु मुच्यते गुरुतपगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी”—इति ॥

यमोऽपि । “अथ गुरुतपगमनं कृत्वाऽधमर्षणमन्तर्जले चिरावर्त्य
तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति”—इति । मत्तुरपि,—

“हवियन्तीथमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।

जप्ता च पौरुषं सक्तं मुच्यते गुरुतपगः”—इति ॥

संसर्गं येन सह संसर्गं करोति, तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

“स तस्यैव व्रतं कुर्यात्”—इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

अथ यमः,—

“द्व्यप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैस्तुःशतैः ।

मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापपनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिदृश्यं चैव हि”—इति ॥

मत्तुरपि,—

“एनसां स्तूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च”—इति ॥

अत्र सक्तदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

अथ व्रतलक्षणानि ।

सर्वव्रतसाधारणाङ्गानि याज्ञवल्क्यग्राहः,—

“ब्रह्मचर्यं दद्यान्नान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥

ज्ञानमौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनियहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिता”—इति ॥

अत्र ब्रह्मचर्यं सर्वेन्द्रियनियहः । उपस्थनियहो लिङ्गनिरोधः ।

तयोर्गोवल्लीवर्द्धन्यायेनापुनरुक्तिः । अकल्कत्वमकुटिलत्वम् । मत्तुरपि,—

“अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ।

चिरञ्चि चिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ॥

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।

स्नानासनाभ्यां विहरेदक्रोधोऽधः शयीत वा ॥

ब्रह्मचारौ व्रतौ च स्याद् गुरुदेवदिजार्चकः ।

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ॥

सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमावृताः”—इति ।

अथ प्राजापत्यव्रतसंक्षेपमाह शारीतः,—

“अहं सायं अहं प्रातस्त्यहमद्यादयाचितम् ।

परं अहं वायुभव एष कृच्छ्रः प्राजापतिः”—इति ॥

मनुरपि,—

“अहं प्रातः अहं सायं अहमद्यादयाचितम् ।

अहं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यां चरन् दिजः”—इति ।

अस्त्रैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः,—

“अहः प्रातरहर्नामहरेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तपैकमेवं चतुरहौ परौ ॥

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मवृतां वरः ।

वासवद्वारातुराणाञ्च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह”—इति ॥

एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति । याज्ञवल्क्यः,—

“एकभक्तेन गन्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥

अथाकथञ्चित् विगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते”—इति ।

एकभक्तेन दिवैव सकृद्भोजनेन । गन्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन ।

अयाचितेन, न विद्यते याचितं अस्मिन् भोजने, तदयाचितम् ।

तेन । अथ कासविशेषाप्रतीतेर्दिवा रात्रौ वा सकृद्भोजनेन । उप-

वासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽभोजनेन च पादकृच्छ्रो भवति । अथ-

मेव पादकृच्छ्रः स्नानविद्यया वा दण्डकक्षितवदाहृत्या वा अथ-

कथञ्चित् विगुणः चिरभक्षः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः । एकभक्ता-

दिषु पाचयन्त्या आपस्तम्बेन दर्शिता,—

“सायं द्वाविंशतिर्वासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरग्रमं स्मृतम्”—इति ॥

तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्,—

“कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यथा वाऽऽस्यं विज्ञेत् सुखम्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते प्रकारान्तरेण सञ्ज्ञा श्रूयते,—

“प्रातस्तु द्वादश यासाः सायं पञ्चदशैव तु ।

अयाचिते च द्वावष्टौ परं* वै माहताग्रनः”—इति ॥

अथ शक्तपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । आपस्तम्बस्तु चतुरः पाद-
कृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह,—

“अहं निरग्रमं पादः पादस्यायाचितं अहम् ।

सायं अहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा अहम् ॥

प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्वस्य दापयेत् ।

अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्”—इति ।

अर्द्धकृच्छ्रपादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह,—

“प्रायं प्रातर्दिनार्द्धं स्नात् पादोनं नक्तवर्जितम्”—इति ।

अयमर्थः । अयाचितोपवासयोस्त्यहदयानुष्ठानेनार्द्धकृच्छ्रो भ-
वति । नक्तअहव्यतिरिक्तअहवयानुष्ठानेनां पादोनकृच्छ्रो भवति ।

अर्द्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः,—

“सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ।

* आहं,—इति सु० ।

† नक्तअतिरिक्तअहवयानुष्ठानेन,—इति सु० ।

दिनदयन्तु नाश्रीयात् कृच्छ्राद्धं तदिधीयते”—इति ।

अत्रापि शक्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । यत्तु जपहोमादिवक्त्र-
सहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितम् । “हविष्यान् प्रातराशान्
भुक्त्वा तिस्रोरात्रीर्नाश्रीयात् । अथापरं अहं नक्तं भुञ्जीत । अथा-
परं अहं न कश्चन याचेत । अथापरं अहमुपवसेत् । तिष्ठेदहनि
रात्रावासीत । क्षिप्रकामः । सत्यं वदेत । अनार्थं न मन्त्रावेत ।
रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीत । अनुसवनमुदकोपस्यर्जनमापोहिष्ठेति
तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयित्वा हरिश्चवर्णाः शुचयः पावका-
इत्यष्टाभिः । अथोदकतर्पणम् । नमोऽहमाय संहमाय धुन्वते ताप-
साय पुनर्ब्रह्मवे । नमोऽमौज्यायोभ्याय वसुविन्दाय । नमः पराय
महापराय परदाय पारयिष्णवे । नमो रुद्राय पशुपतये महते
देवाय अम्बकायैकचरायाधिपतये हरायेश्वरायेशानायोग्राय वज्रिणे
दृशिने कपर्दिने । नमः सूर्यायादित्याय नमः नीलकण्ठाय श्रिति-
केशाय* । नमः कृष्णाय पिङ्गलाय । नमः ज्येष्ठाय त्रेष्ठाय वृद्धा-
येन्द्राय हरिकेशयोर्द्ध्वरतसे । नमः सत्याय पावकाय पावकसर्गाय†
कामाय कामरूपाय । नमः दीप्ताय दीप्तरूपिणे । नमः तीक्ष्णाय
तीक्ष्णरूपिणे । नमः सौम्याय सुपुरुषाय‡ मध्वमपुरुषाय उत्तम-
पुरुषाय ब्रह्मचारिणे । नमः चन्द्रसखाय कृत्तिवाससे । एतदेवा-

* श्रितिकण्ठाय,—इति सु० ।

† पावकवर्णाय,—इति सु० ।

‡ सौम्याय सौम्यरूपाय महापुरुषाय,—इति सु० ।

दित्योपस्थानम् । एता आज्याहुतयः । द्वादशरात्रस्थाने चरुं अपयित्वे-
ताभ्योदेवताभ्यो जुहुयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नी-
षोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्विष्ट-
कृते इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनम्”—इति ।

हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्वरूपमुक्तम् ।
तिष्ठेत्यादिना तस्यैवेति कर्त्तव्यतोच्यते । अहनि तिष्ठेदित्यनेन भोज-
नाद्यविरुद्धकालेषु अहस्त्यतएव स्यात् । रात्रावसीतेत्यनेन निद्राया
आवश्यकत्वात् तामासीनएव सेवतेत्युक्तं भवति । क्षिप्रकामोऽपि
भवेत्, शीघ्रं शुद्धः स्यामिति संजातकामोऽपि भवेदित्यर्थः । अथवा,
शीघ्रं शुद्धिकामोऽहनि तिष्ठेत् रात्रावसीतेत्यर्थः ।

एवं, सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकामः,—इति अधिका-
रिविशेषणमनुषज्जनीयम् । अनेन, यः शनैः शनैः शुद्धोभवामीति
मन्यते; तस्य नायं नियम इति अवगम्यते । रौरवयौधाजये सामनी ।
नमोऽहमायेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पणसूर्यापस्थानाज्यहोमेषु द्रष्ट-
व्याः । अथवा, सम्प्रदानविभक्त्यन्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः । तर्पणमनु-
षवनं कर्त्तव्यम् । स्नानाङ्गत्वात् तर्पणस्य । तथा च भृगुः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेव विधिः सदा”—इति ।

आदित्योपस्थानाज्यहोमौ तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत् कर्त्तव्यौ ।
अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्चेति वक्तव्ये एतदेवादित्यो-
पस्थानं, एता आज्याहुतय इति पृथग्योगकरणात् । श्रिष्टं स्पष्टम् ।
एतद्भारतीताद्युक्तजपहोमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदित-

यम् । वज्रप्रयाससाधनेनातिगुह्यत्वात् । अथवा, येषां शुद्धादीनां मन्त्राधिकारोऽस्ति, तेषां जपहोमादिरहितं प्राजापत्यं वेदितव्यम् । अतएवोक्तमग्निरसा,—

“तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्”—इति ॥

येषां ब्राह्मणादीनां जपहोमादिस्वधिकारः, तेषां गौतमोक्तं वेदितव्यम् ।

अघातिहस्तः ।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“एकैकं घासमग्रीयात् अहानि त्रीणि पूर्ववत् ।

अहं सोपवसेन्नित्यमतिहस्तं परन् दिजः”—इति ॥

एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवस्त्रैकैकं घासमग्रीयात् । अहश्चोपवसेत् । एवं चातिहस्तोभवतीत्यर्थः । यस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“अयमेवातिहस्तः स्यात् पाणिपूरासभोजने”—इति ।

अयमेव प्राजापत्यहस्तः एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवसु पाणि पूरासभोजनयुक्तोऽतिहस्तो भवतीत्यर्थः । तदेतदशक्तविषयम् । पाणिपूरासस्य घासपरिमितादजादधिकपरिमाणत्वात् ।

अथ हस्त्यातिहस्तः ।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“हस्त्यातिहस्तः पथसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

विष्णुरपि,—

“हस्त्यातिहस्तः पथसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

चपयेदिति शेषः । यस्तु गौतमः । “अवभृत्तृतीयः हस्त्यातिहस्तः”—इति । एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः, तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्त्तनं हस्त्यातिहस्तोभवतीति । तदेतच्छक्तविषयम् । अतिहस्तहस्त्यातिहस्तयोरपि प्राजापत्यहस्त्योक्तेतिकर्त्तव्यता द्रष्टव्या । “एतेनैव हस्त्यातिहस्तौ व्याख्यातौ”—इति गौतमवचनात् ।

पराकलक्षणमाह यमः,—

“दादशाहं निराहारो यातात्मा संग्रितव्रतः ।

हस्तः पराकनामेष सर्वपापप्रणाशनः”—इति ॥

पर्यहस्तलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पर्यहस्तदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकेः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्यहस्त उदाहृतः”—इति ॥

पलाशोदुम्बरारविन्दबिल्वपर्णानामेकैकेन* कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । पर्यहस्तस्य लक्षणान्तरमाह यमः,—

“एतान्येव समस्तानि चिराचोपोषितः शुचिः ।

काथयित्वा पिबेदग्निः पर्यहस्तोविधीयते”—इति ॥

यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्यांभसा काथयित्वा चिराचोपवासान्ते कथितं तत् पिबेत्, तदा पर्यहस्तो भवतीत्यर्थः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । बिल्वपर्णकुशानामेकैकेन,—इति तु भवितुं युक्तम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पर्यहस्तोऽभिधीयते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

फलकृच्छ्रादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः,—

“फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रोमनीषिभिः ।

श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माचैरपरस्तथा ॥

मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।

पञ्चैर्मतः पञ्चकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते* ॥

मूलकृच्छ्रः स्मृतोमूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु”—इति ।

यदा बिम्बादिफलान्यम्भसा काययित्वा मासमेकं तदम्भः पिवति,
तदा फलकृच्छ्रो भवति । यदा बिम्बपद्माचमूलानामन्यतमस्य
कायं मासं पिवेत्, तदा श्रीकृच्छ्रो भवति । यदा त्वेतेषां पञ्चपुष्प-
मूलानां कायं पिवेत्, तदा पञ्चपुष्पमूलकृच्छ्राणि भवन्ति ।

वारुणश्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः,—

“ब्रह्मचारौ जितक्रोध आमिचोदकसक्तुकान् ।

पिवेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥

अहं पिवेत् तु गोमूत्रं अहं वै गोमयं पिवेत् ।

अहं वै यावकेनैव श्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते”—इति ॥

सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पिण्याकाचामतक्रामुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते”—इति ॥

आचामश्रोदननिस्त्रावः । पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रति-
दिनमुपशुष्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्रः । यन्तु जाबालेन
चतुरहथापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्,—

* पुष्पैः पुष्पस्तथोच्यते,—इति मु० ।

“पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् ।

वासोवै दक्षिणं दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते”—इति ।

तदेतदशक्तविषयम् ।

अथ तुलापुरुषः । तत्र जाबालिः,—

“पिण्याकश्च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः ।

चिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुषउच्यते”—इति ॥

सोऽयमष्टदिवससाध्यः । याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदशदिवससाध्यमाह,—

“एषां चिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुषइत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः”—इति ॥

एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम् । यमस्त्वेकविंश-
तिदिवससाध्यमाह,—

“आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।

अहं अहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्यहदयम् ।

एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुषउच्यते”—इति ॥

तदेतत्त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अत्रेति-
कर्त्तव्यतामाह हारीतः । “अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं
व्याख्यास्यामः ।

अथाव्ययाजमं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः ।

अप्रतिघातमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिरुतस्य च ।

एतत् कृच्छ्रं तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ॥

स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ।

आचाममथ पिशाकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ॥
 अहं अहं प्रयुज्जानो वायुभक्त्यहदयम्* ।
 वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ॥
 आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धस्य सूतकम् ।
 भिक्षाच्च दारुणश्चैतत् केयकीटहतस्य यत् ॥
 आखोर्मूचपुरीषस्य ब्रह्महस्पृष्टमेवच ।
 पिशाकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भिला तु यत् स्थितम् ॥
 आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये कचित् ।
 खरोद्गमुखसंस्पृष्टमुगसंस्पृष्टमेवच ।
 तन्नेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्रावलोहितम् ॥
 कनकाश्रितिलागावो भूमिराष्ठादनं स्त्रियः ।
 सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः ॥
 ब्रह्महत्यां भूणहत्यां खर्णस्तेयं गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं
 क्लीबाभिगमनमुदकाभिगमनं वायुभक्तः पुनाति ।
 तच्चन्दनोशीरमयौ पुरुषौ कारयेत् पटे ।
 नदीमृत्तिकया वाऽपि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥
 महापशुर्येन श्रेण विद्धो-
 यदा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।
 तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
 प्रादेशमाचामुभयतो जातशिक्षाम् ॥

* वायुभक्तः परं व्यहम्,—इति शा० ।

† शब्दं किञ्चित्,—इति सु० ।

सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
 अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ॥
 तस्यालामे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते ।
 पुरुषं पिङ्गलं चक्रहस्तमुसलशूलवज्रपाणिमावाहयामि । स्वसरे-
 हि मातरेहि क्षुषाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । स्वाग-
 तमनुस्वागतम् । भगवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमासनमिदं
 पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्धमाख्यधूपदौपनैवेद्यं प्रतिगृह्णाण प्रसीद
 देव, तुभ्यं नमः । अक्रुद्धः सुमनाभव । अथ तुलामभिमन्त्रयेत् ।
 ऋषिसत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्नः सत्यं, तेन सत्येन सत्यवादिनि,
 देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं* वर्द्धयिष्यसि ।
 राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति† ॥
 यदात्मानमसत् कर्तुं तुलासमधृतं परम् ।
 यदा च लघु मन्येत तदा कर्म समारभेत् ॥

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा । वायवेऽन्तरिक्षाधिपतये स्वाहा ।
 सूर्याय दिनाधिपतये स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा ।
 वासुकये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यचाधिपतये स्वाहा ।
 इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा ।
 देव्यै भगाधिपतये स्वाहा । हलकंटकाय स्वाहा । कुष्माण्डराज-
 पुत्राय स्वाहा । विनायकाय स्वाहा । महाविनायकाय स्वाहा ।

* कोदेशो,—इति सु० ।

† प्रयच्छसि,—इति सु० ।

‡ दिव्याधिपतये,—इति सु० ।

महामहाविनायकाय स्वाहा । वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा ।
धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा । तुलायै स्वाहा । तुलापुरुषाय
स्वाहा । देव्यै पुनरगमनाय स्वाहा । सकृच्चरित्वा शुचिः पूतः
कर्मणो भवति । द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति । तृतीयं
चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति । आषाढ्यां कार्तिक्यां फाल्गुन्यां
वा पुष्ट्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः—इति ।

वारुणकृच्छ्रमाह यमः,—

“ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।

पिवेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते”—इति ॥

अधमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः । “अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । अहं
नाश्रीयात् । प्रत्यहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत्* । मग्नस्तिरधमर्षणं
जपेत् । दिवा स्थितस्तिष्ठेद्रात्रावासीत् । कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं
दद्यादित्यधमर्षणम्”—इति । शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणाह,—

“अहं त्रिषवणस्नायी मौनी स्यादधमर्षणम् ।

मनसा त्रिः पाठेदप्यु न भुञ्जीत दिमचयम् ॥

अधमर्षणमित्येतद्भूतं सर्वाधसूदनम्”—इति ।

अथ यज्ञकृच्छ्रः । तत्राङ्गिराः,—

“युक्तस्त्रिषवणस्नायी संयतो मौनसंश्लितः† ।

प्रातःस्नानसमारभं कुर्याज्जप्यञ्च नित्यशः ॥

सावित्रीं व्याहृतीस्यैव जपेदष्टसहस्रकम् ।

* अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । अहं त्रिषवणं स्नानमाचरेत्,—इति मु० ।

† मौनमाश्रितः,—इति मु० ।

ॐकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः ॥

भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं सुसंयतः* ।

आसीनश्च स्थितोवाऽपि पिवेद्भयं पयः सकृत् ॥

गव्यस्य पयसोऽस्नाभे गव्यमेव भवेद्दधि ।

दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ॥

एषामन्यतमं यच्चेदुपपद्येत तत्पिवेत् ।

गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ॥

एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वङ्गिरसा स्वयम् ।

सर्वपापहरोदित्योनाम्ना यज्ञ इति स्मृतः ॥

एतत्प्रातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः ।

महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम्”—इति ॥

देवकृतं कृच्छ्रं दर्शयति यमः,—

“यवागूं यावकं शाकं चीरं दधि घृतं तथा ।

व्यहं व्यहन्तु प्राश्रीयादायुभचः परं व्यहम् ॥

कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।

मरुद्भिर्वसुभीरुद्रै रादित्यैश्चरितं व्रतम् ।

व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्काहि तेऽभवन्”—इति ॥

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः,—

“गोपुरीषयवाभ्यां च मासमेकं समाहितः ।

व्रतन्तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये”—इति ॥

देवसोऽपि । “यवानामप्यु साधितानां सप्तरात्रं पचं मासं वा प्राश्रयं

* कुर्याज्जप्यन्तु नित्यशः,—इति मु० ।

यावकः । एतेन यावकपायसोदकानि व्याख्यातानि । यावकपाय-
सोदकानि प्राजापत्यविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति—इति ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः । “यन्मात्मकतैः कर्मभिर्गुरु-
मात्मानं पश्येत्, आत्मार्यं प्रसृतियावकं अपयेत् । ततोऽग्नौ जुहुयात् ।
“तदेव वलिकर्म” । इदं चाभिमन्त्रयेत् ।

यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः ।

निर्णोदः सर्वपापानां पवित्र ऋषिभिः[†] स्मृतः ॥

एतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाऽस्मृतं यवाः ।

सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

अलक्ष्मीं कालकलीं च सर्वं पुनीत मे यवाः ॥

मातापिचोरशूषां यौवने कारितं[‡] तथा ।

शशूकरावलोटश्च उच्छिष्टोपहतं च यत् ॥

सुवर्णस्तेयं प्रात्यलं बालत्वादात्मनस्तथा[§] ।

ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पूनीत मे यवाः ॥

वक्ष्यमाणां रक्षां कुर्यात् । नमोरुद्राय भूताधिपतये द्यौः सावित्री
मानसोकेति पात्रे त्रिर्निषिध्य ये देवा मनोजातामनोयुजः सुदचा-
दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्योनमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहु-
यात् । चिराचमेवार्थार्थी, पापकृत् षड्राचं पीत्वा पूतो भवति । सप्त-

* नाख्ययमंशः सु० पुस्तके ।

† पवित्रऋषिभिः,—इति सु० ।

‡ वयसा कारितं,—इति सु० ।

§ बाधित्वा चात्मनस्तथा,—इति सु० ।

राचं महापातकी । द्वादशराचं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्हृति ।
निःसृतानां यवानामेकविंशतिराचं पीत्वा गणान् पश्यति । गणाधि-
पतिं पश्यति । विद्यां पश्यति । विद्याऽधिपतिं पश्यति । योऽग्नौचाद-
यावकं पकं गोमूत्रेषु सहृद्धि चौरसर्पिः प्रमुच्यते सोऽहसः क्षणा-
दित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः—इति ।

इत्थं प्राजापत्यादिप्रतानि निरूपितानि । अथ व्रतग्रहणप्रकारः ।
तत्र विष्णुः,—

“सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम्” ।

ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥

दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।

भस्मगोमयमृदारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥

मलापकर्षणं कार्यं वाह्यशौचोपसिद्धये[†] ।

दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥

व्रतं निशामुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ।

आचम्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥

मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वेगोक्तमन्ततः—इति ।

वह्निः, ग्रामाग्निष्कम्येत्यर्थः । पूर्वद्युर्निशामुखे व्रतं परिषदुद्दिष्ट-
प्रकारेण संकल्प्य परेषुस्तिषवणस्नानप्रातर्होमाद्यङ्गसहितं व्रतमनु-
ष्ठायुमारभेत । प्रातर्होमाद्यङ्गानि च जाबालेन दर्शितानि,—

“आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।

* विधिबध्यते,—इति सु० ।

† वाह्यशौचं विमुच्यते,—इति सु० ।

आज्येनैव हि शाखाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥

आहुं कुर्याद्भूतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षिणाम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् ।

नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।

व्रतस्योवर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृतम्”—इति ।

मृतीतस्य व्रतस्यासमापने प्रत्यवायमाह कागलेयः,—

“पूर्वं व्रतं मृतीला तु नाचरेत् कामतो हि यः ।

जीवन् भवति चण्डालो मृतः सा चाभिजायते”—इति ॥

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथा-
योगं प्रत्याज्ञाया उच्यते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याज्ञायास्तुर्विंशति-
मते दर्शिताः,—

“हृच्छ्रोदेययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

तिलहोमसहस्रम् वेदपारायणं तथा ॥

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्यैव च ।

अथवा पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः”—इति ॥

सात्यकरोऽपि,—

“हृच्छ्रोऽयुतम् गायत्र्या उद्वास* स्यैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्”—इति ॥

सात्यकरोऽपि,—

* उपवास,—इति सु० ।

“प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद्द्विजोत्तमः ।

धेनोरभावे दातव्यं मुख्यमुत्तमं न संशयः”—इति ॥

मुख्यं यथाशक्ति देयम् । अतएव ब्रह्मपुराणे,—

“गवामभावे निष्कं स्यात्तदङ्गं पादमेव वा”—इति ।

यत्र यावत्सङ्ख्या प्राजापत्यान्यावर्त्तनीयानि भवन्ति, तत्र तावत्
सङ्ख्या गोदानान्यावर्त्तनीयानि । तदपि चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“जन्मप्रसूति पापानि बहूनि विविधानि च ।

अर्वाक् तु ब्रह्महत्यायाः षड्विंशं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

प्रत्याज्ञाये गवां देयं साग्रीति धनिनां व्रतम् ।

तथाऽष्टादशलक्षणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः”—इति ।

मनूकरीत्या द्वादशवार्षिकस्य* प्रत्याज्ञायत्वेन षट्त्रिंशलक्षसंख्या-
कोगायत्रीजपः प्राप्नोति । कोटिसंख्याकस्तु चतुर्विंशतिमते एव
स्मर्यते,—

“गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षाग्रीतिं जपेद्बुधस्तु सुरापानादिमुच्यते ॥

पुनाति हेमहर्त्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः ।

गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतत्पगः”—इति ॥

तथा सति परस्परविरोधः स्यादिति चेत् । एवं तर्ह्यन्यैवानुप-
पन्ना कोटिजपोन प्रत्याज्ञायः, किन्तु द्वादशवार्षिकव्रतसमानविष-
यतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम् । चान्द्रायणादीनां प्रत्याज्ञा-
यास्तत्रैव दर्शिताः,—

* द्वादशवार्षिकप्राजापत्यस्य,—इति शा० ।

“चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिसूत्रैव ।

मिषविन्दपशुस्यैव कृष्णमासपयः* तथा ॥

तिस्रोहोमायुतस्यैव पराकदयमेव ।

गायत्र्या लक्षजप्यञ्च समान्याह दृश्यतिः ॥

नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानां चैव कर्मणाम् ।

इष्टीनां पशुवन्धानामभावे चरवः सूताः ॥

पराकतप्तकृष्णाणां स्थाने कृष्णचथां चरेत् ।

अतश्चोमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्”—इति ॥

यस्तु तपस्वसमर्थः धान्यसमृद्धश्च, स कृष्णादिप्रतानि ब्राह्मण-
भोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्,—

“कृष्णे पञ्चातिहृष्णे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये

चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणभगुणिताविंशतिः स्यात् पराके ।

कृष्णे सन्तापनास्थे भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना

दाभ्यां चान्द्रायणे सन्तापसि कृष्णवसोभोजयेदप्रमुखां”—इति ॥

अहरहरिति सर्वत्र समन्वयते । तृतीयः कृष्णातिहृष्णः । यस्तु

प्राजापत्यप्रत्याज्ञायत्नेन, “विप्रादादत्र वा भोज्याः”—इति पूर्वमुदा-
हृतम् । तत् निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं पञ्च पञ्चेति दाद-

ग्रसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणभोजनविधानात् । अतएव सूत्र्यन्तरे,—

“प्राजापत्यं चरन् विप्रो यद्यशक्तः कथञ्चन ।

अद्यानि पञ्च विप्राभ्यान् भोजयेत् सम्यगीक्षितान्”—इति ॥

* मासकृष्णपयः,—इति सु० ।

† कृष्णदयः,—इति शा० ।

सन्तापनादीनां गोदानप्रत्याज्ञायस्तत्रैव दर्शितः,—

“प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात् सन्तापने दयम् ।

पराकतप्रातिहृष्णे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥

अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याज्ञायविधौ सदा ।

यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विशुद्धये”—इति ॥

यस्तु सूत्र्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम्,—

“प्राजापत्ये तु गामेकामतिहृष्णे दयं सूतम् ।

चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्तादृशिणा तथा”—इति ।

तत् निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादाशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात् ।

तथाह कणः,—

“एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापिवा ।

दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां सुष्टिं विचक्षणः”—इति ॥

अध्ययनजपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था चतुर्विंशतिमते
दर्शिता,—

“धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।

जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥

नामधारकविप्रा ये मूर्खाधर्मा विवर्जिताः ।

कृष्णचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥

धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।

एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्”—इति ॥

* सूता,—इति सु० ।

† धन,—इति सु० ।

अनयेव दिशा सत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्रत्यायाया-
यथायोगमुच्येयाः । अतएव देवसः,—

“अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥

सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्यानगोत्तमाः ।

सर्वमायतनं पुण्यं सर्वं पुण्यावनाश्रयाः”—इति ॥

तीर्थानि, गङ्गा सरस्वती यमुना नर्मदा विपाशा वितस्ता
कौशिकी नन्दा विरजा चन्द्रभागा सरयुः उत्पयवती* सिन्धुः क्षणा
वेणी† शोणा तापी पारावती पाषाणकी गोमती गण्डकी
वाङ्गदा‡ पन्था देविका कावेरी तासपणी चर्मलती वेचवती
गोदावरी तुङ्गभद्रा सुचचुररुणा चेति महानद्यः पुण्यतमाः ।
गङ्गादारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति
एतानि गङ्गायास्तीर्थानि । श्रावं प्रश्रवणं दृढकन्याकं सारस्वतमा-
दित्यतीर्थं वदरी पाद्माक्षं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनश्रनं चा-
योद्धेदं प्रभास इति सारस्वततीर्थानि । कावेरीसङ्गमं सरस्वतीसङ्गमं
गन्धमादनमिति सामुद्राख्यातीर्थानि पुण्यतमानीति§ । पुष्करं मूर्द्धजं
गयाशिरः कुरुक्षेत्रमिति पुण्यत्रेयाणि । वाराणसी महाभैरवं देव-
दारुवनं सौरं प्राचीनवाहः केदारं मध्यमं महारुद्रं महावहं महा-

* उत्पयवती,—इति नास्ति ग्रा० पुस्तके ।

† क्षणवेणी,—इति सु० ।

‡ वाङ्गदाही,—सु० ।

§ पुण्यतमानीति,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

लयं कुमारमहालयं रुद्रावतारं वङ्गलं* विष्णुशिवं महाकालं पुर-
षोत्तमं जम्बूमार्गं चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो-
विदुरः शतशृङ्गः श्रीपर्वतो वेदपर्वतो† विन्ध्यपर्वतः परियात्र-
श्चेति पर्वताः पुण्यतमाः पापं नाशयन्ति । अन्यानि चेत्रायतनपर्वता-
श्रमतीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति । विश्वामित्रः,—

“क्षुद्रायाश्चन्द्रायणादीनि शृङ्गाभ्युदयकारणम् ।

प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संग्रहेऽस्फुटे ॥

प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृष्णः पराककः ।

अतिरुद्रः पर्णरुद्रः सौम्यः क्षुद्रातिरुद्रकः ॥

महासान्तपनं शोभ्येत्तत्ररुद्रस्तु पावनः ।

जपोपवासरुद्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ।

एते व्यस्ताः समस्तावा प्रत्येकं द्योततोऽपिवा ॥

पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु यत्नतः ।

कार्याश्चान्द्रायणयुताः केवला वा विशुद्धये ॥

उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तद्वर्द्धकम् ।

षड्विंशोदादशाहानि कार्या शुद्धिः फलैर्विना ॥

उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ।

शक्तिजातिगुणान् दृष्ट्वा सकृदुद्धृतं लघु ॥

अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथाऽऽगमम् ।

* चगललं,—इति सु० ।

† श्रीपर्वतो देवपर्वतोनीलपर्वतः,—इति सु० ।

प्रकाशजं यत्किञ्चिदिन्द्रोभागो रहस्यके ॥

त्रिगुणागः षष्टिभागः कस्यो जात्याद्यपेक्षया” इति ।

“जमदग्निः,—

“तीर्थे तु पादकच्छं स्यान्नद्यामर्द्धफलं लभेत् ।

दिगुणान् मद्यानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्”—इति* ॥

इति कच्छप्रत्यासाया निरूपिताः ।

अथ कर्मविपाको निरूप्यते ।

यद्यपि लोके धर्मशब्दः सुकृतदुष्कृतयोः साधारणः, तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव पर्यवस्यति । विशेषेण पक्षं विपाकः फलदया । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः । स च विपाकस्त्रिविधः, जन्म चायुर्भोगश्चेति । एतत् सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूचयामास । “सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगः”—इति । अस्य सूचयामर्थः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्मणां मूलम् । “क्लेशमूलः कर्माशयः”—इति सूचितत्वात् । सति तस्मिन् पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते । दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न सञ्चितानि कर्माणि फलमारभन्ते । ज्ञानाग्निना भस्मसात् कृत्वा । यथा वितुषोऽग्निर्निर्गन्धं प्ररोहति । तद्वत् । तस्मात् बीजस्थानौघं क्लेशपञ्चकमुपजीव्यैव कर्माणि जन्मादिचयरूपेण विपच्यन्ते ।

तत्र जन्म क्रियादि ।

“पतितं याजयित्वा तु क्रिमियोनौ प्रजायते”—

* नास्त्ययमंशः सु० पुस्तके ।

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्चदशवर्षादिकम् ।

“तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च वा दिज,”—

इत्यभिधानात् । भोगोयमयातनादिः ।

“यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्”—

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं सामान्यविशेषशास्त्रोदाहरणेन ब्रह्मधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

ननु नायं विपाकोविधातुं प्रतिषेद्धुं वा शक्यते, अननुष्ठेयत्वादवर्जनीत्वाच्च । अतएव तस्मिन् विधिप्रतिषेधपरेण शास्त्रेण तन्निरूपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थवादस्तु विहिते प्रवर्त्तकत्वेन प्रतिषिद्धाश्विर्त्तकत्वेन च विधिप्रतिषेधैक्यतां भजते इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्मकत्वाद्वागतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र प्रवृत्तिसिद्धये प्ररोचना कर्त्तव्या ।

ननु विहितेष्वग्निष्टोमादिषु स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोचयितुं शक्यते । स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात् । चयरोगादीनां तु प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम् ।

विषम उपन्यासः । तत्र हि स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमुत्पादनीयम् । न तत्र चयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते । किन्तु हि चयरोगादिनिवर्त्तके प्रायश्चित्ते । तन्निवृत्तिश्चानुकूलं फलम् ।

मन्वेवमपि चयरोगादिनिवृत्तिरूपेण प्रायश्चित्तात्मकस्य कर्म-

लोविपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः । न तु ब्रह्माहत्यादिविपाकः ।
तस्याप्ररोचकत्वात् । मैवम् । द्विविधा हि ब्रह्माहत्यादयः, संचिताः
सञ्चेद्यमाणाश्च । तत्र सञ्चेद्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्माहत्यादिषु
चयरोगाद्युपन्यासो ब्राह्मणावगोरणादौ अतयातनादिवत् तन्निवर्त्त-
कार्यवादत्वेनाप्येति । संचितेषु प्रतिकूलं फलं श्रुत्वा तत उद्विजमान-
स्तस्मिन्नुपायमाकांक्षति । अत उद्वेगप्रयोजकतया प्रायश्चित्तेऽपि
प्रवर्त्तकत्वं भवतीति प्रवर्त्तकनिवर्त्तकद्विविधार्थवादत्वेनायं कर्मवि-
पाकोपन्यास उपयुज्यते ।

तदेवं सञ्चितसंचेद्यमाणयोरुपयोगः । आरम्भफलेषु प्रतिकूलफ-
लेषु प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति । प्रवर्त्तकन्तु व्याधादिनि-
वृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् । अतः चयरोगादिरूपस्त-
न्निवृत्तिरूपस्य विपाकोऽत्र निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मेऽन्तरेऽभिहितः,—

“अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्त्तितः ।

नरकादौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते”—इति ।

विष्णुधर्मेऽन्तरेऽपि,—

“आतिवाहिकसंज्ञस्तु देहो भवति भार्गव ।

केवलं तस्मिन्नुपानां मृत्युकालउपस्थिते ॥

याम्येर्नैर्मनुष्याणां तत् शरीरं भृगून्मम ।

जीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां दिज ।

मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेववा ॥

नेवान्ये प्राणिनः केचित् सर्वे ते फलभोगिनः ।

शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां भृगुनन्दन ॥

सञ्चयः कियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ।

तस्मान्मनुष्यस्य मृतोयमलोकं प्रपद्यते ॥

नान्यः प्राणी महाभाग, फलयोनौ व्यवस्थितः ।

याम्यलोकं प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ॥

योनौश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणा”—इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः ।

यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम् ॥

इहाल्पमपि कृत्वा तु नरः कर्माशुभात्मकम् ।

प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु यातनाम्”—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“पापकृद्वाति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।

पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि तद्ब्रथा* ॥

तथा तथैव संसृत्य प्रोक्तानि परमर्विभिः”—इति ।

विष्णुधर्मेऽन्तरे—

“प्रायश्चित्तैः चञ्चं याति कृतं पापं न संशयः ।

प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिषाष्यदण्डिताः ॥

नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्यग्योनिं तथैवच ।

* यानि च,—इति सु० ।

† ब्रथा,—इति सु० ।

मानुष्यमपि चासाद्य भवन्तीह तथाऽङ्किताः ॥
प्रायश्चित्तमतः कार्यं कल्मषस्यापनुत्तये”—इति ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

“देवतिर्यङ्मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।
धर्मराजः स्रुतः शास्त्रा सुघोरेर्विविधैर्विधैः ॥
नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्खलितात्मनाम् ।
प्रायश्चित्तैर्गुहः शास्त्रा न तु तैरिष्यते यमः ।
पारदारिकचोराणामन्यायव्यवहारिणाम् ॥
नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ।
तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्”—इति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
तत् कर्मजं यातनार्थममातापिद्वसम्भवम् ॥
तत्प्रमाणवयोऽवस्थासंस्थानैः प्राक्तनं यथा ।
विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥
अन्यत् शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम् ।
तन्मात्रगुणसंयुक्तं ज्ञानात्मन्यं स्वकर्मजम् ॥
दुष्टं शरीरमाप्नोति सुखदुःखोपभुङ्गते ।
तेन भुङ्क्ता स्वकर्माणि पापकर्त्ता नरो भृशम् ॥
सुखानि धार्मिकोभुङ्क्ते इहानीतो यमचयात्”—इति ।

मनुस्मृ मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह,—

“चातुर्वर्ण्यस्य कृतस्योऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ।

कर्मणां फलनिर्दृष्टिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥
शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजागतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥
तस्येह त्रिविधस्यापि ह्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥
परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चैव सर्वशः ।
अनिवद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥
परदारोपसेवा च शरीरं त्रिविधं स्रुतम् ।
मानसं मनसेवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
वाचैव वाक्कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ।
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकेः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम्”—इति ।

शरीरतोऽपि । “सर्वाभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमगम्यागमनम-
याज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणि-
हिंसा चेति शरीराणि । पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति
वाचिकानि । परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो लोभो मोहाऽहङ्का-
रश्चेति मानसानि । तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन्

यस्मिन् करोति यः, स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शरीरवाचिकमानसानि प्राप्नोति । एवं ज्ञाह,—

यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ।

शरीरेणैव शरीरं वाक्पुमयेन तु वाचिकम् ।

सानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्”—इति ॥

आत्मन ईश्वरस्वरूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः,—

“यद्येवं स कथं ब्रह्मन्, पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ।

करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्च न ॥

वेत्ति सर्वगतं कस्मात् सर्वगोऽपि वेदनाम् ।

अन्यपक्षिस्त्वावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ॥

दैवैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ।

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ॥

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ।

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषाञ्चिदिह जायते ॥

इह चायुश्च चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ।

परद्रव्याण्यभिधायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ॥

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यादिथोनिषु ।

परुषानृतवादी† च पिशुनः पुरुषस्तथा ॥

* यापै,—इति सु० ।

† एवं प्राण्युपघाती,—इति सु० ।

अनिवद्धप्रलापी* च मृतः† पक्षिषु जायते ।

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ॥

हिंसकस्याविधानेन स्थावरेष्वभिजायते”—इति ।

सत्त्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह,—

“आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

धर्महृद्देविद्याति सात्विको देवयोनिताम् ॥

असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयाचकः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतोजन्माधिगच्छति ॥

निद्रालुः क्रूरकलुषो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्य्यक्तु तामसः ॥

रजसा तमसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह ।

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते”—इति ॥

मनुरपि,—

“सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनोगुणान् ।

यैर्याप्येमान् स्थितो भावान्महान् सर्वानशेषतः ॥

यो यदैषां गुणोदेहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्राचं तं करोति शरीरिणम् ।

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्रुतम् ॥

एतद्वाप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ।

* अनुबन्धी प्रलापी,—इति सु० ।

† मृतः,—इति म० ।

देवत्वं सात्विकायान्ति मनुष्यत्वं हि राजसाः ॥
 तिर्य्यक्त्वं तामसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ।
 त्रिविधा त्रिविधेषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥
 अधमा मध्यमाऽध्या च कर्मविद्याविशेषतः ।
 स्थावराः क्रिमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरौष्टपाः* ॥
 पशवश्च शृङ्गालश्च जघन्या तामसी गतिः ।
 हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्राश्चेच्छा विगर्हिताः ॥
 सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ।
 चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥
 रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा गतिः ।
 सल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ॥
 द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ।
 राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञाश्चैव पुरोहिताः ॥
 वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ।
 गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विविधानुचराश्च ये ॥
 तथैवाप्सरसः स्र्वाराजसेषूत्तमा गतिः ।
 तापसा यतयोविप्रा ये च वैमानिकागणाः ॥
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्विकी गतिः ।
 यज्वान् ऋषयो वेदा देवाऽद्योतींषि वत्सराः ॥
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्विकी गतिः ।

* सकृत्कृपाः,—इति मु० ।

† मृगाश्चैव,—इति मु० ।

ब्रह्मा विश्वसृजोधर्मो महदव्यक्तमेव च ॥
 उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाऽऽर्जुनो विष्णुः ।
 एष सर्व्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ॥
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्व्वभौतिकः”—इति ।

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यः नानाविधेभ्यः पापविशेषेभ्यो योनि-
 विशेषाः अभिहिताः विष्णुधर्मोत्तरे,—

“असहिष्णुतयाऽन्यस्य गुणानां कारणं विना ।
 महत्पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ॥
 ब्रह्मस्वहारिणश्चैते पापाः* प्रेतत्वमागताः ।
 परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे ॥
 मित्रद्रोहरताः केचिद्देशेऽस्मिन् मृगदारुणे ।
 स्वकर्म्मभिस्त्यक्ताः सर्व्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“अथाव्ययाजकश्चैव याज्यानाञ्च विवर्जकः ।
 विरक्तो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥
 सामान्यदक्षिणां सन्धा मृष्टात्येको विमोहितः ।
 नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः”—इति ॥

स्कान्दे समत्कारखण्डे,—

“यो भवेन्मागवः शुद्रस्तथा पेशुन्यकारकः ।
 ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथा मांसाग्रकश्च यः ॥

* पापात्,—इति मु० ।

प्राणिनां हिंसकोनित्यं स प्रेतो जायते नरः ।
 अहन्ता देवकार्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ॥
 योऽप्राति मृत्यवर्गेभ्योऽदत्त्वा प्रेतः स जायते ।
 परदाररतश्चैव परविप्तापहारकः ॥
 परापवादसन्तुष्टः स प्रेतो जायते नरः ।
 कन्यां यच्छति दृष्ट्वाय नीचाय धनसिंघाया ॥
 कुरुपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ।
 देवस्त्रीगुरुवित्तानि गृहीत्वा न प्रयच्छति ॥
 विशेषाङ्गाण्येष्ट्राणां स प्रेतो जायते नरः ।
 दीयमानस्य वित्तस्य प्राङ्गणेभ्यस्तु पापहतम् ।
 विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 गृह्राग्नेनोदरस्थेन प्राङ्गणो म्रियते यदि ॥
 चिकारुजो वेदवेदी धर्मज्ञोऽपि षडङ्गवित् ।
 चतुर्विधपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
 शास्त्रकर्त्ता ग्रन्थकर्त्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
 कुलदेशोचितं कर्म यत्कृत्वाऽप्यन्तु समाचरेत् ॥
 कामादा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
 उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्नरिचमृतस्य च ॥
 विषाग्निजलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम् ।
 प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संशयः"—इति ॥

अग्निपुराणे,—

“मातरं पितरं दृष्ट्वां ज्ञातिं साधुजनमाया ।

लोभात्प्रजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुन्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुशानौ च कुदेशिकः ।
 गृहानुग्रहकर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निन्दको द्विजदेवानां गीतवाचरतः सदा ।
 दृष्ट्वां वासं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै ॥
 कन्यां ददाति शूलेन स प्रेतो जायते नरः ।
 न्यासापहर्त्ता मित्रभुक् परमाकरतः सदा ॥
 निर्दोषं सुहृदं भार्यां चतुर्काले न याति यः* ।
 न सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्याऽऽसनानि च ।
 कृष्णजिन्तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं घोरां सशैलां मेदिनीं द्विजः ॥
 कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात् पतितात् तथा ।
 मासिके च नवमाह्ये मुञ्चन् प्रेतार्थमेव च ।
 भूमिकन्याऽपहर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः"—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्त्वं च तथापरम् ।

दत्तापहारदानाश्चां पैशाच्यं याति वै नरः ॥

योगिकार्यं च यो देवि, अहितेन तुं कारयेत् ।

* त्वजन् काले न याति यः,—इति सु० ।

† दत्तापहारात् दानाच्च,—इति सु० ।

‡ न हि तेन तु,—इति सु० ।

सोऽपि याति पिशाचलं क्षामिद्रोहेण मानवः ॥
 क्षामिद्रुं गृहीत्वा तु न यजेन्न ददाति च ।
 आत्मनः पोषको मूढः पिशाचलं च गच्छति ॥
 मठापत्यस्य* यो देवि, कुरुते मदमोहितः ।
 विनाशयेन्नष्टद्रुं निर्मास्यं यस्य भक्षति ॥
 परस्य योषितं हत्वा ब्राह्मणस्यगृह्यत्य च ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 अधर्मं धर्ममित्याहुर्धे तु मोहवशं गताः ।
 हर्तारः परदाराणां चौर्येण बलतोऽपि वा ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः—इति ॥

मनुः—

“संवोगं पतितैर्गत्वा परस्मैव च योषितम् ।
 अपहृत्य च विप्रसं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 गुरु त्वं कृत्य ऊं कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 आचार्यमृत्निजस्यैव गुरुं चैव तपस्विनम् ॥
 सुनींश्चाप्यवमन्यते ते भवन्तीह राक्षसाः”—इति ।

वामनपुराणे,—

“ब्रह्मासादन्वजादाऽपि प्रतिगृह्णाति दक्षिणम् ।
 धाजको यजमानस्य च श्वात्तु खलकीटकः”—इति ॥

* मूढोऽपत्यस्य,—इति प्रा० ।

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“बुभुक्षितेषु भृत्येषु यणकोऽग्राति मानवः ।
 श्वयोनिं च समाधाद्य चण्डालो जायते नरः ॥
 वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
 दश वर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते भ्रुवम् ॥
 वेदार्थं निन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
 इह जन्मनि शूद्रास्ते मृताः श्वानो भवन्ति ह”—इति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।
 आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥
 पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
 सोऽपि विप्रोमृतोजन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ।
 गर्दभत्वन्तु संप्राप्य ततो जायेत मानवः ॥
 ज्येष्ठं पित्रसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
 सोऽपि मृत्युमवाप्नोति कौश्वयोनौ च जायते ॥
 आग्राऽपहर्ता तु नरः क्रिमियोनौ प्रजायते ।
 विद्यासहर्ता तु नरो मीनोजायेत दुर्धृतिः ॥
 उपस्थिते विवाहे तु यश्चे दाने महोत्सवे ।
 मोहात्करोति योविप्रं च मृतो जायते क्रिमिः ॥
 कृतघ्नस्तु मृतो विप्रोद्यमस्य विषयं गतः ।

* वेदाग्नि,—इति सु० ।

यमस्य विषये क्रूरेर्वन्धं प्राप्नोति दारुणम् ॥
 यातनाः प्राप्य तपस्वस्ततोवक्त्रोऽयं भोदिजाः ।
 ततो गतः* कृतघ्नस्य संसारं प्रतिपद्यते ॥
 जलप्रवहणं यस्तु भिक्षायास्तोभवेत्तु यः ।
 अयोनिगो वृको हि सादुलूकः क्रयवचनात् ॥
 प्रतिश्रुत्य दिजेभ्यसाप्यदत्त्वा मधुको† भवेत् ।
 लभेद्देवस्तको राजन् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ॥
 मृतस्यैकादशाहे तु भुञ्जन् सा चाभिजायते"—इति ।

गङ्गपुराणे,—

“कौटशास्त्रप्रदाः पापा अमेध्यक्रिमयश्चिरम् ।
 भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥
 गुहमिषद्रहः पापा ये च स्वामिद्रुहो जनाः ।
 दिजश्चिद्रुहश्चैव कृतघ्नानास्तिकास्तथा ॥
 त्यागिनो बान्धवानाश्च त्यागिनः शरणार्थिनाम् ।
 अमेध्यक्रिमयः सर्वे मृगयाधा भवन्ति च ॥
 गुरोर्मगणोपेताजायन्ते शम्भुकाजले ।
 चन्द्रार्कपक्षे भुक्त्वा जायते कुञ्जरो नरः”—इति ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

“विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमश्रुते ॥
 विद्वराहो भवेन्नित्यं क्रयाग्री व्याधएव च ।

* ततोर्द्वयः,—इति सु० ।

† दिजेभ्यसाप्यदत्त्वा मधुको,—इति सु० ।

दिजस्वेकशफानाश्च विक्रयाज्जायते मृगः ॥
 मत्स्योऽपि विट्क्रिमिश्चैव अवज्ञाकार्यधः क्रिमिः”—इति ।
 वायुसंहितायाम्,—

“खरो वै वज्रयाचित्वात् काकोमन्त्रितभोजनात्* ।
 अपरौचितभोजी स्यात् वानरो विजने वने ॥
 अविद्यां यः प्रयच्छेत् वलीवर्द्धो भवेत्तु यः ।
 अन्नं पर्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुण्डतां† प्रजेत्”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“अग्निहोषं भवेद्यस्य न कुर्यात् तस्य रक्षणम् ।
 पर्व्यातिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ॥
 वेदोपजीविकाः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।
 भवन्ति चेह काकाः‡ सुखिरं विद्भुजएव च ॥
 पायसं क्ववरं चैव हवींषि मधुराणि च ।
 अदत्त्वा चाग्निविप्रेभ्यः प्राग्नाहुजगोभवेत्”—इति ॥

नारदपुराणे,—

“भर्तुः सौख्येन वा नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।
 सा स्नेही जायते राजन्, चीदि वर्षाणि पक्ष च ।
 वासा चाक्रोगिका सा तु सखिरह्य पतिं हिंसा ॥
 अकार्यं कारयेत्पापा सा नारी वज्रगुरी भवेत् ।

* काकोनिमन्त्रितभोजनात्,—इति शा० ।

† कुण्डतां,—इति सु० ।

‡ जाताः,—इति सु० ।

भर्तुरर्थं हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ॥
जीवितं वा वरारोहे, विद्यायां जायते क्रिमिः ॥
क्रिमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकौटा भवेत्तु सा ।
न साधयन्ति कार्याणि प्रभूषां ये विचेतसः ॥
भूत्वा* वेतनभोक्तारो जायन्ते भूक्षता हि ते”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“मौल्यादेदोपदोष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
जन्मको जायते जन्मुरननुज्ञातपाठकः ॥
शूद्रात् पतति चण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“परद्रव्याद्यभिधायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यासु योनिषु ॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
अनिवृद्धप्रसापी च मृगपक्षिषु जायते ॥
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकस्याविधानेन स्त्रावरेषु प्रजायते”—इति ॥

अथ भानानिषिद्धकर्मफलानि । उमामहेश्वरसंवादे,—

“अपाकपुस्तकादीनां कुक्षितानामचेतसाम् ।
कुक्षेषु तेऽभिजायन्ते गुरुदृष्टावमानिनः ॥
गुरुणा अननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ।
स प्रयाति विहीनेषु जायते भुवि मानवः ॥

* भूत्वा,—इति सु० ।

अधर्मं धर्ममित्याहुर्न तु मोहवशं गताः ।
ते च काष्ठहतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे ॥
निर्होमानिर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः”—इति ।

स्कान्दे नागरखण्डम्,—

“प्राप्नुवन्ति कुद्रेष्ठे च जन्म ये हेतुवादकाः ।
स्त्रामिद्रोहरता ये च कुकुटे जन्म प्राप्नुयुः ॥
अदत्ता ये तथाऽग्नन्ति पितृदेवदिजातिषु ।
दुर्मिच्छे जनतापे च कुद्रेष्ठे जन्म प्राप्नुयुः ॥
ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
विरूपा भ्रममाणस्य सर्वलोकविवर्जिताः* ॥
दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
स कन्याः केवलां सृते न पुत्रं केवलं कश्चित् ।
जायन्ते तास्य बन्धक्यो विधवा दुर्भगास्तथा”—इति ॥

प्रभासखण्डे,—

“यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
जायन्ते रोगिणो रौद्राहिंसाः कुलास्य वामनाः ॥
अपुत्राः कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
महाराजकर्मकाः कुचैलाः कुशरीरिणः ॥

* विगर्हिता,—इति सु० ।

† केवलाः,—इति शा० ।

‡ वक्ष्यारान्तिक,—इति सु० ।

कुदृष्टास्यपञ्चासुम्बा मूर्खा निहुरभाषिणः ।

धनहीना* भवन्त्येते देवमन्त्रसमभषकाः—इति ॥

स्कान्दे रेवासुखे,—

“पिता माता गुरुर्भाता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।

भवन्ति नाकृता येसु ते भवन्ति नराधमाः ।

इह मातुषलोकेऽस्मिन् दीनान्धासो भवन्ति च ॥

ये त्यजन्ति स्तकां भार्यां मूढाः पण्डितमानिनः ।

ते यान्ति गरकं घोरं तामिश्रं नाच संग्रहः ॥

तत्र वर्षशतस्थान्ते इह मातुषतां गतः ।

दुष्कर्मा दुर्भगस्यैव दरिद्रः संप्रजायते ॥

जायते यन्त्रिसंयुक्तः परभार्यापसेवकः ।

गद्गदोऽनृतवादी स्यात् मूकस्यैव मवानृते ॥

अस्त्रं पुर्यषितं विप्रे ददद्वै कुञ्जतां व्रजेत् ।

मातुष्यादपि जात्यन्धोदेषाच्च बधिरो भवेत् ॥

अदत्त्वा भक्ष्यमग्राति अनपत्यो भवेच्च सः—इति ।

गरुडपुराणे,—

“अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः ।

बाधिर्यमुपधान्वाह्य ते वै जन्मनि जन्मनि ॥

पश्यन्तो भगवद्द्वारं तामसास्तपरिच्छदम् ।

अकृत्वा तत्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥

जात्यन्धासोऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।

* दानहीना,—इति ज्ञा० ।

पङ्कवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि ये नराः ॥

विष्णुश्चाया भुवं तैस्तु लङ्घिता स्यात् न संग्रहः ।

तथाच भगवद्वाक्यस्यायामाक्रमते तु यः ॥

अरक्षे जायते पङ्कः स वै रोगादिपीडितः—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“पिशुनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिवक्त्रकः ।

खण्वाटोमत्सरी चैव नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

भूयएव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजः ।

घूर्णिकस्तैलिकस्यैव अन्धो भवति मानवः ॥

प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सोऽपस्मारी च जायते ।

मिष्टाश्वेको महाभाग, वातगुल्मी प्रजापते ॥

भगभक्तस्तु कुण्डाग्नी दीर्घरोगी च पीडकः ।

गुरुस्त्रामिदिजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैव च ॥

श्रुत्वा* भवति दुर्बुद्धिर्वधिरोमानवाधमः ।

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः† ॥

जायते बुद्धदाघोवा नेत्ररोगयुतोऽपि वा ।

तथैव दीनरूपस्य तेन पापेन कर्मणा ॥

हीनवर्णस्यापि लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ।

विरूपएव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ॥

* कृत्वा,—इति सु० ।

† कर्मणां सुदुर्मतिः,—इति सु० ।

विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पत्यधिवेदनम् ।
 स राजामयमाप्नोति व्यवहारे तथैव च ॥
 मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् ।
 देवो भवति लोकेऽस्मिन् जगतो नाच संशयः ॥
 परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः ।
 अथाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ॥
 वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते ।
 नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्वकर्मविवर्जितः ॥
 अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले ।
 शपाकपुष्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुवृद्धापवादकाः* ।
 श्वमे ॥ मरणं लोके विषैः स्थावरजङ्गमैः ।
 परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः ।
 चयी ज्वरी प्रमोही च गुल्मी दाही भगन्दरी ॥
 रजस्वसान्धवण्डालपापिष्ठपतितैः सह ।
 व्यवहारी पुष्पवत्यां भुक्ता कुष्ठो ज्वरी भवेत् ॥
 अनपत्यो दरिद्रस्तु विश्वस्तस्य विषप्रदः ।
 निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ॥
 परोपदिष्टज्ञानो वा भवेदुन्मत्तकोऽपि वा ।
 क्षणं दत्वाऽधिकां दृष्टिं योग्यज्ञातीह मानवः ॥

* कारकाः,—इति सु० ।

† अथ, प्राप्नोति,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

स भूत्वा धनिनां वंशे व्रजेद्देशान्तरं ततः ।
 वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ॥
 असुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् ।
 सर्वाङ्गरोगः पापात्मा देष्टा मृतसमाङ्गभाक्”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“मृष्टाक्षेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
 बालानां वीक्षमाणानामददन्ति निस्पृहः ॥
 न ऊतं न तपस्तप्तमदत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
 आत्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
 यत्र देशे त्वनादृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
 तस्मिन् देशे चुधार्ताश्च जायन्ते पापकर्मिणः”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य चचर्धमं निषेवते ।
 ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः चञ्चियो नौ प्रजायते ॥
 वैश्यकर्मा च योविप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
 स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ॥
 स्वधर्मप्रच्युतोविप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
 चञ्चियो वा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ ॥
 स्नानि कर्माण्यापाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
 स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्करः ॥
 ब्राह्मणः चञ्चियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्राभेनोदरस्थेन चिद्यते यदि पुचक ॥

ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ब्राह्मणः चण्डियोवैश्यः स्त्रवर्णं पाणिसंग्रहम् ।

अकृत्वा तन्वया पाणेः पतन्ति नृप, संग्रहात् ॥

यस्य यस्यास्तु हीनायाः कुर्वते पाणिसंग्रहम् ।

अकृत्वा वर्णसंग्रहं सोऽपि तद्वर्णभाग्भवेत्”—इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः । तत्र मनुः,—

“यां यां योनिषु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशोऽग्राति लोकेऽस्मिन्नेतत्सर्वं निबोध मे ॥

वह्मन् वर्षगणां चोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षणात् ।

संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमान् ॥

अशूकरखरोद्गाणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुस्तकानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति”—इति ॥

नन्दिपुराणे,—

“नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पाप्यते नरः ।

कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरस्य प्रजायते ॥

दण्डगुल्फसतावलीवीरद्रुमविभेदतः ।

दण्डभेदास्त्रगणिता गुल्फभेदास्तथा मताः ॥

सतावलीभेदास्तु निःसंख्यावलीभेदास्तथैव च ।

वीरभेदास्तुसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ॥

तेषाञ्च देशभेदेन पुनः कष्टत्वमुच्यते ।

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाद्ब्राह्मणात् तथा ।

गृहाधःपतनाच्चैव द्रुमाधःपातनात् तथा ॥

गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणाम् ।

ताडितस्त्रास्यते लोके हारितोहार्यते तथा ॥

हत्वा बधमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।

यद्यत् परस्वाचरति तत्तदस्योपजायते ॥

प्राप्नोति चादृशीं बाधां कर्मणा स्त्रुततेन यः ।

तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत्”—इति ।

महाभारतऽपि,—

“ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिवहिनः ।

अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥

कुशीलाभिन्नमर्यादानित्यं सङ्कीर्णमैयुनाः ।

अस्यायुषो भवन्तीह नरानिरयगामिनः ॥

लोभमर्दीं दण्डेदौ नखखादौ* च योनरः ।

नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत् ॥

आयुरस्य निरुन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा ।

यः उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ॥

यस्यानध्यायकालोऽपि मोहादभ्यस्यते द्विजः ।

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गात्रं प्रति द्विजम् ॥

ये नेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः”—इति ।

* नखघातौ,—इति सु० ।

शिवधर्मीन्तरे,—

“देवद्रव्योपजीवी च स भवेदपवाङ्कः ।

देवद्रव्यं स्वयं येन भुजं यस्य सदा भवेत् ।

रसज्ञाविधुरः कुलः कण्डूस्वाङ्गदुःखितः ॥

देवस्पर्शं नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥

मिथ्याऽऽचारं चरेत् पश्चादद्भुदास्योनरो भवेत्* ।

देवदासोधनं भुक्त्वा दृढदुःखी च वै क्रमात् ॥

सर्वाङ्गकुष्ठौ तिमिरी नरोभवति पापतः ।

दीपं देवगृहाद्भुत्वा पशुस्यन्धो भवेन्नरः ॥

मूर्च्छी भूमौ सुरद्वेष्टा पचपाती ज्वरी भवेत् ।

देवावमन्ता भवति सर्वदा मेथुने रतः ॥

सदाऽपहतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः”—इति ।

दृढगौतमः । “देवद्रव्योपजीवी दृष्टो गौ । प्रतिज्ञाय ब्राह्मण-
स्यादानादप्यायुः । पक्षीवज्जले सत्येकारामः क्लीबः । स्वामिना धर्मं
नियुक्तः तदनुष्ठानाग्रतो जलोदरी । दुर्बलबाधे बलवतामुपेक्षा-
यामङ्गहीनः । व्यवहारपचपाते जिह्वारोगी । स्वयं प्रवर्तितधर्मानु-
ष्ठानच्छेदने प्रतिपक्षेष्टविद्योगः । स्वयमग्रभुक् शूलरोगी । परिशी-
णमिषवन्भुक्स्वामिस्वजनावमन्ता परिभूतवृत्तिः । अतिथिं पश्यन्नग्रतः
कमाक्षपट्टिका । सूर्यास्तकाले प्रतिग्रथादानादिष्टविद्योगः । दृष्ट्वा
गुरुस्वामिमिषमुपचरतः प्राप्तार्थपरिभ्रंशः । विग्रहपहारौ सर्व-
दुःखाश्रयः । गोदुःखकारी गोनामहा । गोनिर्दयश्चिपिटनासः । पचना-

* पश्चाद्भुदास्यो वनेचरः,—इति पाठान्तरम् ।

अकोनिलोजस्कः । सभायाङ्गलपन्थी पुण्याचेपी वक्रणसः । शिष्ट-
चौर्यधर्मदूषकः नेकराचः । साधुजनतपस्विदेवविजगुरुज्ञानयोगदेष्टा
वक्रास्यः । तटाकारामभेत्ता नेचाङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्वारम्भ-
विकसः । परस्त्राभिलाषी चयरोगी स्यात् । चौररचकः,

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरस्य च ।

वाणिव्यलाभोनो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥

व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः”—इति ।

शिवधर्मीन्तरे,—

“एवं पापविशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा* ।

ततः चित्तिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥

तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ।

निष्क्रान्ता कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥

संक्षिप्ताः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु ।

मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥

पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।

एवं योनिषु सर्वासु परिक्रम्य क्रमेण तु ॥

कालान्तरवशात् यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।

उत्तमश्चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ॥

विचित्रागतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुणाचवात् ।

ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीयते ॥

* सावशेषेण कर्मणाम्,—इति सु० ।

कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयेत्”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
कमिस्त्रीपरहन्ता च बालहा चोपजायते ॥
दृषस्य दृषणौ च्छित्वा घण्डलं प्राप्नुयात्तरः ।
परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥
कमिकोटपतङ्गेषु स्थितसोयनरेषु च ।
गोलं प्राप्य च चण्डालपुष्कसादि जुगुप्सितः ॥
पङ्क्त्यन्धबधिरः कुष्ठो यक्षाणां च प्रपीडितः ।
मुखरोगाधिरोगेऽथ रोगैरन्यैश्च बाध्यते ।
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं चैव गच्छति ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्याऽपहारिणाञ्चैव निदेशभङ्गिनां गुरौ”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः ।
हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्जा दण्डेन वा पुनः ॥
सोद्वेः सन्मैरुपायेर्वा जन्मं स्ताड्यतेऽनिग्रम् ।
हिंसार्थी निहतप्रज्ञ उद्वेजनकरः सदा ॥
एवं शीलसमाचारो निरथं प्रतिपद्यते ।
स चेन्मनुष्यतां गच्छेद् यदि कालविपर्ययात् ॥
बन्धवन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत सोऽधमे ।
लोकदेष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः”—इति ।

हिंसाकर्माविशेषफलानि खङ्गलिखिताभ्यां दर्शितानि । “अत-
ऊर्द्धं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कुम्भीपाकरौरवादिषु स्थानेषु
दुःखान्यनुभूयेद् जातानामिमामि लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा,
ब्रह्महा कुष्ठो गोघ्नश्चान्धः अनेकरोगिणश्च”—इति । यमः,—

“अशुद्धानाम् पापानां पतितानाञ्च कर्मभिः ।
उत्तीर्णानाञ्च तिर्यक्तात् देहे भवति लक्षणम् ॥
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥
द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम् ।
व्यङ्गाश्वाधर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः”—इति ।

हारितः । “कुनखी भूणहा” । ब्रह्मघ्नः कुष्ठो । परदुःखदायि-
नोनित्यान्धाः । परदारभिरतादीर्घरोगिणः । दृष्टपहर्तारोऽन्धाः ।
ओचापहर्तारोबधिराः । वाचोऽपहर्तारोमूकाः । एवं ज्ञाह,—
यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते ।
नाहत्यां लभते किञ्चित् शुभं वा यदि वाऽशुभम्”—इति ।

कश्यपः,—

“चयी स्यात् चेचहरणे अर्शोवान् नृबधेऽपि च ।
जलोदरयुतः स स्यात् खनारीणाञ्च हिंसकः ॥
कर्णभेत्ता कर्णमूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः ।
दन्तपातनकर्त्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥

* स्वर्णहः,—इति सु० ।

† नाहत्या,—इति सु० ।

उरःस्रस्तादुदस्ताभौ अचिरोग्यक्षिणाग्रकः ।
 पदा तु यस्ताजयति विसर्पी स भवेन्नरः ॥
 पीडामप्रियकर्त्ता च धनुर्याधिर्धनुयहात् ।
 पादकौक्षी स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
 असृग्दरी दारयति यो वृक्षानतिविस्तृतान् ।
 शूलेन शूलौ* भवति मनुष्याणाञ्च हिंसकः ॥
 असृग्दरी स भवति यस्तु हिंसाहृथा पशून् ।
 नन्मन्थं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
 करोति शूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः"—इति ।

श्यासोऽपि,—

“पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
 प्राणशत्रुं मृगश्रावं च हत्वा बन्धो मृतप्रजः ।
 असाध्यरोगी बालघ्नः सद्यो स्यात् सर्वजीवहा ॥
 गात्रक्षय्यो व्रणो श्विचो विसर्पी परघातकः ।
 नेत्ररोगो भवेत् तस्य योऽन्येषां दृष्टिघातकः ।
 परेषां रसनाच्छेदाज्जिह्वाऽऽस्यव्रणवान् भवेत् ॥
 छतघ्नः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरसंयुतः ।
 सातुर्यकोष्णाग्रीतोष्णाज्वरी स्यात् सततज्वरी ॥
 शामे वने वा जम्बूनां अभिर्या भौतिमर्षयेत् ।
 भयोद्देगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः ॥

* मूलशूलौ च,—इति मु० ।

† अत्यर्शरोगी,—इति मु० ।

तलघाती च सम्भूतः कुलेषु धनिनां नरः ।
 गला देशान्तरन्तेषां तत्र रागो महान् भवेत्"—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्"—इति ।

वायुपुराणे,—

“भवेत् स्फुटितपादस्तु यो निहत्याद् वनस्यतीन् ।

प्राणिहिंसापरो जन्तुघाती वा मृतसन्ततिः ॥

मुखे कृष्णवर्णी श्विचो बन्धो वा स्याद्विसर्पवान् ।

बलीकन्तु खनिता यो हन्ति वायुभुजोन्नरः ॥

गजचर्मा ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः ।

भ्रूणहा स्त्रिजहस्तः स्याद्गृहिणी दासपत्न्यपि"—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“यं कश्चिद्घातयित्वा तु प्राणिनां भृगुनन्दन ।

मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञः भवतीह गदातुरः"—इति ॥

इति हिंसाविशेषकर्मफलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र शिवधर्मोत्तरे,—

“कमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मातुसारतः"—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“मद्यव्यसनियोधे च ये मद्यं सेवयन्ति च ।

शास्त्रान्तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं ददाति यः ॥

मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं ये क्रीणयन्ति च ।
 पिवन्ति ये नरा देवि, सर्वे ते समभागिनः ॥
 ते श्रौण्डिका वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः ।
 दासत्वेनैव सुश्रोणि, जायन्ते पुरुषाधमाः ॥
 तिर्य्यङ्मोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः ।
 मद्यपानरता ये च शृणु तेषां गतिं शुभे ॥
 षष्ठिवर्षसहस्राणि क्रमिर्भूत्वा महीतले ।
 क्रमियोनिचये भूते पापन्तु कथयाम्यहम् ॥
 शानयोनिशतं गच्छेत् जम्बूके पञ्चविंशतिम् ।
 मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते ॥
 शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपानरतस्य च ।
 विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपय दुरात्मनः ॥
 काको भूत्वा चिरं देवि, विष्टाभक्षस्तु जीवति ।
 वर्षाणां द्वादशे लब्धे स जीवेत्पापकर्मकृत् ॥
 खमांसं परमांसेन यो देही दृढिमृच्छति ।
 तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं भवेत् ॥
 यासु योनिषु जायन्ते नरमांसस्य भक्षकाः ।
 व्याधिरोगशतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा—इति ॥

मनुः,—

“क्रमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
 हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत्”—इति ॥
 विष्णुरपि । “अभोज्यासभक्षणे किमिः”—इति । दृढगौतमः,—

“विप्रवृत्तिविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मनि ।
 निषिद्धाश्नु यो भुङ्क्ते कर्कटः सोऽभिजायते ॥
 कौटाश्री सूतकान्नाश्री मत्स्याश्री याचिताश्नुभुक् ।
 आमन्त्रणं विना भुङ्क्ता पराशं काकतां ब्रजेत्”—इति ॥
 अथापेयपानादिकर्मविशेषफलानि ।

तत्र हारीतः । “सुरापो बद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः श्वाव-
 दन्तः”—इति । स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“पापशेषात् तु भवति सुरापः श्वावदन्तकः”—इति ।
 शिवधर्मोत्तरे । “अभक्ष्यभक्षौ गण्डमाली”—इति । सङ्ख-
 लिखितौ । “अभक्ष्यभक्षौ गण्डमाली”—इति । कश्यपः । “सुरापो-
 लोलजिह्वः”—इति ।

अथ स्तेयकर्मविशेषाद् योनिविशेषाः ।

तत्र मनुः,—

“लूताऽदिसरटानाञ्च तिरश्चाश्वाश्वचारिणाम् ।
 हिंसाणां सपिशाच्चानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥
 संयोगं पतितैर्गत्वा परस्मैव च योषिताम् ।
 अपहत्य च विप्रस्यं भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः ॥
 मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवाः ।
 विविधानि च रत्नानि जायन्ते लोहकर्दपु ॥
 धान्यं हत्वा भवत्यारुः कांस्यं हंसोजलं जवः ।
 मधुदंशः पयः काकोरसं श्वा मकुलोद्धतम् ॥
 मांसं मधोवसां मनुसैलं तैलवकः खगः ।

चौरवाससु खण्डं बलाकः शकुनिर्दधि ॥
 कौश्रेयं तित्तिरिहत्वा जौमं हत्वा तु दर्दुरः ।
 कार्पासं ताम्रवं क्रौञ्चो गोधागां वाद्गुदोगुडम् ॥
 कुकुन्दरी शुभान् गन्धान् पत्रं शाकन्तु वर्हिणः ।
 शवित् कृताञ्चं विविधमकृताञ्चन्तु शल्यकः ॥
 वको भवति हत्वाऽग्निं गृहकारी क्षुपस्करम् ।
 रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥
 दृकोद्ग्रेभं व्याघ्रोऽप्यं फलपुष्पान्तु मर्कटः ।
 स्त्रीमृच्छलोककोवारि यानान्युद्गः* पशूनजः ॥
 यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलाघ्नरः ।
 अवशं याति तिर्य्यक्कं जग्ध्वा चैवाजतं हविः ॥
 स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमावाप्नुयुः ।
 एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः—इति ॥

पञ्चवक्त्रः,—

“हीनजातौ प्रजायेत पररक्षापहारकः ।
 पत्रशाकं शिखी हत्वा गन्धान् कुकुन्दरी शुभान् ॥
 मूषिको धान्यहारी ह्याद् धानमुद्गः फलं कपिः ।
 जलं स्रवः पयः काको गृहकारी क्षुपस्करम् ॥
 मधु दंशः पलं गृहो नाज्जोधाऽग्निं नकस्रवा ।
 शिखी वलं या रवं तु चीरी खण्डहारकः ॥

* यानान्युद्गः,—इति शा० स० ।

प्रदर्शनार्थमेतत् तु मयोक्तं स्तेयकर्म्मणि* ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणि जायते—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“पुंसोऽपहर्त्ता नरकादिमुक्तो जायते कृमिः ।
 धान्यं यवांसिलाम्बाषान् कुक्षुत्यान् सर्षपान् चणान् ॥
 सस्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ।
 संजायते महावक्त्रो मूषिको वज्रसन्निभः ॥
 भोजनं चोरयित्वा तु मलिका जायते नरः ।
 हत्वा दुग्धं तु माज्जारी जायते नरकाच्युतः ॥
 तिलपिष्टाकसन्निभमञ्जं हत्वा तु मूषिकः ।
 दूतं हत्वा तु नकुलः काको सुहृदरजामिषम् ॥
 श्वेनो मार्गामिषं हत्वा चीरी खण्डहारकः ।
 चोरयित्वा पयसापि बलाका संप्रजायते ॥
 यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।
 मधु हत्वा नरोदंशो दूतं हत्वा पिपीलिका ॥
 चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गलगण्डकः ।
 आसनं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥
 अथो हत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते† ।
 हते कांक्षे च हारीतः कपोतो रौप्यके हते ॥
 जीवजीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ।

* श्वेनकर्मणि,—इति शा० ।

† वायसत्वं प्रपद्यते,—इति सु० ।

कुकुन्दरी शुभान् गन्धान् रसं* हत्वा शशो भवेत् ॥

षष्ठः पलाशहरणो काष्ठहृद्रणकौटकः ।

पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पञ्चर्यानापहारकः ॥

शाकहर्ता च हारीतस्त्रोयहर्ता च चातकः ।

भृहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ॥

हण्गुल्लसतावलीत्वक्षारतर्ता गतः"—इति ॥

गौतमः । "अनृतवागुल्लसोमुज्जुर्मुहुः संलघ्वाक् । जलोदरो-
दारत्यागी । कूटसाक्षी सौपदी उच्छूनजहावरणः । विवाहविघ्नकर्ता
हिकोष्ठः । अवगूरणः क्लिप्तहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः । सुधागामी
वातदृषणः† । चतुष्पथे विष्णुचविसर्जने मूचलच्छी । कन्यादूषकः
षष्ठः । पर्युषितभोजी कृमिः‡ । ईर्यालुर्मशकः । पिचोर्विवदमानो-
ऽपहारी§ । न्यासापहार्यनपत्यः । रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्या-
विक्रयी पुरुषद्वगः । वेदविक्रयी दीपी । वज्रयाजको जलप्लवः ।
अथाव्ययाजको वराहः । अग्निमन्त्रितभोजी वाचसः । मृष्टैकभोजी
वानरः । घतस्तनोऽग्रन् माज्जरः । कचवनदाक्षी खद्योतः । दारका-
चार्यो मुखविगन्धः । अदन्तादायी बलीवर्द्धः । मत्सरी चमरः॥ ।
अम्युत्सादी मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः अपाकः । गोहर्ता सर्पः ।
लोहापहारी चयी । अस्त्रापहार्यजीर्णः । ज्ञानापहारी मूकः ।

* सस्यं,—इति स० शा० ।

† पलाशहरणः,—इति शा० ।

‡ एतच्चिह्नान्तर्गता चण्डाः न सन्ति शा० पुस्तके ।

§ अमरः,—इति शा० ।

जलापहारी मत्स्यः । चीरहारी बलाकः । परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः"—
इति ।

ब्रह्मलिखितौ । "वेष्मापहारी अद्रिसर्पः । जलापहारी शिशु-
मारः । सस्यापहारी कपोतः । कन्यापहारी* वाचसः । ताम्राप-
हारी बलाकः । अपूपापहारी प्रेतः । शास्त्रापहारी जडः । कृपाप-
हारी कारण्डः‡ । गन्धापहारी पतङ्गः । ध्वजापहारी शकलासः ।
शाकापहारी पशुः । ग्रन्थापहारी अग्रयनः । पुष्पापहारी दुर्गन्धी ।
फलापहार्यफली॥ । दीपापहारी कौशिकः । भूम्यपहारी नकुला-
दिविडालारक्षुणामन्यतमः"—इति ।

"यदा तदाऽपि पारक्यं स्नानं वा यदि वा नञ् ।

हत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः"—इति ॥

स्नेहकर्मशेषफलानि । तत्र विष्णुधर्मोत्तरे,—

"मणिमुक्ताप्रवालानि रत्नानि विविधानि च ।

अपहृत्य नरा राजन्, जायन्ते हेमकर्तृषु ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलाकरः ।

प्राप्नोति भृगुशार्दूल, मानुष्ये भारवाहिताम् ॥

धान्यचौरोऽङ्गहीनः स्यादत्यन्तं मिश्रकोभवेत् ।

व्याधितस्त्रासहर्ता स्यान्मूकोवागपहारकः ॥

* कन्यापहारी,—इति सु० ।

† शास्त्रापहारी,—इति सु० ।

‡ कौदकः,—इति सु० ।

§ फलापहारी कृमिः,—इति सु० ।

वस्त्रापहारी शिची स्यात् पञ्चश्राव्यापहारकः ।
अन्धो दीपापहारी स्यात् काणोनिर्व्यापको भवेत् ॥
दरिद्रः परवित्तघ्नः उन्मत्तश्चाश्वहस्तिनः ।
पञ्चरेव तथा ज्ञेयः सर्वधामापहारकः ॥
अन्धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ।
वस्त्रभोग्यापहर्तारौ तथा नग्नबुभुक्षितौ ।
रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठो नराधमः”—इति ॥

वायुपुराणे,—

“वातव्याधियुतः स्तेथी तथा कुष्ठो नरो भवेत् ।
ब्राह्मणस्पर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥
प्रस्निग्धपाणिपादः स्यादाहरेद्दयोरसादिकम् ।
अश्वचौरो भवेद्दयस्तु सोऽकस्माज्जायते क्षयः ॥
स्त्रोपघाती वाक्यश्च हत्वा मर्त्यः प्रजायते”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“धान्यचौरस्तु हीनाऽस्तृणहर्ता तु वा पुनः ।
परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥
खसं खेपं गृहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति ये ।
सुवर्णमणिसुक्तानि वस्त्राभरणानि च ॥
आयनानि विचित्राणि धनधान्यमुपस्करम् ।
ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
इहलोकगतानाञ्च तेषामेव विधिः स्मृतः ।
नग्रादीनाः बुधर्ताश्च कुपेक्षा दुःखिताः सदा ॥

बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्यभोगविवर्जिताः ।
सुखानि प्रार्थयन्तीह दास* वृत्तिसुपागताः ॥
ये हरन्ति च त्वर्थाणि वाद्यानि विविधानि च ।
तेन पापेन ते देवि, तिर्य्यक्कं यान्ति मानवाः ॥
हत्वा मद्रादिवाद्यानि शस्त्ररूपटहानि च ।
तेन पापेन ते मूढा वाधिर्य्यं यान्ति मानवाः ॥
कांसिकं सुरजं वंशं वीणां तृल्लविलं तथा ।
ये हरन्ति च पापानि पिशाचास्ते भवन्ति च ॥
पटहं लेपनञ्चैव तथा सन्पुटिकाश्च ये ।
हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥
प्रासादेषु च ये देवि, हरन्ति दीपिकां नराः ।
गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्”—इति ।

शङ्खलिखितौ । “सुवर्णस्तेथी कुनखी । वस्त्रापहारी शिची ।
हिरण्यापहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली । स्नेहापहारी
क्षयामयी । अजीर्णवान्नापहारी । वागपहारी मूकः । गृध्रोदेव-
द्रव्योपजीवकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः ।
कर्मफलविशेषेण कुलवण्डपञ्चदरिद्राश्च जायन्ते”—इति ।

यमः,—

“द्रव्योपधापहर्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात् ।

* दास,—इति सु० ।

† पापेन बधिरास्ते,—इति सु० ।

‡ पटुलं,—इति सु० ।

धान्यचोरो मणी च स्नात् कासी* भक्तापहारकः ॥

गलगण्डी गलद्रव्यहर्ता भवति मानवः ।

विकृतिर्गङ्गाहर्ता च स्नात्मांसस्थापहारकः—इति ॥

स्कान्दे रेवासण्डे,—

“मणिकूटं तुलाकूटं कूटसाध्यं वदन्ति ये ।

नरके तन्धतामिश्रे प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥

शतसाहस्रिकं कालमुचितं तत्र ते नराः ।

इह शत्रुगृहे वद्धा भ्रमन्ते कालमीषितम् ॥

कुण्डी स्पर्णहरणामूकः पुस्तकहारकः ।

फलान्वाहरतोऽपत्यं म्रियते नात्र संशयः—इति ॥

अथागम्यागमन कर्मविशेषाद् योनिविशेषः ।

स्कान्दे रेवासण्डे,—

“गुरदाराभिमर्शी च कल्लासो भवेद्भुवम् ।

राक्षीगामी भवेदुडो वृश्चिको वृषलीपतिः—इति ॥

गौतमः । “चाण्डालीपुस्तकीगमनेऽजगरः । प्रव्रजितागमने

मरुपिशाचः । शृङ्गागमने दीर्घकीटः । सवर्णाभिगामी दरिद्रः ।

गोगामी मण्डूकः—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“परदाराभिमर्शने रक्तद्रोणस्तु जायते ।

शृङ्गगलेभमृध्रेषु क्रमाज्जातिषु जायते ॥

* कृमिः,—इति सु० ।

† गङ्गास्थापहर्ता,—इति सु० ।

भ्रातृभार्याश्च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत् ।

पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सपापो नरकाच्युतः ॥

सखिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्या च पापकृत् ।

प्रधर्षयति पापात्मा सूकरो जायते नरः ॥

शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।

तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत् ॥

सूकरः कृमिको मनुष्यण्डालश्च प्रजायते—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“सखिभार्या गुरोर्भार्या शिष्यभार्या* तथैव च ।

प्रधर्षयित्वा कामात्मा मृतो जायेत सूकरः ॥

सूकरः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि वै वृकः ।

पिपैलिका तु मांसास्त्रीन् कीटः स्नात्मासमेव तु ॥

एतानासाद्य संसारान् क्रिमियोनौ प्रजायते ।

तत्र जीवति मासांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥

ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।

परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।

या सृगालस्ततो मृध्रो व्यालः काको वकस्तथा ॥

भ्रातृभार्यान्तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः ।

कोकिलत्वमवाप्नोति सोऽपि संवत्सरं द्विजः ॥

मनसाऽपि गुरोर्भार्या यः शिष्यो याति पापकृत् ।

* राजभार्या,—इति सु० ।

उद्यान् च याति संसारानधर्मेणैव चेतसा ॥
 मयोनौ तु च समूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
 तत्रापि निरयं प्राप्तः कमियोनौ प्रजायते ॥
 कमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकन्तु जीवति ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ।
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कमियोनौ प्रजायते ॥
 ततः समप्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः ।
 सूकरो जातमाचस्तु रोगेण म्रियते दिजाः ॥
 सा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो दिजाः ।
 सा भूत्वा ककलासस्तु जायते मानवस्ततः ॥
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषिकः”—इति ।

नारदपुराणे,—

“चिन्त्येदीक्षयेदाऽपि जननीं वा सुतां च वा ।
 बधूं वा भ्रातृदारान् वा गुहभार्यां नृपस्त्रियम् ॥
 स याति नरकं घोरं सच्चिन्त्यं सपत्नीमपि ।
 दृष्ट्वा हि प्रमदा द्योता यः क्षोभं व्रजते नरः ॥
 तस्य पुण्यं क्षतं सर्वं वृथा भवति नान्यथा ।
 पुण्यस्य सङ्गत्यात् पापं पाषाणस्य भवेद्भुवम्”—इति ।

व्यभिचारिणीं प्रति वराहपुराणे,—

“ततः शुनी भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम् ।
 कर्मक्षये ततः पश्चात्मानुषी कुत्सिता भवेत् ॥
 न च सौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता”—इति ।

“दृष्ट्वागुस्त्रलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
 क्रूरकर्मरतानाञ्च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥
 हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः किमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।
 परस्परदिनोमत्स्याः प्रेत्यान्धस्त्रीनिषेवकाः”—इति ।

अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे,—

“उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे ।
 आचार्यभार्यागमने भगन्दरयुतो भवेत् ॥
 तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्यजागमे”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“षण्डस्य जायते लोके दारातिक्रमकारकः ।
 परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत् ॥
 कुष्ठो भवति धर्मज्ञः अपहृत्य तथा स्त्रियम्* ।
 लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ मैथुने रतः ॥
 गां च गत्वा द्विजश्रेष्ठ, लिङ्गनाशमवाप्नुयात् ।
 दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नां नरो दुष्टेन चेतसा ॥
 जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः ।
 अवकीर्णं च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः† ॥
 प्रकीर्णमैथुने जन्तुः क्लीबो भवति वै द्विज”—इति ।

* परस्त्रियम्,—इति सु० ।

† मनोदुष्टेन चक्षुषा,—इति सु० ।

‡ लिङ्गव्याधी न संशयः,—इति सु० ।

शङ्खलिखितौ । “पर्वमेयुने प्रमेही पुरुषव्याधिपौडितः । पर-
दारगाम्यगुप्तदारकः । गोव्यवकीर्णं दुश्मन् । खराश्राभिगामी
मधुमेही* । सगोचाभिगामी मद्यपस्त्रीगामी स्त्रीपदी† । मातृपितृ-
भगिनीगाम्यबीजी । खदारादन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम् । गुरु-
तत्पगो दुश्मन् । चण्डाख्यवकीर्णं कन्यादूषी सगोचाभिगाम्यबीजी ।
धर्मपत्न्यामासे प्रवर्तकः खल्वाटः । मातृभगिनीगाम्यवकीर्णं
स्त्रीपदी वधी मधुमेही च”—इति ।

वृद्धवैधायनः,—

“गाङ्गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकच्छी चतुष्पदम् ।
मधुमेही खराश्रादिगामी भवति मानुषः ॥
सवर्णागमनेऽदत्कः पितृहा पाण्डुरोग्यधः ।
अन्यजागमने मर्त्या जायते नाच संशयः”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृष्टिकोभुजगस्तथा ।
पश्चिदंष्ट्रिगव्यालकव्यादोऽपि ततोऽसकत् ॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयीं कुष्टी तथा भवेत् ।
महोदरौ प्रमेही च दुश्मन् च भगन्दरी ॥
खरातिसारी दाची च पाददाही किमिषणी ।
गत्वा तु मातृभगिनीं जलेषु मधुमेहवान् ॥

* खराभिगामी मूत्रमेही,—इति शा० ।

† स्त्रियपदी,—इति सु० ।

‡ दादेषु,—इति शा० ।

कन्यागाम्यशरी शूली प्रमेही मूत्रकच्छपि ।
कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाङ्गहीनो भवेन्नरः ॥
सगोचां च सवर्णाञ्च गत्वा स्यात् स्त्रीपदी नरः* ।
मातरं च खसारं च गत्वा स्त्रियपद्यजीवकः† ॥
अनस्थिपाणिपादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्यगः ।
मूत्रकच्छौ तथाऽजिह्वः क्षुषागोमुष्कटद्विमान् ॥
रजस्वलाऽभिगामी च चण्डालीगमने रतः‡ ॥
दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्यजन्मसु गुल्मवान् ॥
गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकच्छपि ।
स्यादामयावी भवति विधवागोऽशरीयुतः ॥
प्रमेही मूत्रकच्छी च शूली मर्त्याऽभिजायते ।
परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः§ ॥
दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो॥ भवेत् ।
खजातिपरनारीगः कुष्टी मर्त्याऽभिजायते ॥
वक्त्रमेयुनकर्त्ता च खल्वाटो जायते नरः ।
गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्डो भवति मानवः ॥
नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।

* गत्वा स्त्रियपदी नरः,—इति सु० ।

† स्त्रियपद्यजीवकः,—इति सु० ।

‡ गमनेऽपि च,—इति सु० ।

§ गुरुतत्पगः,—इति सु० ।

॥ कामातुरो,—इति सु० ।

बहुले योषितामेकां पुत्रीगः खञ्जतां व्रजेत् ॥
 स्त्रदारेभ्योऽन्यतो दीव्यस्त्यक्तेशो भवेन्नरः ।
 पुंश्चल्यो योषितो बालरणा सुर्वधिरास्तथा ॥
 दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“परदारेषु ये चापि चतुर्दंष्ट्रं* प्रयुञ्जते ।
 तेन दुष्टस्वभावेन क्लीबत्वमुपयान्ति वै ॥
 पशून् ये विप्रजन्ति† ये चैव गुरुतल्पगाः ।
 प्रकर्णमैधुना ये च क्लीवा जायन्ति ते नराः”—इति ।

तदेवं कानिचित् शास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्मविपाको-
 निरूपितः । अनयैव दिशा विपाकान्तराण्युच्येयानि । न हि निःशेषेण
 केनचिदुदाहर्तुं शक्यम् । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“उक्ता यथाशक्ति मया तिरश्चां
 या योनयो यानि च लक्षणानि ।
 शक्यानि कात्स्न्येन मया न वक्तुं
 या योनयस्यैव नराधमानाम्”—इति ।

अशक्तिस्य कर्मान्तरात् । यद्यप्यतिपातकादीनि प्रकीर्णकान्तानि
 पापानि दशविधत्वेन विष्णुना संक्षुलितानि, तथाप्यतिपातकादि-

* चतुर्दंष्ट्रं,—इति सु० ।

† क्लीबत्वमुपजायते,—इति सु० । क्लीबत्वमुपयान्ति ते,—इति तु पाठः
 समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ निव्रजन्ति,—इति सु० ।

जात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु स्वरूपतोदेशकाल-
 कर्त्तव्यत्वादिभेदाच्च* नेयत्ता । यदा कर्मणामेवेयत्ता नास्ति, तदा
 तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो बहुविपाकस्मर-
 णात् । उदाहृताश्च बहुविपाकाभिधायिकाः शृङ्गकरेत्यादिसूत्ययः ।
 तथाच तेषां निःशेषकथनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो-
 दिक्ष्वाचं प्रदर्शितम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्ज्ञेयमाणेभ्यः पुरुषं निवर्त्तयत् सञ्ज्ञि-
 तेषु बोद्धेयं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतयाऽन्वेतीति
 पूर्वमभिहितम् । तच्च निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चिताः । प्रायश्चित्त-
 विधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्रायश्चित्तानि सञ्चितविषयाणि ।
 प्रारब्धे तु विचारणीयम् । किं प्रायश्चित्तमस्ति, उत नेति । तच्च
 तावदस्तीति केचिदाहुः । उदाहरन्ति च वचनम्,—

“पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।

तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः”—इति ।

ननु नैतदुक्तिसिद्धम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्त-
 निवर्त्तनीयत्वम् । यदा फलमारब्धं, तदैव कर्मत्वदशामतीत्य फलत्व-
 दशायां प्रविष्टम् । न च फलस्य प्रायश्चित्तं क्वचित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः । फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यन्तिकनिवृत्त्य-
 भावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः ।
 अथवा । प्रायश्चित्तसदसङ्गावः शास्त्रैकसमधिगम्यः । शास्त्रं चेत् फल-

* कर्त्तव्यत्वादिभेदाच्च,—इति शा० ।

स्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते, किन्तु चिच्छिद्यते* । उदाहृतश्च शास्त्रं,
तच्छान्तिरौषधैरित्यादि । तस्मादारम्भफलस्याप्यस्यैव प्रायश्चित्तम् ।

अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवारम्भफलस्य प्रायश्चित्तम् । कुमखित्वा-
दिनिवृत्त्यदर्शनात् । यद्यारम्भफलं प्रायश्चित्ताच्चिवर्त्तते, तदा नैस-
र्गिकमपि कुमखित्वादिकं प्रायश्चित्ताच्चिवर्त्तते । न त्वेवमुपलभा-
महे । यथा मुक्तलोपोर्लक्ष्यवेधोऽप्रतिसमाधेयः, तथा प्रारम्भफलं न
प्रतिसमाधातुं शक्यम् ।

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूत्रयामास । “अना-
रम्भकार्यं एव तु पूर्वं दत्तवधेः (शा० मी० ४ अ० १ पा०
१५ सू०)”—इति । अस्यायमर्थः । ये सुकृतदुष्कृते तत्त्वज्ञाननि-
वर्त्यत्वेन पूर्वयोरधिकरणयोः^(१) प्रकृते, ते अनारम्भकार्यं एव । न
त्वारम्भफलयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निवृत्तिः । कुतः । तदवधेः । “तस्य
तावदेव चिरम्”—इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षं प्रति शरीर-
पातावधिअवणादिति ।

एवं तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिरिति चेत् । उच्यते ।
न चात्र प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्प्रकरणे पाठाभावात् । चिकित्सा-
प्रकरणे हि इदं पठितम् । तथाच यथा चिकित्सा रोगनिवृत्तेर्दृष्ट-
उपायः, तथा दानादिरपि दृष्टउपायः । तथा सति चिकित्साव-
हानादेर्न प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु रोगनिवर्त्तकं किञ्चित्प्रबलं सुकृता

* किञ्चिद्विच्छिद्यते,—इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठस्त्वसमीचीनः ।

(१) तदधिगम उत्तरपूर्वोचयोरिति इतरस्याप्येवमसंज्ञेयः इति चैत-
योरधिकरणयोरित्यर्थः ।

पूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतं प्रवृत्तान्यपि फलानि
प्रतिबद्धा स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः स्वप्नादौ जन्मा-
न्तरे वोपयुज्यते । एतत्सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपञ्चितम्,—

“शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च ।

विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम् ॥

वर्त्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः ।

इह चासुच चाज्ञस्य ददाति स्वफलं शुक ॥

इहैव फलदं कर्म प्रारम्भं प्रतिबध्य च ।

फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथवाऽनघ ॥

निवृत्तप्रतिबद्धन्तु प्रारम्भं कर्म सत्तम ।

निरुद्धांगफलं स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥

निरुद्धांगसमोभोगो यथोद्भूतस्य जायति ।

तथा निरुद्धन्तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥

एवं निरुद्धभागन्तु* स्वप्ने जायति वा फलम् ।

आरम्भस्थानगुणेन भुङ्क्ते देही न संशयः ॥

अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु पुण्यपापैः शरीरमृत् ।

प्रारम्भं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तत्फलं बुधः ॥

प्रारम्भशेषं विच्छिद्य पुनर्देहाक्षरेण तु ।

भुङ्क्ते देही न नो भुङ्क्ते तल्लभ्यति कः पुमान् ॥

अवश्यं ननु भोक्तव्यं† प्रारम्भस्य फलं जनैः ।

* इदं निरुद्धमोगन्तु,—इति शा० ।

† अवश्यमनुभोक्तव्यं,—इति सु० ।

देहेनानेन* वाऽन्येन युगपदा क्रमेण वा ॥
 सस्रकरखरोडादिविरुद्धैर्विषैरपि ।
 भोक्ताऽस्यैव फलस्येह शुक, कर्माणि च क्रमात् ॥
 कारणानि भवन्तीह चक्रवत् परिवर्त्तने ।
 आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥
 सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः ।
 फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुध ॥
 दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया मादेश्वरौ जडा ।
 घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा तादृशी गतिः—इति ।

प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नैवर्गिकाः
 कुनखित्वादयोऽपि कश्चित् प्रतिबन्धेरन्निति चेत् । प्रतिबन्धन्तां नाम ।
 यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते, तत्र दौर्बल्यं कल्पनीयम् । प्रबलाभ्यान्तु
 वर-शापाख्यां जन्मान्यथाभावोऽपि कश्चित् स्मर्यते । तथाच स्कन्द-
 पुराणे व्याघ्र ईश्वरवरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्यभिहितम् । महाभारते
 नकुपस्येन्द्रपदप्रेषोरगस्त्यशापेनाजगरत्वं प्राप्तमित्यभिहितम् । यदा
 जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति, तदा किमु
 वक्तव्यं, कौनस्यादेरन्यथाभावः,—इति ।

एवञ्च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि
 प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि भविष्यन्ति । रोगशान्तिसौषधा-
 दिवाद्या । तत्रौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च बौधायन-

* देहेनानेन,—इति शा० ।

कल्पमन्त्राण्डपुराणादिष्ववगन्तव्यानि । जपस्तु श्रौतकादिप्रोक्त-
 सन्निधानसामविधानादौ ब्रह्मधा प्रपञ्चितः । तथा च सन्निधाने
 स्मर्यते,—

“स्रुतस्येति जपेत् सूक्तं त्र्ययुतं विष्णुमन्दिरे ।
 अश्वत्ये माघमासे च मूचरोगो विनश्यति ॥
 वायोशुक्रो जपेत् सूक्तमश्वत्ये त्र्ययुतं तु चेत् ।
 ब्रह्मधा वातरोगोऽपि विनश्यति न संशयः ॥
 वारुणं वा जपेत् सूक्तमयुतं धात्रिमूलके ।
 वातादिव्याधिनाशे तु सुखी पश्चात् स्थितो भुवि ॥
 कद्रुद्राय जपेत् सूक्तं शीतज्वरविनाशनम् ।
 लिङ्गं स्पृष्ट्वाऽयुतं धीमाक्षीरोगः शीघ्रतस्तथा ॥
 इमां रुद्राय तपसे जपेत् सूक्तं शिवालये ।
 उष्णज्वरविनाशाय त्र्ययुतं* नात्र संशयः ॥
 इमां रुद्राय सूक्तम् जपेच्चैच्छिवमन्दिरे ।
 काशशूलादिरोगघ्नमयुतं नात्र संशयः ॥
 ईशान्यन्तौ जपेत् सूक्तं लक्षं विष्वग्निरोऽपि वा ।
 कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं माघमासे न संशयः ॥
 हंसमन्त्रं जपेद्धीमान् त्र्ययुतं† विष्णुमन्दिरे ।
 अर्घ्यं दद्यात् कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामिसात् ॥

* त्र्ययुतं,—इति सु० ।

† जले विष्णे विद्येऽपि वा,—इति सु० ।

‡ त्र्ययुतं,—इति सु० ।

जपेच्छीघ्रं* देवमन्त्रं शिरोरोगो विनश्यति ।
 आयुर्वृद्धादिकं पश्चादयुतं विष्णुमन्दिरे ॥
 अमीवहा स्वप्नयुक्तं जपेत् सूक्तं शिवालये ।
 अयुतं चेत् कुष्ठरोगी स्वर्णवर्णं प्रयाति सः ॥
 मिषस्येति जपेत् सूक्तमपस्मारो विनश्यति ।
 महापातकयुक्तोऽपि नीरोगी भूतले स्थितः ॥
 उदासो† कुचिशूलौ तु जपेत् सूक्तं शिवालये ।
 अयुतं माघमासे तु सुच्यते नाच संग्रहः ॥
 सूर्येण गो दिवः‡ सूक्तं प्रत्यब्दं प्रजपेद्दश ।
 वदर्ह्यान्तु चिचर्षन्तु चयादित्याधिनाशनम्”—इति ॥
 तएते जपा अविधाने श्रौतवेन प्रोक्ताः । होमश्च तत्र स एवाह,—
 “ततश्च चिचमन्त्रेण होमं कुर्यात् सहस्रकम् ।
 अर्केण चिमधुं कृत्वा शिरोरोगो विनश्यति ।
 सप्तम्यां रवियुक्तायां जलमध्ये यथा तथा ॥
 करवीरैस्तु गायत्र्या होमं कुर्यात् सहस्रकम् ।
 व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं मृत्युं जयति सः पुमान्”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“अवाधव्याधिना यस्त उघेण प्राणहारिणः ।
 अतिरौद्रेण सूक्तेन प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥

* जप्ते श्विनं,—इति सु० ।

† उदके,—इति सु० ।

‡ सूर्योदये जपेत्,—इति सु० ।

पूर्वमाज्याहुतीर्ज्ज्वा उपस्थाद्य च शङ्करम् ।
 हविःशेषेण वर्त्तत एकोत्तरमतन्वितः ॥
 पूर्णे मासि जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च विमुच्यते ।
 होमकर्म्मश्रमकानां जपस्तद्विगुणो भवेत्”—इति ॥

तैत्तिरीयकशाखायां च द्वितीयकाण्डे रोगनिवृत्त्यर्थं होमा-
 बद्धधोपवर्णिताः । तत्र तावत् प्रथमप्रश्ने काम्यपशुप्रकरणे प्रथ-
 मानुवाके । “वायवं श्वेतमालभेत”—इति श्वेतपशुसम्भनानुवृत्तौ
 श्रूयते । “वायवे नियुत्वत आलभेत ज्योगामयावी”—इति । ज्योगा-
 मयावी दीर्घरोगी । वायोरन्वा नियुतः, तद्वते नियुत्वते । फलं
 च वाक्यशेषे श्रुतम् । “स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदी-
 तामुर्भवति जीवत्येव”—इति । स एव नियुत्वान् वायुरेव । अस्मिन्
 दीर्घरोगवति । इतामुर्गतप्राणः ।

द्वितीयानुवाके श्रूयते । “यो वरुणमृहीतः स्यात् स एतं
 वारुणं कृष्णमेकश्रितिपादमालभेत”—इति । वरुणमृहीतो जलो-
 दराख्यव्याधिमृहीतः* इत्येके । अज्ञातरोगइत्यन्ये । एकः श्रितिः
 श्वेतः पादो यस्य स एकश्रितिपात् । “स एवेनं वरुणपाशादिसु-
 च्यति”—इति फलम् । स एव वरुण एव । वरुणपाशादुक्तरोगात् ।

तस्मिन्नेवानुवाके । “आग्नेयं कृष्णपीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगा-
 मयावी”—इति । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । तत्फलम् । “अग्नेरेवास्तु शरीरं
 निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत यदीतामुर्भवति जीवत्येव”—इति ।

चतुर्थानुवाके । “यदि विभीथाहुश्चर्मा भविष्यामीति सोमा-

* महोदरव्याधिमृहीतः,—इति सु० ।

पौष्णं श्याममालभेत"—इति । कण्डूत्यादिभिः* पूर्वभाविभिश्चि-
क्रेर्भविष्यद्भोगं निश्चितवतः तस्माद्भयं सम्भवत्येव । तत्फलन्तु । "न
दुश्चर्मा भवति"—इति ।

षष्ठानुवाके । "प्राजापत्यं त्वपरमालभेत यस्यावाज्ञातमिव
ज्योगामयेत्"—इति । त्वपरः शृङ्गहीनः पशुः । तत्फलन्तु ।
"सण्वैनं तस्मात् सामान्मुञ्चति"—इति । सण्व प्रजापतिरेव ।
तस्मात् सामादण्णयात् दीर्घरोगात् ।

नवमानुवाके । "मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी"—
इति । तत्फलन्तु । "साचादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति उत यदीतासु-
र्भवति जीवत्येव"—इति । एवमेते रोगनिवर्त्तकाः पशवः प्रथमप्रश्ने-
ऽभिहिताः ।

तथा द्वितीयप्रश्ने काश्येष्टिप्रकरणे प्रथमानुवाके श्रूयते ।
"अग्नये सुरभिमतं पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेद् यस्य गावो वा
पुरुषा वा प्रमौथेरन् यो वा विभीयात्"—इति । भयप्रतियोगी
तु रोगात्मकः पूतिगन्धोऽवगन्तव्यः । वाक्यशेषे "पूतिगन्धस्थाप-
यत्ये"—इति तत्फलकीर्त्तनात् ।

तृतीयानुवाके । "अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्व-
पेत् अग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी"—इति । तत्फलन्तु ।
"यदग्नये पवमानाय निर्व्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति । यद-
ग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति । यदग्नये शुचये आयु-
रेवास्मिन् तेन दधाति । उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव"—इति ।

* कण्डूपूतिभिः,—इति सु० ।

तथा तत्रैव श्रुतम् । "एतामेव निर्व्वपेच्चक्षुष्कामः"—इति ।
चक्षुष्कामोनेचरोगग्रस्तः । "यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन
दधात्युत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति"—इति तत्फलश्रवणात् ।

अन्यैव दिशा वाक्यान्तराण्युदाहरणीयानि । ऋग्वेदयजुर्वे-
दाश्रितौ जपहोमौ प्रदर्शितौ । सामवेदाथर्व्ववेदाश्रितावपि साम-
विधानादिपर्यालोचनया* प्रदर्शनीयौ ।

अर्चनानि तु श्रैववेष्णवाद्यागमादिषु प्रसिद्धानि । अर्चनादि-
भिरित्यादिशब्देनार्थध्यानयोगप्राणायामादयो दृष्टादृष्टोपाया व्या-
धिनिवर्त्तका अवगन्तव्याः । ते च योगशास्त्रादौ प्रसिद्धाः । अस्मा-
भिर्धन्यविस्तरभिया न लिख्यन्ते ।

न चोक्तेषु जपादिष्वनुष्ठितेष्वपि कचित् फलविसंवाददर्शनात्
न विश्रम्भप्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम् । औषधेष्वप्यस्य न्यायस्य समान-
त्वात् । तत्रापि मा भृदिश्रम्भ इति चेत् । हनैवमायुर्व्वेदोदत्त-
जलाञ्जलिः स्यात् ।

अथ मन्यसे, प्रयुज्यमानेष्वौषधेषु कस्माच्चिद्दोषात् निवर्त्त्य-
दोषप्रबलत्वाद्वा निवर्त्तकौषधप्रयोगस्याभ्यासोऽपेक्षितः,—इति । तर्हि
जपादिष्वपि तुल्यमेतदुत्तरम् । सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः,—इति
न्यायस्त्वदृष्टफलेष्वेवावगन्तव्यो न दृष्टफलेषु । अतएवावघातादिष्व-
वृत्तिः परिकल्प्यते । न खल्वनिष्पन्नेषु तण्डुलेषु सकृत् मुसल-
प्रहारेणावघातविधेस्वरितार्थतां मीमांसकामन्यन्ते । तत्र यथा
तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तोऽवघाताभ्यासः, एवमत्रापि रोगनिवृत्तिप-

* सामवेदाश्रितावपि सामवेदपर्यालोचनया,—इति शा० ।

र्थन्तो जपाद्यभ्यासो द्रष्टव्यः ।

यन्तु कचिज्जपादीनामन्यसङ्ख्याश्रवणं, तदन्त्यदोषविषयतया व्यवस्थापनीयम् । एवञ्च सति न कापि विमंवादः ।

अथञ्च व्याधिप्रतीकारन्यायः सर्वेष्वपि अनिष्टेषु प्रारम्भफलेषु कर्मसु योजनीयः । यदि जपादीनां प्रायश्चित्तत्वमङ्गीकृत्य प्रारम्भकर्मनिवृत्तिरभ्युपेयते, यदि वा तदनङ्गीकारेण फलमात्रप्रतिबन्धः, सर्वथाऽपि विहिते जपादौ विश्रम्भेण प्रवृत्तिः ।

यदा भोगेकनिवर्त्यत्वशङ्कायुक्तेष्वपि प्रारम्भफलेष्वीदृशः प्रतीकारविश्रम्भः, तदाऽनारम्भफलेषु सञ्चितेषु कर्मसु प्रायश्चित्तप्रवृत्तिविश्रम्भोऽस्तीति किमु वक्तव्यम् । तस्मात्, यथोक्तेषु प्रायश्चित्तेषु निःसङ्दिग्धैः प्रवर्तितव्यमित्यशेषमतिमङ्गलम् ।

तदेवमयं भगवान् पराशराचार्यः काण्डद्वयेन व्यवहारसूचनसहितमाचारप्रायश्चित्तप्रपञ्चमभिधाय शास्त्रमुपसंहरति,—

एतत् पराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ॥ ८० ॥

द्विनवत्या* समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य सङ्ग्रहः । इति ।

पराशरेण कस्यचिदुपपुराणस्यापि निर्मितत्वात् तस्य च ज्ञानप्रधानत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुमेतदित्युक्तम् । अथातो हिमशैलाद्ये,—इत्यारभ्य प्रणीतो दादशाध्यायात्मको ग्रन्थसन्दर्भः प्रकृतत्वादेतच्छब्देन परासृज्यते । अस्य शास्त्रस्य कलिधर्मविषये प्रामाण्यातिशयं पूर्वोक्तमनुस्मारयितुं पराशरसम्बन्धोपवर्णनम् । शास्त्रशब्दोऽत्र विधायकं

* द्विनवत्या,—इति सु० ।

वचनमाचष्टे । शासनात् शास्त्रमिति तद्व्युत्पत्तेः । ननु शंसनात् शास्त्रमित्यपि तद्व्युत्पत्तिरस्ति । तदुक्तं पुराणे,—

“शासनात् शंसनाच्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते”—इति ।

वाङ्म । सा व्युत्पत्तिर्मीचशास्त्रविषया । तस्य सिद्धब्रह्मतत्त्वाख्यानरूपत्वात् । अत्र त्वनुष्ठेयार्थकयनात् पूर्वोक्तैव व्युत्पत्तिः समीचीना । तदेवाभिव्यञ्जयितुं शास्त्रमित्युक्तम् । वचनान्तराणामपोदापनिवृत्तये सङ्ख्याऽभिधानम् । मन्वादिस्मृतिवद्व्यग्यवाङ्मयाभावात् केषाञ्चिद्वर्माणामनुक्तिमाशङ्क्य तद्व्यवच्छेदाय सङ्ग्रह इत्युक्तम् ।

अस्य शास्त्रस्यार्थानुष्ठानप्रधानत्वात् पाठस्य स्वर्गं प्रत्यकिञ्चित्करत्वमाशङ्क्य वेदाध्ययनवत् स्वर्गसाधनत्वमाह,—

यथाऽध्ययनकर्माणि* धर्मशास्त्रमिदं तथा ॥ ८१ ॥

अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना । इति ।

निगदव्याख्यातमेतत् ।

** ननु व्यासेन कलिधर्माणां स्पृष्टत्वात्, कलौ पराशरस्मृतिः,—इति पराशरेणोत्तरितत्वाच्च, पराशरोक्ताः सर्वे कलिधर्मा एवेति वक्तव्यम् । किञ्च । शेषं मुनिविभाषितम्,—इति इतरमुन्युक्तकलिनिषेधानामप्यभ्युपगतिः स्पष्टं लक्ष्यते । अतो-मूलोक्ताघसङ्कोपादीनां मूलोक्तीतदूरयाचादीनामस्मिन् युगे प्रवृत्तावप्रवृत्तौ च विरोधो जागुरुकः ।

* यथाऽध्ययनधर्माणि,—इति सु० ।

** एतच्चिन्तोदीकृतो ग्रन्थांशो वज्रतीयपुराणकेषु न दृश्यते ।

न च वाङ्मयमात्रेण स्मृतेः कलिधर्मविषयत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । विभाजकनिमित्ताभावात् । निषेधवचनानां निमित्तत्वे कृत्वादिक्स्याप्यननुष्ठेयत्वापत्तेः । एतद्वन्वोक्तव्यतिरिक्तविषयाणां तेषां निमित्तत्वे अघमङ्कोचादीनामपि कृत्वादिवदनुष्ठेयत्वापत्तेः । संन्यासाद्याश्रम-कृत्वादिव्यतिरिक्तापहृत्ति-सेतुयाचाव्यतिरिक्त-दूरयाचा-दीनामप्यनुष्ठेयत्वापत्तेः । आचारस्य तथात्वे अतिप्रसङ्गापत्तेः । स्मृति-वैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेत् ।

अचोच्यते । कलौ पराशरोक्तं तद्वचनोन्नीतञ्च सर्वमप्यनुष्ठेयमेव, नानुष्ठेयं किञ्चिदप्यस्ति । किन्त्वनुष्ठाने विशेषो विज्ञायते । समन्वयवत्त्वात् । तथाहि । निषेधाच्च युगप्रयुक्तानुपपत्तिमूलकाः । अन्यथा विध्युत्पत्तिवैयर्थ्यात् । अनुपपत्तिश्च दृष्टाऽदृष्टा चेति द्विविधा । तत्र दृष्टानुपपत्तिमूलकानामनुष्ठानमननुष्ठानञ्चानिन्दितम् । यत्रानन्यथासिद्धिप्रतिप्रसवविधिरुच्यते, तत्र दृष्टानुपपत्तिः कल्प्यते ।

“दूराध्वोपगतं आन्तम्”

“यतिहस्तो जलं दद्यात्”

“वैश्वदेव उपस्थितम्”

“चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्”

“एकपिण्डास्तु दायादाः”

“देशान्तरमृतः कश्चित्”

“ब्रह्मचारौ मृहे येषाम्”

“सम्रतः सत्रपूतञ्च”

“आहिताग्निश्च यो द्विजः”

“राज्ञश्च सूतकं नास्ति”

“यस्य चेच्छति पार्थिवः”

“सम्प्रणीतः आश्रानेषु”

“दामनापितगोपालकुलमिचार्द्धसौरिणः”

“यजेत वाऽश्वमेधेन”

इत्याद्यन्यथाऽनुपपत्त्या दूरयाचादिविधिरुच्यते । “एकाहा-
च्छुध्यते विप्रः”—इत्यघमङ्कोचविधिर्यायावरविषयत्वेन वा, औपा-
सनोक्तापवादप्रतिप्रसवविषयत्वेन वा, अन्यथासिद्धः । “नष्टे स्मृते
प्रव्रजिते”—इति पुनरुदाहविधिः परिवेदनाद्यक्रमविवाहविषयत्वे-
नान्यथासिद्धः । “चेत्रजश्चैव”—इत्यादि चेत्रजादिपुत्रभेदप्रदर्शनं
कुण्डगोलकप्रदर्शनवत् प्रायश्चित्तार्थत्वेनान्यथासिद्धम् । न च दत्तौ-
रसयोरपि तथा स्यादिति वाच्यम् । अतुलगमनप्रसङ्गनेन वैपरीत्य-
निन्दनेन च औरसस्येव लक्षणप्रणयनेन दत्तस्यापि विध्यभिप्राय-
विषयत्वप्रतिपादनात् दत्तौरसकथनं न प्रायश्चित्तरूपमिति स्पष्टी-
कृतम् । “संसर्गमाचरेद्विप्रः”—इत्यादि संसर्गप्रायश्चित्तं विलक्षण-
याजनादिविषयत्वेनान्यथासिद्धम् । “आसनाच्छयनात्”—इति तु
पापित्तमात्रापादकत्वेनान्यथासिद्धम् ।

अन्यत्र गोवधादौ अदृष्टाऽनुपपत्तिः कल्प्यते । तेषामनुष्ठानं
निन्दितम् । यत्र प्रत्यचोऽपूर्वविधिर्दृश्यते कृत्वादौ, तस्याननुष्ठानं
निन्दितम् । तदितरविषयत्वेनैव निषेधानां प्रवृत्तत्वात् । पूर्वोक्ता-
नन्यथासिद्धविधिविषयाणामप्येवमेव द्रष्टव्यम् । तेषामपि स्वविषयेषु

प्रत्यक्षापूर्वविधिनात् । एतदभिप्रायेणैव सर्वमपि व्याख्यानं सङ्गच्छते ।

व्याख्याचारकाण्डानभिहितसमयाचारभेदान् द्वितीये
काण्डेऽध्यायाष्टकेऽपि कचिदनभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान् ।

अध्याये द्वादशेऽस्मिन्नकथयदनघः शक्तिसूनुर्मुनीन्द्र-
स्तं शिष्टानुपहार्यं सुविदितमकरोन्माधवाचार्यवर्यः ** ॥

अध्यायेऽत्रावशिष्टं समुदितसुभयोः काण्डयोर्द्वादशे स्थात्
प्रायश्चित्तं यदस्मिन्ननुपदमगमत् पातकादौ रहस्ये ।
अन्यत् शौम्यादिदृष्टं सुविहितफलदं कर्मणो यो विपाकः
सर्वं भावोपलक्ष्यं सति हृदयमिदं व्याकृतं माधवेन* ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवैर-
वुक्कभूपालसासाज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

समाप्तश्चेदं प्रायश्चित्तकाण्डम् ॥०॥

** एतद्विष्णुकोटीकृतौ सत्यांशौ वल्लीयपुस्तकेषु न दृश्यते ।

* अथवा श्लोकोमुद्रितपुस्तके नास्ति ।